

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

TOMUS XXXIX.

Fasciculus 1—23.

EMLÉKKÖNYV

DR. ANTALFFY GYÖRGY

EGYETEMI TANÁR

OKTATÓI MŰKÖDÉSÉNEK 40.

ÉS SZÜLETÉSÉNEK 70. ÉVFORDULÓJÁRA

SZEGED
1990

Redigit
KÁROLY TÓTH

Edit
*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadja
a Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0563—0606

PRÉFACE

Le tome XXXIX de l'Acta Iuridica et Politica comporte les mémoires de caractère solennel élaborés par les membres de la Faculté de droit, ainsi que par les personnes du pays et de l'étranger qui honorent le Professeur György Antalfy. C'est à l'occasion du 70e anniversaire du docteur en droit et politiques, et à l'occasion du 40e anniversaire de sa nomination comme Professeur d'université, titulaire de chaire que ce mémoire a été conçu.

Le docteur György Antalfy est né en 1920, à Szeged. Après avoir terminé ses études secondaires, il s'inscrit à la Faculté de droit et politiques à l'université de Szeged. A Cluj, il fut reçu docteur ès sciences politiques, puis docteur en droit.

Après ses études de droit, il s'inscrit à la Faculté des sciences économiques de l'université Polytechnique de Budapest et, parallèlement, il travaille comme candidat avocat. En 1945, il est élu maire adjoint à Szeged. En 1948, il est nommé rédacteur responsable du journal local quotidien « Délmagyarország ». En février 1950, il reçoit la nomination de Professeur d'université spécial puis, en septembre 1950, Professeur chargé de cours.

En plus de son poste de professeur chargé de cours, il mène une activité scientifique et de journalisme importante. En 1951, il publie déjà ses conférences dans un cours polycopié, puis un autre sur la théorie de l'État et de droit avec la participation de professeurs d'autres facultés de droit. Sa première monographie scientifique remarquable : « L'État et la constitution dans la démocratie d'Athènes » a paru en 1962. Publié en 1963, son livre intitulé « Société, état, droit » a été conçu conjointement avec le professeur Pál Halász. En 1967, est publié l'ouvrage « État et démocratie » dans lequel il se consacre à certaines questions d'importance fondamentale relatives à la théorie de « l'État et du droit ». Son ouvrage intitulé « État et théorie du droit » est réalisé en 1970. C'est en 1976 que son livre titré « Basic problems of state and society » fut publié en anglais, tandis que celui titré : « Système juridique, branche du droit, branche de science juridique en égard aux conditions, en Hongrie » fut publié en français. Tous les deux ouvrages furent très bien accueillis dans plusieurs pays (en Union Soviétique, aux U.S.A., en Belgique, en Autriche). Son livre intitulé « État — système politique — société » a été publié en 1979. Son ouvrage sur László Szalay, le savant de droit de l'ère des réformes, codificateur, juriste international, est un livre récent de grande envergure.

Outre ses monographies, plus de 100 publications diverses marquent son activité scientifique. Plusieurs de ces oeuvres ont été publiées à l'étranger (en Union Soviétique, en France, en Bulgarie, en Pologne, en Belgique, en Espagne).

Le Professeur György Antalfy a rempli ses fonctions de doyen pendant 8 ans à la Faculté des sciences politiques et de droit. Durant une période de 12 ans il était, avec quelques interruptions, doyen de l'université Attila József.

Il pris part à plusieurs congrès mondiaux en qualité de conférencier. Il est membre reconnu et estimé de rédactions de revues scientifiques diverses. Depuis plus d'une décennie,

il est membre de la rédaction de la revue scientifique « Revue de droit contemporain » publiée à Bruxelles, et rédacteur en chef de la Revue de droit hongrois.

Outre ses travaux d'enseignement et de direction à l'université, il a déployé une activité scientifique importante. Depuis plus de deux décennies, il est membre du Comité de droit de l'Académie des sciences hongroise, et durant de nombreuses années, il fut membre de la Commission spéciale du droit au Comité de l'Académie des sciences.

A côté de son travail quotidien de grande importance, il s'est taillé une place de choix dans le domaine social grâce à son activité très variée dans la vie publique. Depuis de nombreuses années, il est président de l'Association hongroise des avocats, et vice-président de la Compagnie hongroise de la science politique.

Depuis 1971, le Professeur Antalffy est député au Parlement. De 1971 à 1985, il a été secrétaire de la Commission du droit au Parlement, puis son président.

En 1980, il a reçu le titre de docteur « honoris causa » à l'université d'État Mechnicove, à Odessa.

Monsieur György Antalffy a formé des générations d'hommes de loi à l'accomplissement exigeant de leur profession future.

Le monde savant s'incline devant ses connaissances étendues et son activité de grande envergure connues dans le pays et hors des frontières. Les auteurs qui ont élaboré cet ouvrage l'ont fait en signe de leur haute considération envers le Professeur Antalffy.

Szeged, le 1er juin 1990.

dr Ottó Czúcz
Doyen
de la Faculté de droit
et politiques de l'université Attila József

ANTALFFY GYÖRGY EMLÉKKÖNYV

WILLIAM GEORGE FARRAR

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok földbeviteli kötelezettsége

1948-tól kezdve a jogtudomány is átvette azokat a politikai gazdaságtani tételeket, amelyek elméleti oldalról a szövetkezés szükségességét voltak hivatottak alátámasztani. Ezek a tételek a következők:

a) a proletárdiktatúrának teljes egészében meg kell szüntetnie a tőkés földtulajdoni-elsajátítás lehetőségét;

b) a parasztság akkor lehet szövetségese a munkásosztálynak, ha elveszíti az esélyét az idegen munka elsajátítására, tehát megszűnik a földmagántulajdona;

c) a magánföldtulajdon feletti rendelkezés megszűnése együtt kell, hogy járjon a saját munka elsajátításának szervezeti feltételei megteremtésével, azaz létre kell hozni a mezőgazdasági szövetkezeteket.

Tudjuk, hogy ezek a gondolatok nem a népi demokráciák politikai gazdaságtanának a találmányai. Engels már „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban” című művében kifejtette az alábbiakat: „...a proletariátusnak mindenekelőtt a mezőgazdasági proletariátussal kell szövetségre lépnie, melynek a helyzete leginkább hasonló a munkásosztályéhoz.”, majd másutt úgy folytatja, hogy mihelyt az államhatalom a proletariátus birtokába jut, egyszerűen ki kell sajátítani a nagybirtokot, majd létre kell hozni rajta a szövetkezeteket. „A közösségnek így visszaadott nagybirtokokat, az azokat már most megművelő és szövetkezetbe szervezendő mezőgazdasági munkásoknak kell átadni használatra, a közösség ellenőrzése alatt.”¹ Hazánkban az 1945-ös földbirtokreform során megtörtént a nagybirtok szétzúzása, a következő lépés a szövetkezetek létrehozása volt. Erre azonban már nem úgy került sor, ahogyan azt Engels elképzelte. Ő ugyanis idézett művében a következőket írja: „feladatunk a kisparaszttal szemben az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és azzal, hogy társadalmi segítséget nyújtunk ehhez a célhoz”,² Nálunk ezzel szemben a mindenki által ismert módszerrel folyt a szövetkezetesítés. A földmagántulajdonhoz való ragaszkodás miatt a parasztoktól a földet közvetlenül elvenni nem lehetett, mégis olyan módszert kellett kitalálni, hogy a földtulajdonos a tulajdona feletti szuverenitását (Krokos) elveszítse. Ezt célozta a termelőszövetkezetbe lépett parasztok földbeviteli kötelezettsége. Erről az intézményről a 14.000/1948. (XII. 18.) Korm. számú rendeletről kezdve egy sor jogszabály szólt, mi ehelyütt az első mezőgazdasági termelőszövetkezeti kódexből, az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendeletről idézünk, amely szerint „a termelőszövetkezetbe belépő tag köteles a saját, valamint a közös háztartásban élő családtagok tulajdonában ... levő összes földet a termelőszövetkezet közös használatába adni, kivéve a törvényesen visszatartható háztáji földet.”³

¹ Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. MEM II. 436—439. p.

² Engels: i. m. uo.

³ 1948-tól kezdődően megjelent jogszabályok így: a 14/1948. (XII. 19.) Korm. sz. r., a 2550/1949. (III. 19.) Korm. sz. r., a 133/1950. Mt. sz. r., a 206/1950 (VIII. 11.) Mt. sz. r., a 18.010/1951. (I. 20.) FM. sz. r. alapján kiadott alapszabály, a 1070/1953. Mt.—MDP Központi Vezetősége közös határozata, az 1038/1953. (VIII. 2.) Mt. hat. az 1959. évi 7. számú törvényerejű rendelethez hasonlóan szabályozták a földbeviteli kötelezettséget. Ezek ismertetését nem tartottuk feladatunknak.

Ez a megoldás jóllehet tiszteletben tartja a szövetkezetbe belépő tag földhöz való tulajdonjogát (Nagy László), mégis a nagyüzemi gazdálkodás érdekében a jogi személylé önmagáért szövetkezet számára biztosította a földhasználati jog gyakorlásának teljességét.⁴

Mivel azonban a tulajdonjog három részjogosítványa: a használati jog, birtoklási jog és a rendelkezési jog egymással szoros egységben és kölcsönhatásban van, a használati jog szövetkezetesítése maga után vonta a tulajdonjog belső tartalmi átalakulását is.⁵ A használati jog társadalmosításával egyidejűleg társadalmasodott a birtoklási jog is. Más szavakkal: a magántulajdon ezen részjogosítványai „eltűntek” (Világhy), és a továbbiakban a termelőszövetkezet földhasználati jogosítványaiában szerepeltek.⁶ Ugyancsak társadalmasodtak a rendelkezési jogosítványnak a föld használatát és a termelést szolgáló jogosultságai is. Így a termelőszövetkezet a földet elcserélhette, földrendezésbe vonhatta, bérbeadhatta. A tag azonban jogilag továbbra is tulajdonos maradt. Ez kifejezésre jutott részint abban, hogy mint tulajdonos, a földjáradék formájában elsajátított, részint pedig — bár „gúzsba kötve”, de — rendelkezhetett földjével. A rendelkezési jogosítvány kiterjedt a földfelajánlásra, továbbá halál esetére szülően is rendelkezhetett a tag a földjével. Azt mondtuk, hogy a földbevitellel a termelőszövetkezeti tag földtulajdona részben társadalmasodott. Azért csak részben, mert a tag a közös használatba adott földnek de iure tulajdonosa maradt, más oldalról pedig maradt olyan földje is, amely sohasem került ki a tag birtoklási, használati és rendelkezési jogosultsága alól, ez pedig a jogszabály szerint a háztáji föld volt. A földbevitel szempontjából a taggal azonos elbírálás alá esett az 1959. évi 22. számú törvényerejű rendelet szerint a pártoló tag is. A pártoló tag feladata az volt, hogy ismeretei alapján a termelőszövetkezetnek szakmai, gazdasági vagy egyéb segítséget nyújtson. A közgyűlésen tanácskozási és szavazati joggal vett részt, de nem volt köteles részt venni a szövetkezet közös munkájában. Ezzel szemben földjét köteles volt a termelőszövetkezet közös használatába adni, mintha annak rendes tagja lett volna. Egyébként háztáji földterületet ugyanúgy visszatartarthatott, mint a rendes tag, és a közösbe adott föld után a földjáradék is megillette.

A földbeviteli szabályok azonban nemcsak a belépő rendes — és pártoló — tag földjének társadalmosítását „oldották meg”, hanem — a paraszti kistermelő gazdaság megszüntetése érdekében — kiterjeszkedtek egyéb földekre is. Az 1959. évi 20. tvr. (1) bek. szerint ugyanis a belépő tag köteles volt a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármilyen más érvényes jogcím alapján használatában levő összes földet, ideértve a legelő- és erdőilletőséget is, a termelőszövetkezet közös használatába adni.

Összefoglalva: az 1959. évi termelőszövetkezeti kódex olyan megoldást adott, amely a tagnak a földtulajdonhoz való viszonyát látszólag tiszteletben tartotta, valójában azonban a használati és birtoklási jog társadalmosításával a földtulajdonjog belső tartalma eltávolodott a magántulajdontól. A földbevitellel az egyén rendelkezési joga rendkívüli módon korlátozottá vált és gyakorlatilag a földbevivőt, illetve a föld tulajdonosát megfosztotta a tulajdonosi funkciójától. Az egyén kénytelen volt majdnem mindent tulajdonosi jogot és döntési szabadságot a közösségnek átadni. A földbevitel után az egyén csak közvetve, a közösség tagjaként, nem pedig mint egyén viszonyulhat a földhöz, az egyik legfontosabb termelési eszközhöz. Maradt ugyan bizonyos tulajdonosi „látszat-funkció”, de az egyén tulajdonosi jogosítványainak döntő többségét az első szövetkezeti kódex „befalazta” a közösségi vagyon „erődítményébe”. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a föld jogi tulajdonosa továbbra is a termelőszövetkezet tagja maradt. Ez a telekkönyvi tulajdon is változásokon ment azonban keresztül, a változás folyamatát a tulajdon anonimmá válásának nevezhetjük. A válto-

⁴ Nagy László: A földreform és jelentősége. Állam- és Igazgatás. 1970. 4. szám. 324. p.

⁵ Nagy László: A magyarországi földreform, a szövetkezeti földtulajdon és földhasználat. TOT Kiadvány, 1979.

⁶ Világhy Miklós: Polgári jog II. rész. Tulajdonjog. Bp. 1955. 81. p.

zás tartalmilag azt jelentette, hogy a telekkönyvileg tulajdonos termelőszövetkezeti tag tulajdonjoga a közös használatba adást követően nem az eredetileg nyilvántartott és az általa ténylegesen bevitt földrészeleteken, hanem a nagyüzemi táblákba rendezett termelőszövetkezeti közös földek eszmei részarányán maradt fenn. Amíg a magántulajdon egyedileg meghatározható, másokétól a valóságban és a földnyilvántartásban is elkülönített, tehát áruforgalomra alkalmas földrészlet, addig a termelőszövetkezeti tag földtulajdona a tagosítás eredményeként egyedileg nem különböztethető meg, így áruforgalma és az egyéni művelése is kizárt.

A külső tulajdonviszonyokban a tagok földje is termelőszövetkezeti földtulajdonként vesz részt. A tulajdonjog azonban nem tűnik el, ennek elismeréseként a tagok a tagsági viszony fennállása alatt földjáraadékokat kapnak.

A kollektivizálás második — 1958-tól 1961-ig tartó — menete az első termelőszövetkezeti kódex alapján zajlott le hazánkban. A módszerek valamit finomodtak ugyan, de mégis hasonlatosak voltak ahhoz, amit a Szovjetunióban, illetve más népi demokráciákban alkalmaztak. Ennek megfelelően a pártállam végig erősen „kézben tartotta” a szövetkezés mikéntjét és pontosan megszabta a termelőszövetkezetek cselekvési terét.

Elvileg és gyakorlatilag is, az alkalmazott gazdaságpolitika két oldalról semmisítheti meg a termelés autonómiáját: egyrészt a forgalom és a csere, másrészt a tulajdon intézményének az oldaláról. Nálunk a beavatkozás totális volt. Abban az értelemben is, hogy a földforgalom gyakorlatilag megszűnt, és abban az értelemben is, hogy a politika nem biztosította a termelés tárgyi feltételének a földnek a tulajdonjogát de iure a termelőszövetkezet és de facto a magánszemély mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok részére sem.

Az állami tulajdon dogmatikusan értelmezett elve alapján a jogi szemlélet is elzárkózott a termelőszövetkezeti földtulajdon kialakításának lehetőségétől. Ennek indoka az volt, hogy néhány éven belül be kell fejezni a mezőgazdaság szocialista átszervezését, és a felépült szocializmus viszonyai között a föld csak állami-össznépi tulajdonban lehet. Következésképpen nem célszerű létrehozni, még átmenetileg sem a szövetkezeti földtulajdont, „mert ezzel csak feleslegesen komplikálnánk az amúgy sem egyszerű földtulajdoni viszonyokat.”⁷

Ebben az időben az állami tulajdont, mint „egyedül üdvözítőt”, olyan formaként kezelték, amelyben minden földtulajdoni formának fel kell oldódnia. Az állami tulajdonnak ilyen „generálkartellként” való kezelése nemcsak elméleti vélekedés volt, hanem nagymértékben meghatározta a „napi tulajdonpolitikát” is.

Ennek jegyében külterületi földek nem kerülhettek a termelőszövetkezet tulajdonába, bár a szerzés tilalmát jogszabály nem tartalmazta. A formális indokolás úgy hangzott, hogy a „jogszabály külön nem tiltja, de nem is emeli ki a szerzés lehetőségét”.⁸

Belterületen — ettől eltérően — 1957-től egy igazságügyi minisztériumi közlemény lehetővé tette a termelőszövetkezetek számára, hogy az általuk vásárolt épülettel a telek tulajdonjogát is bekebelezhessék.⁹ Ennek indoka az volt, hogy a termelőszövetkezet csak az áruforgalomban szerezhette meg a belterületi földrészlet tulajdonjogát, ezért szükségszerű a tulajdonjog elismerése alanyi jogosultságként.

Tehát az 1948-tól 1967-ig terjedő időszakban az állami földtulajdonjog kizárólagosságának elve érvényesült, ez az elv pedig tagadta az osztársadalmi tulajdonná fejlődésben a közbeeső tulajdonformákat. A kitűzött cél az volt, hogy a magántulajdon közvetlenül, minden más tulajdoni forma közbeiktatása nélkül állami tulajdonba kerüljön. A jogi irodalomban ezzel az elvvel több szerző nem értett egyet. A termelőszövetkezeti földtulajdonjog leg-

⁷ Seres Imre: A termelőszövetkezeti földtulajdon. Jogtudományi Közöny 1957. 4—6. szám 128. p.

⁸ Süveges Márta: Az állami földtulajdon kizárólagosságának elve az új földtörvény tükrében. Állam- és Igazgatás 1968. 1. szám 38. p.

⁹ 305/1957. IM. számú közlemény.

nagyobb „szabadságharcosa” Seres Imre volt, aki már 1957-ben így ír: „A földmagántulajdon és az állami (össznépi) földtulajdon közötti ellentmondás fokozatos feloldásának célszerű eszköze lehet az is, ha a földmagántulajdon egy része termelőszövetkezeti tulajdonná válik és a közbeeső fokon keresztül kerül a föld állami (össznépi) tulajdonba”.¹⁰

Erre azonban még több, mint tíz évet várni kellett. Az 1967. évi tv. előkészítésekor a termelőszövetkezeti földtulajdonjognak a külterületi termőföldre való kiterjesztése gazdaságilag azzal volt indokolható, hogy a termelőszövetkezetek használatában levő földek öröklés útján egyre nagyobb mértékben kívülálló személyek tulajdonába kerültek. Emiatt a kifizetett haszonbér összege egyre nőtt, így például 1966-ban földjáradék és haszonbér címén már két és fél milliárd forintot fizettek ki.¹¹ Ez a folyamat jogilag fokozatosan úgy alakult ki, hogy ha olyan örökösök tulajdonába került a föld, akik nem voltak termelőszövetkezeti tagok, a földtulajdon elkülönült a földhasználatától. Az új tulajdonosok pedig igyekeztek kivonni földjüket a termelőszövetkezet közös használatából.¹²

Ezért a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. törvénynek rendeznie kellett a mezőgazdasági üzemek legfontosabb termelőeszközének: a földnek jogi helyzetét. A földtörvény legfontosabb célkitűzése az volt, hogy megteremtse a tartós és eredményes nagyüzemi gazdálkodás előfeltételét: a földtulajdon és a földhasználat egységét. Az állami tulajdonnal egyenrangú társadalmi tulajdonnak ismerte el a termelőszövetkezeti földtulajdont, biztosította annak folyamatos létrehozását. A törvény lehetőséget adott a termelőszövetkezetnek, hogy bármilyen törvényes jogcímen földtulajdont szerezzen. A jogi megoldás az volt, hogy a termelőszövetkezeti használatban levő földek közül a kívülállók földjei a törvény erejénél fogva záros határidőn belül, a termelőszövetkezet használatában levő állami földek a termelőszövetkezet kérelmére, hatósági engedéllyel bármikor, a termelőszövetkezeti tagok tulajdonát képező földek pedig a tagok önkéntes elhatározása szerint és attól függő időpontban termelőszövetkezeti tulajdonba kerültek. A cél az volt, hogy a törvény akadályozza meg a termelőszövetkezeti használatban levő földek egyéni használatba való visszakerülését.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog elismerése a termelőszövetkezeti tagok földbeviteli szabályait lényegileg nem érintette. Változatlan axiómaként kezelték: társadalmi érdek fűződik a földbevitelhez. Ennek a tételnek a következtében a földtulajdonosnak továbbra is le kellett mondania arról, hogy maga határozzon a földtulajdona hasznosításáról. 1968-ban pedig még olyan kérdést, hogy: „mi a társadalmi érdek, és azt ki képviseli?” — nem „illett” feltenni. Egy biztos, ezután még hosszú ideig nem volt kíváncsi, hogy az önálló egyének, a földtulajdonosok, a termelési eszközök birtoklásának a bázisán kerüljenek egymással cserekapcsolatba. A célkitűzés egyelőre a termelőszövetkezeti földtulajdon megerősítése volt, s ez a gyakorlati, de egyben ideológiai cél a szükségesnél jóval nagyobb mértékben háttérbe szorította a földhasznosítási racionalitást.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog elismerése alapot adott arra, hogy a termelőszövetkezeti tulajdon egyenjogúsításáért folyó „szabadságharc” (Tanka) végére pontot lehessen tenni. Megvalósulás előtt állt a Seres által kidolgozott „tulajdon és használat közvetlen egységének” az elve. Seres kíváncsának tartotta, hogy a közvetlen egység mielőbb megvalósuljon. Egyrészt, mert féltette a termelőszövetkezeteket az addig túlsúlyos állami hegemoniától, de ugyanígy féltette a szövetkezeteket a magánelsajátítás utáni vágy feléledésétől is. „Talán felesleges hangsúlyozni — írja Seres Imre — hogy mennyire nem kíváncsi

¹⁰ Seres Imre: A termelőszövetkezeti földtulajdon. Jogtudományi Közlöny 1957. 4—6. szám 127. p.

¹¹ Molnár István: A földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztésének egyes kérdései. Állam és Igazgatás 1967. 11. szám 218. p.

¹² Seres Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Akadémiai Kiadó Bp. 1968. 117. p.

sem ma, sem a jövőben a múltba visszanező földtulajdonosi szemlélet felélése, felerősödése, mert az ... nehezen megoldható ellentmondásokat bontana ki a mezőgazdasági termelőszövetkezetben...”¹³ — Az elmélet tehát a földtulajdonviszonyok tagolatlanságának megszüntetését csak féloldalasán, a közösségiség keretei között tudta elképzelni. Ebben az összefüggésben nem volt helye az egyének magántulajdonon alapuló önállóságának és szabadságának.

Mint azt tudjuk, a seresi „félelem” nem volt alaptalan. 1972 után megkezdődött a visszarendeződés, a hatalom rúdjához azok a politikusok kerültek, akik a szocializmust csak államszocializmusnak tudták elképzelni. Felkerült a korongra az ismert lemez: a termelőszövetkezetek, mint az elkülönült érdekek hordozói, nem eléggé következetesen képviselik a szocialista tulajdont, a szövetkezeti tulajdon tulajdonképpen „rendszeridegen”, a termelőszövetkezeteket úgy kell „támogatni”, hogy lehetőleg az állami tulajdon felé haladjanak. Ez a szemlélet az egyéni tulajdon mellett a csoporttulajdont is lefokozta. Az MSZMP XI. kongresszusán hozott politikai döntések hamarosan a jogszabályokban manifesztálódtak.¹⁴ Ettől kezdve a föld árujellege nem érvényesülhet, a földtőke áramoltatása pedig „egyirányú utcában” folyt, aminek végállomása az állami tulajdon. Ez a tulajdonelmélet a társadalmi (állami), a csoport- és az egyéni tulajdon fejlődését nem mint egymástól függő, egymást kölcsönösen meghatározó tulajdonformákat képzei el, hanem egyértelműen az állami földtulajdon fejlődését állította előtérbe az egyének és a termelőszövetkezetek rovására. Ez együtt járt a földárucapcsolatok gyakorlati visszaszorításával és elméleti „eljelentéktelenítésével”. A meglevő termelőszövetkezeti földtulajdont is igyekezett az elmélet negligálni. Pirityi Ottó például kifejtette, hogy nincs lényeges jelentősége annak, hogy „a föld formális-jogilag állami tulajdonban van-e vagy sem...” A föld ugyanis a nemzeté, illetve az államé, akkor is, ha jogilag a mezőgazdasági termelőszövetkezeté.¹⁵

Az állami földtulajdon elsődlegességének eszméje mélyen beivódott a közgazdasági és jogi gondolkodásba. Ezt jól példázza Nagy Sándor Istvánnak „A tartós földhasználat intézménye a magyar földjogban” című disszertációja. Ő még 1981-ben is abban látja a fejlődés tendenciáját, hogy az állami tulajdont védeni kell terjedelmének csökkenése ellen, keletkezési jogcímait pedig bővíteni szükséges a többi tulajdonforma „rovására” is. Cél: a földtulajdon és földhasználat társadalmazása. Ebben a folyamatban a tulajdon határozza meg a használatot. Ez az okfejtés meglehetősen dogmatikus volt már megírása időpontjában is, ma pedig teljesen kézenfekvő, hogy mind a szövetkezeti tulajdon, mind a magántulajdon szuverenitással rendelkező, önálló kategória.

1975-től kezdve tehát az uralmon levő politikai párt, az államon keresztül, a legszélsőségesebben és a legtámadóbban beavatkozott a szövetkezet belügyeibe, annak érdekében, hogy a szövetkezeteket saját céljaira használhassa fel. Gondoljunk a szövetkezetek összevonásaira, arra a bürokratikus szemléletre, amely a szövetkezet belső életének minden szegletét igyekezett az állami vállalatok képére szabályozni stb. A félreértések elkerülése érdekében kijelentjük: nem vagyunk hívei a gazdaság és gazdálkodás „abszolút” szabadságának. Nyilvánvaló, hogy az állam, a kormányzaton keresztül felelős a nemzetgazdaság irányításáért, ezért modern társadalomban nem lehet az „abszolút” szabadság gazdasági ügyekben. De a szint, amelyen a „beavatkozás” megengedett, az a nemzetgazdaság szintje. Ettől a szinttől lefelé a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek önállóknak és önirányítottoknak kell lenniük. Ha ugyanis az állam gazdasági szerepe nem korlátozódik a funkciójából fakadó gaz-

¹³ Seres Imre: A termelőszövetkezeti tagok földtulajdonának megváltása. In: A föld és a nép-gazdaság. Bp. 1985. 259. p.

¹⁴ Gondoljunk a földrendezésről szóló 1976. évi 23. számú, a kisajátításról szóló 1976. évi 24. számú, a tartós földhasználatról szóló 1976. évi 33. számú törvényerejű rendeletekre és ezek végrehajtási szabályaira.

¹⁵ Pirityi Ottó: Tulajdonosi funkciók — tulajdonosi tudat. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978. 81—83. p.

dasági tevékenységre, elvész a szövetkezetek önállósága és önrányítottsága is, a szövetkezés „ellehetetlenül” a bürokrácia kemény keze alatt.

Hogy az 1975-ben másodszor megkezdett úton mégsem sikerült végigmenni, annak oka az volt, hogy a jelentős nagyüzemi földkoncentrációt megvalósító és „felmagasztosított” nagyüzemek gazdálkodásában megjelentek a válság jelei. Miközben változatlanul folyt a mezőgazdasági termelőség szövetkezetek földtulajdona egyenjogúsága elismeréséért a harc, az elmélet minden erejét erre fordította, s közben elsiklott afölött, hogy a szövetkezés gyors befejezése történelmileg elsietett. Tanka szavaival: a földpolitika hihetetlenül „lemerült” a társadalmi tulajdon mellett, az egyének ambícióit csak a társadalom fejlődése érdekében kihasználandó eszközként kezelte, nem pedig a szocializmus lényegéhez tartozó, abból következő jelenségnek. Azt, hogy a szövetkezetesítés hazánkban alkalmazott sztálinista módszere hibás, Égető Emese már 1976-ban felismerte, és a jelenség okait is meghatározta.¹⁶ Eszerint a mezőgazdaság bővített újratermelése során végbemenő reálfolyamatok nem a termelőség szövetkezeti formát termelik újra. A csoporttulajdon szövetkezeti jellege fokozatosan eltorzult. A termelőség szövetkezeti tag elveszíti szuverenitását a földtulajdon felett, tulajdonjoga „kilügozódik”, a termelőség szövetkezetek kollektív gazdaságokká alakulnak át. A termelőség szövetkezetek funkciója pedig éppen az volt — hangsúlyozza Égető —, hogy formát adjon a termelés és a tulajdon egyidejű társadalmazásának. A földtulajdon társadalmazása, a politikai döntések hatására, erőteljesen felgyorsult, s ezzel a termelőség szövetkezeti szektor — neve ellenére — elveszítette szövetkezeti jellegét. Mint tudjuk, a termelés társadalmazottsága viszont csak részlegesen valósult meg. A termelési érték jelentős hányadát korábban is és jelenleg is a háztáji és kisegítő gazdaságok adják. Ezekben a kisüzemekben termelik meg azon termékek jelentős részét, amelyeknek a nagyüzemi termelése megoldatlan vagy gazdaságtalan. Ezek a termékek a legmunkaigényesebb termékek. Miután a kisüzemekre a népgazdaságnak hosszú távon is szüksége van, szinkronba kell hozni a földtulajdon társadalmazottságát a termelés társadalmazottságával. Ennek érdekében a mezőgazdasági termelőség szövetkezetekben is a fejről a talpára kell állítani a tulajdoni-használati viszonyt, és lehetőséget kell adni a földtulajdonos tagnak, hogy maga határozza meg a földhasználat mikéntjét. A gazdaság fejlődése nem lehet végbe a túlhaladott elméletektől való megszabadulás nélkül. Az a tétel, amely szerint „erősíteni kell a tagok tulajdonosi tudatát”, csak egyféleképpen érhető el, mert tulajdonosi tudat csak tulajdonlásból származhat. A Bosánszky—Vass szerzőpáros szellemesen fogalmazta ezt meg: „mint ahogy hazafiság nincs haza nélkül, nacionalizmus nincs elnyomás nélkül, és hit sincs bálványok nélkül, ugyanúgy nincs tulajdonosi tudat sem megfelelő tulajdonosi rendelkezés nélkül.”¹⁷

Megállapíthatjuk, hogy a termelőség szövetkezeti tag tulajdonosi szerepének mind határozottabb körvonalazódása, az egyéni földmagántulajdon „csipkerózsika álmából” való fokozatos feléledése halálos mérge volt a földvitelre vonatkozó korábbi jogszabályoknak.

A termelőség szövetkezeti tag földbeviteli kötelezettségének megszokott szabályozása, mint a termelőség szövetkezeti földvagyon gyarapításának statikus alapelve és mozdíthatatlan betontömbje, a felrobbanás előtti állapotban van. Mint azt a mezőgazdasági termelőség szövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény legújabb módosításához adott részletes indoklás megállapította, az ország termőföld területének 62%-a ma már a termelőség szövetkezetek tulajdonában, illetőleg közös használatában van. Ezért indokolatlan a földbeviteli kötelezettség mértékének jogszabályi előírása. A javaslat szerint a beviteli kötelezettséget minden egyes termelőség szövetkezetnél egyedileg, az alapszabályban kell meghatározni. Az alapszabályi

¹⁶ Égető Emese: Felhalmozás és jövedelmezőség a termelőség szövetkezetekben. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1976. 173—186. p.

¹⁷ Bosánszky Lajos—Vass János: A szövetkezeti tulajdon. Jogász Szövetségi Értekezések; Kézirat 1986. 60. p.

döntéstől függetlenül mentesíteni kell a beviteli kötelezettség alól legalább azt a területet, amelyet az adott szövetkezet a háztáji föld mértékeként meghatározott.

Ezzel a szabályozással alapvetően azért értünk egyet, mert a klasszikus szövetkezés szabályait idézi vissza. Eszerint azt, hogy szövetkezetek tagsága hogyan akarja a közös gazdasági, társadalmi és oktatási célokat megvalósítani, sohasem a külső (jogszabályi) kényszer, hanem a tagság saját akarata kell, hogy meghatározza. Ebbe pedig szükségszerűen beletartozik az egyik legfontosabb termelőeszköz, a föld feletti — közösség szabta korlátok közötti — szabad rendelkezés is.

ПАЛ БОБВОШ

ОБЯЗАННОСТЬ ПЕРЕДАЧИ ЗАМЕЛЬНОГО УЧАСТКА ПРИ ВСТУПЛЕНИИ В ЧЛЕНЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО КООПЕРАТИВА

(Резюме)

Начиная с 1948 года и юридическая наука восприняла те положения политэкономии, которые с теоретической стороны призваны были обосновать необходимость кооперации. В ходе кооперирования из-за привязанности к частной земельной собственности у крестьян невозможно было непосредственно отобрать землю, однако все же возникла необходимость выработки такого способа, при котором собственник земли утратил бы суверенитет над своей земельной собственностью. Именно на это была нацелена обязанность крестьян, вступавших в кооператив, передать в общую собственность свой земельный участок. Такое решение, хотя и считалось с земельной собственностью крестьян, вступавших в кооператив, все же в экономических интересах крупных хозяйств обеспечило осуществление права землепользования за кооперативами, являвшимися юридическими лицами. В связи с тем, однако, что три правомочия права собственности — право владения, право пользования и право распоряжения — находятся по отношению друг к другу в единстве и взаимосвязи, кооперирование землепользования повлекло за собой и внутреннее содержательное изменение права собственности. С введением обязанности передачи земельного участка, право личного распоряжения землей стало чрезвычайно ограниченным, а владельцы, земельные собственники практически лишились функций собственности. С введением этой обязанности личность только опосредственно, лишь в качестве члена кооператива, могла иметь отношение к самому важному для нее средству производства — к земле. Кооперативный сектор — несмотря на свое название — из-за обобществления земельной собственности потерял свой кооперативный характер. Вследствие того, что народное хозяйство и на долгую перспективу нуждается в небольших крестьянских хозяйствах, необходимо в интересах их поддержания обеспечить членам кооператива самим принимать решение об использовании находящихся в их собственности земли. А это должно повлечь за собой, в свою очередь, упразднение правовых предписаний передачи земельных участков. В кооперативах необходимо доверять самим членам решать каким образом использовать находящуюся в их собственности землю.

A találmányok és újítások szerepe a gazdaságban

1. A gazdaságirányítási rendszer korszerűsítésének alapvető célkitűzése a hatékonyság növelése, a tudományos-műszaki fejlesztés, az innováció meggyorsítása.

A megvalósított műszaki-szellemi eredmények: a találmányok, újítások, know-how-ok, stb. jelentős szerepet töltenek be a munka termelékenységének fokozásában; az új konstrukciók, termelési eljárások jelentősen emelik a termelés mennyiségi és minőségi színvonalát. A nemzetközi piacon elsősorban a magasabb szellemi hányadot tartalmazó termékek értékesíthetők, köthetők kooperációs és licencia szerződések.

A feltalálói és újítói jog, valamint általában a műszaki alkotói tevékenység meghatározó tényezője az innovációs folyamatnak. A rendelkezésre álló erőforrásokat figyelembe véve szükséges a gazdálkodó szervezeteknél a takarékosabb, kisebb ráfordításigényű termelési folyamatok kialakítása, a versenyhelyzet javítása, piacképes termékek létrehozása.

A feltételek javítása érdekében indokolt a műszaki alkotómunka és annak eredményeként születő alkotások felhasználására irányuló belső jogviszonyok és az érdekeltségi rendszer továbbfejlesztési lehetőségeinek vizsgálata.

Az irányítás csak meghatározott körben képes a műszaki-szellemi alkotók feltételeinek javítására, mivel bizonyos ponton túlmenően az kizárólag a gazdálkodó szervezetek belső ügye, műszaki-gazdasági érdeke és kényszere.

A gazdaságirányítási rendszer aktuális továbbfejlesztése ismét jelentős fázisba érkezett; a továbbfejlesztés alapvetően az 1968. évi gazdasági reform során elfogadott elvekre épít, szükséges azonban a korszerűbb körülményekre figyelemmel annak finomítása, a termelés- és a termékstruktúra korszerűsítése, a vállalkozói készség, az ezt elősegítő szervezeti és érdekeltségi feltételek megteremtése.¹

A *belső viszonyok* alatt a szolgálati alkotásokhoz fűződő találmányi, újítási, know-how, ipari minta stb. felhasználási és díjazási viszonyok értendők, amelyek elsődlegesen a vállalati döntéseket igénylő és munkaviszonyban (egyéb jogviszonyban) lévő dolgozókat érintő ösztönzési kérdésként vetődnek fel. Ezt a jelleget nem zárja ki, hogy ezek a viszonyok kormányzati szintű jogszabályon alapulnak, polgári jogi természetűek. Ezek a jogviszonyok szoros kapcsolatban vannak az alapjogviszonyokkal, az alkotásra és felhasználásra irányuló külső jogviszonyokkal is.

Fontos célkitűzés ezért, hogy a gazdaság minden területén a műszaki fejlesztés és általában a haladás érdekében érvényesüljenek a *közgazdasági tényezők*, a felhasználók illetve az alkotók erkölcsileg és anyagiilag érdekeltté váljanak a mindennapos termelő munkában. Az ösztönzés elvi és gyakorlati problémáit a történeti fejlődés elemzése alapján, a jelen időszak rendezésére irányuló kérdéseinek és azok megoldására történő javaslatokkal foglalkozik a tanulmány.

¹ *Lontai* Endre: Jogegységesítés a nemzetközi iparjogvédelem területén. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. 15. p.

2. Az *újítási és találmányi* tevékenységet 1948-tól kezdődően számos magasszintű jogszabály és irányelv szabályozta. A műszaki jellegű szellemi alkotású rendelkezéseknek célja az volt, hogy azok szerepe a műszaki fejlesztés meggyorsításában és ezáltal a gazdaság életképítésében növekedjék. A jogi szabályozást mindvégig az jellemezte, hogy a műszaki értelmiség szélesebb körű bevonásával lehetővé váljék az újítómozgalom és a feltalálói tevékenység társadalmi bázisának minőségi fejlesztése, kiszélesítése, gyorsuljon meg az újításokban, találmányokban foglalt műszaki információk közvetítése.

Ezek a rendelkezések kogens jellegűek voltak, kizárólag részkérdésekben tettek lehetővé eltérést, speciális szabályozást.

További korszerűsítést — alapszinten azonos jellegűnek tekinthető — az 1983-ban megjelent rendeletek jelentettek. Egyszerűsödött az újítások, találmányok elbírálási rendszere, növekedett mind az alkotók, mind pedig a gazdálkodó szervezetek jogbiztonsága.

Az iparjogvédelem, valamint az innovációnak az elmúlt néhány esztendőben továbbfejlesztett intézményi rendszere, a közgazdasági és jogi szabályozás számos területen szélesítette a szellemi alkotások fokozottabb hasznosulását. Megállapítható, hogy ezen belül a találmányi és újítási tevékenység eredményes vonásokkal járult hozzá a műszaki fejlesztés, a piaci hatékonyság javításához. Kedvezően hatott — bár kis mértékben — a gazdasági szabályozórendszer, az egyéni és vállalati innovációs teljesítmény, illetve az érdekviszonyokra ható pozitív intézkedések.

Az új kezdeményezések — amelyek elsősorban a műszaki szellemi alkotásokkal összefüggő termékek értékesítése tekintetében tapasztalhatók — a hazai, de főleg külföldi piaci igényekkel párosult. Ennek eredményeként a nemzetközi piacon kimutatható az a tendencia, hogy a szellemi tevékenység felértékelése — egyelőre szűk körben — megkezdődött.

A különböző szervezetek — Országos Találmányi Hivatal, Szakszervezetek Országos Tanácsa, tudományos intézetek — felmérése alapján megállapítható, hogy gazdasági és társadalmi környezeti hatások következtében a gazdálkodó szervek ezeket a szellemi teljesítményeket különféle módon ismerik el. Közrehat ebben az is, hogy a jogilag védett műszaki szellemi alkotások kifejtői között általában nincsenek éles határok. A szellemi alkotók azokban a szférákban tevékenykednek, ahol kedvezőbb az elbírálás, a pénzügyi, adózási stb. feltételek.

A gazdálkodó szervezetek célkitűzéseiket műszaki fejlesztési tervekben fogalmazzák meg, ezeknek végrehajtását a fejlesztő szervezetek irányítják. A feladatok szoros összhangban vannak a gazdálkodási célokkal, általában a megvalósításhoz szükséges fedezet is biztosított; ezért a szolgálati találmányok ebből a szervezett kutatási-fejlesztési tevékenységből származnak.

Az újítások (know-how-k) — bár vannak feladattervek — nem kapcsolódnak a gazdálkodó egységek célkitűzéseikhez, megvalósításuk aránya is minimális. Ez alól kivételt jelent a célraorientált újítási pályázat, amelyben külső alkotók is részt vehetnek.

Megállapítható ezzel összefüggésben: a személyi jövedelemadó az újításokra történő kiterjesztése negatívan befolyásolja e tevékenységet, de közrehat az is, hogy a műszakilag és gazdaságilag jelentős újítások hátrányosabb elismerésben részesülnek, mint a kisebb teljesítményt képviselő találmányok.

Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy a gazdálkodó szervezetek innovációs érdekeltsége — döntő többségében — alacsony fokú. A szellemi termékből származó eredmény nem megfelelő értékelésének számos vállalati irányításbeli oka is van. A műszaki, gazdasági és kereskedelmi szakvélemények egymástól elkülönülten készülnek, az információ hiányossága miatt a döntések jelentős része megalapozatlan. A díjazás alapjául szolgáló eredmény részben a vállalatok valódi jövedelmének időbeli és mértékbeli bizonytalansága, részben pedig a javaslatok természetéből következően közgazdaságilag eltérő tartalmú. A hasznosítási szerződéseket — elsősorban találmányok esetén — hosszabb időtartamra kötik, ami a szer-

kezetváltással ellentétes hatású, mivel a szerződések azokat teszik érdekeltté a gyártmányok konzerválásában, akiknek azok megújítása elsősorban feladata lenne.

A következőkben a műszaki szellemi alkotások legjelentősebb jogintézményeit — találmányok, újítások — vizsgáljuk az Országos Találmányi Hivatal által közölt adatok alapján.²

3. Az alábbiakban közölt *statisztikai* adatok elemzése alapján megállapítható, hogy a *találmányok* vonatkozásában a feltalálók aktivitása tovább fokozódott. Az összes szabadalmi bejelentés közül legdinamikusabban a külföldiek által történt bejelentések száma növekedett, ezt követi a belföldi magánbejelentések alakulása, csökkent viszont a hazai szolgálati bejelentések száma.

Az 1988. évi 6820 bejelentés közül annak 47,8%-át belföldiek, 52,2%-át külföldiek kezdeményezték; hosszú idő után fordult a mérleg az utóbbiak javára. Ugyanez a tendencia érvényesül a belföldi egyéni bejelentők tekintetében is.

A találmányi bejelentések évek óta jelentkező folyamatos emelkedése előreláthatólag a jövőben is folytatódik, elsősorban azért, mert az ezt alakító komponensek közül a külföldi és a hazai egyéni bejelentések további növekedése prognosztizálható. Az egyéni bejelentések feltehetően a kisvállalkozások elterjedésével vannak összhangban. Kedvezőtlen viszont az a folyamat, amely a szolgálati találmányok csökkenésében mutatkozik; ami azt bizonyítja, hogy a munkaviszonyban dolgozó feltalálók érdekeltségi rendszere nem kielégítő. Közrehat tehát a kisvállalkozások számának jelentős növekedése, ahová a korábban állami vállalatoknál dolgozó műszaki értelmiség, kreatív alkotó réteg egy része átkerült.

Ennek illusztrálására néhány adat:

1983-ban ténylegesen működött 16 205 kisvállalat, 1987-ben ez a szám már 34 838-ra emelkedett.³

Megjegyzendő, hogy nem minden kisvállalkozásra vonatkozik az előbb említett elszívó hatás.

A szabadalmi bejelentések alakulása bejelentőik szerint:

Megnevezés	1984	1985	1986	1987	1988
Összes bejelentés	4886	5075	5588	6200	6820
Ebből					
— belföldi	2869	2904	2848	3229	3262
— külföldi	2017	2171	2740	2971	3558
— egyéni	1402	1489	1788	2406	2501
— szolgálati	3484	3586	3800	3794	4319
A belföldiből					
— egyéni	1372	1445	1506	1790	1798
— szolgálati	1497	1459	1342	1439	1464

A külföldi bejelentések pozitív tendenciájából levonható az a következtetés, hogy megnövekedett az érdeklődés a hazai gazdaság iránt. Ugyanakkor viszont sajnálatos az a negatív irányzat, amely 1968-tól a belföldi bejelentések számának csökkenésében jelentkezett s csak az utóbbi években változott ez a tendencia.

² Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő. 1989. június, 2. sz. melléklet.

³ Baló—Lipovecz: Tények könyve. Budapest, 1989. 696. p.

A feltalálói tevékenység gazdasági eredményének alakulását vizsgálva az is megállapítható, hogy 1983- óta az értékesített találmányok száma erőteljesen emelkedett: 1983-ban 1055 db. 1988-ban 2141 db.

1988-ban a pénzben mért hasznos eredmény a nemzeti jövedelem 0,92%-át adta, ez 1987-ben 1,27% volt.

Ennek alakulására számos tényező hatott; az elmúlt évi szabályozók sokszor ellentétes irányban befolyásolták az eredményt. A gazdaságban jelentős differenciálódás ment végbe, az árindexek változása is különféleképpen érintette a gazdálkodó szervezeteket. A belföldi termelői árak általában csökkentek, de egyes területeken az árindexek 100% fölé emelkedtek. Ellentétes hatást váltott ki a nyereséget terhelő adók megszüntetése, a hasznos eredmény más elemeit is eltérően érintették a szabályozók által alkalmazott változások.⁴

A díjazás alapjául szolgáló, pénzben mért hasznos eredmény 1983-ban 6115 (MFt) 1988-ban 10 636 (MFt) volt.

Az alkotói tevékenység elismeréseként kifizetett találmányi díjak alakulása a következő:

Díjazott találmányok száma:	1984-ben 2396	1988-ban 3050
Eszmei alapon díjazott:	1984-ben 21,3%	1988-ban 19,6%
Kifizetett díj (mFt):	1984-ben 734,2	1988-ban 1168,8

4. A feltalálói tevékenységet a gazdálkodó szervezeteknél meghatározó módon a műszaki fejlesztési tervek irányítják; az *újításoknál* ez a szervezettség alig tapasztalható. Az évente benyújtott és elfogadott újítások döntő többsége a feladattervekben és különféle pályázaton kívüli körben jönnek létre, elsősorban eszmei díjazással kerülnek elfogadásra.

Az 1983-ban módosított rendelet kiemelt célja volt a munkaköri köteletség oldásával az újítmozgalom szellemi bázisának növelése.⁵ Ez minőségi változást eredményezett a nagyobb innovatív készséget mutató vállalatoknál, elsősorban a vegyipari ágazatban. A benyújtott javaslatok száma — több évi stagnálás után — 1988-ban jelentősen lecsökkent, s a jövőben e tevékenység további romlásával lehet számolni.

A találmányok és az újítások hasznosítása általában nem eredményezett termékszerkezetváltást. A műszaki szellemi termékek alkalmazása döntően a vállalat gazdálkodási eredményeiben jelentkezett, a tervszerű beépülés elmaradása miatt szerkezetváltásra nem is irányult. Kevés a korszerű termék a vállalatoknál, a hasznosított újítások a költséggazdálkodásra hatnak és elenyésző javaslatot adnak be új termék kialakítási céllal, legtöbb újítás anyagmegtakarítást eredményezett.

A vállalatok az újítási díjakat 1986-ig a bérből vagy az érdekeltségi alpból fedezték, majd 1987-től a szabályozás szerint lehetőség nyílt a költségekre történő elszámolás, amelyvel az újítások ösztönzésének korábbi legjelentősebb korlátja szűnt meg; ezzel jelentősen növekedett az újításokra kifizetett díjak összege.

A gazdálkodó szervezetek *újítási* tevékenységének adatai:⁶

Megnevezés	1984	1985	1986	1987	1988
Benyújtott javaslatok	110 103	103 345	100 348	102 747	69 847
Hasznosításra elfogadva	67 882	67 790	62 173	68 827	46 489
Hasznos eredmény (eFt)	7 183 932	7 151 719	7 155 137	11 178 626	7 023 919
Kifizetett díj (eFt)	553 395	441 248	452 153	783 379	579 244

⁴ Vö.: *Szitáné dr. Kazai Ágnes*: Az 1988. évi találmányi tevékenység a statisztikai adatok tükrében. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő. 1989. szeptember, 3. sz. melléklet.

⁵ 10/1983. (V. 12.) MT. sz. r. az újításokról.

⁶ Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő. 1989 június, 2. sz. melléklet.

A gazdasági adatok körében megemlíthető még, hogy igen változó a közreműködők részére kifizetett díj:

1986-ben 123.249 (eFt) 1985-ben 55.225 (eFt) 1988-ban 89.467 (eFt).

Az újítók száma: 1984-ben 115.091 fő, 1988-ban 82.787 fő volt.

5. A gazdaság fejlődésében alapvető tényező a műszaki tudás fejlesztése, ebből következően a feltalálók és újítók közötti verseny is kívánatos társadalmilag: ezért az a kizárólagos jog, amely a műszaki haladást védi, versenyt idézhet elő ezen javak termelése és értékesítése vonatkozásában is. A kizárólagos jogok helyes eloszlása esetén a termelés, a fogyasztás és az innováció különféle gazdasági fokain, a jogi oltalom és e jogok érvényesítésének költségei fontos szabályozóként működhetnek.

A műszaki szellemi alkotó munka és a létrejött értékek magasabb szintű hasznosítására a gazdasági reform eddigi és kimunkálás alatt lévő intézkedései szabadabb mozgásteret biztosítanak.

Az iparjogvédelemnek az elmúlt időszakban továbbfejlesztett intézményi rendszere, jogi eszköztára azonban nem tudta kifejteni a kívánt hatást a szellemi termékek fokozottabb hasznosulásában. A gazdálkodó szervezetek sem tettek meg mindent annak érdekében, hogy a szabályozók változásából adódó lehetőségeket a belső szabályozási rendszerükben erőteljesebb mértékben használják ki.

Ennek következtében alig érvényesült a találmányi, újítási tevékenység a műszaki fejlődésben, a piaci és termelési szerkezetváltás javításában. A közgazdasági kategóriák: adó, ár, nyereség stb. nem hatottak kellő intenzitással a kockázat vállalására, a szabadalmi rendszer piacgazdasági elveit közgazdaságilag nem támasztották alá.

Kívánatos olyan *társadalmi környezet* kialakítása, amely egyrészt fellép az etikai problémák ellen, másrészt támogatja, ösztönzi az értékes alkotásokat. Az innováció élénkítése és az iparjogvédelmi kultúra fejlesztése területén még jelentős tartalékok vannak; olyan intézkedésekre van szükség, amelyek iparjogvédelmi eszközökkel a hosszabb távú gondolkodást elősegítő vállalati vagyonnövekedésben érdekeltté teszik a gazdálkodó szervezeteket.

A közölt pozitív vonások ellenére sem sikerült változást elérni a termelési és a piaci szerkezet megújítása, a szellemi termékek forgalma terén, az értékes alkotó munka differenciált elismerésében. Ebben a gazdaságirányításban mutatkozó tervszerűtlenségnek, a piaci verseny hiányának és ehhez kapcsolódó műszaki fejlesztési orientációnak egyaránt szerepe van.

Feladat tehát az irányítási rendszer átfogó korszerűsítése, a versenypiaci mechanizmus kialakítása, amely az innováció kibontakoztatásához kedvezőbb feltételeket biztosít.

Az állam érdekei a műszaki szellemi alkotásokkal kapcsolatban is abban állnak, hogy a termelőerők fejlesztését, az árutermelés színvonalának emelését szolgáló műszaki gondolatok „termelését” és felhasználását minden lehetséges eszközzel ösztönözni kell.⁷

A gazdálkodó szervek autonóm döntésének erősítésére korszerűsített formában már megjelent az *újításokról* és a *szolgálati találmányok* díjazására vonatkozó rendelet.⁸

Az új szabályozás az eddigi „hasznos eredmény” kategória helyett bevezette a nemzetközi gyakorlatban széles körben alkalmazott „előny” fogalmat, ami a találmányok, újítások esetén nemcsak a pénzben mérhető eredményt jelenti. Ez a szabályozás megfelelő mozgásteret, önállóságot biztosít a gazdálkodó szervezeteknek, a központi rendelkezés még iránymutató mértéket (százalékos kulcsot) sem határoz meg a találmányi, újítási díjra vonatkozólag.

⁷ *Világhy Miklós: Gazdaságpolitika és polgári jog. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 89. p.*

⁸ 77/1989. (VII. 10.) MT. sz. r. a szolgálati találmányért járó díjazásról és a találmányokkal kapcsolatos egyéb intézkedésről és 78/1989. (VII. 10.) MT. sz. r. az újításokról.

A rendeletek ugyanakkor továbbra is védik és biztosítják az alkotói érdekeket, az alanyi jogok védelmét azzal, hogy a következő garanciát rögzítik: „a feltalálót (újítót) az előnnyel és az annak eléréséhez nyújtott feltalálói (újítói) hozzájárulással arányos találmányi (újítói) díj illeti meg”.

Az innovációs érdekelttség hiánya, valamint a jól működő egységeknél jelentkező többletgyereségnek a veszteséges vállalatok finanszírozására történő elvonása következtében eltorzult a műszaki szellemi alkotások piaci szerkezete, a gyártó vállalatok nem igénylik megfelelő mértékben ezeket az alkotásokat; inkább fordított a helyzet: a feltalálók, újítók igyekeznek javaslataikat értékesíteni a termelési szférában.

A szellemi termékek piaca területén is helyre kell állítani a megfelelő szerkezeti felépítést, amelynek feltétele, hogy a gyártók, vállalkozók erőteljesebb innovációs többletgyereség-érdekeletsége irányítsa a piacot. A találmányi, újítási tevékenységgel kapcsolatos szabályozó-rendszernek olyan feltételeket kell biztosítaniuk, amelyek a vállalati érdekeltséget növelik; ilyenek pl. megfelelő árrendszer, vállalkozói adókedvezmények, hitelek biztosítása, érdekelt-ségi rendszer fejlesztése stb.

6. A műszaki haladást elősegítő megoldásokat az iparjogvédelmi jogszabályok több-féle formában védelmezik: ha a szellemi alkotás abszolút értelemben új, a találmány szabadalmi oltalmat kap. Ha a gondolat relatíve, a gazdálkodó szervezetnél új: újításról, valamint know-how-ról, amennyiben vagyoni értékű; gazdasági, műszaki és szervezési ismeretről vagy tapasztalatról van szó.

Az első két kategória — a világviszonylatban új (szabadalmaztatható találmány) és a vállalati szinten új (újítás) — között igen nagy a különbség, közbeeső védelmi alakzat nincsen. Egyes jogrendszerek ennek áthidalására szabályozzák a találmányi szintet el nem érő, új, haladást jelentő elgondolások jogvédelmét *használati mintaoltalom* elnevezéssel. 1988-ban 38 ország szabályozta a használati mintaoltalmat.

A használati minta és a szabadalom között minőségi eltérés van, az első esetben a védett gondolat a találmányi színvonalat nem éri el, s csak akkor részesül védelemben, ha a műszaki elgondolás mintadarab formában realizálódik; általában csak mint munkatermék részesül oltalomban, eljárásra nem vonatkozik. Ez a követelmény azonban nem egységes, mert olyan szabályozási rendszer is ismeretes, ahol ezt a korlátozást nem kívánják meg. A kizárólagos oltalom megszerzése a találmányhoz hasonló, de egyszerűsített lajstromozási eljárást kíván meg, valamint általában az oltalmi idő is rövidebb.

A jogi szabályozás további korszerűsítése kapcsán ismét felvetődik e témakör vizsgálata. Ismert, hogy az újítások, találmányok színvonalát, jelentőségét tekintve rendkívül nagy a szóródás, ezért értékelési szempontból is bizonyos fokú megkülönböztetés lenne szükséges. Amennyiben a jelentősebb műszaki elgondolásokat — amelyek ugyan a találmányi szintet nem érik el, de a gazdálkodó egység újdonsági szintjét jelentősen meghaladják — hatékonyabban szükséges értékelni és ösztönözni, akkor kívánatosnak látszik hazánkban is a használati minta intézményének bevezetése.⁹

A mintaoltalom bevezetése különösen hasznos lehetne a konstruktőrök, technológusok, ipari vezetők munkaköri köteleességét is érintő újítások mellett, illetve helyett; elősegítené azon ipari szellemi termékeknek az újítások köréből való elterelését, amelyek műszaki-szellemi színvonala az újításoknál magasabb, de a szabadalmazható találmányokét nem éri el.

7. A szabadalmi oltalom mellett — különösen a Ptk. 1977. évi módosítása óta — a *know-how* szerepe és működési köre gyors növekedést mutat a gazdasági tevékenységben.

Az eddigi tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a *know-how* forgalma igen jellemző a külföldi termelőeszközök, termelési rendszerek értékesítése során, külföldi technológiák

⁹ Ficsor Mihály—Tattay Levente: Gondolatok a használati mintaoltalomról. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő. 1988 december, 4. sz. melléklet.

értékesítési szerződéseiben, a találmányok adásvételével kapcsolatosan. Ezek a tendenciák a know-how jelentőségének erőteljes növekedését jelzik.

Ezzel összefüggésben vetődik fel az a kérdés — ami más országokban szintén vizsgálat tárgya —, hogy indokolt volna a know-how regisztrációs rendszerének bevezetése. A találmány nyilvánosságra hozatalával ellentétben a know-how regisztrálása speciális, általános titokvédelmet biztosítana e szellemi termékre. Ez elsősorban azokban az esetekben bírna nagy jelentőséggel, amikor a bejelentők a közzététel mellőzésének kérésével illetőleg a bejelentés visszavonásával kívánják elérni azt a célt, hogy a találmányban megtestesült gondolat egyrészt regisztrálva legyen, másrészt pedig — a közkinccsé válásig — a nyilvánosságot kizárja.

Összegezőként megállapítható, hogy a feltalálói tevékenységet elősegítő hazai jogi szabályozás rendszere alapelveiben megfelel a reform keretében kiépülő piaci követelményeknek, alkalmas az innovációt elősegítő törekvéseknek; ezeknek az érvényesüléséhez azonban feltétlenül szükséges ilyen irányú pénzügyi szabályozórendszer kiépítése is.

IMRE BÉRCZI

ECONOMIC IMPORTANCE OF INNOVATION AND INVENTION

(Summary)

Technical intellectual productions, primarily innovation and invention have a significant effect on the economic development; that is an important part of the innovation procedures.

The study analyses the statistical data published by the National Patents Office, investigates what effect innovations and inventions has on the economic life, and in what extent they effect the funtions and activity of the enterprises.

It shows a few positive and negative tendencies and suggests some proposals for the further development on the basis of experience and regulations.

Le traitement politique du chômage et de l'emploi, en Hongrie

En 1989, dans les premières semaines de janvier, environ 15 mille demandeurs d'emploi se sont faits inscrire dans les bureaux de placement, en Hongrie. Le taux est de l'ordre d'env. 3 pour mille par rapport à la population active atteignant presque 4,8 millions, ce qui semble vraiment minime par rapport aux taux des pays d'Europe occidentale. Cependant, en Hongrie, la présence même en proportion minime du chômage a provoqué des tensions considérables au sein de la population. Deux causes principales sont à mentionner. D'une part, depuis 40 ans, en Hongrie, ce phénomène était pratiquement inconnu. Des générations ont vécu croyant que le chômage ne les atteindra pas. Ainsi, cet événement à contretemps a frappé la majorité de la population sans qu'elle puisse s'y préparer.

D'autre part, ce choc a été accentué par les estimations publiées selon lesquelles cet ordre de grandeur, n'est qu'un début. D'après les informations apportées par les milieux gouvernementaux, au cours des 5 à 6 années suivantes, l'effectif des chômeurs pourrait être de l'ordre de 2 à 300 mille. Ainsi, le taux de chômage s'élèverait à ou 6 %, et cela représenterait alors une mesure entrant particulièrement en ligne de compte même dans les pays d'économie de marché.

Tout d'abord, il faut examiner comment s'est créée cette situation et quels sont les faits précédents qui l'ont provoquée.

I.

Au cours de la période suivant la II. guerre mondiale, en Hongrie, deux objectifs s'imposaient, en général, dans le domaine de la politique de l'emploi.

Deux exigences se sont manifestées en même temps, l'une était le régime de plein emploi, l'autre était la nécessité de l'emploi efficace de la main-d'oeuvre. Toutefois, dans les différentes périodes de cette époque, ces exigences ont prévalu dans diverses combinaisons. Trois périodes peuvent être distinguées :

1. Au cours de la période de l'économie «à direction directe», qui a duré depuis la consolidation du règne à un parti, c.-à-d. du début des années 50, jusqu'à la période de la première réforme, en 1968, le souci primordial de la politique de l'emploi, qui semblait être impossible à maîtriser, était le manque de main-d'oeuvre.

Cette période est caractérisée par une industrialisation à cadence forcée. C'était spécialement l'industrie lourde qui était développée à l'appui de la tendance idéologique dominante selon laquelle la classe ouvrière était considérée comme jouant le rôle moteur dans le développement social. Il s'agissait tout spécialement de la classe ouvrière la plus stable employée dans le secteur de production de matériaux de base. Dans ces temps-là, l'effectif de cette masse sociale était relativement minime étant donné que le pays a toujours été pauvre en matières premières.

Vu les ressources naturelles du pays, la production agricole a présenté, seule, des conditions plus avantageuses. L'autre objectif, visant le développement de l'industrie lourde à cadence accélérée, résidait dans les craintes qu'inspiraient la guerre froide. Les estimations de l'époque ne tenaient pas pour impossible le déclenchement, sous peu, d'une autre guerre mondiale. C'est pour cela que le développement de l'industrie lourde était considéré comme indispensable.

La main-d'oeuvre nécessaire provenait de trois endroits:

a) La première source était celle de l'agriculture. Tout en rendant difficile les conditions de vie des salariés de l'agriculture, une pression a été exercée, en y venant même souvent à la force, sur les individus relativement nombreux de ces masses sociales. C'est ainsi qu'en particulier les jeunes ont été incités à s'embaucher dans l'industrie.

b) La deuxième source était celle de la main-d'oeuvre féminine. Cela a donné place à la sollicitation à proportion sans pareille de la main-d'oeuvre féminine. Dans le modèle de famille typique d'antan, il arrivait assez souvent que la mère de famille n'était pas embauchée, surtout en province, dans les régions agricoles. Elle tenait le ménage et, des fois, accomplissait des travaux agricoles. Cette masse sociale a été forcée d'obtenir un emploi, surtout à cause des salaires tenus bas et après avoir rendu impossible la production agricole près du domicile, si elle ne voulait pas endurer la baisse importante du niveau de revenu par personne de sa famille. Ainsi, c'est sous l'effet de ces facteurs que s'est constitué en Hongrie, le «modèle de la famille à deux salariés» qui est encore, de nos jours, la structure caractéristique de l'emploi de la famille hongroise.

c) La troisième source était celle des petits artisans et des commerçants. Ces individus ont été conduits à une situation insoutenable par le verouillage de leurs ressources de four-niture, par de lourds impôts et souvent par d'autres importunités. La plupart d'entre eux n'avait pas le choix et devait assurer leur existence dans l'industrie étatique.

Au cours d'une période relativement courte, un remaniement des masses sociales d'une extrême importance s'est réalisé. Selon des données statistiques comparables, un développement spectaculaire a été démontré. Néanmoins, les inconvénients de ce développement ont fait apparaître ce qui suit:

— Pendant «toute» la période en question, la croissance économique est restée décisivement extensive. D'après des analyses ultérieures, l'augmentation de la productivité était presque négligeable (env. 3 %). 97 % de l'accroissement de la production provenaient de l'augmentation du capital, des matières premières et du travail dépensé.

— L'éducation et le niveau de qualification de la main-d'oeuvre disponible étaient de niveau peu élevé, ainsi, les modernisations étaient effectuées avec moins d'exigence. Cela a été accentué par le fait que dans ces temps-là, les moyens d'investissements provenant plutôt de pays socialistes étaient de bas niveau technique.

Les faits sus-mentionnés ont conduit à la préservation de la production à un bas niveau technique. La nouvelle main-d'oeuvre a été formée pour convenir au fonctionnement des équipements à bas niveau. Plus tard, ce bas niveau de qualification a soulevé un obstacle aux modernisations.

En 1956, de graves tensions se sont formées et ont conduit à un bouleversement politique. Après la consolidation de la situation, en 1957, pour la première fois dans l'histoire de la Hongrie, une règle de droit a été constituée sur l'indemnité de chômage.

La disposition concernant l'indemnité de chômage a été réalisée dans la crainte que des masses importantes de salariés privés d'emploi ne puissent subvenir à leurs besoins dans l'économie désorganisée du pays. Dès le début, l'indemnité a été considérée comme régime provisoire pour pouvoir mieux manier les masses au niveau politique. Cela figure, de même, dans quelques éléments de loi. Parmi les titulaires, ont été exclus, la population agricole, tenue pour moins dangereuse sur le plan politique, ainsi que ceux qui ont quitté leur emploi.

L'indemnité ne pouvait être allouée que pendant six mois, en respectant les conditions d'un procédé plutôt rigoureux. Le montant de l'indemnité atteignait 30 % du salaire moyen, mais il ne devait pas dépasser certaines limites fixées à un niveau très bas, etc.

En pratique, ce système n'a jamais acquis une importance significative. Cela est dû à la consolidation politico-économique qui s'est développée bien plus vite qu'elle n'avait été prévue. Plus tard, les fourchettes de l'indemnité étant tenues à un bas niveau, la somme allouée ne pouvait même pas assurer le niveau de vie minimum, en raison du changement des rapports salaire-prix.

Il convient de noter que dans cette période, au regard de la situation de la politique de l'emploi, la création d'emploi incombait exclusivement à l'État. Après une étatisation d'une étendue extrême, effectuée dans la deuxième partie des années 40, seuls les organes centraux, étatiques dirigeants disposaient de moyens d'investissement nécessaires à cet objectif. Les organes ont accompli cette tâche à l'aide d'une politique d'investissement extensive, à cadence artificiellement accélérée, forcée. Cela a abouti à un haut niveau d'emploi. En pratique, cela signifie que tous les demandeurs d'emploi ont pu trouver du travail. Dans certaines périodes et régions, le manque de main-d'œuvre était tel qu'il fallu recourir à des moyens administratifs. Dans ce temps-là, la politique de l'emploi considérait le régime à plein temps comme principe et ne prêtait pas attention à l'emploi efficace de la main-d'œuvre.

2. Au milieu des années 60, il est devenu évident que les possibilités du développement extensif se sont réduites. Il n'y avait plus de ressource matérielle et de main-d'œuvre pour l'accroissement du rendement économique. Il fallait mettre sur pied une nouvelle stratégie. C'est pour atteindre cet objectif que fut introduite, en 1968, la nouvelle politique économique. Les entreprises productrices pouvaient presque librement se procurer, dans des conditions de marché, les moyens matériels nécessaires à la production, décider librement de leurs investissements et choisir la main-d'œuvre adaptée.

Toutefois, en ce qui concerne la fixation des salaires, les organes dirigeants officiels se sont réservés des droits de décision d'une étendue extrême (l'échelle des salaires unifiés et obligatoires a été prescrite, les hausses de salaires ont été limitées par des normes nationales, etc.). Évidemment, ces décisions comportaient, de nouveau, des réflexions idéologiques. Selon le mode de réflexion de l'époque, un état dit socialiste, ne pouvait permettre que des différences importantes de revenu et de capital se produisent au sein de la population, ni que de nombreuses personnes soient désavantagées à la suite d'une concurrence éventuelle sur le marché de la main-d'œuvre. Cette politique a entraîné de nombreuses et fâcheuses conséquences.

Tout d'abord, ce sont les mécanismes du marché selon lesquels la main-d'œuvre aurait dû affluer vers les places de travail promettant davantage de profit qui n'ont pas démarré. Toutefois, au début des années 70, un flux spontané de main-d'œuvre a commencé et s'est amplifié successivement (actuellement le taux annuel de démission est environ de 20 %). Cette mobilité sociale s'est plutôt réalisée à la suite des avantages sociaux et d'autres de nature diverse, offerts par les employeurs et non par de meilleures rémunérations relatives au niveau de productivité différent des entreprises.

Puisqu'à la suite de mesures restrictives centrales, les travailleurs ne pouvaient pas avoir un salaire plus élevé en échange de travail plus intensif et de meilleure qualité dans leur emploi initial, un nombre augmentant de salariés commença à s'intéresser à des travaux hors de leur emploi principal. Cela a abouti à la situation actuelle: la majorité des salariés en activité, spécialement les hommes, dispose d'une autre ressource de gain hors emploi principal (dans l'économie parallèle, dans le travail à domicile). Une altération plus grave encore s'est formée, à la suite de ce phénomène. Étant donné que la force de travail est limitée, le salarié a intérêt à freiner son rendement dans l'emploi principal et à concentrer

la partie décisive de ses forces à son emploi complémentaire. Selon l'opinion des sociologues, il s'agit d'un phénomène se répandant de plus en plus.

Un autre inconvénient réside dans le fait qu'au niveau de l'entreprise, aucune forme d'incitation à l'innovation, ou à des compléments de formation ne s'est réalisé hors des horaires de travail. Vu que les dispositions centrales limitent la possibilité d'augmenter le revenu de l'emploi principal, il est préférable de chercher une ressource de gain complémentaire plutôt que de rechercher une promotion sociale au sein de l'entreprise.

Les organes gouvernementaux, au delà de la prescription de l'échelle des salaires unifiés, ont essayé d'empêcher de deux façons que des écarts de salaire significatifs s'établissent entre les entreprises.

Certaines années, la hausse des salaires réalisable était permise selon un % défini par rapport au niveau du salaire moyen de l'entreprise, ou selon un % défini par rapport au salaire global de l'année précédente. Si une entreprise dépassait le niveau permis, elle devait s'attendre à des impôts répressifs. C'est, en particulier, la réglementation du niveau de salaire qui avait des effets défavorables. Afin de pouvoir bien rétribuer les travailleurs élités, il fallait embaucher une main-d'oeuvre à qualification moins élevée, dont le salaire bas rendait possible la hausse de salaire modérée des salariés à revenu plus élevé. Tout cela a entraîné de nouveaux graves problèmes. Dans les usines, s'est formée une certaine masse de travailleurs dont le travail n'était pas vraiment nécessaire. Ce phénomène s'est vu attribuer le nom de «chômage à l'intérieur de l'usine». D'après les experts, leur effectif atteint 15 à 25 % des salariés. Ce facteur a contribué, de même, à la baisse de la productivité.

De nos jours, on réalise que dans le domaine de la politique de l'emploi les événements cités ont entraîné la situation suivante:

a) Les efforts effectués au cours de plusieurs décennies ont impliqué la quasi réalisation du régime de plein emploi. La proportion des salariés en activité est élevée par rapport à la population totale. Cependant, cela est en majorité le résultat d'une contrainte au niveau micro-économique. Les salaires tenus intentionnellement, ou par nécessité, à bas niveau ont eu comme conséquence la formation, dans une large mesure, du modèle de la famille «à deux salariés». Tout cela s'est réalisé à un bas niveau technologique et à un niveau de qualification peu élevé.

b) La proportion des salariés à plein temps est élevée. L'emploi à temps partiel (le «job sharing») ou le travail à domicile ne sont encore qu'un phénomène atypique.

c) A tout cela s'ajoute «le chômage à l'intérieur de l'usine», ce qui accentue la baisse de la productivité de l'économie.

d) Le nombre de salariés travaillant dans le secteur secondaire ou tertiaire est extrêmement élevé.

e) La mobilité sociale a atteint un niveau élevé, cependant, elle n'évolue pas par rapport au changement de structure, ne se porte pas vers les moyens productifs plus efficaces, mais ce sont d'autres mobiles qui la pousse et enfin,

f) Un tel système d'économie n'est viable qu'avec des subventions multiples. L'État retire une part significative du rendement aux entreprises performantes et ce sont les entreprises inefficaces qui en bénéficient. Tout cela marque aussi son empreinte sur la situation de l'emploi. Il est à noter que dans les principes énoncés, l'accentuation s'est portée différemment par rapport à la période précédente. En 1972, il a été déclaré que les entreprises ne doivent se concentrer que sur l'emploi efficace de la main-d'oeuvre. La création des conditions de l'emploi à plein temps est la tâche de l'État pour laquelle s'effectue la politique d'investissement. Cependant, les circonstances esquissées (bas niveau de salaire, mécanismes réglementaires, etc.) ont décalé la marge micro-économique des entreprises vers l'emploi gaspilleur de main-d'oeuvre.

Comme morale, il faut souligner qu'il est inutile de faire des efforts pour créer l'écono-

mie de marché dans certains secteurs de l'activité économique, si les autres éléments de l'économie) p.e. le marché du capital ou de la main-d'oeuvre) sont toujours irrationnellement déviés à cause d'interventions totalement contraires aux règles du marché. De cette façon, le système entier perd son efficacité.

3. C'est avec ce point de vue que nous arrivons aux temps présents. Il se découpe nettement qu'au sein des conditions de l'économie efficace, il faille agir, de même, dans le domaine de la politique de l'économie, afin que le jeu du marché puisse opérer. On ne peut compter que sur cela pour que la main-d'oeuvre cherche des emplois où elle produira avec efficacité et atteindra de bons résultats. Cependant, il faut souligner que les entreprises qui ne peuvent satisfaire à ces exigences vont fermer leurs portes ou bien chercher une activité productive efficace.

Si on fait état des estimations actuelles selon lesquelles, en Hongrie, environ un tiers des entreprises peuvent être comptées parmi les déficitaires et, que dans les autres lieux de travail il y a environ 15 à 25 % de chômage à l'intérieur de l'entreprise, alors, il est facile à prévoir quelle masse importante de salariés sera touchée directement par le changement de structure.

Il faut bien se préparer aux changements et aux tensions sociales concomitantes même dans les pays où ce type de changement est présent dans la vie quotidienne. Cependant, en Hongrie, où la population n'a pas connu ce phénomène depuis des décennies, une attention toute particulière doit être apportée à ce traitement.

II.

La nécessité de prendre un tournant dans la transformation de la structure économique et dans le domaine de la politique de l'emploi, a été déjà reconnue au début des années 80. Toutefois, au début, il existait une opinion, selon laquelle ce tournant ne pourrait s'accomplir qu'avec une transformation à cadence lente. Depuis l'année dernière cependant, il est évident qu'une cadence accélérée soit nécessaire. D'une part, l'endettement extérieur a atteint de telles mesures que par la suite, les retards de la modernisation de la production ne sont plus permis. D'autre part, il semble que les conditions internationales et celles de la politique intérieure sont devenues plus favorables à une transformation à cadence accélérée. Les deux sortes d'approchement ont mené à l'élaboration de deux stratégies. Il est préférable d'en parler séparément.

1. La conception de la lente réforme relative à la politique de l'emploi est la suivante: Dès le début, il s'est nettement découpé que l'accomplissement à cadence ralentie de la modernisation de l'économie allait résulter le flux des masses salariales. Il a été prévu que cela se réaliserait progressivement. Les économistes ont pensé qu'à l'aide d'une politique d'investissement modifiée, la réforme se réaliserait à une cadence similaire à celle de la création de nouvelles unités de production (bien plus efficaces que les précédentes). La main-d'oeuvre aurait dû être attirée hors des entreprises anciennes et moins efficaces, ainsi, le changement de structure se serait accompli avec la disparition graduelle des entreprises à basse efficacité.

La lente réforme résulte évidemment d'autres types de tensions temporaires dans la politique de l'emploi. Globalement, une situation proche à l'emploi à plein temps peut être maintenue, cependant, certaines masses salariales peuvent se trouver provisoirement privées d'emploi. Selon une opinion précédente, ce phénomène peut être encore maintenu dans le cadre du chômage «de friction». Pour se défendre contre cette sorte de chômage, l'attention doit être portée sur la réadaptation et la conciliation des divergences temporaires. Ainsi, dans cette période, deux moyens principaux de la politique de l'emploi projetés ont été élaborés comme il suit:

a) L'aide à la réadaptation:

Elle a pour objectif de donner une aide de l'État pour former la main-d'œuvre avant l'introduction des réformes de structures et, en outre, d'assurer l'existence des travailleurs non-employés dans leur ancien poste.

Les cours de réadaptation, en général, sont mis en route par les entreprises ayant décidé de la modernisation ou par des institutions de formation (sur la demande de l'entreprise). Le salarié passe un contrat avec l'entreprise qui l'a embauché afin qu'il se réadapte. Le contrat stipule que le salarié passera les examens du cours et restera dans l'emploi actuel pendant une période égale à celle du cours de réadaptation. Cette période était de 2 ans, au maximum. En revanche, l'entreprise devait prendre l'engagement de faire travailler le salarié. Au cours de la formation, le travailleur recevait deux sortes de gain.

D'une part, il percevait un salaire pour son travail effectif (dont le montant augmentait en général suivant son exercice acquis). D'autre part, il bénéficiait d'une aide de l'État. Le montant de cette aide était égal à la différence entre son salaire effectif moyen et celui d'auparavant (ou bien le salaire moyen du travail effectif à percevoir dans l'emploi nouveau). L'aide de l'État provenait du budget.

Pour évaluer convenablement cette institution, il faut souligner qu'à l'originale les organes étatiques ne permettaient de prendre en charge l'aide en question que lorsqu'il s'agissait d'une grande opération de restructuration. Pour bénéficier de l'aide de l'État, il fallait qu'au moins 10 personnes ou plus soient engagées au stage professionnel au sein de l'entreprise. Cette disposition, dans de nombreux cas, a entravé le recours à l'aide dans tous les cas motivés. Par contre, en 1987—88, elle a été accordée dans 10 mille cas. A partir de 1988, la limite de l'effectif de 10 personnes a cessé.

b) L'allongement du temps de licenciement et l'aide au placement.

Cette formule a été employée lorsqu'une entreprise était obligée de débaucher un effectif important de salariés et que leur placement se heurtait à des difficultés dans la région donnée. Les entreprises qui projetaient la baisse des effectifs devaient déclarer leur projet 3 mois avant, au Bureau de placement, s'il s'agissait de la débauche de plus de 10 personnes à la fois. Le Bureau de placement examinait les possibilités de placement de ces travailleurs et, si elle n'étaient pas favorables, il permettait l'allongement du temps de licenciement à 6 mois. Dans ce cas, l'employeur payait le salaire moyen durant les 6 mois, selon les règles du droit du travail, ensuite, cette somme était tirée du budget national et remboursée au cours de 6 mois.

Ceux qui ne trouvaient pas d'emploi après 6 mois, pouvaient bénéficier d'une aide au placement. Le montant de l'aide atteignait 60 % du salaire moyen précédent, dans les 3 premiers mois, puis 50 % dans les 3 mois suivants. L'individu était obligé de coopérer avec le bureau de placement, pendant cette période, dans l'intérêt d'une embauche prochaine. S'il n'acceptait pas le travail offert sans motifs bien fondés, l'aide lui était suspendue. A partir du 1er janvier 1989, ces deux institutions ont été remplacées par l'indemnisation de chômage.

c) Avancement de l'âge de retraite (la préretraite)

Il s'agit d'assurer l'existence de vie de ceux qui ont été licenciés ou de ceux étant parmi les plus de 10 salariés mentionnés plus haut, et qui avaient moins de 5 années avant la retraite.

Ces salariés devant être licenciés ont reçu, sur demande, le droit à la préretraite. Suite à ces dispositions, les frais excédents relatifs à l'allocation de retraite doivent être avancés par l'entreprise. En 1988, environ 2.000 salariés sont partis en préretraite.

d) Travaux d'utilité commune («TUC»)

Cette formule est gérée par les organes administratifs locaux. Les personnes qui en bénéficient sont aptes au travail, mais ne peuvent trouver d'emploi et, ainsi, elles ne sont titulaires d'aucune aide mentionnée.

Ce genre de travail est volontaire. Il consiste à la mise en ordre des lieux communs, des aires de repos, de certains travaux simples de construction, et de réparation. La rémunération de ces travaux est à la charge du budget de l'État, et le montant du salaire atteint le salaire minimum actuel (cette année, il est de 3700 Forints par mois). En 1988, 3 mille personnes ont eu recours à cette forme de travail.

2. L'ensemble des moyens relatifs au changement de structure à cadence accélérée, au niveau de la politique de l'emploi.

L'accélération économique du changement de structure, la baisse et la privation des aides budgétaires passées aux entreprises à activité inefficace ont créé une nouvelle situation sur le marché de la main-d'oeuvre. Au lieu du chômage de «friction» régional et sectoriel, il faut se préparer à un chômage touchant des masses importantes, ce qui nécessite de nouveaux moyens.

a) Indemnité de chômage

Elle a été introduite le 1er janvier 1989. Le gouvernement a fixé dans une déclaration de principe qu'il n'abandonne pas l'objectif de l'emploi à plein temps, toutefois «il faut que nous apprenions à vivre ensemble avec l'économie flexible aux changements du marché et avec le phénomène concomitant désagréable, mais légitime, du changement de structure».

L'indemnité de chômage a pour objectif de garantir la sécurité sociale des individus privés d'emploi provisoirement. Lors de la détermination des conditions de prestation de l'indemnité, deux principes ont été présents à l'esprit:

— L'indemnité de chômage n'est pas une prestation inhérente au droit du citoyen, mais elle ne vise que la substitution partielle du revenu provenant seulement du travail.

— Il faut stimuler l'individu pour qu'il fasse tout son possible afin d'être embauché, sous peu, et, qu'il se charge de même de la réadaptation professionnelle, si nécessaire. Les conditions détaillées du versement:

— Le titulaire de l'indemnité de chômage est la personne qui avait un emploi pendant au moins 1,5 ans dans les 3 années précédant la cessation de sa condition de travail, et, un an ne doit pas s'être écoulé depuis la cessation de son dernier emploi.

— et à celui dont le Bureau de placement ne peut assurer d'emploi convenable.

Un lieu de travail est tenu convenable si:

— il convient à la qualification et à l'état de santé du demandeur de travail.

— le salaire présumé atteint au moins la somme qu'il toucherait comme indemnité de chômage.

— le temps de déplacement de son domicile au lieu de travail ne doit pas dépasser 3 heures par jour (si avant, son déplacement durait plus longtemps, alors il ne doit pas durer plus que le précédent).

Ne peut être titulaire d'indemnité de chômage la personne:

— Qui est embauchée,

— qui est retraitée,

— qui dispose d'un revenu périodique autre, dont le montant atteint le salaire minimum actuel.

— qui n'accepte pas la coopération avec le Bureau de placement.

Le montant de l'indemnité de chômage dépend de deux facteurs: selon que l'emploi précédent a cessé par la volonté du salarié ou de l'employeur (et de quelle façon), et, depuis quand l'indemnité est allouée.

En conséquence de cela, le montant de l'indemnité diffère comme il suit:

— si l'emploi a cessé par licenciement, de gré à gré, ou après l'écoulement de la période décidée, alors, l'indemnité atteindra 70 % salaire moyen précédent.

- si le salarié a démissionné, elle sera de 65 %.
- si le salarié a été renvoyé par mesure disciplinaire ou qu'il soit parti avant l'achèvement du temps de licenciement, l'indemnité sera de 60 %. A partir du 6ème mois de l'indemnité de chômage, les pourcentages diminuent de 10 %.

L'indemnité de chômage peut être allouée pendant 1 an au maximum. Le montant de l'indemnité est déterminé et alloué par le Bureau de placement (l'organe médiateur de la main-d'oeuvre).

Il en ressort clairement que ce règlement exclu des masses sociales importantes parmi les revendicateurs vu que l'aide est subordonnée à une période déterminée d'emploi précédent.

Au sein de ces masses, la part la plus importante est celle *des femmes au foyer*, qui comptent parmi la population active. Cet effectif s'élève à environ 200—250 mille. Elles ont été exclues par les experts élaborant le système d'aide, parce qu'elles n'ont pas manifesté auparavant leur intention de s'engager. Si, maintenant, elles se présentaient sur le marché de la main-d'oeuvre (où les tensions ne font qu'accroître) et qu'elles ne trouveraient pas de travail, l'aide qu'il faudrait leur allouer représenterait pour l'État une hausse de frais insoutenable.

L'omission *des débutants* a été motivée par l'opinion selon laquelle même dans une situation de marché de l'emploi tendue, il ne peut être permis qu'un débutant commence sa carrière professionnelle en recevant une indemnité de chômage. Au lieu de cela, des stages post-scolaires d'une large étendue, durant 1 à 2 ans, sont organisés aux frais de l'État. Pour les jeunes diplômés, un «système stagiaire» a été introduit dont l'essentiel réside dans le choix des débutants sur concours (dans des thèmes touchant leur profession), puis à l'attribution d'un emploi, sans qu'ils y soient embauchés. Durant cette période, l'État leur verse une somme déterminée par les règles de droit, somme qui s'étend entre le salaire moyen national et le salaire minimum.

Les entrepreneurs privés qui ont fait faillite ne peuvent, de même, percevoir d'indemnité de chômage. Pour parer à cela, diverses formes d'assurance volontaire sont à leur disposition. Ils peuvent recourir à la réadaptation professionnelle ou à l'aide d'entreprise mentionnée ci-dessous.

b) Par la suite, le gouvernement a l'intention de maintenir, et même d'élargir les institutions suivantes: La réadaptation professionnelle, la préretraite, ainsi que les travaux d'utilité commune (TUC). L'élaboration de la hausse de l'effectif des étudiants de l'enseignement supérieur est en cours.

c) Toutefois, outre les moyens actifs de la politique de l'emploi sus-mentionnés, le gouvernement s'efforce d'employer des systèmes actifs.

Selon sa déclaration, le gouvernement élabore une politique d'investissement et de développement pour intensifier l'économie, afin d'apporter une aide à la création d'emploi.

En outre, il y a deux domaines où les efforts doivent être multipliés: D'une part, dans le pays, il y a des régions insuffisamment développées qui créent de graves problèmes à la politique économique. Pour pallier à cela, des investissements nationaux visent l'objectif de la création d'emplois (actuellement, la création d'environ 10 mille emplois est en cours).

D'autre part, un autre domaine existe, séduisant par ses possibilités d'une grande étendue. Il s'agit de l'aide à donner à la création d'entreprises privées. Dans ce domaine, des masses importantes peuvent être aidées à l'emploi avec des crédits à taux réduits, avec la fourniture de moyens de production, et la formation professionnelle.

d) En cas de graves tensions, le gouvernement a l'intention de prendre en considération même l'aide organisée pour l'attribution d'emploi à l'étranger. Dans les décennies passées, un effectif d'environ 10.000 jeunes a commencé sa carrière professionnelle en R.D.A. De nos jours, il peut être à nouveau question d'une telle action.

3. Le financement de la politique de l'emploi: Le gouvernement a créé, en 1988, un fond spécial s'élevant à 1,2 milliards de forints pour la politique de l'emploi afin de financer les institutions mentionnées. Cette somme a été doublée en 1989. Selon les projets initiaux, 400 millions de forints (le 1/6e de la somme totale) devront être affectés aux indemnités de chômage. La somme restante permettra de financer les autres institutions (formation, investissements, aides aux nouvelles entreprises).

Tout cela, cependant, n'est encore que projet. En réalité, les modifications nécessaires dépendront décisivement de la mise en oeuvre du changement de structures, ainsi que de la maniabilité des tensions politiques qui prendront forme au cours de cette période.

Mais ce dernier point de vue constituera le thème d'une autre étude.

A szabadságvesztést helyettesítő intézmények

Az ún. helyettesítő intézmények fogalma

A szabadságvesztés alternatívái kifejezés ma már széles körben használatos terminológiává vált. A jogi szakirodalomban azonban legalább három, egymástól lényegesen különböző jelentést tulajdonítanak neki:¹

1. az adott ügy bíróság elé vitelét megelőző olyan eljárás, amelynek célja, hogy az elkövető bírósági felelősségre vonását elkerüljék, vagy
2. a szabadságvesztés végrehajtása előtt vagy során alkalmazott olyan eljárási cselekmények, amelyek a szabadságvesztés negatív hatásainak megelőzésére vagy csökkentésére irányulnak, vagy
3. a bíróság által alkalmazott olyan szankciók, amelyek nem járnak szabadságelvonással.

Valójában egyik fogalom-meghatározás sem jelent a szabadságvesztéssel szemben igazi alternatívát.

Az 1. pont alatt említett értelmezésre például szolgálhat a holland büntető eljárásban alkalmazott „tranzakció”, egyezség intézménye. A bűncselekményt elkövető elkerülheti a bíróság elé állítást, ha az ügyész határozata alapján egy meghatározott összeget az állam javára megfizet, illetőleg ha az okozott kárt megtéríti. Az ügyész még akkor is indítványozhatja a tranzakciót, ha a bűncselekményt a büntető törvénykönyv alapján akár hat évig terjedő szabadságvesztéssel is büntethetnék. Ezt a lehetőséget azonban csak akkor alkalmazzák, ha előre látható, hogy a bíró nem szabna ki ennél nagyobb büntetést. A svéd büntető eljárásban az ügyész szintén rendelkezik olyan jogkörrel, hogy a gyanúsított beleegyezésével napi tételes pénzbüntetést rójon ki. A vádemelések mellőzését is ideértve, Svédországban a bíróság által kiszabott büntetések és az ügyészi intézkedések aránya ennek köszönhetően 1:1.

Hatályos büntető eljárási törvényünk (Be.) is lehetővé teszi, hogy az ügyész mellőzze „a vádemelést olyan bűncselekmény miatt, amelynek a vád tárgyává tett jelentősebb súlyú bűncselekmény mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége.”² Ilyen esetekben azonban feltehetőleg a bíróság egyébként sem szabadságvesztés-büntetést szabott volna ki az enyhébb súlyú bűncselekményre. Hasonló a helyzet a kötelező megróvás esetében, amikor a cselekmény már az elkövetéskor olyan csekély fokban veszélyes a társadalomra, hogy a legenyhébb büntetés kiszabása is szükségtelen. Ha az ügyész esetleg mégis vádat emel, a bírónak még mindig lehetősége van ezt a szankciót alkalmazni.

A fenti esetekben tehát, a holland tranzakciót kivéve, fel sem merül a szabadságvesztés büntetés alkalmazásának gondolata. Igazi alternatívát, azaz választási lehetőséget csak az jelenthet, ha az ügyész olyan jogkörrel bír, amely lehetővé teszi számára, hogy valamilyen eltérő szankciót alkalmazzon olyan cselekményért, amely szabadságvesztéssel is büntethető

¹ Norman, *Bishop*: Non-Custodial Alternatives in Europe. Helsinki Finland, 1988. 248—269. p.

² Büntető jogszabályok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 332. p.

lenne. Ennek azonban gátat szab az, hogy ha a bűncselekmény olyan súlyos, hogy az érte járó méltó büntetés csak a szabadságvesztés lehet, az ügyész a szabad választás joga már csak elméletileg illeti meg.

Ugyanakkor ezeket az eljárási módokat azért sem lehet a szabadságvesztés alternatíváinak nevezni, mert valójában nem a szabadságvesztés helyett alkalmazandó más szankció kiválasztásán van a hangsúly, hanem a bírósági eljárás elkerülésén. Ezáltal helyesebb, ha a bűnvádi, peres eljárás alternatíváiról beszélünk.

A 2. pont alatt feltüntetett alternatíva talán még ennél is messzebb áll attól, hogy igazi választási lehetőséget nyújtson. Itt valójában egyáltalán nincs más megoldás, mint a szabadságvesztés. E büntetés negatív hatásait igyekeznek csökkenteni a végrehajtás során vagy utána, esetleg helyette. Az elsöre például szolgálhatnak a különböző skandináv típusú büntetésvégrehajtási intézetek, az utóbbira a nálunk is alkalmazott büntetés végrehajtásának felüggesztése, illetve a feltételes szabadságra bocsátás. Ezek az intézmények tehát minden esetben maguk után vonják a szabadságvesztés — büntetéssel együttjáró jogkövetkezményeket.

A szabadságvesztés negatív hatásai — így különösen a családi kapcsolatok fellazulása, a személyiség elszívárosodása, a munkahely elvesztése, anyagi nehézségek, depriváció minden területen — főleg a hosszú tartamú büntetéseknél jelentkeznek erőteljesen, de már a rövid tartamnál is felléphetnek, anélkül — vagy helyesebben ahelyett —, hogy a szankció valódi célját elérné. A jogirodalomban ma is vitatott, hogy mi a büntetés célja. A büntető törvénykönyv (Btk.) kinyilvánítja, hogy a büntetés joghátrány, amelynek célja az általános és a speciális prevenció. Törvényi szinten tehát nincs már szó az elkövető megjavításáról. Ennek kimondását a Btk. a végrehajtási rendeletre bízta, amely viszont a javítást eszköznek tekinti ahhoz, hogy az elítéltből törvénytisztelő állampolgárt neveljenek. Az újabb megoldandó probléma e feladat módszerét illetően merül fel. A gyakori visszaesések és az első büntényesek magas száma arra utal, hogy sem a speciális, sem a generális prevenció nem érvényesül eléggé. Beccaria gondolatát, amely szerint nem az egyes elkövetőkre kiszabott büntetések tartják vissza a társadalom tagjait a bűncselekmény elkövetésétől, hanem a büntetés elkerülhetlenségének tudata, úgy tűnik, az utóbbi évek bűnügyi statisztikái megcáfolják.

A gyakori visszaesések arra is rámutatnak, hogy büntetésvégrehajtásunk nem elég hatékony, mert a módszere elhibázott. Azáltal, hogy az elkövetőt teljesen kiszakítják a társadalomból, elvágják valamennyi személyes kapcsolatát, az engedélyezetteket is ellenőrzik, szigorúan beosztott napirend betartására, feltétlen engedelmességre kényszerítik, valójában egy teljesen önállótlan, sivár érzelmi világú „egyedű” deformálják, aki nagy valószínűséggel azért nem tud bele- vagy visszailleszkedni a társadalomba, mert sokszor maga a büntetés végrehajtás irtotta ki belőle az esetleg korábban még meglevő kommunikációs készségét, illetve képességét.

Nem állítom, hogy a skandináv típusú büntetésvégrehajtási intézetek valamennyi elkövető esetében eredményesen alkalmazhatók. Az ilyen rendszerű intézmények olyan magas társadalmi életszínvonal mellett jelenthetnek valódi büntetést, amelynél a mozgásszabadság minimális korlátozása is már joghátránynak tekinthető. A közlekedési bűncselekmények, a gondatlan bűncselekmények, az egyéb vétségek esetében azonban mindenképpen továbbgondolásra érdemesnek tartom Tavassy Tibornak már 1978-ban publikált elképzeléseit az ún. nyitott rendszerű szabadságvesztésről.³ Ennek jellegzetessége, hogy az elítélt a munkáját a szabad élet viszonyai között tovább folytathatná, megfelelő szabadidő állna rendelkezésére a családi kapcsolatok ápolására. A szabadságvesztés mint büntetés a pihenésre és szórako-

³ Tavassy Tibor: A szabadságvesztés-büntetés és problémái. Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok XV. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 280—300. p.

zásra szolgáló időben valósulna meg egy zárt objektumban. Ezáltal az ember számára a két legfontosabb személyiségi kapcsolat (munkahelyi, családi) épségben maradna.

A *feltételes szabadságra bocsátás*, amely tehát egyáltalán nem jelent alternatívát a szabadságvesztéssel szemben, e fentebb említett káros hatások csökkentésére, illetve megelőzésére szolgál, hiszen a szabadságvesztés meghatározott hányadának kitöltése után alkalmazható. Jelentősége abban áll, hogy bármilyen tartamú szabadságvesztés esetén is elrendelhető, ha egyéb feltételei fennállnak. E törvényi kedvezményt ismerve az elítélt magatartása is pozitív irányba terelhető, ez pedig a büntetésvégrehajtási személyzet munkáját is megkönnyíti. Bár vannak olyan vélemények, hogy az elítéltek éppen a „nagyon megfelelni akarás” miatt olyan stresszbe kerülnek, hogy sorozatban követnek el fegyelmi vétségeket és ezáltal esnek el a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségétől. Jogalkotásunk azonban bízik e jogintézmény nevelő erejében, amit az is mutat, hogy fokozatosan szűkíti a kedvezményből kizártak körét.

Rövid tartamú szabadságvesztés kiszabása esetén (tehát nem helyett) kerülhet sor a *büntetés végrehajtásának felfüggesztésére*. Hazánkban nem csak a Btk., hanem a jogalkalmazás is szabadságvesztés-centrikus. Rossz beidegződés hatja át a bíróságokat akkor, amikor az alternatív szankciók közül mégis inkább a szabadságvesztést választják. Tény, hogy a „szabadságvesztés alternatívái” nem jelentenek teljes abolíciót még a rövid tartamú szabadságvesztések vonatkozásában sem. De szemfényvesztés az évenként magas százalékban kiszabott szabadságvesztések statisztikáját a nagy számban elrendelt felfüggesztésekkel javítani. A helytelen bírói gyakorlaton kíván változtatni a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről szóló 20/1986. NET. sz. határozat.⁴ Ez előírja, hogy első büntényes elkövetőknél vagy a társadalomra csekély fokban veszélyes cselekmények elkövetőinél elsősorban nevelő jellegű szankciót indokolt kiszabni. Felfüggesztett szabadságvesztésre csak akkor kerüljön sor, ha adott ügyben a javító-nevelő munka, a pénzbüntetés, az önálló mellékbüntetések nem bírónak kellő visszatartó erővel.

A 3. pontban szereplő definíció tűnik a szabadságvesztés valódi alternatívájának, holott valójában ez sem az. Ha áttekintjük hazai jogrendszerünkben a szabadságvesztésen kívüli főbüntetéseket vagy az ebben a vonatkozásban szóba jöhető intézkedéseket, azt tapasztaljuk, hogy mindegyik valamilyen formában a szabadságvesztéshez kapcsolódik. Az egyéb főbüntetések meghatározott körülményektől függően átváltoztathatók szabadságvesztéssé, a próbára bocsátás esetén a szabadságvesztés a kiindulási alap és a végpont, ha az elkövető nem felelt meg ennek az intézkedésnek. A *mellékbüntetések* sokkal nagyobb szerepet töltenének be szankció-rendszerünkben, ha a törvény nemcsak kivételes jelleggel engedné meg önálló alkalmazásukat. Így viszont úgy tűnik, a jogalkotás attól tart, hogy széles körű elterjedésükkel főbüntetés rangjára emelkednének, amely „felhígítaná” a büntetések rendszerét. Pedig adott esetben egy egész vagyona kiterjedő vagyonelkobzás biztosan hatékonyabb szankció, mint akár egy három évi időtartamú szabadságvesztés.

Egyébként is általánosan elfogadott vélemény, hogy a vagyoni jellegű, anyagi kihatású szankciók megfelelően képesek visszatartani az elkövetőt újabb bűncselekmények elkövetésétől. Ezért lenne célszerű a pénzbüntetés mind gyakoribb kiszabása, valamint az ún. „büntetőjogi kártérítés” bevezetése.

Klauss Sessar hamburgi egyetemi tanár 1985-ben kérdőíves felmérést végzett arról, hogy az állampolgárok mennyire helyeselnék az ilyen jellegű szankciók alkalmazását.⁵ Arra a megállapításra jutott, hogy még a személy elleni erőszakos bűncselekmények esetén is

⁴ 20/1986. NET sz. határozat a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről. Igazságügyi Közlöny, 1987/2. szám 35—38. p.

⁵ Klauss, Sessar: Büntetés helyett az okozott kár jóvátétele? Vizsgálódások e gondolat lakossági fogadtatásáról. Jogtudományi Közlöny 1987/8. szám, 433—442. p.

inkább a sértettnek fizetendő kártalanítást tartanak hasznosabbnak — az elkövető szempontjából is —, nem pedig a bírósági felelősségre vonást. Természetesen azonban egyéb bűncselekménycsoportoknál továbbra sem nélkülözhető a bírósági eljárás. Hasonló elven alapul a *mediáció* (közvetítés)⁶ gondolata is, amelyet az Egyesült Államok, Kanada, Jugoszlávia, Dánia stb. jogrendszere ismer. Lényege, hogy megkísérlik az elkövető és a sértett közötti konfliktust feloldani és a sértettnek okozott kárt megtéríttetni.

Az elmélet azon a felismerésen nyugszik, hogy a büntető eljárás során a sértett mindinkább kiesik a hatóság érdeklődési köréből, és már nem az *ellene* elkövetett bűncselekmény miatti felelősségre vonáson van a hangsúly, hanem azon, hogy a bűnt általában és egyébként is meg kell torolni. Szerepe csupán arra korlátozódik, hogy a szükséges időpontokban megjelenjen a hatóság előtt és a már unalomig ismert kérdésekre tőle telhető pontossággal válaszoljon. És amikor az eljárás azzal ér véget, hogy az elkövetőt elítélik, az ő polgári jogi igényét pedig egyéb törvényes útra utasítják, a mindenbe belefáradt sértett rendszerint megfogadja, hogy legközelebb inkább viszonzásképp pl. ő is betöri a vádlott ablakát, de nem fog feljelentést tenni. Valószínűleg már most léteznek az önbíráskodásnak ezek a változatai hazánkban, de éppen azért, hogy ezek hólabda-szerű elterjedését megakadályozzuk, tartom megfontolásra érdemesnek a büntetőjogi kártérítés bevezetését. A mediáció csírájában létezik jogunkban, hiszen a magánvádas ügyek menete ehhez hasonló. A mediációt is általában csak a csekélyebb súlyú bűncselekmények esetén alkalmazzák, mint a büntető eljárást helyettesítő jogintézményt. Az érintett felek között az ún. mediátor közvetít, aki laikus személy, és ügyel arra, hogy a megkötött egyezség a felek valódi akaratát tükrözze. Ha nem sikerül a megállapodás, sor kerül a büntető eljárásra. A „háromszemélyes megoldás” (sértett-elkövető-mediátor) mellett ismeretes a san-francisco-i modell is, ahol egy háromtagú ún. társadalmi bizottság intézi a közvetítést.

Nemzetközi törekvések az alternatívák bővítésére⁷

A szabadságvesztést helyettesítő intézmények kialakítására irányuló törekvések a második világháborút követően a nemzetközi együttműködés szintjén is megjelentek. Az Európa Tanács 1956-ban megalakította a Bűnözés Problémaival Foglalkozó Bizottságot, amely a büntetőjog és a kriminológia területéért felelős. A Bizottság megalakulásától kezdődően célul tűzte ki szabadságvesztéssel nem járó szankciók kutatását, és ezek alkalmazásának lehetőségeit mind a nemzeti törvényhozást, mind a nemzetközi együttműködést illetően vizsgálta. Az ilyen témájú kutatási program szoros összefüggésben állt azzal, hogy a világháborút követően a klasszikus büntetőjog ún. megtorló elmélete szinte ösztönös ellenkezést váltott ki. Ez az elmélet ugyanis nyíltan a büntetés megtorló jellegét hirdette, elvetette az individualizációt, „az azonos súlyú bűncselekményért azonos szankció” elvét vallotta. Hirdette, hogy a megsértett jogrendet ún. jogépségi büntetésekkel kell helyreállítani és hogy a büntetés kitöltésével az állam büntetőjogi igénye kielégül. Tehát határozott tartamú büntetéseket szorgalmazott, ellentétben az ezt felváltó treatment (kezelő) elmélettel, amely az elkövetők kezelését, gyógyítását helyezte előtérbe. Az új ideológia meg akarta javítani az elkövetőt, hogy törvénytisztelő állampolgárrá váljék. Csapdája abban áll, hogy bármit bűnnek nyilváníthat és a kezelést tetszés szerinti ideig folytathatja, hiszen az eredmény objektíve nem mérhető. Érdeme viszont, hogy felismerte: a szabadságvesztésnek vannak hátrányai,

⁶ *Morvai Krisztina*: Meditáció a mediációról — avagy gondolatok az elkövető és a sértett közötti konfliktus megoldásának új megközelítéséről. *Magyar Jog*, 1989/2. szám 147—153. p.

⁷ *Alternatives to Custodial Sanctions — Proceedings of the European Seminar Helsinki Finland*, 1988. 153—191. p.

és nem nyújt adekvát megoldást minden elkövetőre. Ez az elmélet azonban nem híve a szabadlábban történő kezelésnek, hanem egyéni és kiscsoportos foglalkozásokon alapuló börtönök kiépítését szorgalmazta. Devalválódásának egyik oka éppen a költséges végrehajtás, továbbá a már érintett határozatlan időtartam. Nem tette népszerűvé a magas visszaesői arány sem, habár ezt az elkötelezettek azzal magyarázzák, hogy nem elegendő az elítélt szubjektív beilleszkedési szándéka, a befogadó közeg segítőkészsége is szükséges.

Az 1970-es évek elején ismét visszatértek a megtorló elmélethez, azzal a jelentős módosítással, hogy a büntetések többségét a közösségben a szabad élet viszonyai között kell végrehajtani, tehát ott, ahol a cselekményt kiváltó okok is fellelhetők. A költséges és hatástalan, hosszan tartó szabadságvesztések helyett a szabadságelvonással nem járó intézmények kerültek előtérbe.

Ezek alkalmazását sürgette már 1965-ben az Európa Tanács Miniszterek Tanácsa által elfogadott határozata is, amely felhívta a kormányokat, hogy a nemzeti jogszabályalkotásuk hatalmazza fel a bíróságot vagy más hatóságot arra, hogy büntetlen előéletű és csekély súlyú bűncselekményeket elkövetők esetén a szabadságvesztés végrehajtását függesszék fel vagy az elkövetőt bocsássák próbára.

Néhány évvel később a Bizottság albizottsága foglalkozott egy speciális rövid időtartamú, intenzív kezelést magában foglaló szabadlábúra helyezés lehetőségével. Ezenkívül elő kívánták segíteni mind a törvényalkotásban, mind a hatósági munkában egy gondosan kidolgozott eljárásjog megalkotását, amely az anyagi jogszabályokkal összhangban lehetővé tenné a szabadságvesztés helyett a félszabad, szabadságkorlátozó büntetések bevezetését. Példaként említhető a hétfégi fogvatartás, a közérdekű munka, bizonyos jogoktól időleges megfosztás.

Előtérbe kerültek tehát a szabadságelvonással nem járó jogi megoldások, emellett azonban kutatásokat végeztek arra nézve is, hogyan lehet a szabadságvesztést minél hatékonyabbá tenni. Bizonyos elkövetőknél ugyanis mindenképpen indokolt még a rövid tartamú szabadságvesztés is. Angliában a 14–21 éves korú fiatalokat, ha elítélésük nem haladja meg a három hónapot, ún. Detention Centre-be helyezik el, ahol a katonai táborokhoz hasonló fegyelmet követelnek meg.⁸ Különösen az első hat hét telik el ilyen szigorú rendszerben: alakí kiképzést kapnak a fiatalok, emellett napi 4 órát kötelesek dolgozni. Később enyhül a bánásmód, de a munkavégzés és bizonyos foglalkozásokon való részvétel továbbra is kötelező marad. E rendszer lényegét három „S” betűvel is kifejezhetjük: *short*, azaz rövid tartamú; *sharp*, rendkívül szigorú végrehajtási módot alkalmaznak, és *shock*, vagyis cél az elretentés. Ezt a célt a 70%-os visszaesői arány megcáfolni látszik. A „három S” hívei ezt azonban a munkanélküliség számlájára írják, amely nem teszi lehetővé a szabadultak elhelyezkedését, és ezáltal szinte újabb bűncselekmények elkövetésére ösztönzi őket.

Sajátos módon a börtönök és fegyházak túlszűfolttsága és költségessége is a szabadságvesztés alternatíváinak kutatását segíti elő.

Az Amerikai Egyesült Államokban egy évtized alatt megduplázódott a börtönnépesség száma, lassan eléri az egymillió főt. Ennek fő oka, hogy a közvélemény a radikális, hosszan tartó szabadságvesztés-büntetéseket követeli, elsősorban a kábítószer-kereskedőkkel szemben. A börtönök befogadóképessége azonban véges, ezért már laktanyákat és csapatszállító hajókat is kénytelenek voltak börtönné átalakítani. Az elhelyezésen túl gondot jelent az elítéltek foglalkoztatása is. Ezen úgy próbálnak segíteni, hogy egyes büntetésvégrehajtási intézetek és magánkézen levő vállalatok közös programot dolgoznak ki az elítéltek *szakmai kiképzésére*. Ez a börtönnél olcsó, a munkáltatónak pedig gazdaságos, mert bár fizet mind az államnak, mint az elítéltnak, még mindig 35%-os haszonnal számolhat, és a munkaerővel

⁸ Gönczöl Katalin: Újabb büntetőpolitikai törekvések a polgári államokban. Magyar Jog, 1985/11. szám, 988–1003. p.

tetszés szerint rendelkezhet. Ezt a megoldást azonban a piacgazdaság törvényei bukással fenyegetik: nem valószínű, hogy hagyni fogják az olcsó munkaerő termelte olcsó áruk elterjedését. Valójában szintén nem a szabadságvesztés-büntetéssel szembeni alternatíva, hanem annak egy sajátos végrehajtási módja a *szigorú rendőri felügyelet*. Ilyenkor az elkövetőt nem zárják börtönbe, hanem hetente ötször köteles az illetékes rendőr előtt megjelenni, munkába állni és a közösségi feladatokban részt venni. Ezáltal az összes napi költség 6 dollár, szemben a börtön 32 dolláros számlájával. Az ún. „házi őrizet” ennél sokkal szigorúbb. Az elítélt csak az orvosi kezelés és a munkavégzés idejére hagyhatja el a lakását. A csuklójára erősített pánt lényegében az elektromos ellenőrző berendezés, amely rögtön működésbe lép, ha átlépi lakása küszöbét. Ezt a pántot kell a telefonhoz szorítania a távellenőrzések alkalmával.

Ezeket az „alternatív” megoldásokat természetesen csak meghatározott személyek és bűncselekmény-típusok esetén lehet alkalmazni. Az USA-ban is elsősorban kábítószer-fogyasztók, ittas járművezetők esetén kerül rá sor.

Az Európa Tanács 1976-ban kelt határozata is részben a börtönök túlszűfoltóságán alapult, azaz azon a felismerésen, hogy ez a körülmény jelentős mértékben hozzájárul a szabadságvesztés hatékonyságának csökkentéséhez. Ezért a határozat felhívta a kormányokat, hogy:

- vizsgálják felül saját jogalkotásukat abból a szempontból, hogy milyen akadályai vannak az alternatívák elterjedésének;
- a már meglevő alternatívákat fejlesszék tovább, például tanulmányozzák a feltételes szabadlábra helyezés új lehetőségeit, beleértve a feltételesen szabadlábra helyezett otthoni körülményeit;
- segítsék elő olyan hátrányok alkalmazását, amelyek képesek megfelelően pótolni a szabadságvesztést (pl. elkobzás, járművezetéstől eltiltás).

A Bizottság 1980-ban hívta össze a II. Bűnügyi Konferenciáját, amelynek anyaga a tagállamoknak előzetesen kiküldött kérdőívek eredményein alapult. A kérdőívekkel az egyes országok bűnügyi helyzetét és büntetéskiszabási gyakorlatát kívánták felmérni. Az értékelés alapján a konferencia záródokumentuma hangsúlyozza: a szabadságvesztés hátrányai ismételten arra figyelmeztettek, hogy mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban minden tagállamnak fejlesztenie kell az alternatívák széles körét. A jogalkotásnak biztosítania kell, hogy ezeket ne csak kivételes esetekben alkalmazzák. Elhangzott olyan javaslat is, hogy az európai államoknak közös megegyezést kellene kötniük arról, hogy bíróságaik szabadságvesztés-büntetést csak végső esetben szabnak ki, amikor szociális megoldás az antiszociális magatartásra már nem használható.

A nyolcvanas évek közepére a tagállamok a fenti előírásoknak nagyban-egészében eleget tettek. Angolszász minta nyomán egész Európában elterjedt a közhasznú munkavégzés, és új megoldási módokat kerestek az egyes elkövetői kategóriáktól függően is. Hessen tartományban (NSZK) például felismerték, hogy az ittas állapotban ismételten közlekedési balesetet okozók számára a szigorú alkoholelvonással járó börtönbüntetés hatástalan. Ehelyett az elkövetőket szociális-nevelő csoportokba helyezik el, ahol speciálisan felkészített szociális gondozók foglalkoznak velük. Ugyancsak Hessenben lehetőséget adnak a pénzbüntetésre ítéltnek arra, hogy ha munkanélküliség vagy egyéb problémái miatt nem tudja a kirótt összeget megfizetni, akkor azt az állam számára végzett ingyenes közösségi munkával kompenzálhatja. Erre az államügyész két ízben felhívja a figyelmét és felajánlja, hogy az elkövető válassza ki azt a helyet, ahol dolgozni kíván. Az esetek 30%-ban élnek ezzel a lehetőséggel.

A III. Bűnügyi Konferencia és az 1987-ben Helsinkiben összeült Európai Igazságügy-miniszterek Konzultatív Tanácskozása továbbra is napirenden tartotta a szabadságvesztést helyettesítő intézmények fejlesztését. Erre annál is inkább szükség volt, mert a bűnözés emelkedésének, az elrettentés eszméjének és az alternatívák iránti bizalmatlanságnak a ha-

tására a börtönbüntetés — amelyet korábban általánosan és sokat kritizáltak mint hatástalan és alkalmatlan módszert — a nyolcvanas évek második felétől, úgy tűnik, reneszánszát éli. Sok európai ország kormánya riasztó méretű börtönépítkezésekbe kezdett. Habár ez a folyamat a már meglevő intézmények zsúfoltságával is magyarázható, szükség van annak megvizsgálására, vajon ez a növekvő börtönkapacitás nem bátorítja-e fel a bíróságokat arra, hogy gyakrabban rójanak ki szabadságvesztés-büntetést. Az emberi jogokat és az egyéni szabadságot tiszteletben tartó államoknak irányadó szempontként kell figyelembe venniök, hogy a szabadságvesztés alternatívái sokkal humánusabbak, mint a bebörtönzés.

Az alternatív szankciók hazai jogunkban

Hazai szankciórendszerünk viszonylag széles skáláját nyújtja a szabadságvesztést helyettesítő szankcióknak, feltéve, ha elfogadjuk, hogy a szabadságvesztésnél enyhébb büntetések és intézkedések jó része e jogkövetkezmény „elkerülésére” szolgál. (Törvényi rendelkezés folytán a pénzmellékbüntetés, a szigorított őrizet és a pártfogó felügyelet csak egyéb szankció *mellett* alkalmazható, így ezeknél fel sem merülhet a helyettesítő funkció.) Ehelyütt azonban nem kívánom részletesen tárgyalni az egyes szankciók történeti fejlődését és jogi szabályozását, mert ezzel lényegesen túllépném e tanulmány kereteit. Sokkal fontosabbnak tartom, hogy néhány kritikai észrevételt tegyek mind a törvényi szabályozásra, mind a bírói gyakorlatra, bizonyítandó, hogy ezek a helyettesítő intézmények még mindig mostoha gyermekei a joggyakorlatnak.

A helyettesítő szankciók:

a) *főbüntetések*: a szigorított javító-nevelő munka, a javító-nevelő munka (azaz az ún. munkabüntetések), a pénzbüntetés;

b) *mellékbüntetések*: (a pénzmellékbüntetés nélkül) — megemlítve korábban; részletes kifejtést ezúttal nem tartok szükségesnek;

c) *az intézkedések közül*: a megróvás, a próbára bocsátás, a kényszergyógykezelés, a kényszergyógyítás.

A munkabüntetések

Történeti kialakulást tekintve az *ítéletben kijelölt helyen végzendő javító-nevelő munka* volt az első munkabüntetés. Az 1950. évi Btá. még intézkedésként szabályozta, de mind a bírói gyakorlat, mind a laikus közvélemény büntetésnek tartotta. Az 1961. évi Btk. már főbüntetés rangjára emelte. A javító-nevelő munka kodifikálását megelőzően két ellentétes nézet csapott össze és furcsa módon mindkettő a szocialista elvek védelmében lépett fel. A szankció bevezetése ellen tiltakozók azt kifogásolták, hogy egy szocializmust építő országban antihumánus és értelmetlen a munkát, mint büntetést alkalmazni. A javító-nevelő munka pártfogói viszont azzal érveltek, hogy éppen a szocialista embertípus közösségformáló ereje fogja majd az erre a büntetésre ítélt személyeket jó útra terelni. Az ítéletben kijelölt munkahely ugyanis, hacsak lehet, megegyezik az elítélt korábbi munkahelyével, ahol a régi munkatársi kollektíva pozitív irányba képes lesz változtatni az elkövető eddigi életvitelén.

Ma már tudjuk, hogy ez az idealista elgondolás volt az első, amely kudarcot szenvedett. A munkatársi kollektíva ahelyett, hogy segítette volna az elítéltet, kivetette magából. Ráadásul az elítéltnek is kellemetlen volt továbbra is ott dolgozni, ahol mindent tudtak róla és ezért megbélyegzettnek érezte magát. De ha nem is vesszük figyelembe az elkövető érzelmi világát, még mindig marad elegendő kifogás a javító-nevelő munkával szemben. A javító-nevelő munka ideje alatt az elkövető korábbi munkaviszonya szünetel. Így a szankció tartama alatt végzett munka nem számít be a munkaviszonyba, azaz nem képez nyugdíjalapot

sem. Növelhetné a büntetés hatékonyságát, ha a szankció eredményes és kifogástalan letöltése után, a munkabüntetésen eltöltött időt utóbb mégis beszámítanák a munkaviszonyba. Ezáltal az elkövető is nagyobb optimizmussal látna munkához és csökkenhetne a munka büntetés-jellege. A jelenlegi szabályozás miatt azonban a javító-nevelő munkát sokan és jogosan csak részletekben fizetendő pénzbüntetésnek tekintik. A javító-nevelő munka jellegéből következik, hogy nem minden elkövetővel szemben és nem minden munkakörben alkalmazható. Eleve kiesnek azok a munkakörök, amelyek betöltötését a jogszabály büntetlen előélethez köti. Az elkövetői kör is erősen behatárolt: nem szabható ki javító-nevelő munka nyugdíjassal, GYES-en levővel, sorkatonával szemben.

A javító-nevelő munkánál világosan kimutatható hazai jogalkotásunk bizonyos érzéketlensége a nemzetközi áramlatokkal szemben. Jóval a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához történő csatlakozásunkat követően és már a teljes foglalkoztatottság elvének megingása után, 1984-ben megalkották a *szigorított javító-nevelő munkáról* szóló törvényerejű rendeletet (tvr.). Önmagában az a tény, hogy egy tvr-rel vezetnek be egy új főbüntetést és ezáltal módosítják a büntető törvénykönyvet, erősen kifogásolható, E szankció szabályozása azonban mindenképpen elkapkodott. A kihirdetése és hatályba lépése között mindössze két hónap telt el (1984. október 29. és 1985. január 1.), és a végrehajtási rendeletet csak 1985. március 7-én hirdették ki. A szigorított javító-nevelő munka erősen emlékeztet a dologházak rendszerére, hiszen az elítélteknek itt is társadalmilag hasznos fizikai munkát kell végezniük. Eredetileg csak a közveszélyes munkakerülés miatt elítéltekkel szemben volt alkalmazható, egyéb bűncselekményre csak abban az esetben, ha az a közveszélyes munkakerüléssel halmazatban állt. Ezt a rendelkezést az 1987. évi III. törvény módosította és kiterjesztette a szigorított javító-nevelő munka alkalmazási körét a parazita, élősködő bűncselekmények elkövetőire, minden esetben alternatív szankcióként. Ez a módosítás már a közveszélyes munkakerülés dekriminalizációjának irányába is előrelmutatott, amelyet végül az 1989. évi XXIII. törvény mondott ki.

Szintén az 1987. évi III. törvény rendelkezése a javító-nevelő munka új végrehajtási módjának a bevezetése. A *közérdekű munkavégzés* lényege, hogy az elítélt hetente egyszer, a heti pihenőnapon vagy szabadnapján ingyenesen köteles munkát végezni a „köz javára”. Lehetősége van azonban arra is, hogy munkakötelezettségének évi rendes szabadsága ideje alatt tegyen eleget. A közérdekű munkavégzés, szemben a szigorított javító-nevelő munkával, valóban félszabad típusú intézmény, amely a büntetés jellegét azáltal tölti be, hogy az elítéltet akkor kötelezi munkára, amikor a „törvénytisztelő, rendes” állampolgárok többsége jól megérdemelt pihenőjét tölti. Ugyanakkor nem szakítja szét az elítélt családi, munkahelyi kapcsolatait, hiszen munkaviszonyát a büntetés nem érinti.

A közérdekű munkavégzés tehát a szabadságvesztés-büntetés egyik legjobban alkalmazható alternatívájaként jöhetne szóba, ha a törvényi szabályozás nem lenne itt is elkapkodott. A szankciót angol és lengyel minta után vettük át, de a garanciák elhagyásával. Angliában kezdetben csak 6 kijelölt, ún. próbaterületen vezették be, majd 3 éves gyakorlat után 1975-ben kiterjesztették az ország egész területére. Lényeges különbség továbbá, hogy az angol szabályozás az elkövető beleegyezéséhez köti a szankció alkalmazását. Az önkéntesség egyben a hatékonyság biztosítója is. De hogy még jobban elősegítsék a szankció eredményességét, egy ún. Probation Officer véleményt készít az elkövetőről, hogy alkalmas-e munkavégzésre és a megjelölt helyen van-e számára megfelelő munka. Megalázó és eddigi szaképzettségükkel teljesen összeegyeztethetetlen munkát nem végezhetnek. A bíróság is tájékoztatja az elkövetőt a büntetési nem végrehajtási módjáról és következményeiről. Az eredményes munkavégzést a Probation Officer-ek jól kiépített hálózata is előmozdítja.

Az ilyen jellegű garanciák hiányában nincs semmi meglepő abban, hogy bíróságaink tartózkodnak e szankció kiszabásától. Nemcsak a nemzetközi áramlatok szempontjai, de az emberieségi megfontolások is azt diktálják, hogy ezen a területen nem szabad elfogad-

nunk a szűkös anyagi helyzetre való hivatkozást. A pénzeszközök megfelelő átcsoportosításával megteremthetők nálunk is az új végrehajtási feltételek. Angliában a Probation Officerok jó része egyébként is társadalmi munkában látja el feladatát.

A pénzbüntetés

Ez a szankció volt az első, amely lényegében a szabadságvesztés-büntetés ellenében jött létre. Talán még a közérdekű munkánál is szélesebb körben alkalmazható, hiszen nagyobb fokú egyéniesítést tesz lehetővé, nem igényel végrehajtási helyet és az állam javára még gazdaságosabb, mint az ingyen munka. Problémát csak azösszecszerűség megállapítása jelentett. Az a gyakorlat, amely szerint a bíróságok azonos súlyú bűncselekményekre azonos összegű pénzbüntetéseket szabtak ki, egyes elkövetőkre aránytalan terhet rótt, és lényegében burkolt szabadságvesztést jelentett, mert meg nem fizetés esetén erre változtatták át a szankciót; a tehetősebb elkövetők esetén ugyanez az összeg súlytalannak bizonyult. Az egyéniesítés követelménye azonban szükségképpen a vagyoni viszonyokba való hatósági betekintést vetette fel, ami ellen viszont az „úri szemérem” tiltakozott. Bár a napi tételes pénzbüntetés gondolata már a XIX. század végén is felmerült, nálunk tényleges gyakorlati alkalmazást csak hatályos büntető törvénykönyvünkben nyert. (Az 1960-as, 70-es években időnként átvette ugyan a vezető szerepet a pénzbüntetés, de a helytelen alkalmazási mód miatt nem volt kellőképpen hatékony szankció.)

A napi tételes rendszer figyelemmel van az elkövetett bűncselekmény súlyára, társadalomra veszélyességére és az elkövető személyiségére, vagyoni viszonyaira. Az első tényezőhöz igazítják a napi tételek számát, míg az utóbbihoz az egy napi tételnek megfelelő összeget. A pénzbüntetés alkalmazásának nem feltétele, hogy az elkövető meghatározott vagyonnal rendelkezzen, mert ez a szankció nem vagyonelkobzás jellegű. Kérdés, hogy azösszecszerűség megállapításánál figyelembe kell-e venni a hozzátartozók vagyoni viszonyait? A jelenlegi bírói gyakorlat a napi összeg megállapításánál az elkövető és családja egy napra jutó nettó jövedelmének 75%-át veszi alapul. Ezáltal azonban arra is feljogosítja az eljáró (nyomozó) hatóságot, hogy az eljárás alá nem vont személyek vagyoni viszonyaiba betekintszen!

Hazánk idegenforgalmának növekedésével újabb probléma merül fel a pénzbüntetéssel kapcsolatban. Külföldi állampolgárságú elkövetőknél a hatóság csak bemondás alapján rendelkezik információval a terhelt vagyoni helyzetéről, jövedelméről, de még így is akkora összeget kellene a napi összeghez alapul venni, hogy annak 75%-a meghaladná a törvényi maximumot. Ilyen esetekben tehát vagy a törvény előtti egyenlőtlenséggel teremthetnénk meg a valódi egyenlőséget, vagy inflációs gazdasági helyzetünkre és a nálunk is meglévő rendkívül jelentős életszínvonalbeli különbségekre tekintettel, meg kellene szüntetni a napi tétel összegének felső határát, és az eddigi jogalkalmazói gyakorlatot törvényi szabályozás szintjére emelhetnénk.

Szankciórendszerünk dualista jellegéből adódik, hogy a büntetések mellett *intézkedéseket* is ismer. Helytelen általánosítás lenne azonban azt mondani, hogy az intézkedések a büntetésnél enyhébb szankciók és az utóbbiak helyettesítésére szolgálnak. A kényszer-gyógykezelés a maga határozatlanságában kilátástalanabb helyzetbe taszítja az elítéltet, mint az életfogytig tartó szabadságvesztés; a szigorított őrizet és a pártfogó felügyelet pedig önállóan nem alkalmazható intézkedések.

A szabadságvesztés helyettesítésére lényegében csak a próbára bocsátás szolgál. A megrovást ugyanis olyan bűncselekmény esetén alkalmazza a hatóság, amelynek társadalomra veszélyessége csekély, csekélyllyé vált vagy ez a veszélyesség az elbíráláskor már megszűnt. Ilyen esetekben tehát fel sem merül a szabadságvesztés alkalmazásának gondolata. A gyógyító-kuratív jellegű intézkedések szövegükben utalnak ugyan a szabadságvesztéshez való

viszonyukra, jellegükben és tartalmukban közel állnak ehhez a szankcióhoz, anélkül azonban, hogy hasonló jogkövetkezménnyel járnának.

Néhány kritikai észrevétel a fenti négy intézkedéshez:

A megrovás. Az előbb említett alkalmazási kör a megrovás kötelező, illetve mérlegelést igénylő eseteit jelentette. Öröndetes módosítás, hogy ma már az 1987. évi IV. törvény szerint *büntető* eljárásban csak az ügyész vagy a bíró szabhat ki megrovást, míg a nyomozó hatóságnak ez a joga a — nyomozás megszüntetésének említett eseteiben (társadalomra veszélyesség csekély foka stb.) — megszűnt. (Korábban szükség volt ugyan az ügyész jóváhagyásához, de ez sokszor rutinjellegű egyetértést jelentett.) Sajnálatos azonban, hogy *vétési* eljárásban a nyomozó hatóság továbbra is fogatosíthat megrovást. Ezáltal sértjük azt az elvet, hogy büntetőjogi jogkövetkezményt kizárólag a bíróság, bizonyos, enyhébb súlyú bűncselekmények esetén az ügyész szabhat ki. (Ő is kizárólag megrovást, amely a legenyhébb szankció.)

A kötelező megrovással szemben ennél sokkal súlyosabb, alapvetően jogdogmatikailag ellenvetések hozhatók fel. Nevezetesen: ahhoz, hogy a törvény valamely cselekményt bűncselekménnyé nyilvánítson, a társadalomra veszélyességnek egy bizonyos absztrakt foka feltétlenül szükséges.⁹ A társadalomra veszélyesség csekély foka esetén a törvény sem tartja szükségesnek még a legenyhébb büntetés kiszabását sem (Btk. 28. §). Ez a körülmény más országok büntetőjogában már a bűncselekmény jelleget is kiküszöböli, és ez következne a Btk. 28. § rendszerbeli elhelyezkedéséből is. A tévedés (27. §) és a jogos védelem (29. §) olyan büntethetőségi akadályok, amelyeknél a cselekmény bűncselekménynek sem tekinthető, tehát semmiféle büntetőjogi szankció kiszabására nem kerülhet sor. Ellenben a bírói gyakorlat következetesen azt vallja, hogy a Btk. 28. §-a esetében a cselekmény bűncselekmény, csak nem büntethető, hanem kötelezően a megrovás alkalmazandó. Nem biztos, hogy feltétlenül ki kellene iktatni a kötelező megrovás eseteit a Btk.-ból, de az biztos, hogy egy dogmatikailag következetes anyagi büntetőjog csak előnyünkre szolgálna.

A próbára bocsátás. Lényegében valamennyi, eddig vázolt szankció közül ezt az intézkedést tekintem a szabadságvesztés igazi alternatívájának. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy szinte mindegyik törvénymódosítás bővíti e szankció alkalmazási lehetőségét. Hatályos jogunk szerint kizárólag a többszörös visszaesők vannak kizárva e kedvezményből; a legutóbbi módosítás pedig 3 évre emelte fel a kiindulási alapként szolgáló szabadságvesztés időtartamát. Ezáltal a próbára bocsátás is nemcsak a rövid, hanem a középtartamú szabadságvesztések helyettesítésére is szolgál. Lényege, hogy a bíróság nem szab ki büntetést, csak a bűncselekmény elkövetésének tényét állapítja meg. Tehát a terhelt a büntetéssel fenyegettség állapotában van mindaddig, amíg a próbaidő sikeresen el nem telik. Ennek biztosítására elrendelhető a próbára bocsátott pártfogó felügyelete is. A próbaidő eredményes letöltését az angol módszer adaptálásával még jobban biztosíthatnánk. Angliában az ott honnal, munkahellyel nem rendelkező próbára bocsátottak számára Próbára Bocsátottak Otthonát (Probation Hostel) létesítettek, ahol megfelelő ellátást és szakmai tovább- vagy alapképzést nyújtanak. A Napi Központok (Day Centres) a többi próbára bocsátottnak adnak a szabadidő értelmes kitöltéséhez segítséget. A próbaidő elején a terhelt napi rendszerességgel köteles itt megjelenni, később már csak belátása szerint.

Mindezek a garanciák valószínűleg megnövelnék e szankció hatékonyságát, amely a bátrabb alkalmazási gyakorlat irányába hatna.

A kényszergyógykezelés és a kényszergyógyítás. A mindenhez értő laikus számára ez a két szankció tűnik a legegyszerűbbnek: az első a kóros elmeállapotú, a másodikat az alkoholista, illetve kábítószer-élvező elkövetővel szemben kell alkalmazni. De ki tekinthető

⁹ Tokaji Géza: A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 127—129. p.

kóros elmeállapotúnak? A Btk. miniszteri indokolása szerint: azok az elkövetők, akik az elmeműködés kóros állapota miatt nem képesek magatartásuk társadalomra veszélyességének felismerésére, illetve arra, hogy ennek megfelelően cselekedjenek. És itt elérkeztünk egy újabb dogmatikai ellentmondáshoz: a beszámítási képesség ilyen jellegű korlátozottsága vagy kizártsága bűnösséget és mint ilyen, büntethetőséget enyhítő, illetve kizáró ok. Ez utóbbi esetben az elkövető cselekményét bűncselekménynek sem tekinthetjük. A törvény szövege is ezt fejezi ki azzal, hogy a kényszergyógykezelésnél „büntetendő cselekményről” szól. Tehát ezzel az intézkedéssel áttörjük a bűnösségen alapuló felelősséget, olyannyira, hogy ennek hiánya ellenére büntetőjogi szankciót szabunk ki. Ez az elméleti hiba is vajon nem azt mutatja-e, hogy „erőszakosan” alkalmazzuk ott is a büntetőjogot, ahol elsősorban orvosi, egészségügyi ellátásra lenne szükség? Kétségtelen tény, hogy az évenkénti felülvizsgálat némileg garanciát nyújt ahhoz, hogy a zárt intézetben elhelyezett elkövető ne maradjon ott életfogytiglan; de a közelmúltbeli híradások arról is tájékoztattak, hogy ezzel az elszigeteléssel vissza is tudnak élni. A kényszergyógykezelés abszolút határozatlan tartamú intézkedés, mindaddig foganatosítani kell, amíg szükségessége fennáll. Önmagában annak eldöntése, hogy ki a kóros elmeállapotú, nagy felelősséget jelent, legalább ugyanilyen problémát vet fel ennek megszűnése (?) is. E kérdésfelvetésnél egy dolog biztos: az, hogy ennek eldöntése meghaladja a büntetőjog kereteit, igenlő válasz esetén (tehát, hogy az elkövető kóros elmeállapotú) pedig már el is hagytuk a büntetőjog hatókörét.

Az alkoholisták, illetve a kábítószer-élvező elkövetőknél is vizsgálni kell, hogy a kérdéses anyagtól való függés mennyire befolyásolta a beszámítási képességet. Amennyiben azt kizárta vagy korlátozta, az előbb említettekkel azonos problémák vetődnek fel. Az 1987. évi III. törvény bővítette ki a kényszergyógyítás alkalmazási körét a kábítószer fogyasztókra is, bár a hatályba léptető jogszabály mind ez ideig nem jelent meg. Vannak vélemények, amelyek szerint a kábítószer-fogyasztót azért kell büntetni, mert a fogyasztásával újratermeli a kínálati piacot, így személyében is jelentős kriminogén tényező. Elismerésre méltó, hogy a Btk. quasi ugyanolyan szenvedélybetegségnek tekinti a kábítószerfogyasztást is, mint az alkoholizmust, de az már kevésbé, hogy ezáltal eggyel több olyan alkalmazási kört is magához vont, ami nem biztos, hogy feladata lenne.

A teljesség igénye nélkül, tehát csak vázlatosan igyekeztem bemutatni a szabadságvesztés-büntetést helyettesítő intézményeket, azok nemzetközi és hazai alkalmazását. Véleményem szerint hazai joggyakorlatunk ezen a területen nem elég kifinomult. Helyenként a törvényi szabályozás is ellentmondásos, hiányos. Csak remélni lehet, hogy a soronkövetkező módosítások megfontoltabbak és időtállóbbak lesznek, mint az eddigi jogalkotások voltak. Ilyen öröndetes módosítást tartalmaz a 1989. évi LIV. tv. 5. §-ának (2) bekezdése, amely hatályon kívül helyezi a szigorított őrizetet; illetve 1900. évi XIV. tv., amelynek 2. § (2) bekezdése és a 4. § (2) bekezdése akként módosítja a Btk-t, hogy annak 76. §-át hatályon kívül helyezi és ezáltal a kényszergyógyítás elrendelését csak büntetés mellett teszi lehetővé.

AGATHA CSERHATI

ALTERNATIVES TO IMPRISONMENT

Summary

Alternatives mean:

- proceeding before trial in order to avoid the trial; or
- proceedings which have used during the imprisonment in order to reduce the detriments of the prison; or
- non-custodial penalties.

All over the world are searched these alternatives although the really alternatives are mentioned in the 3rd. point. The Committee of the European Council deals with this problem since 1956. It has some results such as: mediation, the so-called "there S system", the home-imprisonment and the compensation for the crime.

In the criminal law of Hungary we can find a few non-custodial penalties, too although they have close contact with the imprisonment. These are for ex.: the correction works, fine, probation. This study try to show the detriments of these penalties, because none of them are able to solve the crisis of the hungarian sanction-system. Mainly the correction works are out of date in our days, because even the international law forbids its using.

But even the hungarian codification is thoughtless, that's why have to be changed so often the orders.

Революционно-демократическая власть

Революционная перестройка в СССР, глубокие преобразования политических систем в ряде европейских социалистических стран вновь привлекают внимание к опыту революционно-демократической власти. Такая власть существовала и существует в различных условиях многих стран, от Монголии 1921—1940 гг. до современных африканских государств социалистической ориентации (Ангола, Конго, НДРЙ, Никарагуа и др.). Ее опыту в некоторых странах послевоенной Восточной Европы (1945—1947) гг. (посвящены, в частности, интересные работы профессора Д. Антальяфи, включая опубликованные на русском языке).¹ Несмотря на присущие этой власти под влиянием сталинизма авторитарно-бюрократические черты, революционно-демократическая власть в странах Восточной Европы была неразрывно связана с поисками альтернативных путей к социализму, получивших название народной демократии. Она понималась тогда как политическая власть союза различных классов и слоев населения, была связана, как правило, с многопартийностью, коалиционным составом основных государственных органов, использованием парламентских форм и других институтов буржуазной демократии, наполняемых новым содержанием.

К сожалению, при переходе к диктатуре пролетариата, что сопровождалось установлением сталинской модели, революционная сторона этой власти была превращена в насилие, а демократия масс, плюрализм мнений, состязательность были в значительной степени заменены показным единодушием населения. Ныне пришла пора возвратиться к идеям марксизма о революционно-демократической власти, проанализировать ее гуманистические стороны и те явления, которые были обусловлены суровыми обстоятельствами той эпохи, рассмотреть ее успехи и неудачи.

Социальная сущность революционно-демократической власти

Если отвлечься от восстаний рабов, крестьян, городских низов, которые иногда создавали свои территориально-политические образования («царства рабов» в Сицилии во II в. до н. э., «республика зилотов» в Византии в XIV в и др.), то впервые власть революционно-демократического характера, т.е. власть, выражающая интересы большинства населения, зародилась в условиях французской

¹ Антальяфи Д. Государство и власть на протяжении истекших 30 лет в Венгерской Народной Республике. — В кн. Развитие государства и права на протяжении истекших 30 лет в Венгерской Народной Республике. Будапешт. 1975.

буржуазной революции 1789 г., которая являлась народной революцией, вовлекла в движение широкие массы трудового населения. На ее высшей стадии «секции и коммуна Парижа действительно представляли зачаток власти общественных «низов», обладавшей всеми чертами «революционно-демократической диктатуры», в то время как конвент и его комитеты представляли власть революционной буржуазии.²

Теоретический анализ характера революционно-демократической диктатуры был осуществлен гораздо позже. Впервые вопрос о ее наиболее общих чертах, как власти особого рода, был поставлен Ф. Энгельсом в 1847 г., когда в Германии сложилась революционная ситуация. Он писал тогда о «переходных, промежуточных ступенях», которые могут сложиться в случае «завоевания политической власти пролетариями, мелкими крестьянами и мелкими городскими буржуа», составившими «народ».³ Таким образом, речь шла о коалиционной власти блока разнородных сил, и ее установление (а, следовательно, создание соответствующего государства) Ф. Энгельс рассматривал как первое условие для устранения политического и социального угнетения трудящихся.⁴

Данный тезис был сформулирован в самом общем виде и не получил дальнейшего развития в трудах основоположников марксизма. К идее Ф. Энгельса возвратился В. И. Ленин в преддверии первой русской буржуазно-демократической революции 1905 г., а затем в 1917 г. Разрабатывая проблемы развития революции, он сформулировал общее понятие политической власти в условиях переходных ступеней к социалистической государственности. В условиях России он называл ее обычно революционно-демократической диктатурой пролетариата и крестьянства (речь шла о всем крестьянстве, включая его эксплуататорскую часть, кулачество). Вместе с тем, говоря о «всех элементах» ее «научного понятия», он употреблял более широкую характеристику: демократическая диктатура революционного народа.⁵ Такой общий термин может быть применен и к условиям тех слаборазвитых стран, где рабочий класс еще не сложился, не стал «классом для себя», не имеет своих политических партий, но передовые силы этих стран в результате победы национально-демократических революций пришли к власти и выдвигают идеи социалистической ориентации (в настоящее время это имеет место в некоторых африканских странах).

Революционно-демократическая власть обладает некоторыми принципиальными особенностями. Во-первых, ее возникновение — результат решительной победы революции особого рода, народной демократической революции, что обычно означает рождение нового по своему характеру государства. Практика вместе с тем показала, что такая власть может существовать также в редких в истории условиях двоевластия (например, советы рабочих, крестьянских и солдатских депутатов наряду с Временным правительством в России 1917 г.), на части территории страны (например, существовавшие в течение двух десятилетий освобожденные районы в Китае до образования КНР в 1949 г.), может возникнуть как «частичная власть» в условиях мирного развития революции, когда некоторые решающие звенья государственного аппара-

² Ревуненков В. Г. Парижские санкюлоты эпохи Великой французской революции. Л., 1971, с. 160.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 4, с. 272, 273.

⁴ Там же.

⁵ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. II, с. 44; т. 12, с. 318, 320, 321 и др.

рата уже вырваны из рук эксплуататорских классов (например, в Чили в 1970—1973 гг.).

Во-вторых, революционно-демократическая власть — это политическое господство не какого-либо одного класса общества, а объективно сложившегося блока, союза нескольких классов и социальных слоев, образующих в данное время, в данной конкретной ситуации определенную историко-социальную общность — «народ». В понятие народа могут быть включены не только трудящиеся классы, но и некоторые нетрудовые слои населения, если они занимают патриотические, прогрессивные позиции. Власть блока различных классов может существовать и в дружных условиях. Такова, например, эксплуататорская власть союза буржуазии и помещиков в Пакистане, Марокко, Гондурасе и т.д., власть рабочих, крестьян, интеллигенции при социализме. Специфика революционно-демократического блока состоит в том, что он наряду с дружественными объединяет и антагонистические классовые силы (разумеется, до определенной степени и времени). Блок представляет прежде всего определенное соотношение классовых сил, которое не всегда выступает в организационной форме патриотического, национального, демократического, народного фронта. Ему противостоят антиблоковые силы, обычно организованные в оппозицию.

Практика показала, что в условиях борьбы против гитлеровской оккупации и после нее в состав народа входила часть буржуазии, во Вьетнаме в 1945—1954 гг. — часть мелких и даже средних помещиков, в современных африканских странах социалистической ориентации это понятие может охватывать некоторую часть традиционной знати. Революционно-демократическая диктатура — это своеобразная «многоклассовая» власть. Возможность такой власти вытекает из того, что в демократической революции, в процессах коренного обновления страны в другие эпохи принимают участие, хотя в разной степени и с неодинаковыми конечными целями, разные классы и слои населения. Поэтому, писал В. И. Ленин, общенародная демократическая революция «никоим образом не может привести пролетариат к *единственному* господству или диктатуре».⁶ Ее политическим итогом является установление власти того блока классов, состав которого совпадает с понятием народа. Правда, в дальнейшем начинается перегруппировка классовых сил, некоторые прежние союзники превращаются в противников, и от каждого участника блока, от руководства страной требуется умение и большая политическая мудрость, чтобы разрешать коллизии ненасильственными средствами, прибегать к компромиссам, сохранять союзы, пока не исчерпаны все их позитивные возможности.

В-третьих, по мысли В. И. Ленина, революционно-демократическая диктатура может быть только общедемократической, а не социалистической властью; исторически первой разновидностью социалистической власти он считал диктатуру пролетариата.⁷ Революционно-демократическая власть осуществляет глубокие общедемократические преобразования, перечень которых В. И. Ленин дал применительно к России, она коренным образом отличается от любой, самой демократической буржуазной власти, относящейся к другому историческому типу. Практика показала, что революционно-демократическая власть, даже если она обладает значительными авторитарными чертами (например, в большинстве современных стран социалистической ориентации) не может не содержать, хотя и в самой разной степени, некоторые социалистичес-

⁶ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 14, с. 224.

⁷ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. II, с. 44.

кие «зародыши», элементы. Это с необходимостью вытекает из ее народного характера (если данная власть действительно является таковой, а не представляет собой господства партийно-государственной элиты, прикрываемого социалистическими и даже марксистскими лозунгами, как это имеет место, например, в некоторых странах Африки). Вместе с тем, такая власть, будучи переходной, содержит не только «новое», но и «старое», обусловленное участием во власти некоторых эксплуататорских слоев. В результате этого до определенной ступени развития она не обладает необратимостью: под давлением правых участников блока возможно ее перерождение в мелкобуржуазную или буржуазную власть, что и имело место в некоторых странах, утративших социалистическую ориентацию, хотя до сих пор в их конституциях сохраняются социалистические формулировки (Египет, Сомали и др.).

Наконец, важнейшей чертой революционно-демократической власти является ее единство и одновременная внутренняя противоречивость. Такое состояние власти обусловлено особым составом демократического блока, участием в нем трудящихся и части нетрудящихся. Их интересы совпадают на почве общедемократических, общенациональных задач, и отсюда проистекает социальное единство власти. Это вовсе не двоевластие, а одна власть, и в этом смысле говорится о ее единстве. Но, с другой стороны, она внутренне противоречива, поскольку в понимании конечных целей развития, да и в некоторых других вопросах, ее участники коренным образом расходятся.

Анализ особенностей революционно-демократической власти приводит к выводу, что она представляет собой политическое выражение одновременного союза и борьбы различных социальных сил и обладает имманентно присущей ей тенденцией развития в социалистическую власть. Следовательно, это власть народа, переходная к социалистическому типу власти, а соответствующее государство не относится ни к буржуазному, ни к социалистическому типу государственности, а является переходным к последнему.

Отмеченные выше характеристики сохраняют значение и для современных условий. Однако новая расстановка политических сил в современном мире, выдвижение на первый план глобальных проблем человеческой цивилизации, опыт социал-демократии некоторых капиталистических стран новые движения в Восточной Европе и некоторые другие обстоятельства требуют переосмысления или уточнения некоторых выводов с позиций нового политического мышления. Прежде всего это относится к термину «диктатура», который употреблялся для характеристики революционно-демократической власти по аналогии с понятием диктатуры пролетариата. Хотя этот латинский термин ничего общего не имеет с персональной властью римских диктаторов, а содержит социальную характеристику политического властвования блока классов, он, как и термин «диктатура пролетариата», неадекватно отражает социальную сущность этой власти и не принят общественным сознанием населения многих стран. Когда К. Маркс впервые употребил термин «диктатура пролетариата» для противопоставления его существовавшей диктатуре буржуазии, положение в мире было иным. Партии рабочего класса еще только зарождались и жестоко преследовались, профсоюзы были по существу поставлены вне закона, трудовое население было лишено избирательных прав, хозяйская власть нанимателя была по существу неограниченной, длительный рабочий день и отсутствие социальных гарантий делали бесправным трудящегося человека. Ныне положение в развитых капиталистических странах, особенно в тех, где у власти длительное время находились социал-демократические партии, существенно из-

менилось. Поэтому термин «диктатура», которые несмотря на все разъяснения связывается в общественном сознании с отрицанием демократии, как величайшей ценности человечества, со сталинизмом, следует устранить из характеристики революционно-демократической власти.

В прошлом революционно-демократическая власть связывалась только с революционными взрывами, с насильственными действиями. Эволюционные процессы, ненасильственные массовые действия недостаточно изучались в марксистской политологии, либо их значение отрицалось вообще. В современных условиях в некоторых ситуациях установление революционно-демократической власти возможно, видимо, без насильственных действий. В частности, об этом в некоторой степени свидетельствует практика победы национально-демократических революций в отдельных развивающихся странах преимущественно мирным путем. Более того. Массовые ненасильственные действия могут не принять форму революции, а процессы глобальной эволюции мира в направлении более справедливого общественного строя теоретически могут привести к установлению демократической власти большинства народа (с участием некоторых эксплуататорских слоев) и без революционных потрясений. В последнем случае термин «революционно-демократическая власть» потребует новой формулировки.

Наконец, при разработке проблем революционно-демократической власти главное внимание уделялось разрушению старых структур и институтов, созданию новых, но при этом зачастую игнорировались те общедемократические ценности, которые являются продуктом длительного развития человеческой цивилизации (значение соревновательности звеньев политической системы, свобода личности, взаимный контроль государственных структур и д.). Практика показывает, что нарушение общечеловеческих норм и ценностей даже при успехах экономического развития вызывает социальную напряженность, ведет к негативным последствиям. Использование ценностей цивилизации, которые усвоены общественным сознанием, укрепляют позиции революционно-демократической власти.

Политическая и государственная власть революционной демократии

Анализируя революционно-демократическую власть, важно различать ее социальное содержание и политические институты, посредством которых она осуществляется. Главным среди политических институтов демократического блока является новое государство, созданное в результате победы революции: ведь за овладение государственной властью, государственным аппаратом и разворачивается главная борьба. Его органы (президент, парламент, правительство, органы национального фронта на местах, выполнявшие властные полномочия, другие органы) принимают общеобязательные решения (в масштабах всей страны или на местах) и издают соответствующие обязывающие правовые акты, распространяющиеся на все население страны. Однако было бы неверно сводить революционно-демократическую власть только к государственным формам ее осуществления. В наше время революционной перестройки в ряде стран особенно очевидно, что государство является лишь одной из политических организаций властвования класса, блока классов, народа. Власть революционно-демократического блока осуществляется посредством многих, формальных и неформальных, политических организаций различных группировок блока (в

противовес антиблочным, оппозиционным объединениям), путем непосредственной политической деятельности народных масс (например, проведение земельной реформы в некоторых странах осуществлялось явочным порядком до издания соответствующего закона), экономическими, идеологическими и иными способами. Таким образом, революционно-демократическую власть нельзя отождествлять с государственной властью. Хотя последняя тоже в конечном счете принадлежит стоящему за государственной машиной революционно-демократическому блоку, она в определенной мере как бы отчуждается от него, приобретая известную автономию в лице наделенного властными функциями государственного аппарата. Такое отчуждение — объективная основа персонализации власти, появления авторитарно-бюрократических элементов, зародышей командно-административной системы и в конечном счете — ступень к перерождению революционно-демократической власти, что уже произошло (например, Сомали) или происходит в некоторых странах социалистической ориентации. Отчуждение не является фатальным, его можно парировать на каждом данном этапе развитием демократии масс, т. е. усилением и совершенствованием их политической власти, контролем «снизу» за деятельностью государственного аппарата, постоянным совершенствованием последнего (выборность, сменяемость, ротация и т. д.), приближением его к населению.

Не только теоретические рассуждения, но и события, имевшие место в истории, отчетливо свидетельствуют о возможности различия понятий политической и государственной власти (отметим еще раз, что речь идет о понятиях, а не о социальной сущности той и другой). Как уже отмечалось, после февральской революции 1917 г. в России сложилось двоевластие. В. И. Ленин писал, что имело место переплетение двух властей, двух диктатур.⁸ Одна из них (власть советов) была политической властью рабочих и крестьян (революционно-демократическая диктатура), которая тогда, как отмечал В. И. Ленин, воплотилась в жизнь лишь в известной форме и до известной степени,⁹ другая была государственной властью буржуазного Временного правительства. В России эти две социально различные власти действовали, переплетались на одной территории, в других странах они были географически расчленены. Так, в Китае на протяжении четверти века (до образования государства КНР в 1949 г.) существовали освобожденные от гоминдановской власти территории с революционно-демократической властью, В начале 1949 г. 19 освобожденных районов в своей совокупности составляли площадь, вчетверо превышавшую территорию Франции с населением 200 млн человек. Управленческими органами этих районов были приняты нормативные акты о структуре аппарата управления, о земле, нормы, регулировавшие гражданские отношения и др. Освобожденный район был в Лаосе до образования Лаосской Народно-Демократической Республики (1975 г.), революционно-демократическая власть до образования государства КНДР (1948 г.) существовала в Северной Корее, до образования государства ГДР (1949 г.) в условиях антифашистско-демократического строя в Восточной Германии. В ходе вооруженной борьбы против колонизаторов такая власть утверждалась в освобожденных районах Анголы, Мозамбика, Гвинеи-Бисау (государственная власть в этих странах принадлежала органам португальского колониального управления). В освобожденных районах Анголы, говорится в преамбуле закона № 1/76 от 5 февраля 1976 г., «вооруженный

⁸ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 31, с. 153.

⁹ Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 31, с. 133.

народ установил свою власть и осуществлял ее через созданные им органы».¹⁰ В одном из освобожденных районов Гвинеи-Бисау (лесном районе Бое) была принята даже конституция 1973 г., ставшая после юридического конституирования Республики Гвинеи-Бисау (1974 г.) основным законом нового государства.¹¹

Проблемы предгосударственной политической власти, зародыша новой власти восставшего народа встали в практическую плоскость в условиях революционной ситуации в ЮАР, сложившейся в 1986 г. Южноафриканский коммунист С. Маджолла писал, что в ряде тауншипов (общин) — Градоке, Тумахале, Тебризе и др. были созданы народные комитеты. В связи с этим он говорит, что «политическая власть теперь больше не шла сверху вниз, к народу (которой в данном случае оставался пассивным объектом директив), а от самих масс к их демократически избранным комитетам».¹²

Из приведенных примеров видно, что революционно-демократическая власть может осуществляться в предгосударственных формах — в виде особого политического государственного образования. Она становится государственной властью в связи с образованием соответствующих государств (например, Анголы в 1975 г.). Конечно, государственная власть всегда имеет политический характер, но не всякая политическая власть революционной демократии является государственной, она может стать таковой на определенной ступени развития.

Таким образом, по нашему мнению, политическая власть революционной демократии может быть охарактеризована как социальное волевое отношение в антагонистическом классовом обществе, при котором блок патриотических классов и слоев осуществляет руководство обществом через систему своих политических организаций, норм, идей, а также путем использования различных форм непосредственной демократии. Что же касается революционно-демократической государственной власти, то эта власть, тоже в конечном счете исходящая от блока тех же классов, но осуществляемая от имени государства, его органами, реализуется путем применения государственных средств. Она может быть охарактеризована как особое социальное волевое отношение, возникающее на основе политического противоборства блоков прогрессивных и реакционных сил и обусловленное потребностями управления обществом, регулирования его жизнедеятельности. Суть такого отношения в том, что прогрессивный блок делает свою волю общеобязательной посредством особого политического учреждения — государства и под угрозой государственного принуждения. Именно государственные органы, а не другие звенья политической системы реализуют государственную власть.

Разновидности и государственные формы революционно-демократической власти

Исторический опыт свидетельствует, что революционно-демократическая власть в государственных и предгосударственных формах известна около 40 странам (включая существующую ныне группу развивающихся стран социалис-

¹⁰ Конституция Народной Республики Анголы. М., 1977, с. 24.

¹¹ Pierson-Mathy P.: La naissance de l'État par la guerre de la libération nationale: le cas de la Guinée. Paris, 1980.

¹² Majola S.: The Beginnings of the People's Power. Discussion of the Theory of the State and Revolution in South Africa. — The African Communist (London), 1986, N 106. с. 56, 58.

тической ориентации). Естественно, что будучи однотипной по своей сущности (как власть блока разнородных и даже социально противоречивых сил) революционно-демократическая власть в разных странах, на разных этапах исторического развития одной и той же страны имеет свои особенности, обладает неодинаковым содержанием. Эти различия определяются неодинаковым составом демократического блока (например, в Чехословакии в 1945—1948 гг. существовал довольно сильный рабочий класс со своей влиятельной партией, а в Монголии 1921—1940 гг. этого не было), различной ролью, которую играют в блоке составляющие его силы, их неодинаковой «весомостью» (влияние демократической буржуазии в условиях антифашистско-демократического строя в ГДР в 1945—1949 гг. было гораздо более значительным, чем это имеет место в современном Конго или Бенине), ступенью продвижения процессов обновления (например, характер власти в НДРГ до коррективного движения 1969 г. отличался от последующих ступеней, когда была создана Йеменская социалистическая партия) и другими обстоятельствами.

Учитывая эти различия, можно, видимо, указать два основных варианта революционно-демократической власти: национально-демократическую и народно-демократическую. Первая характерна обычно для начальных ступеней развития революции в странах, где еще не сложились условия для политической гегемонии рабочего класса и ее осуществляет особая социально-политическая группировка революционных демократов, воспринимающих некоторые основные положения научного социализма. В демократическом блоке довольно сильные позиции занимают нетрудовые и мелкобуржуазные слои населения, государственные формы и институты строятся в значительной степени по старым моделям. Народно-демократическая власть характеризуется гегемонией рабочего класса или тех слоев революционной демократии, которые выражают прежде всего его интересы. Нетрудовые слои населения не пользуются существенным влиянием в блоке сил, осуществляющем политическую власть, а государственные структуры строятся преимущественно с учетом положений научного социализма.

В рамках этого основного деления возможны более дробные классификации. Во-первых, это демократическая власть революционного народа, когда хорошо организованный пролетариат, имеющий свою партию, осуществляет государственное руководство обществом вместе со всем крестьянством (включая его эксплуататорскую часть) и городской мелкой буржуазией при изоляции либеральной буржуазии. О такой власти В. И. Ленин говорил в 1905 г., она реализовалась в виде политической власти советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов в условиях двоевластия 1917 г.

Вторая разновидность революционно-демократической власти характеризуется тем, что пролетариат осуществляет государственное руководство обществом вместе со всем крестьянством, «к участию во власти допускаются определенные слои средней («демократической») буржуазии, а иногда вся или почти вся так называемая национальная (тоже преимущественно средняя) буржуазия. В отличие от предыдущей разновидности эта власть во многих случаях реализовалась в форму народно-демократического государства (Венгрия, Румыния, Чехословакия в 1945—1947 гг., причем в Румынии оно имело монархическую форму), но в ряде стран она осуществлялась в форме государственного образования (Северная Корея в 1945—1948 гг., Восточная Германия в 1945—1949 гг. и др.).

Третья разновидность связана с участием в демократическом блоке мелких

и части средних помещиков, хотя руководство блоком принадлежит немногочисленному рабочему классу, имеющему свою партию. Так было во Вьетнаме в 1945—1954 гг. в условиях войны Сопротивления против иноземной интервенции. Такой характер власти нашел отчетливое отражение в своеобразии политики по отношению к помещикам, в частности при проведении земельной реформы.¹³

Наконец, в прошлом в Монголии в Туве (Тувинской Народной Республике), а в современных условиях в ряде африканских стран социалистической ориентации при отсутствии или крайней слабости рабочего класса политическое руководство обществом осуществляют национальные (революционные) демократы — выходцы преимущественно из промежуточных слоев населения. Терминологически неточно и неверно по существу называть такую власть революционно-демократической диктатурой пролетариата и крестьянства (в 1989 г. такой термин был исключен из программы правящей партии в Мозамбике), поскольку в данном случае нет гегемонии рабочего класса, у которого нет и своей партии, роль народных масс в определении государственной политики незначительна, сильны персонализм власти и авторитаризм политического строя и т. д.

Различия в содержании революционно-демократической власти являются основной (хотя вовсе не единственной) причиной разнообразия ее государственных форм (при сохранении однотипной сущности государства как переходного к социалистическому типу). Наряду с изменением содержания важное значение для государственной формы имеют национальный состав населения, традиции и другие факторы. Поэтому число государственных форм может не совпадать и действительно не совпадает с указанным выше числом разновидностей революционно-демократической власти.

Исторический опыт свидетельствует, на наш взгляд, о пяти таких основных разновидностях. Первой в истории была народно-советская республика (Бухарская и Хорезмская народные советские республики, каково было и их официальное название, в 1920—1924 гг.). Эта государственная форма возникла в небольших, в основном земледельческих, странах Средней Азии, находившихся в полуколонизальной зависимости от Российской империи. Народно-советская республика — это форма революционно-демократического, по существу крестьянского, государства, руководимого коммунистической партией (члены других партий вскоре вошли в ее состав) и организационно построенного на началах советов, с учетом моделей Советской России, но к участию в советах допускались отдельные категории эксплуататоров, а преимуществами на выборах пользовались не только рабочие, но и крестьяне-бедняки, а также военнослужащие.

Вторая форма — народная аратская республика (Монголия и Тува в 1921—1940 гг.). Она возникла в небольших скотоводческих странах, где не было ни рабочего класса, ни национальной буржуазии, а социальной опорой блока были крестьяне-скотоводы (араты). Государственное строительство осуществлялось под руководством не коммунистической, а народно-революционной партии, постепенно превращавшейся в коммунистическую, при отсутствии других партий в стране. Эксплуататоры были лишены избирательных прав (на

¹³ Подробнее см. Чиркин В. Е. Революционно-демократическое государство современности. М., 1984, с. 96.

практике это положение закона осуществлялось непоследовательно), а какие-либо социальные группы преимущественным представительством не пользовались. Политической основой государства стала система новых органов — хуралов, сложившихся в результате преобразования традиционных совещательных органов феодальной демократии в органы народной власти в соответствии с ленинской идеей о крестьянских советах.

После второй мировой войны появилась третья форма революционно-демократического государства — народно-демократическая республика, возникшая в ряде государств Центральной и Юго-Восточной Европы, Восточной и Юго-Восточной Азии (Венгрия, Вьетнам, Чехословакия и др.). Ее прешествницей была потопленная в крови фашистами Испанская Республика 1936—1939 гг. В Румынии и некоторое время в Венгрии такое государство имело монархическую форму, но по существу это была лишь внешняя оболочка другой по своей природе власти. Данная разновидность революционно-демократического государства характеризуется созданием народного (национального, демократического и др.) фронта, как блока сил и объединения партий и важнейших общественных организаций, которой противостоит оппозиция и направляет развитие страны при решающей роли компартии. В организационной структуре данной формы наряду с некоторыми новыми институтами, созданными в результате творчества масс, широко используются буржуазно-демократические принципы и структуры, постепенно наполняемые революционно-демократическим содержанием. Эта государственная форма в значительной мере была построена по моделям парламентарной республики.

Особое место в классификациях форм революционно-демократического государства занимает Республика Куба 1959—1960 гг. Хотя эта форма представлена лишь одним государством, в силу особенностей ее следует выделить в отдельную разновидность. В условиях многопартийности здесь направляющую роль выполняла революционно-демократическая организация (Движение 26 июля), выступавшая, хотя и не без противоречий, в союзе с коммунистами, а основу государственного аппарата составляла система новых по содержанию и форме органов, назначаемых Повстанческой армией и действовавших в сочетании с различными формами «прямой» демократии (принятие ряда государственных решений на массовых народных собраниях и др.). Какие-либо парламентские структуры в данной форме не использовались.

Наконец, в современных условиях в ряде стран Азии, Африки, Латинской Америки (Ангола, Бенин, Конго, Мадагаскар, НДРЙ, Никарагуа, Эфиопия и др.) возникла новая форма революционно-демократического государства — демократическая республика социалистической ориентации. Ее развитие отличается огромными сложностями, многие страны не выдержали испытаний и сошли с этого пути, в других социалистическая ориентация была прервана в результате военных переворотов или иноземной интервенции (Гана, Мали, Гренада и др.). Большое число конкретных разновидностей этой формы с различными политическими условиями (однопартийность и многопартийность, существование и отсутствие коммунистических партий, создание в некоторых странах национальных фронтов и др.) позволяют дать лишь самую общую характеристику данной форме. Можно сказать, что она возникла в результате мирных и немирных национально-демократических революций в странах, находившихся в колониальной и полуколониальной зависимости. Руководящую роль в государственном строительстве осуществляет революционно-демократическая партия, используются старые и новые формы политических институтов

(в том числе общинного характера), но с тенденцией преобладания новых, а государственный режим характеризуется значительными чертами персонализма власти и авторитаризма.

Заключение

Богатый опыт революционно-демократических государств свидетельствует о тех потенциях, которые заложены в этой форме перехода к гуманному и демократическому социализму. Однако этому процессу угрожают две опасности: перерождение в буржуазную или иную эксплуататорскую государственность, если верх в блоке возьмут правые силы, и развитие к авторитарно-бюрократической сталинской модели, если будут нарушены демократические нормы, ликвидированы ответственность и контроль народа, его объединений над управленческими звеньями и руководящими лицами. Многопартийность, развитие демократии и гласности, разделение функций правящей партии и государственных органов, строгая персональная ответственность должностных лиц могут стать составными элементами гарантий против авторитаризма.

В ходе развития революционно-демократического государства, как показал опыт, важно соблюдать преемственность. Учитывая политическое сознание масс, используя новые структуры, возникшие в результате народного творчества, нельзя игнорировать общедемократические, гуманные достижения человеческой цивилизации: правовое государство, разделение властей, верховенство закона, парламентаризм, независимость суда и др., хотя некоторые из этих концепций — пока что лишь идеи, к которым нужно стремиться.

Опыт революционно-демократических государств свидетельствует, что направляющая роль передовой партии необходима, но она, эта роль, должна опираться не столько на положения конституции, внесенные в нее по инициативе этой же партии, сколько на авторитет среди масс, связанный с практической деятельностью членов и организаций партии. Этот авторитет не завоевывается раз навсегда, его нужно постоянно поддерживать служением интересам народа.

Партии и общественные организации действуют наиболее успешно, когда они обладают определенной автономией. Создание слитных партийно-государственных структур, включение общественных организаций в качестве интегральных частей в состав единственной партии ведет, как показал опыт некоторых стран социалистической ориентации, к огосударствлению политической системы, персонализации власти лидера. «Состязательная» политическая система, умение находить компромиссы, постоянный контроль масс над государственным аппаратом, сменяемость должностных лиц, их ответственность перед народом служат полному раскрытию всех положительных качеств революционно-демократической власти, ее постепенному, без эксцессов и потрясений, развитию в подлинно социалистическую власть, созданию демократического и гуманного социализма.

A klasszikus alapjogoktól a szabadságjogok modern fogalmáig

„A szabadság az a jog,
ami az embert minden
időben és minden körül-
mények között megilleti.”¹

Napjainkban rendkívüli módon megnőtt az érdeklődés a szabadságjogok kérdései iránt. Az emberi — állampolgári jogok új szemléletű megközelítése, a harmadik generációs jogok megjelenése, a hazánkban zajló demokratizálódási folyamat nyomában járó felgyorsult alkotmányozási műhelymunkák mind-mind ezt támasztják alá. A szakirodalomban számtalan tanulmány szerzője foglalkozik az alapjogok, az alapvető szabadságjogok kérdéseivel.

A szabadságjogok — ma már általánosnak nevezhető nézet szerint — az emberi-állampolgári jogoknak azt a csoportját alkotják, amelyek valamely cselekvés, magatartás, állapot szabadságát biztosítják oly módon, hogy az állam viszonyulása a szabadságjogokhoz elsősorban a jogok szabad gyakorlásának elismerésében, az érvényesítés kereteinek meghatározásában, az állami beavatkozás tilalmában vagy jelentős korlátozásában, valamint a jog gyakorlásának jogi védelmében, a jogsértések reparációjának, illetve szankcionálásának állami garantálásában nyilvánul meg. Ezen jogcsoport elsősorban negatív tartalmú, tehát realizálódása során olyan többoldalú jogviszonyok jönnek létre (főkötelezett az állam), amelyben mások részéről a zavarástól való tartózkodás a legfontosabb követelmény.

Ez a fogalom azonban a történelem során többször is módosult, nem ugyanaz a jogcsoport szabadságtartalma a XVII—XVIII. században, mint a XX. században. A kialakulás időszakában az elméleti rendszerek a szabadságjogok fogalmát tágan értelmezték. A tág értelmezés alapja a természetjog szabadság-fogalmában — amely a mai értelemben vett vagyoni és személyi jogok egész csoportját magában foglalta — keresendő. A bona civitas körébe beletartozott az élet, a szabadság, a testi épség, és a szoros értelemben vett javak, a polgári tulajdon.² A property (tulajdon) és a liberty (szabadság) fogalmát sajátosan, egymást átfedő kategóriaként ismerték a XVII—XVIII. században. A property a jogi értelemben használatos tulajdonnál jóval szélesebb kört ölelt fel. A fogalom nem csupán a vagyont takarta, hanem tulajdonként emlegették az ember birtokában levő összes értéket, így életét és jogait is. Ezen a ponton pedig a tulajdon és a szabadság fogalma egymástól elválaszthatatlan. A liberty magában foglalta a ma személyi szabadságként emlegetett jogcsoportot, és ezen felül az ember egyéni képességeinek szabad felhasználására való jogot éppúgy, mint a vagyoni lehetőségek (elsősorban az ipar és a kereskedelem) szabadságát.³ A szabadság

¹ „...the rights of all people at all times in all situations...”. M. Cranston: Human rights and supposed. D. Raphael (ed.) Political Theory and the Rights of Man London, 1967. 49. p.

² Vö.: John, Locke: Levél a vallási türelemről. Bp. 1973. 49. p.

³ Vö.: Az emberi jogok dokumentumokban (összeállította: Kovács István és Szabó Imre) — a továbbiakban: Dokumentum. Bp. KJK. 1980. 47. p.

fogalomkörét tehát olyan szélesre tágitották, hogy az embert megillető valamennyi jog lényegében szabadságjog volt.

Ha a szabadságjogok történeti gyökereit keressük, feltétlenül a polgári fejlődés kezdetéhez kell visszanyúlnunk. A szabadság fogalommal ugyan találkozunk a megelőző történelmi korokban is, de — ahogy azt a fiatal Marx is felismerte — a burzsoázia volt az első olyan osztály, amely tudatosan törekedett arra, hogy saját osztályérdekeit általános emberi érdekek köntösébe öltöztesse, így elsőnek fogalmazta meg általános formában, tehát az egész társadalomra kiterjedő érvennyel az egyént megillető biztosítékok igényét.⁴

Éppen ez az egyetemes igény, a szabadság-szféra mindenkivel és minden külső behatással szemben védelmet biztosító értelmezése hiányzik a megelőző korokban. Korábban ugyan léteztek jogok és kiváltságok, amelyek a társadalom egyes kisebb csoportjainak adóztak meg, de ezek csak partikuláris jellegűek voltak. Az embert, éppen emberi mivoltából kifolyóan, mindenkivel, így az állammal szemben is megillető jogok gondolata csak ott merülhetett fel, ahol az ember — legalábbis elméletileg — szabaddá vált; tehát kiszabadulva az önálló személyiségnek nem tekintett rabszolga, illetve később a föld tartozékaként kezelt jobbágy jogállásából, elvileg szabadon válhatott jogok és kötelezettségek alanyává. Ez az igény azonban a feudalizmus rendszerében csakis a haladás szükségleteit kifejező ideológiai követelményként jelentkezhetett. Ennek az eszmének a szolgálatába a feltörekvő polgárság szegődött, míg az elméleti tartópillér szerepét a természetjogi rendszerek vállalták fel.

Amikor természetjogról hallunk, többnyire a Grotius, Wolff, Thomasius, Pufendorf által képviselt iskolatermészetjogra gondolunk. A természetjogi fogalomkör azonban, amely a XVII—XVIII. századi nyugat-európai államjogi fejlődésben oly fontos szerepet játszott, természetesen nem szűkíthető le a fenti gondolkodók gondolataira. Filozófusok, politikusok, elméleti és gyakorlati jogászok is fontos szerepet játszottak az ember megváltozott világbeli helyzetének elméleti tudatosításában, az új helyzet jogi, politikai formáinak és intézményeinek kidolgozásában. A tulajdonképpeni jogi elmélet és pozitív intézményrendszer modern formáinak megalapozásában így kiemelkedő jelentősége volt Hobbesnak, Lockenak, Rousseau-nak, mint ahogy a másik oldalról Bodinnak, Hermesnek vagy Achenwallnak is.

A természetjogban, mint sajátos jogi világnézetben a feltörekvő polgárság ideológiájának, politikai, vallási, erkölcsi nézeteinek alapvető elemei jutnak kifejeződésre. A természetjognak többszörösen is polemikus indíttatása van: meg kell küzdenie az egyre ésszerűtlenebbnek mutakozó (a szabad tevékenységet gátló) feudális politikai és ideológiai rendszerrel, a megkövült intézményekkel és azok jogi igazolásával; a fennálló világi hatalommal összefonódó, azt szentesítő teológiai konstrukciókkal; általános elvi formában — az igazságosságra hivatkozva — kell kinyilvánítania a polgár szabadság- és egyenlőségigényét. A kritikai funkció ugyanakkor konstruktív-konstitutív törekvésekkel párosul; ahol a gyakorlat lehetőségei megengedik, a természetjog pozitív jogintézmények kidolgozásában juttatja kifejezésre a polgári érdekeket, a gyakorlati törvényhozás számára nyújt elvi-elméleti megalapozást.

Amikor a természetjog lerombolja a „régí rend” igazolását szolgáló elméleti tartópillereket, egy teljesen új problémával találja szemben magát. Meg kell küzdenie a javaiban, természetében, gondolkodásában individualizálódott egyének társadalom-rekonstituáló tevékenységének kérdésével; az egyén és a polgár emberi és politikai jogigényeinek, a törekvések morális és tudományos igazolásának problematikájával. Meg kell húznia a polgárok személyi szabadságának körét, körül kell határolnia a magánszférának az államhatalommal szembeni területét, meg kell fogalmaznia, hogy a nyilvánosság milyen intézményeire és eszközeire tarthat igényt a polgár, aki vélekedésének mások vélekedése mellett, és azokkal

⁴ Vö.: Marx levele Bolte-hoz 1871. november 25-én. In: Marx—Engels: Válogatott levelek, Bp. 1960. 319. p.

szemben is hangot kíván adni, rögzíteni kell azokat a jogokat, amelyek a gazdasági élet szubjektumát az egyéni gazdagodás és a közösségi előrehaladás párhuzamos biztosítása érdekében megilletik, és végül, de nem utolsósorban a jogbiztonságra, a törvényes akarat érvényesülésére, érvényesítésének garanciáira kell apellálnia, hogy a joggá formálódott érdekek ténylegesen és tartósan jelen legyenek a társadalom életében.

A XVII–XVIII. századi Nyugat-Európa államjogi konstrukcióiban kiemelt szerepe van a polgári szabadság intézményének. Habár a szabadság jogi fogalma végső soron a pozitív joglehetőségekből és jogintézményekből kerül levezetésre, mégis a természetjogi fogalomkörben kialakult, és nemegyszer spekulatív igazolt szabadságtartalmak maguk is kiindulópontul szolgálnak a törvényhozás és a jurisprudentia számára.

Minden természetjogi rendszer felhasználja a természeti állapot-szerződés-társadalmi állapot fogalmi hármast, és mindhárom mozzanathoz az emberi szabadság egy meghatározott állapotát rendeli. A természeti állapot (*status naturalis*) szabadsága a természeti szabadság (*libertas naturalis*), a társadalmi állapot (*status civilis*) szabadsága a morális fennhangokkal dúsított polgári szabadság (*libertas civilis*). Ez utóbbit az embereknek a társulási hajlamon alapuló szerződéskötési szabadsága közvetíti. A *libertas naturalis* (egyreszóval a rendi berendezkedést, a feudális arisztokrácia kiváltságait, a jogtiprásokat bíráló korai alkotmányjogi dokumentumokban is jelen vannak) politikai éle a hatalmi *status quo*, az intézményesedett szabadságnélküliség állapota ellen irányul. Ennek a „szabadságnak” nincs szilárd jogi tartalma, mint ahogyan kezdetben a tiltakozás igazi tárgya sincs specifikálva. Mindez mutatja, hogy a *status naturalis*nak és *libertas*ának döntően módszertani funkciója van a természetjogi fogalomkörben: „előkép”-jellegű, nem más, mint a jövőben létrehozandó polgári szabadság fogalmának a vonatkoztatási alapja. Kezdetben a szabadság jogi vetületeként megjelenő katalógusok „*iura connata*inak” még nincs államjogi tartalma, csupán a polgárok magánjogát és a fejedelmek morális kötelezettségeit jelenítik meg. A *libertas naturalis* a természetjogászok többnyire az ember cselekvési, olykor akaratszabadságával azonosítják; van úgy, hogy a szabadságból vezetik le, és úgy definiálják, mint „mások akaratától való függetlenséget”, mint „zabolátlan vágyat, hogy mindenki azt tegye, amihez kedve van.”⁵

Ez a *confusum chaos* (Thomasius), ez a *bellum omnium contra omnes* (Hobbes), illetve ennek megszüntetendő volta alapozza meg az egyének szerződéskötési aktusát. A társadalmi szerződéssel, vagyis az emberek közti önkéntes megegyezéssel jön létre a társadalmi állapot a maga *libertas civilis*ével, a polgári szabadsággal, amely a természetjogi fogalomkörben a legtöbb gondolkodónál az egyéni képességek kibontakoztatásának, az emberi és polgári szabadságjogok megvalósulásának intézményes kerete. Persze, magában a szerződés-gondolatban még nincs kimondva az emancipáció általános lehetősége. A társadalmi állapotba való belépés ugyanúgy jelentheti az állami teljhatalomnak az elismerését, a szuverenitás teljes átruházását, mint a szuverenitásnak a fenntartását, amelyet a szerződés megkötése nem érinthet. Elég, ha a hobbes-i és a rousseau-i természetjog különbségeire utalunk.

A szabadságjogok történetében a döntő fordulatot a győzelemre vitt polgári forradalmak (hatását tekintve ezek közül is elsősorban a klasszikus francia forradalom) jelentik. Már nem csupán a polgárok szabadság utáni vágyát hangoztatják (tiltakozva a nem-szabadság állapota ellen), hanem a feudális jogrendszer felszámolásával egy új típusú jogi formációt, az ember jogaira apelláló katalógust hoznak létre. Ebben az új jogrendszerben a fő hangsúly a szabadságjogokon van. A „szabadságok” már nem csupán az elméletben megfogalmazódó igényként szerepelnek, hanem a győzelmes osztály ama törekvésévé, jogi

⁵ Ch. Wolff: *Grundsätze des Natur- und Völkerrechts*. Halle, 1754. 77. §, 84. §. Idézi: D. Klippel: *Politische Freiheit und Freiheitsrechte im deutschen Naturrecht des 18. Jahrhunderts*. Paderborn, 1976. 33., 35. p.

igényévé alakulnak át, hogy a polgárság hatalmának eszmei megalapozását jelentő követelményeket az egész társadalmat kötelező jog formájában fogalmazzák meg. Ebben az immár kivívott polgári állapot libertasában a libertas civilisben jelennek meg azok a tartalmi elemek, amelyek a feltörekvő polgárság-már kiérlelődött-érdekeit-juttatják kifejeződésre. Az új szabadság-fogalom kikristályosodásában nagy szerepet játszanak az olyan elméleti-jogi törekvések, mint a szabadság potenciális ellenfeleinek megjelölése, az emberi jogok katalógusainak kidolgozása, a hatalommal való visszaélés lehetőségének gyakori megvitatása.

A felvilágosodás természetjoga a polgári szabadság fogalmával eljut a fennálló rendi berendezkedés elleni politikai oppozícióig. A fordulatot tisztán elméletileg az jelzi, hogy új tartalmakat csatolnak a „természeti állapot”, az „ember” és a „szabadság” fogalmaihoz. Az emberi jogok — most már politikai jogok is — az ember lényegéből, személyiségéből, vagyis társadalmi lény mivoltából, konkrét társadalmi viszonyaiból kerülnek levezetésre. Egyrészt fogalmi különbséget tesznek állam és társadalom között, másrészt erőteljes liberális oppozíciót is kifejtene, amikor a szabadságköveteléseket az állammal szemben fogalmazzák meg. (P. J. A. Feuerbach, K. H. Gross, S. S. Witte.) A liberális politikai elméletek tipikus követelései jelennek meg itt. A személyi szabadság: a magánszféra biztosítása az állammal szemben: a nyilvánosság realizálása és biztosítása (különösen a sajtószabadságon keresztül); a gazdaság területének kiemelése az állami tevékenység szférájából (különösen a tulajdon szabadságának a kereskedelem és iparüzés szabadságának a követelésén át); a jogbiztonság (a fejedelemnek a pozitív jogra való kötelezésén keresztül).

Ezek a tipikusan liberális követelések a kor dokumentumaiban jelentős helyet kapnak. A francia Deklarációt — a *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*-t — gyakorta nevezik a klasszikus alapjogok katalógusának. Kiemelt hangsúlyt kap a szabadság, amelynek definícióját is olvashatjuk: „A szabadság azt jelenti, hogy mindent megtehetünk, amivel más embernek kárt nem okozunk. A természetes jogok gyakorlásának tehát nincs más korlátja, mint az, hogy a társadalom többi tagja számára is biztosítani kell ugyanezeknek a jogoknak a gyakorlását...”⁶ A szabadság fogalmának tisztázása mellett a szabadságjogokat is felsorolja a Deklaráció. Ezen alapjogok tanúsága szerint a szabadság—tulajdon—biztonság hármassága valójában egyetlen jog körül mozgott: a polgári társadalomban a magántulajdon joga a valóságos igény, annak szabadságára, az azzal való szabad rendelkezésre és végső fokon annak biztonságára, védelmére irányult. A tulajdon szabadsága eképpen a klasszikus alapjogok legfontosabbika. A természetjog rögzítette azokat a jogokat, amelyek a gazdasági élet szubjektumát az egyéni gazdagodás és a közösségi előrehaladás párhuzamos biztosítása érdekében meg kell, hogy illessék; ezért hangsúlyozta, hogy a magántulajdon, a kereskedelem és iparüzés szabadsága, velünk született, természetes jog. Sőt továbbmenve, amikor a tulajdonnal való rendelkezést (illuzórikusan) egyetemes emberi jognak, emancipációs kategóriának tüntették fel, a „polgári társadalomnak” a „politikai állam” fennhatósága alóli szabadulásának igényét juttatták kifejezésre.

A tulajdonnal bírási emberi jogként kezelése persze illúzió. *Marx* mutat rá igen élesen „A zsidókérdéshez” című munkájában, hogy a magántulajdonra csak az „önzés joga” épülhet; hogy a politikai szféra egyenlőség-fennhangja a „polgári társadalom” prózái egyenlőtlenségének az átmaszkírozása. A felvilágosodás természetjogászaiban mindvégig ott él az illúzió, hogy az „ember”, a „szabadság” elvont-eszményi fogalmaiból levezetett jogok valóban emancipálják a társadalmat, végső soron az egész emberiséget. Csakhogy a fenti szabadságjogok még biztosításuk esetén sem teremthetik meg a szabadságnak és egyenlőségnek azt a birodalmát, amelyről a természetjogászok álmodtak, hiszen ezek az elgondolások egy rejtett fikcióval dolgoztak, nevezetesen azzal, hogy a polgári állapotban mindenki megszerezheti a tulajdonosi státuszt, és ezzel az „ember”-státuszt. Amikor a franciák a polgár

⁶ Az ember és polgár jogainak deklarációja. 4. cikk. In: Dokumentum, 120. p.

jogát egyetemes emberi jogként deklarálják az 1789. évi Déclaration des droits de l'homme et du citoyen-ben, azzal a jogi-ideológiai fikcióval élnek, hogy a polgári társadalomban (az „alapvető tevékenységformák realizálódásának” szintjén) minden embernek nemcsak lehet, de ténylegesen van is tulajdona, vagyis rendelkezésére áll a képességei szabad kibontakoztatására szolgáló eszköztár. Csak az alapján tüntetheti fel a Deklaráció a polgár jogát emberi jogként. Csakhogy a tulajdonosok és iparosok szabad gazdasági konkurenciatársadalmát a tulajdonnal nem bíró egyének számára éppen a nem-szabadság birodalmává válik. Reálisan csak egy olyan társadalomban lehet az állampolgár joga emberi jog, ahol a politikai szféra alapján az alapvető tevékenységformák realizálódásának területén, minden ember számára anyagi lehetőség nyílik az „ember” fogalmának megvalósítására; vagyis szabad, szerves közösségek létrehozására. Minden más esetben az állampolgár szabadsága pusztá absztrakció, amelynek egyetlen funkciója van: elleplezni a reális ember szabadság-nélküliségét.

Ha a szabadságjogok körét leszűkíténénk a győztes polgári forradalmak során deklarált klasszikus alapjogokra, a jogoknak eléggé sovány katalógusával kellene megelégednünk. Mint ahogyan a polgári forradalmak győzelme és az azt követően megindult polgári fejlődés merev szétválasztása történelmietlen, rossz módszer, ugyanígy a szabadságjogok megszületésének és későbbi fejlődésének elkülönítése is megengedhetetlen. A szabadságjogok katalógusa már a polgári forradalmak győzelmét követő első alkotmányok kibocsátásakor bővült (gondoljunk Franciaország 1791-es vagy 1793-as alkotmányára), s a későbbi, immár a polgári társadalom keretei között folyó jogfejlődés alkotmányok és különböző törvények egész sorával teljesítette ki az alapvető szabadságok rendszerét. Deklarálták a társulási jogot, az egyesülés szabadságát, kinyilvánították a tudomány és a tanítás szabadságát. Szinte valamennyi állam alkotmányi szinten szabályozta az állampolgárság kérdéseit, mint a szabadságjogok előkérdését. Különösen a századforduló után, elsősorban a megerősödő munkásmozgalom követeléseinek eredményeként, egyre gyakrabban találkozhatunk a szakszervezeti szervezkedés szabadságának kimondásával.

A felsorolást tovább lehetne folytatni az intézményesült szabadságok különböző variációival, formáival. Ugyanakkor — ahogy *Szamel Lajos* megállapítja — „kétségtelen hogy a szabadságjogok katalógusa az 1789-es francia Deklarációtól a második világháborút követő alkotmányokig számottevően bővült, s ezzel összhangban növekedett az a nemzeti közí standard, amit fel lehet állítani annak értékeléséhez, hogy egy állam alkotmánya a szabadságjogok szempontjából megfelel-e az alkotmányossági követelményeknek, de leszögezhetjük azt is, hogy a szabadságjogok három eredeti csoportjához két évszázad alatt további nem lett csatlakoztatva. Ezek: a személyes szabadság, a vélemény és meggyőződés (hit) nyilvánításának szabadsága, valamint a politikai cselekvés szabadsága.”⁷ Ahogyan *Szamel Lajos* is megállapítja, a szabadságjogok katalógusa állandóan bővül, szélesedik, de az alapvető rendszer kialakulása szempontjából a polgári forradalmak ideje, és az azt követő polgári fejlődés volt a meghatározó jelentőségű. A szabadságjogok klasszikus három csoportja újabb és újabb szabadságjog formájában intézményesült ugyan az államok alkotmányaiban, valójában azonban a rendszer nem változott.

Ha alapvetően megvan egy államban az alkotmányos atmoszféra, e három szabadságjog-csoporton belül — esetleg országonként eltérő variációban — megjelenő szabadságjogok deklarálása irányt mutat az alkotmányos szabadság kereteinek meghúzásában. Mert a szabadságjogok abszolút értelemben természetesen nem lehetnek korlátlanok, hiszen minden szabályozási forma (így az alkotmány és a különböző törvények) a jogok gyakorlásának feltételeire vonatkozik, s e feltételek szükségképpen egyben korlátok is. Lényeges azonban, hogy hol húzódnak meg a szabadság jogi keretei. Ennek a jogi keretnek a legbő-

⁷ *Szamel Lajos*: Az állampolgári szabadságjogok. Bp. 1987. 23. p.

vebbre tágításával az NSZK 1949-es alaptörvényében, ill. a legújabb európai alkotmányokban (Görögország 1975, Portugália 1976, Spanyolország 1978) találkozunk. Ezen alkotmányok figyelembevételével összeállíthatjuk a szabadságjogok jelenleg ismert legbővebb katalógusát.

Ezek: az élet, a testi épség, egészség joga, a személyes szabadság, az erkölcsi sérthetlenséghez való jog, a hit, a lelkiismeret, a vallási és világnézeti meggyőződés szabadsága; a vélemény kinyilvánításának a szabadsága szóban, írásban, képen és ábrán, a hírközlési szabadság, a tömegkommunikáció és az információ szabadsága; a művészet — ezen belül nevesítve az irodalmi alkotás — szabadsága, a kulturális kibontakozáshoz való jog, a tudomány, a kutatás és a tanítás szabadsága; a gyülekezési és felvonulási szabadság, az egyesülési szabadság — beleértve az egyesületek és társaságok alapításának szabadságát és a koalíciós szabadságot, azaz a munka- és gazdasági feltételek biztosítására és fejlesztésére szolgáló társulások alapításának jogát —, a szakszervezeti szervezkedés szabadsága; a munkahely, a foglalkozás, a képzési intézmény megválasztásának szabadsága; a mozgás szabadsága, amely magában foglalja a lakó-, ill. tartózkodási hely megválasztásán túl az országból való kiutazás jogát is; a kérelmezés és a panasz joga (ún. petíciós jog); ezenkívül a lakás, a levéltitok, a posta és távközlési titok sérthetatlensége.

Ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy a jogok katalógusa milyen számottevően bővült a klasszikus alapjogokhoz képest. Ugyanakkor, a szabadságjogok körét ma sem tekinthetjük lezártnak, számolnunk kell a katalógus állandó, modern életünkre reagáló bővülésével. A bővülés mellett érdemes egy más irányú fejlődésre is figyelmet fordítani. Az ún. klasszikus alapjogok a társadalmi és ezen belül az intézményes jog fejlődésének kiemelkedő elemei, az egyetemes emberi kultúra örök értékei, amelyek éppen ezért megkívánják, hogy minden történelmi korszak újraértelmezze és saját viszonyaira alkalmazza őket. Csupán egyetlen példát említve: nyilvánvaló, hogy ma már nem ugyanazt értjük a sajtószabadságon, mint a XVII—XVIII. században. A klasszikus sajtószabadság és a modern sajtószabadság — bár ugyanaz a deklarált jog — tartalma jelentősen eltér egymástól. A modern sajtószabadságot tágan kell értelmeznünk. Ma már sajtó alatt nem pusztán az írott sajtót értjük, hanem a tömegközlési eszközök széles skáláját; az ún. elektronikus sajtó is a szabályozás tárgyát képezi. Másrészt magának a jognak az értelme is változott, hiszen a klasszikus tartalom (az előzetes cenzúra tilalma és a közzétett sajtótermékért való felelősség) az informáltsághoz való joggal (tehát az információk megszerzésének szabadságával) bővült.

Századunk civilizatorikus fejlődése felszínre hozott olyan társadalmi viszonyokat és körülményeket, amelyek szabadságtartalmának szabadságjogként való deklarálása a közeli jövő feladata. Az államok modern alkotmányfejlődése bizonyítja, hogy a szabadságjogok fejlődésében is jelentős fordulópontot jelent a jogok „univerzálódása”. A 80-as évek eleje óta a jogirodalomban megszorodtak azok a nézetek, amelyek az emberi jogok fejlődésében minőségi változást vélnek felfedezni. E nézetek szerint nem egyszerűen a jogok katalógusa bővül, hanem a mennyiségi változás e jogok új értelmezésének is alapjául szolgál. *Karel Vasak* az emberi jogok intézményének fejlődéséről írott tanulmányában azt az alaptézist állítja fel, hogy a jogfejlődésben három szakasz létezik. A nagy francia forradalom jelszavainak segítségül hívásával⁸ a három szakasz Liberté, Egalité és Fraternité címszóval illethető. A Liberté nemzedéke az individualista szellemű „negatív” szabadságjogokat foglalja magában. A második nemzedék a gazdasági, szociális, és kulturális jogokkal jellemezhető. A harmadik nemzedék alatt pedig olyan fogalmak kerülnek az emberi jogok körébe, amelyek eddig egyáltalán nem szerepeltek e problémakörben.⁹

⁸ Lásd: S. P. Marks: Emerging human rights: a new generation for the 1980-s? Rutgers Law Review, 1981. No. 2. 441. p.

⁹ Karel, Vasak: A 30-year struggle. The sustained effort to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights. — The UNESCO Courier, 1977. Nov.

Történetileg ez a harmadik generáció az, amely napjaink folyamataira reflektált, a megjelenő igényeknek jogi formát kíván adni. Ebben a rendszerezésben az ún. szolidaritási jogok nemzedékében a szabadságjogok XX. századi fejlődési vonulatát is megtalálhatjuk.

A harmadik nemzedékbe tartozó jogok közül az alábbiakat nevesíti a legtöbb szerző: a fejlődéshez, a békéhez, a tiszta környezethez, az információhoz és az emberiség közös örökségének nyilvánított javakból való részesedéshez való jog. Ezen jogok közül a békéhez és az információhoz való jog kérdései feltétlenül hozzátartoznak témánk tárgyalásához, a szabadságjogok XX. századra szabott fogalma kapcsán.

A békéhez való jog kérdései főként a nemzetközi jogban merülnek fel, mint ahogyan az ENSZ legfontosabb feladata éppen a béke és biztonság fenntartása. A békéhez való jognak a jelentősége belső jogi analógiával élve olyan, mint az állampolgári egyenjogúság és az állampolgár egyéb jogainak viszonya. Tehát a békéhez való jogot is inkább annak a legfőbb szabadságnak tekinthetjük, amely valamennyi emberi jog biztosításának, érvényesítésének előfeltétele. Az ENSZ Közgyűlés 1984. és 1985. évi határozatai a békéhez való jogról szólnak, a tartalmi kérdéseket illetően azonban ez a jog még nem pontosan tisztázott. Az újkéletű jogok jellegét így a békéhez való jogét is, ma még elsősorban nemzetközi szinten próbálják körvonalazni. Vannak azonban a harmadik generációs jogok között olyanok is, amelyek csíraformában már a nemzeti törvényhozásban is megjelentek (pl.: az információhoz való jog).

Az információhoz való jog alkotmányi deklarálása — amely ma még csak néhány államra jellemző — egyértelműsítette azt a társadalmi igényt, amely sajátosan a XX. század jellemvonása. A XX. század a minden téren — így a jog terén is — felgyorsult fejlődésével az embert valóban „társadalmi” lényé, „citoyenné” tette. (Gondoljunk csak a választójognak a kiterjesztésére valamennyi felnőtt állampolgárra, nőkre és férfiakra egyaránt. De említhetjük a közvetlen demokratikus fórumok — pl.: népszavazások — manapság „divatos” intézményét, az egyre gyakrabban emlegetett panaszjogot, petíciós jogot stb.). Ha az állampolgár — éppen e státusából folyó — jogait érvényesíteni kívánja, feltétlenül szüksége van egy bizonyos információmennyiségre. Információk nélkül ugyanis a politikai cselekvés szabadságát biztosító jogok ma már nem gyakorolhatók. Sőt, a problémát kitágíthatjuk az ember hétköznapi magán-szférájától egészen a tudományig. Azt is mondhatjuk, hogy ma már a szubjektumként való léthez egyáltalában nélkülözhetetlen az információ.

Információ alatt azt a különös ismeretet (az ismeret szót itt nem az elvont ismeretelméleti szóhasználatú tudáselemként kell érteni) értjük, amely a társadalmi gyakorlatban az emberek közti viszonyokban meghatározott hasznossággal bír. Ez a hasznossággal bíró ismeret végső soron kognitív előfeltétele annak, hogy az egyes ember, az emberek csoportjai, vagy tágabban értelmezve az egész társadalom e sajátos minőségét, ebből adódó funkcióit, létlehetőségeit megvalósíthassa, tehát ténylegesen az legyen, ami.

Ha negatív oldalról közelítjük meg a problémát, az információ hiánya, az információk őr, éppen ennek a sajátos miszerőségnek a lehetetlenülését idézi elő. Tehát az információhoz jutás feltételeinek biztosítása nélkül a(z egyéb) jogok széles skálájának biztosítása sem képzelhető el. Következésképpen kiemelt fontosságot kap az információhoz jutás igénye, és mint alapvető szabadságjog, alkotmányos rögzítést követel magának.

Az információhoz való jog tartalmát illetően ma még sok a bizonytalanság. A nemzetközi okmányok közül a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya nevesített jogként nem is említi, de előírásai között a véleménynyilvánítási szabadság körében rendelkezéseket találunk arra, hogy az államok azon tevékenysége tilos, amely az információk megszerzése, illetve terjesztése elé akadályt gördít. Az 1975-ös Helsinkii Záróokmányban találunk nemzetközi garanciákat a tág értelmű sajtószabadságra vonatkozóan, de a tartalmi kérdésekben nem szabályoz ez a nemzetközi okmány sem.

A szakirodalomban az információs típusú jogok számtalan variációban, formában

kerülnek tárgyalásra. Ám ez a látszólag csak terminológiai sokszínűség tartalmi különbözőségeket takar, és ez rengeteg vitára adott alapot. Vajon valóban csak arról van szó, hogy az információhoz való jog számtalan szinonimával helyettesíthető? Könnyen belátható, hogy az elnevezések között — néha ugyan csak árnyalatbeli — tartalmi különbségeket fedezhetünk fel. Az információ joga tartalmilag többkomponensű. Magába foglalja az informáltsághoz való jogon kívül azt a kötelezettséget is, hogy e jog érvényesítése során az állampolgárok és különféle közösségek számára az állami szervek kötelesek információt szolgáltatni (kivéve a törvény által titkosnak minősített adatokat), tartalmazza az információk terjesztésének szabadságát, valamint az információs önrendelkezési jog is e fogalom körébe vonható.

Mivel maga a jog is több önálló elemből tevődik össze, ezért önkéntelenül kapcsolódási pontok keletkeznek az egyéb hasonló jellegű jogokkal. Ilyen érintkezési pont a — főként angol szerzők által nevesített — kommunikációs jogok¹⁰ és az információs jogok között is található. A kommunikációs jogok egy olyan tág keretet alkotnak, amelyben az információk közti szabad választás, az információk szabad terjesztésének joga is helyet kap az egyéb részjogosítványok (így bizonyos részvételi jogok és kultúrához való jog) mellett. Egy másik érintkezési pont a modern értelmű sajtószabadsággal is fennáll. Mivel az információ elsősorban a tömegközlelési eszközökön keresztül jut el címzettjeihez (a jog realizálásának talán ez a legtagabb önálló részterülete), így mindenképpen említést érdemel a tájékoztatáshoz és a tájékozódáshoz való jog. A tájékoztatáshoz és a tájékozódáshoz való jog az a közös pont, amelyen az információ joga és a sajtószabadság érintkezik egymással. A magyar szabályozási modell alapulvéve, könnyen belátható, hogy már a modern tájékoztatási szabadság is több elemből tevődik össze. Az első jogosítvány a tájékozódáshoz való jog, amely nem más, mint az információ megszerzésének szabadsága. A jogosítvány másik oldala az, hogy a sajtónak a tájékoztatással kapcsolatos, a tájékoztatás joga alapján ráháruló feladatai vannak. Ezek a feladatok elsősorban a hiteles, gyors és pontos tájékoztatást jelentik. Ahhoz, hogy e feladatoknak a sajtó maradéktalanul eleget tudjon tenni, a sajtónak is megfelelő információkhoz kell jutnia. Eljutottunk tehát a harmadik részelemhez, mely szerint a törvényben felsorolt szervek kötelesek felvilágosítást adni a sajtónak, azaz a sajtót is megilleti a tájékozódás joga.

A tájékoztatáshoz és a tájékozódáshoz való jog az egyéb alapjogok gyakorlásához fontos előfeltétel. Azt, hogy a tájékoztatási rendszer jellege, színvonala milyen, a társadalom politikai-kulturális fejlettségi szintje határozza meg. A tömegközlelési rendszerből kétségtelenül a tömegkommunikációs eszközök kapnak legnagyobb jelentőséget. A XX. században a tömegkommunikációs eszközök a manipuláció lehetséges eszközeivé is válhatnak. Éppen azért, hogy a kommunikációt lehetetlenítik (nincs lehetőség azonnali reagálásra), a viszony teljesen egyoldalúvá válik. A legegyszerűbben képesek felszámolni a „dialógust”, mint a kommunikációnak azt a formáját, amelyben a kritika egyáltalán lehetséges. A tömegkommunikációs eszközök a manipulációt nem elsősorban azért valószínűsítik meg, hogy egy vagy kevés ember képes térben és időben kiterjesztve — milliókhoz szólni, és így tudatukat tartósan befolyásolni, hanem azért, hogy a milliók a tömegkommunikációs viszonyban nem képesek visszaszólni.¹¹

A tömegkommunikációs viszony látszatra tehát a legcivilizáltabb interakció, mégis, ha visszaélnék használatával, a legkártékonyabb és legantihumánusabb kapcsolat lehet. Mindez bizonyítja, hogy az emberi szabadságjogokat nemcsak durva formában lehet megsérteni (pl.: apartheid-politika), hanem a kulturáltság látszatával is. Ezért van kiemelt tár-

¹⁰ A kommunikációhoz való jog emberi jogi vonatkozásait lásd: *The right to communicate: a new human right*. Dublin, 1983.

¹¹ Lásd bővebben: H. Marcuse: *One — dimensional Man*. Boston. 1968.

sadalmi-politikai jelentőségük a tömegközlelési intézményeknek, s a rájuk vonatkozó szabályozásnak.

Korunk jelentős műszaki fejlődése a tömegközlelési eszközök gazdag táráat biztosította az emberiség számára (telefon, rádió, televízió, elektronikus számítástechnika, audiovizuális információrögzítés, televíziós műholdak stb.). A technika vívmányai azonban nemcsak újdonságot hoztak a szabadságjogok realizálódása terén, hanem számos problémát is. Különösképpen igaz ez a személyes szabadságjogok garanciális védőbástyáira. Több szerző érlelődő jogigényként fogalmazza meg fenntartásait a technika legújabb „csodáival” szemben. A magánszférát meg szeretnék óvni a telefon-lehallgató rendszerektől, a más jellegű titkos megfigyelésektől, filmektől.¹² Mások, a személyiséget sértő pszichológiai tesztek használatának, az ilyen vizsgálati módszerek büntető és polgári perekben való alkalmazásának határait kívánják pontosan körvonalazni. Igényként fogalmazzák meg, hogy a számítógépes adatfeldolgozás hibáiból adódó hátrányokért járjon kártérítés, az orvostudomány legújabb módszereinek — nevezetesen a mesterséges megtermékenyítésnek, a művi szervátültetéseknek, és az olyan eljárásoknak, amelyek pszichopharmakológiai és genetikai manipulációkra adnak lehetőséget — etikai és jogi problémáit nagyon pontosan rögzítsék a jogszabályok.¹³ Ezek az igények már benne vannak napjaink jogi gondolkodásában, de a pontos határokat meghúzó tételes szabályozás még a jövő feladata.

Mint az eddigi fejtegetésekből kiderült, a szabadságjogok XX. századi vonulata teljesen más szemléleti megközelítést kíván tőlünk. Egyre bonyolultabbá váló világunkban az örök értékű, és minden korszakban újraértelmezett klasszikus alapjogokon kívül újabb és újabb intézményesült szabadságok kerülnek a jogi köztudatba. Ezeket az új típusú jogokat nem a hagyományos szemlélettel kell megközelíteni, hiszen ezeknek a jogoknak legfőbb jellemzőjük univerzalitásuk, túllépik a hagyományos állam—állampolgár viszony kereteit. Annak felismerése, hogy a jogok érvényesülésének a „közege” egyre bonyolultabbá válik, elvezetett az új elmélet kialakulásához, az emberi jogok modern, XX. századra szabott formáinak megjelenéséhez.

KATALIN GOMBOS

VON DEN KLASSISCHEN GRUNDRECHTEN BIS ZUM MODERNEN FORMBESTIMMUNGEN DER FREIHEITSRECHTE

(Zusammenfassung)

Die geschichtliche Entwicklung der Freiheitsrechte hat drei grundlegenden Wendepunkte: den naturrechtliche theoretische Grund des 18. Jahrhunderts; die gesetzlichen rechtlichen Formen der bürgerlichen Freiheit, die sich infolge der Revolutionen verwirklicht haben; und die modernste, dritte Generationen der Menschenrechte.

Die naturrechtliche Systeme gebrauchen die begriffliche Trias „status naturalis“ — „contractus“ — „status civilis“, zugeordnet diesen bestimmte Zustände der Freiheit. In wirklichen hat das „libertas naturalis“ keinen echten rechtlichen Inhalt, es ist bloss Beziehungsgrund einer in der Zukunft zu zustandene bringenden tatsächlichen Freiheit.

¹² Lásd: A. R. Miller: Der Einbruch in die Privatsphäre. Neuwied, 1973.

¹³ Lásd: G. Wollstenhorne: Man and his future. London, 1983.

Die siegreiche bürgerliche Revolutionen herbeiführen eine entscheidende Wendung, denn sie sagen nicht nur den Freiheitswunsch der Bürger aus, sondern auch herstellen eine neotypische Formation der Rechtsordnung, die sich entscheidend auf den Katalog der Menschenrechte gestützt wird. In den staatsrechtlichen Dokumenten der Zeit in Form des klassischen Grundrechts erscheinen die typische Forderungen der liberaleren individualistischen Philosophie: persönliche Freiheit, Privateigentum, Öffentlichkeit, Rechtssicherheit.

In der gesellschaftlichen Entwicklung des 20. Jahrhunderts werden viele Freiheitsprobleme geworfen, die rechtlich noch nicht gelöst werden. Die verschiedene Rechtsordnungen versuchen die Freiheitsinhalte als Freiheitsrechte deklarieren. Von diesen kommt es in Frage z. B. das Recht zum Frieden und zur Information.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet normaalkotó tevékenysége

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1919-ben alakult a Nemzetek Szövetsége autonóm intézményeként, ám munkája szorosan kapcsolódott annak tevékenységéhez.¹ A Szövetség valamennyi tagja automatikusan tagjává vált, de más államok is csatlakozhattak. Eredet taglétszáma 44 volt, működését Genfben kezdte. A Nemzetek Szövetségéhez kapcsolódó egyik legnagyobb jelentőségű intézmény volt a két világháború között.

1946-ban szoros kapcsolatba lépett az ENSZ-szel, de nem olvadt bele. Az Alapokmány 57. és 63. cikke értelmében² szakosított intézménye lett; külön jogi személyisége van, s autonóm szervezet.

Bármely állam tagja lehet, de tagjai mindazok, akik 1945. november 1-jén már tagok voltak, akik az ENSZ eredeti tagjai voltak, vagy később nyerték el ENSZ-tagságukat. Mivel autonóm szervezet, tagságának nem függvénye az ENSZ-tagság.

Jelenlegi taglétszáma 162.³ Hazánk 1921 óta tag.⁴

Az ENSZ egyik főszerveként működő, s a közgyűlés fennhatósága alá tartozó Gazdasági és Szociális Tanács — melynek feladata az ENSZ, a szakosított intézmények és egyéb ENSZ-szervek gazdasági és szociális tevékenységének irányítása — ellenőrző és összehangoló tevékenysége biztosítja, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet bekapcsolódjon az ENSZ-család munkájába⁵.

A Szervezet legjellegzetesebb vonása a háromrészes felépítés, mellyel valamennyi nemzetközi szervezettől különbözik. Ez azt jelenti, hogy munkájának irányításában, a határozatok meghozatalában a kormányok képviselői mellett a munkaadók és munkavállalók is részt vesznek. E tagoltság a normaalkotó tevékenység során sajátos eljárási módokat eredményez, melyre később visszatérünk.

Fő szerve a nemzetközi munkaügyi konferencia (Egyetemes Munkaügyi Értekezlet), mely évente egyszer (kivételesen kétszer) ülésezik. A tagországok itt négy fős delegációval képviseltetik magukat: a fentebb tárgyalt háromrészes felépítésének megfelelően két tag a kormányt, egy a munkavállalókat, egy a munkaadókat képviseli. Minden delegátusnak

¹ Nemzetközi Szerződések 1918—1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966¹ 48—49. p.

² Nemzetközi Szerződések 1945—1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 33—34. p.

³ A tagságról, felépítésről részletesebben I. Constitutions and Rules of the International Labour Organization, ILO Office, Geneva, 1948.

⁴ Magyarország a trianoni békeszerződés becsikelyezésével vált taggá. Ennek I. Része (valamennyi Párizs környéki békeszerződéshez hasonlóan) a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányát tartalmazza, XIII. Része pedig a Munka című fejezetet, mely a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létrehozásáról rendelkezik a Nemzetek Szövetsége autonóm intézményeként. L. Magyar Törvénytár. 1921. évi törvények. Budapest, 1922. 1921:XXXIII. tv.

⁵ A NMSZ helyét az Egyesült Nemzetek Szervezete rendszerében szemléltető ábrát I. Hárs Ernő: A nemzetközi szervezetek világa. Budapest, 1982. 63. p.

külön szavazati joga van, s így egy ország küldöttei egymástól eltérően is szavazhatnak. A munkás és munkaadó küldötteket a tagországok kormánya jelöli ki a legrepresentatívabb munkás és munkaadó szervezetekkel egyetértésben. Az Értekezlet a legfőbb fóruma a munkás- és életfeltételek szabályozását szolgáló nemzetközi normák kidolgozásának, elfogadásának.

1. A normaalkotó tevékenységről általában

A normaalkotás a szervezet legrégibb tevékenységi módszere, melynek során kötelező erejű nemzetközi egyezmények, kötelező erővel nem bíró normatív jellegű ajánlások, végül a tagországok többségének politikai állásfoglalását tükröző határozatok születnek. Már az első konferencián, 1919-ben 6 munkaügyi egyezményt és ugyanennyi ajánlást fogadtak el.⁶ Az azóta hozott több száz egyezmény és ajánlás a munkavégzés feltételeinek szinte valamennyi területére kiterjed.⁷

A normák szövegezése, meghozataluk eljárási mechanizmusa, ratifikálásuk, betartásuk ellenőrzése, szankcionálásuk a többoldalú nemzetközi egyezményektől eltérő, specifikus vonásokat mutat, melyekre később kitérünk.

Az egyezmények és ajánlások egybedolgozott szövegét nevezik a Nemzetközi Munka Törvénykönyvének, ami nem külön norma, hanem a különböző normák rendelkezéseinek tematikus rendszerű összefoglalása.⁸

A NMSZ normaalkotó tevékenysége alapvetően két szakaszra bontható: a két világháború közöttire és a második világháború utánira. Előbbi szakaszban a Nemzetek Szövetsége, utóbbiban az ENSZ szakosított intézményeként működött.⁹

A két világháború között elfogadott normák legfontosabb sajátosságai:

— többnyire részkérdéseknek szabályoznak (meghatározott ártalmak elleni védekezés, egyes szakmák munkafeltételei);

— átfogó, politikai kérdést szabályozó egyezmények nem születnek (kivéve a kényszer-munkáról szólót);

— legtöbb egyezményben szerepel a gyarmati clausula, mely szerint a csatlakozó ország nem köteles az egyezmény rendelkezéseit gyarmataira kiterjeszteni;

— az egyezmények többsége egy ágazat vagy szakma dolgozóira vonatkozik, pl. külön az iparra, a mezőgazdaságra, a kereskedelemre vagy a pékekre, a fűtőkre, illetve a dolgozók meghatározott csoportjára pl. a nőkre, a fiatalokúakra.

A második világháború után keletkezett normák fő sajátosságai a következőkben foglalhatók össze:

— eltörlik a gyarmati záradékot;

⁶ 1. Hours of Work (Industry); 2. Unemployment; 3. Maternity Protection; 4. Night Work (Women); 5. Minimum Age (Industry); 6. Night work of Young Persons. (L. Chart of Ratifications of International Labour Conventions ILO, Geneve, 1981.)

⁷ A leggyakoribb tematikus felosztás 14 csoportba sorolja az egyezményeket és ajánlásokat. Ezek: alapvető emberi jogok, munkaügyi adminisztráció, munkanélküliség, ipari kapcsolatok, az alkalmazás általános feltételei, gyermekek és fiatalok alkalmazása, nők alkalmazása, egészség és biztonságos munka feltételek az iparban, szociális ellátások, kivándorlás, tengerészet, bennszülött népeesség, általános szociális irányelvek, ültetvények dolgozói. (L.: The impact of International Labour Conventions and Recommendations. Geneve, 1976., International Labour Office 93—100. p.)

⁸ The International Labour Code, 1971. A systematic arrangement of the Conventions and Recommendations adopted by the International Labour conference, 1919—1971, with appendices embodying other standards of social policy framed by or with the cooperation of the ILO, 1919—1971. Geneve, 1972.

⁹ Az említett felosztással az NMSZ történetével foglalkozó valamennyi jogtudós egyetért. (L.: Szász István: Nemzetközi munkajog. Budapest, 1969. 47. p.)

— megszületnek a normák olyan alapkérdésekben, mint a szakszervezeti jogok, az egyesülési és kollektív tárgyalási jog, a diszkrimináció megszüntetése;

— ágazati hatály helyett minden gazdasági ágazatra kiterjedő, átfogó egyezményeket hoznak a társadalombiztosításról, a fizetett szabadságról stb.;

— egyre több az olyan egyezmény, illetve ajánlás, mely a tágabb értelemben vett munkaügy és szociálpolitika kérdéseit szabályozza pl. a szociálpolitika alapelveiről, a foglalkoztatáspolitikáról, a munkáslakásokról, a szakmai képzésről stb.;

— a technikai fejlődés folytán a szabályozás új területekre is kiterjed pl. a sugárártalmak, az üzemorvosi szolgálat, a gépek munkavédelmi berendezésekkel történő ellátása stb.;

— egyre nagyobb súllyal jelentkeznek a rendelkezések be nem tartása esetén alkalmazandó szankciók, részben külön egyezményekben, részben az adott kérdést szabályozó egyezményben.¹⁰

Összefoglalva a második világháború utáni fejlődést megállapítható, hogy bővült a védett személyek köre, a normák a munkaügy és szociálpolitika szinte valamennyi területére kiterjedtek, hatékonyabbá vált az ellenőrzés.

2. Az egyezmények, ajánlások és határozatok közti különbség

Az egyezmények (részletesen a következő, 3. pont foglalkozik velük) kötelező jellegű okmányok. Miután az Egyetemes Munkaügyi Értekezlet elfogadta, a kormányok atekintetben döntenek, hogy csatlakoznak-e, ratifikálják-e az egyezményt vagy sem. Ha csatlakoznak, kötelesek összes rendelkezését beiktatni jogrendjükbe. Fentiekből következik, hogy kötelező erő a csatlakozás után származik e normákból.¹¹

Ajánlásokat általában egyezménnyel már rendezett kérdésekben tesznek, s ezek olyan rendelkezéseket tartalmaznak, melyek elfogadására egyezmény formájában nem sok kilátás lett volna. Az ajánlások javaslat jellegűek, a kormányok szabad kezet kapnak, hogy teljes egészében vagy csak részben alkalmazzák őket. Az ajánlások intézményének megléte lehetővé teszi, hogy azon kérdésekben, melyekben a nézetek, álláspontok különbözősége miatt kötelező erejű egyezményt nem tud hozni a konferencia, valamely nemzetközi norma mégis szülessen.¹²

A konferencia szakbizottságaiban legvitatottabb kérdés, hogy milyen formában kerüljön elfogadásra egy norma. A munkavállalók és a kelet-európai országok kormányképviselői általában egyezmények elfogadásáért harcolnak, míg a munkaadók és a fejlett tőkés országok kormányképviselői többsége ajánlásokért. A fejlődő országok megoszlanak e tekintetben. A kérdés szavazással, legtöbbször minimális különbséggel dől el.

Harmadikként a határozatokat kell említeni a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet által elfogadott okmányok között. Ezek általában politikai jellegűek (pl. az atomenergia békés célokra történő felhasználása, a leszerelés kérdése stb.), sem kötelezést, sem ajánlást nem tartalmaznak; a konferencia többségének véleményét kifejező állásfoglalások.¹³

¹⁰ Chart of Ratifications of International Labour Conventions ILO, Geneva, 1981.

¹¹ Constitution and Rules of the International Labour Organisation International Labour Office, Geneva, 1948. 12—13. p.

¹² L. 11., 14. p.

¹³ L. 11., 15. p.

3. Az egyezmények vizsgálata (sajátosságaik, elfogadásuk, alkalmazásuk biztosítása)

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyezményei a többoldalú egyezményektől eltérő, különös sajátosságokat mutatnak¹⁴.

Tipikus vonásuk (amint a fentiekben is kitértünk rá), hogy az államok állampolgáraik javára valamely munkajogi, szociális kérdésben vállalnak bizonyos kötelezettségeket, ám a szerződő államok közvetlenül nincsenek jogosítva a szerződésekből. Az egyezmények nem válnak automatikusan a hazai jog részévé, csak ha az illető állam törvényhozó szerve ratifikálja őket.

Másik sajátosságuk, hogy az elfogadott egyezményeket a szerződő államok nem írják alá. Ennek oka, hogy azokat nemcsak a kormány, hanem a munkaadó és munkásküldöttek is megszavazzák, s az aláírás ellentétben állna a delegátusok egyenjogúságával.

Harmadik sajátosságuk a feltételes ratifikálás (ratification conditionelle) intézménye. Eszerint valamely állam attól teszi függővé ratifikálásának hatályosságát, hogy az egyezményt más állam is ratifikálja. Célja egyensúlyi helyzet kialakítása a nemzetközi konkurencia terén, vagyis annak biztosítása, hogy a munkafeltételek szabályozása során egyik állam sem kerüljön kedvezőbb helyzetbe egy számára gazdasági konkurenst jelentő más államnál (pl. 1919-ben a Washingtonban kötött egyik egyezmény törvénybe iktatását, mely a 8 órás munkaidőről rendelkezett, Franciaország, Anglia és Németország ratifikálásához kötötte).

Az egyezményeket a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Egyetemes Munkaügyi Értekezlete fogadja el. A felettük történő zárószavazás esetén minősített, kétharmados szavazattöbbség szükséges. Minősített szavazattöbbségnél a szavazás név szerint történik. Szavazati joggal a konferencia teljes ülésén csak a küldöttek rendelkeznek, de távollétükben e jogukat átruházhatják valamelyik szaktanácsadójukra.

Az egyezményekkel kapcsolatban a következő kérdés alkalmazásuk biztosítása. Erre vonatkozóan a Szervezet alkotmánya három rendelkezést tartalmaz.

Az első: az Értekezlet által elfogadott egyezményt a tagállamok kormányai az Értekezlet ülésszakának berekesztése után legkésőbb 1 éven belül — rendkívüli esetben ez 18 hónapra meghosszabbodhat — törvénybe iktatás vagy más intézkedés céljából kötelesek az illetékes hatóságok (a törvényhozás alkotmányos szervei) elé terjesztteni. E rendelkezés biztosítja, hogy az egyes államok törvényhozó szerveinek lehetősége legyen az egyezmény megismerésére, a ratifikálás mérlegelésére. Az egyezmény ratifikálásának tényétől függetlenül fennálló kötelezettség a nemzetközi jog klasszikus szabályaihoz képest újítást jelent. Ha a törvényhozó szerv nem ratifikálja, a tagállam kötelessége az Igazgatótanács által meghatározott időközönként a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal főigazgatójának jelentést adni, hogy az egyezményben foglalt rendelkezések mennyiben voltak meg a hazai törvényhozássban; illetve mik a megerősítés nehézségei. (Az alkotmány hasonló rendelkezéseket tartalmaz az Értekezlet által elfogadott ajánlások tekintetében is, holott a nemzetközi jog az ajánlásoknak általában nem tulajdonít kötelező erőt.)

A második rendelkezés: a tagállamok kötelesek megtenni a szükséges intézkedéseket az egyezmény rendelkezéseinek hatálybaléptetésére, vagyis belső törvényhozásukat azokkal összhangba hozni. Ugyanígy a kormányok kötelesek évente jelentést készíteni az általuk ratifikált egyezmények végrehajtásáról. A jelentések másolatát kötelesek megküldeni országuk munkaadói és munkavállalói szövetségeinek. Ezek észrevételeket, megjegyzéseket tehetnek a jelentésekre. A konferenciát megelőzően a jelentéseket egy külön e célra létrehozott szakértői bizottság elé kell terjesztteni. A kormányok jelentései és a csatolt eredeti jogszabályok alapján e bizottság ellenőrzi az egyezmények végrehajtását. Szükség esetén kiegészítő jelentéseket, információkat kérhet a kormányoktól. A bizottság hatáskörébe tartozik, hogy esetleg

¹⁴ L. 11., 14—18. p.

konkrét ajánlásokat tegyen jogszabályaik kiegészítésére, módosítására. Észrevételeit az „Egyezmények és ajánlások alkalmazásának bizottsága” elé terjeszti. Ez az elé terjesztett jelentések alapján kiszűri azt a néhány egyezményt, melynek végrehajtását számonkéri az érintett kormányoktól. Ezen esetben tájékoztatást kér az illető kormány képviselőjétől, e tájékoztatót megvitatja, kifejti álláspontját, következtetéseit, esetleg megállapítja az egyezmény be nem tartását, súlyos esetben kérheti, hogy a konferencia vegye fel a kormányt a politikai megbélyegzést jelentő külön listára (szankció).

A kormányok jelentéseiből, az utóbbi bizottság megállapításaiból összefoglaló jelentés készül, ez kerül a konferencia elé, s képviseli az ottani számonkérés alapját. Mind az általános vita, mind az egyes országok beszámoltatása során éles összeütközésekre szokott sor kerülni, főleg a munkaadók és munkavállalók tagozata közt, de gyakori az is, hogy a munkavállalói tagozaton belül van kemény vita a szocialista és a kapitalista országok munkavállalóinak képviselői között.

A harmadik rendelkezés a felszólalás (reclamacion) és a panasz (plainte) intézményét rendezi.

Felszólalást valamely munkás vagy munkaadó szerv intézhet a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalhoz, ha egy tagállam az általa ratifikált egyezmény végrehajtását nem biztosította kellő módon. Az Igazgatótanács az illető állam kormányát nyilatkozattételre szólítja fel, s ha azt nem tartja kielégítőnek, joga van a felszólalást és a nyilatkozatot nyilvánosságra hozni. A szankció itt a nyilvánosságra hozatalban áll, a világ közvéleménye értesül arról, hogy egy állam nem tett eleget szerződéses kötelezettségének.

Panasszal élhet bármely tagállam egy másik ellen, ha az a mindkét tagállam részéről megerősített valamely egyezmény végrehajtását kellő módon nem biztosítja. Panaszt tehet még az Egyetemes Munkaügyi Értekezlet bármely küldötte, s az Igazgatótanács hivatalból is folyamatba helyezheti az eljárást. Ennek lényege: az Igazgatótanács érintkezésbe lép az érintett kormánnyal, vagy vizsgálóbizottságot küld a panasz megvizsgálására. A vizsgálóbizottság jelentését, mely javaslat is egyben a panaszt tevő elégtételére, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal vezérigazgatója elé terjeszti, aki azt az Igazgatótanács és az érdekelt kormányok tudomására hozza. A kormányok három hónapon belül kötelesek nyilatkozni, hogy elfogadják-e a jelentésben foglaltakat vagy az ügyet elbírálás céljából a Nemzetközi Bíróság elé akarják terjeszteni. Annak döntése az eléje terjesztett panaszok tárgyában végleges.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet normaalkotó tevékenységének értékelésekor meg kell jegyezni, hogy az elmúlt több mint hét évtized alatt hozott közel félezer nemzetközi egyezmény a tagországok jogrendszerébe beépülve a legeredményesebben szankcionálható nemzetközi normává vált. Ugyanakkor az a gyakorlat, mely szerint minden egyezménnyel rendezett kérdésben egy ajánlást is hoznak, olyan formában, hogy az egyezmény minimum-standardokat állapít meg kötelező erővel, míg az ajánlás azokat a kérdéseket rendezi, melyek a tagországok jogrendszerének eltérő fejlettségi szintje, valamint a delegátusok eltérő álláspontja miatt egyezményben nem kerülhettek volna szabályozásra — elősegíti, hogy a kevésbé fejlett jogrendszerrel bíró, valamint az egyes szabályozási területeken hagyományokkal nem rendelkező tagországok megismerjék a fejlett jogintézményeket. Ezt tovább segíti az a rendelkezés, mely előírja, hogy a tagországok által a főigazgató részére küldött nemzeti jelentéseknek tartalmazni kell elfogadott egyezmény esetében a ratifikálást gátló tényezőket, ajánlások esetén pedig az azokban meghatározott intézmények jelenlétét — vagy azok hiányát — az illető ország jogrendszerében.

ARANKA KECSKÉS-HEINER

THE STANDARD CREATING ACTIVITY OF THE
INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION

(Summary)

The present study summarizes the most important activity (the creation of international standards) of ILO (International Labour Organization) which is a specialised organisation of UNO (United Nations Organization). As a result of this work, conventions, recommendations and decisions are made. Conventions are compulsory norms. Recommendations are not compulsory ones but they have a normative character. The decisions are political attitudes reflecting the opinion of the majority of the Conference.

The wording, acceptance, the complicated control mechanism and the methods of confirmation of the norms of ILO, show many new characteristics compared to the generally known rules of international norm activity. In the history of this seven decade-old activity more than four hundred international conventions or convention-like norms were established with the participation of more than 120 countries. Compared to other international standards these norms are the most successful ones which became part of the national legal system of the member countries.

They provide much aid to less-developed legal systems.

Archaikus adásvételi előírások

I.

Jogintézményeink elemzésekor fontos, hogy ne csak az éppen adott, statikus állapotában vizsgáljuk tárgyunkat, hanem megkíséréljük azt történetiségében, kialakulásának és változásának folyamatában láttatni. A jog történetében való búvárkodás nem lehet csupán a jogtörténetészek privilégiuma, és fordítva: a jog történetiségében való elemzése nem lehet perifériára szorított, másodlagos területe a jogtudománynak.

E „történetiség” igényétől vezettetve próbáljuk a következőkben árucserajogunk egyik fontos intézményének, az eladói kellékszavatosságnak a kialakulását „egészen a kezdetekig” visszakövetni. Az igazi „kezdet” felmutatása — mint általában — persze itt is lehetetlennek bizonyult.

Kézenfekvő és viszonylag könnyű visszavezetni jogintézményünket a római jog adekvát megoldásaira — ahogyan ezt számos polgári jogi tanulmányszerző is megteszi.¹ Mint ismeretes, a római jogban az aedilis curulis edictumában került szabályozásra e probléma. Az aedilisek két keresetet hirdettek meg az árunál esetlegesen felmerülő rejtett hibák esetére: egyrészt lehetővé tették az elállást az actio redhibitoriával, másrészt megteremtették a vételár-csökkentési változatot is az actio quanti minorisszal. Ezzel párhuzamosan később kialakult az actio empti nevű kereset, mely a bonae fidei szerződések térhódítása után a hibás teljesítés miatti kártérítés lehetőségét teremti meg a vevő érdekében.²

A római jog azonban semmiképpen sem tekinthető a „kezdetnek”, azaz a jogintézmény első történeti jelentkezésének. Szükségesnek látszott ezért a további „visszaszámlálás” európai jogtörténetünkben. Így jutottunk el a görög jogterületre, mely a rómainál máig is kevésbé feldolgozott, ezért sokak szemében igen „ingoványos területnek” számít. A görög joganyagot hagyományosan három nagy csoportba szokták sorolni a jogforrások alapján: a) A krétai kisvárosi jog, melyről a gazdag épségben maradt feliratos anyag alapján tájékozódhatunk;³ b) Athén polisjoga, melyre a rhétorok fennmaradt művei alapján következtethetünk;⁴ c) a hellenisztikus egyiptomi joggyakorlat, melyről a nagyszámú, épségben megtalált papirusz-okirat alapján alkothatunk képet.⁵ A két utóbbi jogterület vonatkozásában forrásaink relative bőségesek, ezért megalapozottabb megállapításokra juthatunk. Athén, illetve néhány más polis joganyagában (pl. Abdera) egyértelműen kimutatható az eladott áru (elsősorban rabszolga, esetleg igásállatok is) rejtett fizikai hibáiért (betegségeiért) való

¹ Lásd a legújabb irodalomban pl. *Kemenes I.*: Szavatosság és (vagy) kártérítés a szolgáltatás hibája miatt, *Magyar Jog* 1 (1985) és *Miskolczi Bodnár P.*: Szavatosság és szerződésen alapuló kártérítés, *Magyar Jog* 10 (1988).

² *Pólay E.*: Az eladói kellékszavatosság a preklasszikus római jogban, *Acta Univ. Szeged. Acta Jur. et Pol. Tom. XI. Fasc. 9.* (1964).

³ A legfontosabb feliratos emlék az ún. *Lex Gortyn* (JC IV. 72. I—XII.)

⁴ L. mindenképp *Demosthenes*, *Lysias*, *Hyperides* stb. fennmaradt perbeszédeit!

⁵ Főleg az alábbi gyűjtemények anyagát használtuk fel: BGU, Zenon Papyri, Die demotischen Papyri-Loeb, PSI, Griechische Urkundenpapyri der Bayerischen Staatsbibliothek München I. Stuttgart 1986.

helytállási kötelezettség, melynek értelmében a vevő a beteg rabszolga (igásállat) visszaadására jogosult, míg az eladó a vételár visszafizetésére kötelezett.⁶ A hellenisztikus egyiptomi jogról az i. sz. I—III. századból tömegesen fennmaradt adásvételi papiruszok alapján megállapíthatjuk, hogy az eladott rabszolgák visszaadásának lehetőségét csupán két betegség (epilepszia és lepra) esetére korlátozták, míg az igásállatok eladásánál a visszaadási lehetőséget teljesen kizárták.⁷

Az elsőként említett és leginkább archaikus, tehát a „kezdetekhez” legközelebb álló krétai jogterület anyagáról a következőkben részletesen szeretnénk beszélni.

II.

A görög jogterület általában, különösen pedig Kréta archaikus feliratai nem tekinthetők közismert és széleskörűen használt materiának. Ezért talán nem felesleges szószaporítás, ha először arra szentelünk néhány sort, hogy a krétai, illetve konkrétan a gortyni feliratok feldolgozásának fontossága mellett érveljünk.

Egyrészt hivatkozhatunk arra, hogy Kréta kodifikációs törekvései már az ókorban is némi hírnévre tettek szert.⁸ Sőt, Sztrabon⁹ kifejezetten Gortynt¹⁰ említi, mint olyan poliszt, amely törvényműve révén emelkedett más városállamok fölé, és ebben a tekintetben még Knoszost is megelőzte. Maguk a gortyniak is sokra becsülték törvényeiket és nagy jelentőséget tulajdonítottak ismertté tételüknek. Erre utal az az Aelianus¹¹ elbeszélése által közvetített szokásuk, hogy törvényeiket dalba foglalták és zenekísérettel énekelték. Így mindenki, a gyerekek is könnyebben megtanulták azok szövegét és gondolkodásuk átitatódott a törvény szellemével.¹²

Másrészt ezt a már saját korában is oly nagyra becsült gortyni kodifikációs tevékenységet a történelem szeszélye még nagyobb jelentőséggel ruházta fel. Véletlenül ugyanis éppen a gortyni törvényfeliratok kerültek elő a XIX. sz. nagy ásatási munkái során — méghozzá meglepő épségben és bőségben.¹³ Különböző korú és tárgyú feliratokat fedeztek fel, melyek közül az IC IV. 72. a legismertebb és a szakirodalom általában „Nagy Törvényként” (Grosses Gesetz, Great Code) emlegeti. Egy nagyobb összefüggő szövegrészről van szó, nevezetesen 12 kőtáblányi anyagról, mely magánjogi (elsősorban öröklésjogi) szabályokat tartalmaz. A felirat krétai dialektusban íródott, mindössze 18 betűs ABC-t alkalmazva. Keletkezési

⁶ E problémakör részletesebb feldolgozását 1. *Jakab É.*: Az eladói kellékszavatosság esetei a görög jogban, Szeged 1989 (jegyzet).

⁷ Részletesen 1. *Jakab É.*: Az áru rejtett fizikai hibáiért való helytállás problematikája a hellenisztikus egyiptomi papiruszok anyagában, *Antik Tanulmányok* (megjelenés alatt).

⁸ L. *Platon*, *Törvények* I. 1., *Sztrabon* X. 476., *Arist.* Pol. II. 1274a — Minost és Rhadamanthyst híres és nagy törvényhozóként említik. Hasonlóan *Aelianus* VH II. 22. *Aristoteles* (Pol. II. 1271b) és *Sztrabon* (X. 481.) szerint Lykurgos is a krétai törvényekből gyűjtött tapasztalatokat. Lásd továbbá *J. Kohler—E. Ziebarth*: *Das Stadtrecht von Gortyn*, Göttingen 1912, 41—43. p.

⁹ *Sztrabon* X. 481.

¹⁰ Mint ismeretes, Gortyn Kréta egyik városállama volt — talán a második legfontosabb a sziget poliszai közül (*Kohler—Ziebarth* 41. p.). Már az *Ilíasz*ban is találkoznak e polis nevével: „Dárdás Idomeneusz vezetője a krétaiaknak / kik Knoszost lakták, s jólépült — köfalú Gortyst” (*Homérosz*, *Ilíasz* 2, 646.). *Platon* szerint (*Törvények* 708a) a Peloponnészoszról áttelepült acháiak alapították a várost, melyet a legtekintélyesebb krétai nemzetségnek nevez. Jóval később, a rómaiak alatt Gortyn lett a sziget fővárosa, leírása *Sztrabón*nál is megtalálható (X. 476.).

¹¹ *Aelianus* VH II. 39.

¹² Hasonlóan számol be *Cicero* (de leg. II. 4.) a római XII t. t. jelentőségéről a gyermekek oktatásában.

¹³ Az ásatásokról és a feliratok megtalálásának történetéről átfogó ismertetést nyújt *R. F. Willets*: *The Law Code of Gortyn*, Berlin 1967, 3 és k. p.

idejét a szakirodalom a stílus, a betűk formája és a jogi tartalom alapján az i. e. V. sz. elejére teszi.¹⁴

A gortyni feliratok érdekessége, hogy a krétai társadalmi-gazdasági fejlődés zártsága, egyedisége és relatív megkésettisége miatt a jogfejlődés olyan archaikus korszakába engednek betekintést, amelyről egyébként — egész ókortörténeti anyagunkban — alig vagy igen csekély információval rendelkezünk. Ráadásul a feliratanyag közvetlen, így feltétlenül hiteles anyagot kínál, míg egyébként csak igen áttételes irodalmi utalásokból rendelkezünk hasonló archaikus kodifikációkat illetően információkkal. A gortyni „Great Code” keletkezési idejét Willets¹⁵ az archaikus jog hanyatlásának és a fejlett jog kialakulásának korszakaként jellemzi. Kétségtelen, hogy egy erősen kazuista, tulajdon- és öröklési jogában kimondottan archaikus állapotokat tükröző kodifikációt ismerhetünk meg a Nagy Törvényből.

Témánk, az eladói kellékszavatosság szempontjából több okból is indokolt tehát, hogy a gortyni törvények anyagát kutatási tárgyunkká tegyük: egyrészt csak ennek segítségével alkothatunk képet a viszonylag elkülönült és ezért feltehetően specifikus fejlődéssel bíró krétai kisvárosi jog korabeli fejlettségi fokáról. Másrészt eredményeinket összehasonlítási bázisként használhatjuk, és a görög, illetve ókori jogrendszerek archaikus korszakára következtetéseket vonhatunk le belőle, hiszen más poliszok (pl. Athén, Abdera) korai magánjogi viszonyairól témánk vonatkozásában semmilyen forrásokkal sem rendelkezünk.¹⁶ A gortyni feliratok tehát mind a görög, mind az egyetemes európai jogtörténet vonatkozásában hiányzó láncszemek pótlására használhatók fel.

Végül egy olyan érvet kell ismertetnünk, mely a fenti általános indokokon túl kifejezetten témánk szempontjából bír jelentőséggel. Nevezetesen két gortyni felirattöredéket a szakirodalomban immáron száz éve úgy tartanak számon, mint az eladott rabszolga rejtett hibájáért való eladói helytállás talán legősibb törvényi szabályozását.

III.

A következőkben ezen adásvételi előírásokat tartalmazó két feliratot elemzünk.

A Nagy Törvényben (IC IV. 72. col. VII. 10—15) egy olyan rendelkezés található, amely rabszolgák eladására vonatkozó szabályt tartalmaz. Ezt a szakirodalomban szinte kivétel nélkül úgy interpretálják, mint az eladói kellékszavatosság első megnyilvánulását a görög jogfejlődés még archaikus korszakában: a rabszolga eladója a törvény által előírt határidőn belül (60 nap) köteles helytállni azokért a deliktumokért, amelyeket az eladott rabszolga akár a szerződésalkötés előtt, akár azután ezen 60 napon belül esetleg elkövetett. Azaz, amennyiben a megvásárolt rabszolga deliktumot követett vagy követ el, a vevő emiatt bizonyos visszaadási joggal élhet. E magyarázat alátámasztására rendszerint felhasználnak a szerzők egy feltehetően még kb. 50—100 évvel korábbi másik feliratot is (IC IV. 41. col. VII. 1—19: „Északi fali felirat”), mely nagyrészt egyező szóhasználatú szöveget tartalmaz állatok eladása esetére.

A két felirattöredék egymásra épülő interpretációját helyesnek véljük és a későbbiekben szintén élni kívánunk vele. Az összekapcsolt elemzés lehetőségét támasztják alá a Nagy Törvény keltezési módjáról vallott elméletek is. A Kohler—Ziebarth¹⁷ kiadás amellett foglal állást, hogy a Nagy Törvény korrekciós jellegű alkotás, mely a korábbi szórványos törvény-

¹⁴ Willets 8. p.

¹⁵ Willets 8. p.

¹⁶ Az ókori jogrendszerek közötti jogösszehasonlítás elméleti megalapozását lásd Hamza G.: Jogösszehasonlítás és antikvitás, Budapest 1985.

¹⁷ Kohler—Ziebarth 42—43. p.

hozási produktumokat kiegészíti, ill. módosítja, de semmiképpen sem tekinthető önálló, átfogó kodifikációnak. Az újabb irodalomban viszont pl. Gagarin¹⁸ tagadja ezt az elméletet és az önálló kazuista szabályozás elképzelése mellett foglal állást. A gortyni felirattörödékek elérhető anyagának áttekintése alapján egy olyan hipotézis tűnik inkább valószínűnek, mely e két ellentétes nézet között helyezkedik el. A más-más időben keletkezett törvények anyaga ugyanis sokszor egymásra épül abban az értelemben, hogy a később keletkezett szabály ismertnek tételezi a már létezőket — ezért a később keletkezett törvény szövege sokszor szembeszökően hiányos és ezért homályos is, hisz csupán az előzményével, a korábbi azonos vagy hasonló tárgyú másik szabállyal együtt válik érthetővé. Ez a Gagarin által képviselt hipotézis ellen szól. Ugyanakkor a Kohler—Ziebarth kiadásban jelzett korrekciókra sem találtunk példát. A gortyni joganyagot tehát talán úgy jellemezhetnénk, hogy időrendben ugyan egymás utáni, de általában pusztán egymás mellett álló kazuista szabályozásról van szó, amelyben az újabb normák a felmerülő új életviszonyokra jelentenek jogi választ, és megoldásaikat sokszor technikailag (azaz elsősorban eljárásjogi) a már létező és valamilyen tekintetben analógnak tekinthető szabályokra alapozzák.

IV.

A következőkben ismertetjük a hagyományos interpretációt és rámutatunk annak ellentmondásos pontjaira.¹⁹

„A” felirat: IC. IV. 72. col. VII. 10—15.

¹⁰ Α[ι]κ' ἐκς ἀγ-
ορᾶς πρ[ι]άμενος δόλον μὲ π-
εραίοσει τᾶν Γεκσέκοντ' ἀμ-
ερᾶν, αἷ τινά κα πρόθ' ἀδικέ-
κει ἔ ὕστερον, τοῖ πεπαμέν-
¹⁵ οἱ ἐνδίκον ἔμεν.

Ha valaki a piacról vesz rabszolgát és 60 napon belül nem bontja fel a vételt, abban az esetben, ha a rabszolga a vétel előtt valakivel szemben jogtalanságot követett el vagy ezt később teszi, a vevő legyen felelős²⁰.

IC IV. 41. col. VII. 1—19.

¹ κρήματα ἐπὶ[ν]αὸν ἐπι-
διόμεν[ον ἦ] ἐπελεύσ[αντα]...
...τόμ πριάμ-
ενον [τοῖς μεμπ]ο[μέν
οις] τ[ὸν] κρημάτων τὰν

A férfi, aki a jószágot a templomhoz hajtja vagy viszi...

A vevő köteles azoknak, akik a jószágot visszakövetelik, a pénzbüntetést, úgy ahogy az a törvényben rögzítve van, kifizetni és

¹⁸ M. Gagarin: *Early Greek Law*, University of California Press 1986. 96. és k., 138. és k. p.

¹⁹ A feliratok fontosabb kiadásai, illetve feldolgozásai, amelyeket az elemzésnél felhasználunk, a következők: R. Dareste: *Recueil des inscriptions juridiques grecques I*, Paris 1895; F. Bücheler—E. Zitelmann: *Das Recht von Gortyn*, Frankfurt 1885; F. Bechtel: *SGDI III/2*. 4991; J. Kohler—E. Ziebarth: *Das Stadtrecht von Gortyn*, Göttingen 1912; M. Guarducci: *Kommentar IC IV. 41. col. VII. és IC IV. 72. col. VII.*; J. és Th. Baunack: *Die Inschrift von Gortyn*, Göttingen 1912; F. Pringsheim: *The Greek Law of Sale*, Weimar 1950; R. F. Willets: *The Law of Law Code of Gortyn*, Berlin 1967.

²⁰ A fordítást a Kohler—Ziebarth kiadásból idéztük (17. p.). Lényegében ugyanúgy fordít Dareste (367. p.) és a legújabb kiadásban Willets (45. p.) is. Csupán a Baunack-kiadás kockázatot némileg eltérő interpretációt: „Wenn jemand einen Sklaven, den er vom Markte gekauft hat, nicht nach auswärts verhandelt binnen sechzig Tagen, so soll, wenn (dieser) sich gegen jemand vor — oder hinterher vergangen hat, gegen denjenigen, der (ihn) erworben hat, Klage abhängig gemacht werden” (108. p.).

10 ἄτα[ν] κατ[ι] σστά[μ]ην, ἃ
 1 ἡ Γεκάστο ἔγραπται, κ-
 αὶ τὸν ἄνδρ' αὐτ[ὸν] ἐπὶ
 το[ῦ] [μ] ἐμπομένους τ-
 ὄν κρημάτων ἤμην, αὶ κ
 15 α μὴ περαιώσει ἡ κα πρία-
 ται ἐν ταῖς τριάκοντ' ἡμέ-
 ραις. αὶ δὲ κα συνγνῶντι τ
 ἄν δέκ' ἡμερῶν μὴ περαιό[σ]
 η]ν, ἀνδοκᾶν δὲ καί...

a férfi feleljen személyével azok felé, akik
 a vagyontárgyakat visszakövetelik, ha a
 vevő 30 napon belül a vételt nem bontja
 fel. Ha pedig 10 napon belül megegyeznek,
 hogy nem bontják fel (a vételt), hanem
 kezességet...²¹

Az imént idézett nemzetközi szakirodalom mellett egyetlen magyar szövegkiadásról, helyesebben fordításról van tudomásunk, mely szóhasználat alapján ítélve talán a Baunack-féle kiadásra épül: „Ha valaki a piacról rabszolgát vesz, és hatvan napon belül nem teljesíti a vásárt, és az valakivel előbb vagy később jogtalanságot követ el, a régi gazda feleljen érte”²².

E fordítások tehát egyértelműen az eladói kellékszavatosság körébe sorolják mindkét felirat tartalmát. Szerintük az adásvételt a vevő bizonyos törvényes határidőn (60, illetve 30 nap) belül felbonthatta és a megvásárolt rabszolgát, illetve állatot visszaadhatta arra hivatkozva, hogy az egy harmadik személynek az adásvétel előtt, illetve az adásvétel után, de a törvényi határidőn belül kárt okozott. Ha a vevő e határidőn belül elmulasztja a visszaadást, akkor a későbbiekben ő köteles helytállni a deliktumokért²³.

A fent ismertetett hagyományos interpretációval kapcsolatban azonban alapos kételyek merülnek fel. Egyrészt a Gortynból fennmaradt feliratok quasi teljes anyagát áttanulmányozva nem tűnik hihetőnek, hogy eladói kellékszavatossági problémák egyáltalán jogi szabályozásra kerültek volna. A feliratok erősen kazuista és archaikus társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröző normarendszerbe engednek betekintést. A szabályozás általános fejlettségi szintje arra utal, hogy inkább a patriarchális házközösség status-kérdéseit szem előtt tartó, és nem az „árucseré” szabályozására törekvő normákat rögzítettek. A statuson alapuló társadalmi-jogi berendezkedéstől pedig évszázadokig tartó hosszú út vezet a contractus-eszme (és az eladói helytállás) kialakulásáig²⁴. Másrészt, amennyiben a jogfejlődés az ókorban olyan fejlettségi szintre jutott, hogy jelentőségre tett szert a piaci áruforgalom biztonságának garantálása, még akkor sem tipikus ennek absztrakt törvényi szintű megjelenítése. A piacon eladott áruk hibátlan és nem-hamis voltaért való helytállást ugyanis általában a piacfelügyelő (agoranomosz, illetve aedilis curulis) kényszerítette ki bírságolási hatalma

²¹ Ford. Kohler—Ziebarth 31. p. Az előző felirathoz hasonlóan itt is minden kiadásban e tradicionális fordítást találjuk: *Dareste* 397. p., *Guarducci*, Kommentar IC IV. 72. col. VII. 10—15. p., *Bechiel* SGDI III/2. 4998., *Willeis* pedig csak utal e szövegre az előző felirat fordításában.

²² *Kapitánffy* I.—*Tegyey* I., A gortyni törvények, *Antik Tanulmányok* 2/1955.

²³ A tulajdonos ezen szubszidiárius felelősségét a római jogból jól ismerjük, és valószínűleg azonos tartalommal élt a görög jogterületen is. Ennek megfelelően ha a hatalomalatti személy (családgyermek vagy rabszolga) kívülállónak jogellenesen kárt okozott (delictum), akkor ebből eredően a hatalomfőt kártérítési felelősség (noxális felelősség) terhelte. A sértett a hatalomfővel szemben indíthatott keresetet. A per során a hatalomfő választhatott: vagy kifizeti a bírságot, vagy kiadja (átadja) az elkövetőt a sértettnek. A cselekményből eredően azonban a primer felelősség a hatalomalattit terheli, és a sértett csak azért nem fordulhatott közvetlenül ellene, mert a „Hausverband”-hoz tartozóként a hatalomfő védelme és potestasa alatt állott. Ugyanakkor a hatalomalatti primer felelősségét mutatja az a tény, hogy ha a tettes felszabadult, akkor már személyesen ellene lehetett keresetet indítani. Ha pedig a hatalomfő eladta a rabszolga-tettet, akkor már csak a vevő, az új hatalomfő ellen indítható a kereset (noxa caput sequitur elve). Részletesebben lásd *M. Kaser* RPR I, München 1975, 145. p.

²⁴ *H. S. Maine*, *Az ősi jog*, Budapest 1988. 225. és k. p.

segítségével²⁵. Ennek kodifikálása, főleg pedig egy status-kérdésekkel foglalkozó kódexbe való felvétele indokolatlannak és valószínűtlennek látszik. Harmadrészt némileg ellentmondásos maga az „A” felirat is a fenti fordítás szerint. Szembetűnő ugyanis és semmilyen antik jogrendszer párhuzamos megoldásával sem igazolható a fordítás szövege: nevezetesen az, hogy a rabszolga egyaránt visszaadható a vevő által, akár az adásvétel előtt, akár utána — 60 napon belül — követte el a károkozást. Ez ugyanis azt jelenti, hogy az eladó nemcsak azért köteles 60 napig helytállni, hogy az eladáskor (átadáskor) a rabszolgával együtt nem ruházott át valamilyen kártérítési kötelezettséget, hanem egy rövid (60 napos) határidőn belül quasi a rabszolga „jelleméért” is felelnie kell: quasi azért, hogy a rabszolga nem hajlamos a károkozásokra.

Ilyen terjedelmű noxális felelősséggel egyrészt egyik ókori jogrendszerben sem lehet találkozni. Másrészt a „jelki hibáért”, azaz az eladott rabszolga esetleges jellembeli hiányságaiért való helytállás a jogfejlődés már fejlettebb szintjén szokott jelentkezni.

V.

Ezen kételyeim hatására megkíséreltem valamilyen alternatív interpretációt konstruálni, mellyel mindkét felirat szövege megnyugtatóan megmagyarázható. Úgy éreztem, hogy el kell vetnem a redhibitio lehetőségét. A két felirat szövegében csupán egyetlen — azonos — olyan szó van, amely a fenti redhibitióként való értelmezést megalapozza: «περαιώσει». Ezért ezen ige eltérő fordítási lehetőségeit kerestem először. Miután itt alternatív megoldások merültek fel, következő lépésként az összes gortyni felirat áttanulmányozásával a valószínűnek mutató szövegösszefüggés alapján próbáltam választani a fordítási alternatívák között. Eredményként egy új fordítási variációt állítottam fel, mely a fenti követelmények szerint a korábbinál — számomra — valószínűbbnek tűnik. Egyébként a kutatást igen nehezíti teszi az a tény, hogy az adott korra vonatkozóan nagyon kevés információval rendelkezünk. Az említett feliratokon kívül semmilyen írásos anyag nem áll rendelkezésünkre.

A. Először vizsgáljuk meg, milyen jelentésekkel ruházható fel a kérdéses «περαιώσει» ige, hisz — amint azt fent már említettük — az eltérő interpretáció kulcsa ezen ige alternatív jelentésárnyalatainak felhasználása lehet.

A fent idézett német, francia, illetve angol nyelvű kiadásokban a következő fordításokkal találkozunk: „den Kauf rückgängig macht”²⁶, illetve „den Sklaven zurückverkauft”²⁷. A szótárak azonban az ige alapjelentéseként a „hinüberfahren, hinüberliefern, übersetzen”²⁸ szinonimákat jelölik meg. A hivatkozott antik források nagy részében az ige ezen jelentésében szerepel²⁹. Ennek megfelelően modern szótáraink is elsősorban ezt a jelentést tulajdonítják az igének. Ugyanakkor további lehetséges jelentésárnyalatként számos szótár a «περαιώω» igével teszi egyenlővé a «περαιόω»-t³⁰.

²⁵ Lásd részletesebben Jakab É.: A kommerciális csere állami kontrolljának megnyilvánulása az agoranomosok piacrendészeti tevékenységében az i. e. V—IV. századi Athénban, Acta Jur. et Pol. XXXVIII/1988. Szeged.

²⁶ Kohler—Ziebarth 19., 31. p., hasonlóan Guarducci, Kommentár az IC IV. 41. col. VII. 1—19-hez, illetve az IC IV. 72. col. VII. 10—15-höz, valamint Bechtel, SGDI III/2. 4991., 4998., Büchler—Zitelmann 30., p., Willeys, The Law Code ... 45. p., F. Pringsheim, The Greek Law of Sale Weimar 1950, 451. p.

²⁷ R. Metzger: Untersuchungen zum Haftungs- und Vermögensrecht von Gortyn, Basel 1973. 82. p.

²⁸ Vö. „to pass, across” a Liddell—Scott szótár szerint. Hasonló jelentéseket találunk a Thesaurus Graecae Linguae (Paris, 1842—1847) vonatkozó címszavánál is.

²⁹ Így pl. Thukyd. 1.5., 4.121., 6.34., Polyb. 1.11.9., 1.166., 3.113.6., Plut. Mer. 196C, Aristoph. Ram. 138., Plat. Axioch. 368 B, Xenoph. Anab. 7.2.12., Lukian. De Luctu 5.

³⁰ Vö. Liddell—Scott, Thesaurus...

Említésre méltó továbbá az a körülmény, hogy a «*παραίω*» ige első jelentésárnyalatát a régebbi források képviselik, illetve tanúsítják. Ugyanakkor a későbbi (hellenisztikus vagy posztklasszikus római kori) görög irodalmi szövegekre hivatkozva tulajdonítják e szótárak a második jelentésárnyalatot az igrének. Ezt a jelentésmódosulási feltevéseünket látszik alátámasztani továbbá az a tény, hogy a római uralom idején vagy a bizánci korszakban (illetve korszakról) készült — ókori vagy modern — szótárakban általában csupán a «*παραίω*» igét találjuk meg, melynek jelentése: „beenden, vollenden, zum Ende bringen”³¹. Néhány szótár megemlíti a «*παραίω*» formát is, de jelentését azonosnak tekinti a «*παραίω*» jelentésével³².

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a «*παραίω*» ige egészen az i. e. III—II. századig szinte kizárólag csak konkrét helyváltoztatást jelölő jelentéssel bírt — ahogyan ezt a hivatkozott antik források, a történetírók munkái tükrözik. Később azonban átvitt értelemben is használni kezdték az igét, és így jelentése a «*παραίω*» jelentésárnyalataival összemosódott. Azaz sokáig két önálló és eltérő jelentéssel bíró ige volt a kettő, majd a nyelv átalakulási folyamatában a «*παραίω*» helyváltoztatást jelölő értelme kikopott a nyelvhasználatból, és a «*παραίω*»-val megegyező átvitt értelmű jelentést vett fel. A posztklasszikus, illetve bizánci korban ez a hasonulási folyamat azt eredményezte, hogy a «*παραίω*» szinte kikopott a gyakorlatból, és korábbi helyváltoztatási értelme feledésbe merült. Következésképpen a szótárak meg sem említik, vagy azonosítják a «*παραίω*» igével.

A gortyni törvények múlt századi kiadásainál a fordítók feltehetően az ige későbbi jelentésárnyalatából indultak ki, és a «*παραίω*»-val azonosítva annak alapjelentését próbálták a szövegbe beépíteni. Ehhez hasonlóan járt el a magyar kiadás is: a szerzők (Kapitánffy—Tegyei) az ige első jelentését vették csak figyelembe³³. E szó szerinti fordításnak azonban az a problémája, hogy jogilag sehogyan sem értelmezhető.

A már idézett német, illetve francia fordítások ezért azután nem az alapjelentés szerinti fordításban adták vissza a szöveget, hanem megpróbálták olyan szinonimákat keresni, amelyekkel a szöveg jogilag is értelmezhetővé válik. Így jutottak el a „visszaeladáshoz”, illetve a vétel felbontásához.

Ezzel szemben mi azt javasoljuk, hogy térjünk vissza a «*παραίω*» igréhez és annak a legkorábbi források által közvetített szó szerinti fordításához.

Ezen ötletünk igazolása érdekében áttekintjük, hogy a Nagy Törvényben a kérdéses szó milyen formákban és milyen jelentéssel — illetve milyen fordításokkal — fordul elő. Vizsgálódásaink eredményeként olyan változatokban reménykedünk, melyek a fentiekben kifejtett gondolatmenetünket alátámasztják.

A Nagy Törvényben szavunk (illetve a szótő) többféle nyelvtani alakban is felbukkan: «*παρανδε*» VI. 46—47.; «*παραίδσει*» VII. 11—12.; «*πέρει*» III. 4., V. 37.; «*πέρου*» III. 2., 23., 30., 43.; «*πέραι*, illetve «*πέραν*» IX. 44. A korai szövegkiadások fordítási megoldásaiban érdekes folyamatot figyelhetünk meg. J. és Th. Baunack³⁴ még erősen a szó szerinti jelentésnél marad, mégpedig a «*παραίω*» ige helyváltoztatási értelmét figyelembe véve. Bücheler és Zitelmann³⁵ azonban már úgy jártak el, hogy néhány esetben megtartották a szó alapjelentését, máshol viszont — nyilván a jogból kiinduló interpretációs preudiciumuk hatá-

³¹ Vö. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.: «*παραίω* = fulfill, limit”.

³² Így pl. E. A. Sophokles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York 1900: «*παραίω* = *παραίω* = to bring to an end, to finish, end, complete”.

³³ Kapitánffy—Tegyei 302. és 306. p.

³⁴ Idézett művükben az alábbi fordításokat alkalmazzák: VII. 11/12.: „nach dem Ausland verhandelt”, III. 2., 4., illetve V. 37.: „wegträgt, wegführt”, III. 23., 30., 43.: „wegnimmt”.

³⁵ Idézett művükben az alábbi esetekben megtartják a konkrét, szó szerinti fordítást: III. 4., V. 37., III. 2., 23., 30., 43.: „wegträgt”; másutt viszont átvitt értelmű szinonimát keresnek: VII. 11/12.: „Ziel setzen lässt”, IX. 44.: „mit Ziel ... und auf Ziel...”.

sára — eltérő variációkat részesítettek előnyben. A későbbi kiadásokban pedig — talán először Dareste-nél³⁶ rögzíthetően — a római jog redhibíciójának analógiájára kísérik meg az interpretációt. Ezzel azonban mindkét fent említett ige alapjelentésétől lényegesen eltávolodtak, és nehezen bizonyítható átvitt értelmet tulajdonítottak egy szónak, melynek hasonló értelmű használatát nem tudták más antik forrásokkal alátámasztani. Ezenkívül szépséghibája megoldásuknak az is, hogy más jogrendszerből vett analógia alapján oldottak meg egy problémát, holott korabeli adatokkal nem támasztható alá az a feltevésük, hogy a redhibíció intézménye már ismert lett volna az i. e. VI—V. századi gortyni kisvárosi jogban. Ezen ellentmondások ellenére a gortyni törvények minden újabb kiadásában, illetve kommentárjában ragaszkodtak a szerzők ehhez az interpretációhoz³⁷.

Ezzel szemben a következőkben megpróbálunk a két felírra — a «*περαιώσει*» ige eltérő fordításával — alternatív interpretációt nyújtani. Először kísérletezzünk a szó szerinti („hinüberfahren, hinüberliefern, übersetzen”) fordítással. Ezt alapul véve a két szövegre a következő értelmezés válik lehetségessé (a görög szöveget nem ismételjük meg, csak a magyar fordítást közöljük):

„A” felírat (IC IV. 72. col. VII. 10—15.): „Ha a piactérről vásárló a rabszolgát nem szállítja a tulsó partra (a határon túl, külföldre) hatvan napig, ha az kárt okozott előbb vagy utóbb, a birtokos (vevő) legyen felelős.”

„B” felírat (IC IV. 41. col. VII. 1—19.): „A vevő köteles a kártérítésért perleőknek a bírságot fizetni, ahogy írva van, vagy a rabszolga maga a kártérítésért perleőknél legyen, ha nem szállítja el (külföldre, a határon túlra) a vételt követő harminc napon belül. Ha pedig hozzájárulnak (megegyeznek), hogy tíz napon belül nem szállítja el, kezest és...”³⁸

A fenti fordítások értelmében a vevő tehát csak akkor felel a vásárolt rabszolga által elkövetett deliktumért, ha bizonyos törvényi határidőn belül nem ad túl a rabszolgán. A másik oldalról megközelítve a kérdést: amennyiben a piactéren vásárolt rabszolgát a vevő még bizonyos törvényben rögzített határidőn belül (hatvan, illetve harminc nap) továbbeladja, akkor nem kötelezhető helytállásra a rabszolga által elkövetett károk miatt. Ilyen szabályozás esetén tulajdonképpen a *noxa caput sequitur* elve alól tenne egy kivételt a törvény: nem érvényesülne a főszabály a közvetítő kereskedelem esetén. Ez a hipotézis tehát államilag szervezett, de legalábbis preferált rabszolgakereskedelmet tételez fel, ahol a rabszolgakereskedők érdekében az általános helytállási kötelezettséget törvényileg áttörik. Hipotézisünk tetszetős, és alátámasztásként hivatkozhatunk a modern gazdaságtörténeti kutatásokra³⁹, amelyek rámutattak, hogy az ókorban a külső és a belső piac — gazdaságilag és a szabályozást tekintve egyaránt — élesen elkülönült egymástól. Feltevésünk szépséghibája azonban, hogy az elképzelt élénk és fejlett rabszolgakereskedelmet éppen a korabeli Krétára, illetve Gortynra sehogyan sem tudjuk bizonyítani. Hérodotosz⁴⁰ tudósít ugyan a krétaiak kiterjedt kalóztevékenységéről, mely valószínűleg a rabszolgakereskedelmet is felölelte. Egyetlen forrást azonban nem általánosíthatunk. A későbbi hellenisztikus időszak vonatkozásában már bővebben rendelkezünk felírtos emlékekkel⁴¹ — bár a rabszolgakereskedelem központja ekkor sem Krétán, hanem más görög szigeteken (Delos, Chios) virág-

³⁶ „A” felírat 11/12.: „n’e pas resilie”, illetve „B” felírat 15.: „ne resilie”, 18.: „ne pas resilier...”

³⁷ Lásd pl. Bechtel, Willets, Metzger idézett műveit.

³⁸ Némileg hasonló fordítást ad a szakirodalomban Bechtel, SGDI III/2. 4998.

³⁹ Pl. W. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955., Polányi K., *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, Budapest 1976., Polányi K., *Ökonomie und Gesellschaft*, München 1979., Polányi K., *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*, Budapest 1984.

⁴⁰ Herod. 3.59.

⁴¹ A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt am Main 1985.

zott. Ezeket az információkat semmiképpen sem vetíthetjük vissza egy olyan korszakra, amikor — éppen a gortyni feliratok anyagából következtethetően — még kimondottan archaikus társadalmi-gazdasági viszonyok uralkodtak a szigeten, illetve a kisvárosban.

A hézagos bizonyítási lehetőségek, illetve azon tény alapján, hogy a két kérdéses felirat szövege sem magyarázható meg ellentmondásoktól mentesen ezen alternatíva alapján, sajnos arra kényszerülünk, hogy első ötletünket elvessük.

VI.

A szorosan vett szó szerinti fordítás elvetése után megkíséreljük, hogy ettől csak kicsit eltávolodva keressünk újabb alternatív interpretációs lehetőségeket. Intuíciók gyűjtése végett áttekintjük, hogy két feliratunk milyen szöveggörnyezetbe ágyazva jelentkezik. Mivel az archeológusok véleménye szerint az IC IV. 41. col. VII. 1—19. (általunk „B”-vel jelzett) felirat a korábbi eredetű, vizsgálódásunkat ennél kezdjük:

1. „B” felirat. A felirat az ún. „Északi fal” szövegtöredékei között található. Mellette olyan normákat, előírásokat olvashatunk, amelyek a tulajdonos megkárosításának különböző tényállásait rögzítik. Talán nem felesleges kitérő, ha a következőkben röviden foglalkozunk ezekkel a feliratokkal, és a Kohler—Ziebarth kiadás⁴² alapján a szöveget magyar fordításban közöljük:

IC IV. 41. col. I, 1—16.

ἐπὶ τῷ-
 1 ἀδὶ[κη]θέντι ἡμῶν,
 [αἰ] κα λῆι, τὸ [Fὸν] αὐτ-
 ὸ δόμῳ, τὸ δὲ κήνο ἔ-
 5 κεν, αἰ κα φοι μὴ λῆι
 δεκσάσθαι, τὸ ἄπλο-
 ο ν τεισῆται. αἰ δέ
 κα μὴ ἐπιδιήται τὸ π-
 αροθὲν ἢ μὴ ἐπελεύ-
 10 σαι τὸ τετνακός ἢ μὴ
 δείκσει αἰ ἔγρ(α)τται,
 μὲ ἔνδικον ἢ(μ)ην. αἰ
 δέ κα σὺς καρταῖπο-
 ς παρόσει ἢ κατασκέ-
 15 νῃ, τὸν τε σὺν ἐπὶ τοι
 πάσσαι ἡμῶν ὁ κ'ἦι τ-
 ὁ καρταῖπος καὶ το...

A károsultnál legyen. Ha akarja, adja neki a saját állatát és kapja meg ezt. Ha azonban ő (a károsult) nem akarja elfogadni, akkor fizesse meg az egyszeres értékét. Ha pedig a károsult állatot nem hajtja oda vagy az elpusztultat nem viszi oda vagy nem mutatja meg a törvényi előírás szerint, ne legyen jogigénye.

Ha pedig egy patás állatot vadkan megsebez vagy megöl, akkor legyen a vadkan a patás állat tulajdonosáé, és...

Ez a tábla az állatkárok esetét tárgyalja: ha valamelyik állatot idegen állat (vagy ember?) megsebesíti vagy megöli, a tulajdonos kártérítést vagy egy ugyanolyan másik állat adását követelheti. A kártérítési követelésnek, illetve az eljárásnak azonban van egy elengedhetetlen feltétele: a tulajdonos köteles felmutatni a sebesült vagy döglött állatot az ítékezés helyén! Erre a törvényi előírásra utal „B” feliratunk is, ezért az alábbiakban a felirat interpretálása során még visszatérünk e körülményre.

⁴² Kohler—Ziebarth 28—31. p.

IC IV. 41. col. II.

- ¹ ται, τὸ *Ῥίς* *Ῥον* κατασ/τασεῖ
ἵππον δὲ κ[ῆ]μ[ί]ο[ν] κ'
ὄνον τὸ μὲν//νονατὸν ἐπιδί-
εθαι / αἱ ἔγρατται αἱ δὲ κα
⁵ τετνάκη ἢ μὴ νυν-
ατὸν ἢ (ῆ) ἐπιδιέθθαι,
καλῆν ἀντὶ ματῶ[ρ]-
ον δυνῶν ἐν ταῖς πέν-
τε αἱ δεικσεῖ ὅπῃ κ'
¹⁰ ἦ, κόρκιότερον ἤμη-
ν αὐτὸν καὶ τὸν μα-
ιτόραν αἱ ἐπεδιέτ-
ο ἢ ἐπῆλευσε ἢ ἐκάλη
δεικσίον. κύνανς / ἀπαμπαιομένο

A szövegből számunkra az a rész fontos, amely megerősíti a *felmutatás* szigorú törvényi előírását. A két felirattöröredék alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy a sérült vagy döglött állatnak a bíró (illetve más igazságszolgáltatást végző személy) előtti felmutatása volt az eljárást beindító, a kártérítési igényt bejelentő mozzanat. Annyira fontos, illetve elengedhetetlen volt e „felmutatás” — a sértett csak így tudta bizonyítani a károkozás tényét és kárának mértékét — hogy ha valamiért lehetetlen volt a tetem odacipelése (pl. egy mély szakadékba zuhant vagy más nehezen megközelíthető helyen volt stb...), akkor két tanú előtt kellett öt napon belül megmutatni, mégpedig azon a helyen, ahol feküdt.

IC IV. 41. col. III.

- ¹ ...[αἱ μὲν κ'ἀμπό-
τεροι ἔπον[ται] οἱ ἀ[λ]-
οῖοι, μ[ῆ]νδίκον ἤμ-
ην. αἱ δὲ κα μ[ῆ]ν ἀμπότ-
⁵ εροι, ὁ [δεκσάμ] ενος τὰ-
ν ἀπλόον [τ]ι[μὰ]ν κατα-
στασ[εῖ]. αἱ κα τετ-
ράπος ἢ ὄνν[ι]θα παρ-
καταθ[ε]μένον ἢ κρη-
¹⁰ σάμενος ἢ [ἀλ]λᾷ δε-
κσάμ[ενο]ς μὴ νυνατ-
ὸς εἴη αὐτ[ὸν] ἀ[ποδόμ]-
ην, τὸ ἀ[πλ]όον κατασ-
τασεῖ. αἱ δ[έ] κ'ἐ[πὶ] τᾷ δίκαι
¹⁵ [μο]λίον ἐκσαννῆσεται, δι[πλ]εῖ κατ-
αστάσ[αι] καὶ θέμημι πόλι...

A szöveg először az idegen kutyák által, illetve az idegen kutyákban okozott károkat rendezi, majd a letétbe (megőrzésre) átadott állat kiadásának megtagadása, illetve lehetetlenülése esetére rendezi a felelősségi, illetve kártérítési szabályokat. Témánk szempontjából figyelmet érdemlő információ, hogy itt is állatkárokról van szó. A peres eljárás menete minl den bizonynyal azonos a fent leírtakkal.

...ugyanazt az árat fizesse meg...

De a lovat, öszvért vagy szamarat lehető-
ség szerint oda kell hajtani a törvényi
előírásnak megfelelően.

Ha pedig elpusztult (az állat) vagy lehe-
tetlen odahajtani, két tanú előtt 5 napon
belül szólítsa fel őt, hogy az állatot mu-
tassa meg, ahol fekszik. Arról pedig, hogy
odahajtotta vagy odavitte vagy felszólí-
totta, hogy mutassa meg, maga és a tanúk
esküre kötelesek...

Ha pedig mindkét (kutya) követi, ne legyen
keresete, de ha nem mindkettő, úgy az,
aki megkapta, fizesse meg az egyszeres
árat.

Ha valaki annak, aki neki patás állatot
vagy szárnyast megőrzésre vagy haszná-
latra átadott vagy máshogy rábizott,
az állatot nem tudja visszaadni, fizesse
meg az egyszeres értékét. De ha bíróság
előtt perel és tagadja a dolgot, úgy a két-
szeres értékét térítse meg és a városnak
fizessen...

IC IV. 41. col. IV.

- ¹ περονδ... δοντι τετραπλεῖ.
 ὅτι δέ κά τις αὐτόν
 [ἀ] ποδοῖ σομελές, τὸ ἀ-
 πλόον καταστασεῖ.
⁵ τὸν δὲ Φοικέα τὸν ἐπ-
 ιδιόμενον μὴ ἀποδό-
 θθαι μήτε ναεύοντα
 μήτ' ἢ κ' ἀπελθῇ τῷ ἐν-
 ιαντῷ. αἱ δέ κα κοσμί-
¹⁰ οντος ἢ ὁ ἐπιδιόμε-
 νος, μὴ ἀποδοῦναι ἄς κ-
 α κοσμήῃ μηδ' ἢ κ' ἀπέ-
 λομῇ τῷ ἐνιαντῷ. αἱ δ
 εἰ καὶ πρὸ τῷ κρόνο ἀπο-
¹⁵ δῶται, νικήθῃ. ἀμπὶ
 δὲ τὸν κρόνον ὁμνῷ

A szövegben tárgyalt normák mélyebb elemzésére nem kívánunk kitérni, mert nem tartozik szorosan témánkhoz. Számunkra annyi érdekes, hogy az állatkárok felsorolása után a felirat áttér a hatalomalatti (τὸν δὲ Φοικέα = Häusler) rabszolga vagy valamely más függőségben élő személlyel kapcsolatos tényállásokra, amelyek valamilyen módon szintén a tulajdonost károsítják. Itt, úgy tűnik, a rabszolga (illetve esetleg adósrabszolga) szökésével kapcsolatos szabályokat összegzik. Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a szökött személy eladására csak korlátozottan kerülhet sor.

IC IV. 41. col. V.

- ¹ ντα κρίνεν τὸν δικαστᾶν
 ... τιςασ ν.α/ῖ δέ
 κα μὴ ὁμοσει, τὸ ἄπλ-
 ον καταστασεῖ,
⁵ αἱ δέ κα κελομένο δ
 ι κα παρῇ Φεργάδδ-
 ηται ἢ πέρηι, ἄπατον
 ἤμην. αἱ δὲ πονίοι μ-
 ἢ κελομένο, τὸν δικαστᾶν
¹⁰ ὁμνύντα κρίνεν, αἱ μὴ ἀποπον-
 οῖοι μαίτορς. ἄλλο-
 τριον δ' αἱ τί κ' ἀδικ-
 ῇσει ὁ κατακείμεν-
 ος, αὐτὸν ἀτάθαι. αἱ
¹⁵ δέ κα μὴ ἔκκη ὁπῶ κατα-
 στασεῖ, ὁ νικάσανς
 κ' ὁ καταθέμενος...

Ezek a normák is a hatalomalatti által okozott károk miatti büntetőjogi jellegű kártérítési szabályokat tárgyalják. Először arról van szó, hogy a hatalomalatti büntetlen marad akkor, ha urának (hatalomfőjének) parancsára művel meg egy földdarabot, illetve takarítja be a termést, a gyümölcsöket. Ha az úr tagadja a beleegyezés megadását, akkor a bíró eskü vagy tanúvallomás alapján dönt az ügyben. Figyelemre méltó, hogy a bíró (az állam) beleavatkozik az úr és a hatalomalatti közötti vitás ügy rendezésébe. A római jog szerint ugyanis

...a négyyszeresét fizesse meg...

Ha pedig természetben visszaadja, az egyszeresét fizesse meg.

A rabszolgát, aki szökött, ne adja el, sem addig, amíg a templomban van, sem egy évig, ha eljön.

De ha szökött és egy Kosmené volt, nem lehet eladni, amíg Kosmené és egy évig, ha eljön.

Aki pedig ezen időn belül eladja, ítéljék el, Az időről...

...ha nem esküszik, fizesse meg az egyszeresét. Aki hatalomfőjének beleegyezésével megművel egy földdarabot vagy a gyümölcsöket szedi, büntetlen legyen.

De ha azt mondja, hogy ez nem a beleegyezésével történt, esküje alapján kell ítélni, ha tanú nem vall. És ha a zálogba adott harmadikkal szemben jogelleneset tesz, őt magát büntessék meg. Ha semmije sincs, amiből fizessen, akkor a győztes és a zálogos...

a hatalmi viszonyon belüli vitákat nem lehetett bírósági útra vinni⁴³. A gortyni jog fenti szabálya tehát arra utal, hogy e függőségben levő személyek (*Φοικέτης*) személyisége jogilag elismerést nyert. Semmiképpen sem nevezhetők tehát rabszolgának: jogfosztottságuk korántsem volt olyan teljes, mint a későbbi korok görög, illetve római rabszolgái⁴⁴. Ezt támasztja alá a szöveg 12—15. sora is: ha a hatalomalatti harmadik személynek kárt okoz, ekkor elsősorban saját maga felel: őt magát kell megbüntetni. Az úr csak járulékosan lép be a kártérítési jogviszonyba: akkor fordul hozzá a károsult, ha a hatalomalattinak nincs annyi vagyona, amelyből a bírság (kártérítés?) összegét fedezni tudná.

IC IV. 41. col. VI.

- 1 οὐδὲ μὴ αἰ δέ τις/[τ]ὸν
κατακείμεν/ον ἀδικήσει, ὁ κατα-
αθέμενος μολησεῖ καὶ
πρακῆται τ/ὰς τιμὰς
5 αἰ ἐλευθέρ/ο, κ' ὅτι κ'
ἔσπρακ/εται τὰνν ἡμῖν ἔ-
κεν τὸν κατακείμ-
εον, τὰν δὲ τὸν κατα-
αθέμενον. αἰ δέ κ' ὁ κα-
10 ταθέμενος μὴ λῆι
μολῆν, ὁ κ' ἀποδοῖ τὸ ὁ-
πλήμα, αὐτὸς μολήτο.
αἰ δέ τί κ' ὁ κατακεί-
[μενος]...

...de nem... És ha valaki a zálogba adottal szemben jár el jogtalanul, akkor a záloghitelező pereljen és hajtsa be a bírságot mintha szabad lenne, és abból amit behajtott a fele legyen a zálogba adotté fele pedig a záloghitelezőjé.

És ha a záloghitelező nem akarna perelni, ha kifizette az adósságot, maga pereljen. És ha a zálogba adott...

A hatalomalatti károkozásának rendezése után szövegünk a hatalomalattinak okozott károk miatti kártérítési eljárás menetét rögzíti. Érdekes, hogy ennél a tényállásnál az úr, a hatalomfő a perben álló fél: ő indítja meg az eljárást a hatalomalatti helyett. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy hatalomalattijának megsértésével, illetve megkárosításával az úr is sérelmet szenved: az ő hatalmi körét is sérti a cselekmény. Erre utal a behajtott bírság megfelezésének szabálya is. A hatalomalatti maga csak akkor léphet perbe, ha az úr nem kíván élni perlési jogával.

Ezen tényállások után következik a mi „B” feliratunk (col. VII.), mely szintén valamilyen károkozás miatti eljárást tárgyal.

Mivel a dolog „felmutatásának” előírásával kezdődik, valószínűleg állatkárról lesz benne szó. Bonyolítja a tényállást, hogy vevőről is említés történik: adásvétel következett tehát be, amely valamiképpen megváltoztatja a főszabályként érvényesülő kártérítési eljárás menetét. Az adásvétel felbukkanása általában arra készítette a kutatókat, hogy valamely későbbi adásvételi norma, pl. a rejtett hibákért való helytállás analógiájára kíséreljék meg az interpretációt. Holott sokkal kézenfekvőbbnek, illetve megalapozottabbnak tűnik, ha a fent ismertetett szövegkörnyezet, a többi „Északi fali” felirat gondolatmenetébe, illetve tényállássorozatába illesztjük be az utolsó tábla szövegét is. Mivel az összes többi felirat az állatok, illetve hatalomalattiak által okozott vagy elszenvedett károk miatti eljárást,

⁴³ Lásd Brósz R.—Pólay E., Római jog, Budapest 1984.

⁴⁴ A helyi feliratok alapján úgy tűnik, hogy ez a személyi függőségben levő szabad ember vagy rabszolga (feltehetően adósrabszolga, azaz olyan szabad ember, aki ki nem fizetett adósságai miatt hitelezője fogságába kerül és mindaddig nála marad, amíg tartozását le nem dolgozza) vagy olyan félszabad személy, aki egy vagyonosabb polgár háztartásában él, annak földjét műveli stb. ..., mivel saját maga nem lenne képes eltartani önmagát. A gortyni feliratok alapján lehetséges, hogy ezek a személyek nem voltak eladhatók (illetve csak megszorításokkal: IC IV. 41. col. IV.), esetleg további elzálogosításukra nyílt lehetőség.

bírságolást rendez, várhatóan a mi „B” feliratunk is hasonló tényállásként lesz értelmezhető.

2. „A” felirat. Mivel a két feliratot egymásra építve szeretnénk magyarázni, ezért az általunk javasolt fordítás és exegézis előtt áttérünk másik feliratunk szövegösszefüggéseinek előkészítő vázolására.

A „Nagy Törvény” egészének joganyagát nem tudjuk olyan egyszerűen és mégis átfogóan áttekinteni, ahogyan azt az „Északi fal” felirat vonatkozásában tehetjük, mert a dolgozat kereteit szétfeszítené az óriási joganyag. A „Nagy Törvény” lényegesen hosszabb alkotás, és szabályai is vegyesebbek: többféle életviszonyt is érintenek. Anyagát áttekintve mégis azt mondhatjuk, hogy központi kérdésként, a szabályozás fő okaként különböző statusviszonyok kazuisztikus rendezése jelölhető meg. Az idézett feliratunkat megelőző részekben az alábbi csoportosulási gócpontok ismerhetők fel: családjogi kérdések, így a házasság, illetve a házasságtöréssel (II. 2—45.) kapcsolatos események szabályozása; a válás és annak következményei (II. 45 — III. 16.); a nő öröklési joga (III. 17—31.), majd a törvényes öröklés különböző osztályai (V. 8 — VI. 43.).

A törvényalkotási technikára jellemző az a törekvés, hogy minden lehetséges vitás helyzetet, amely bizonyos életviszonnyal kapcsolatban felmerülhet és törvényi szabályozást igényel, asszociatív módon lehetőleg egy helyen, egy csoportban igyekeztek rendezni. Ennek következtében az egész törvényt elég rendezetlennek és logikátlanak tűnik — főleg akkor, ha modern és többé-kevésbé jól rendszerezett polgári törvénykönyveinkre gondolunk, és azokkal vetjük azt egybe.

Ez a törvényalkotási technika és ez a „rendszer” azonban tökéletesen megfelelt a korabeli igényeknek és a jogfejlettségi szintnek. A szokásjogok spontán rendszere ez — hisz ezek a normák a praxisban fejlődtek ki a naponta felmerülő viták empirikus benyomásai alapján teremtett jogszabályalkotási szükségletnek eleget téve. Ebben a rendszerben magától értetődő jelenség, hogy a feleség statusával együtt kerül szabályozásra a válás intézménye annak összes lehetséges (illetve a jog által honorált) következményével (II. 46 — III. 16.). Ehhez szorosan kapcsolódik a feleség öröklési joga (III. 17—31.) és a házasságon kívül született gyerek helyzete (III. 44 — IV. 23.).

Ezzel a „logikával” jól magyarázható a folytatás is: a szűkebb értelemben vett család viszonyainak (feleség, gyerekek, ezek öröklési joga...) rendezése után a „nagy család”⁴⁵ kerül sorra: azaz a függőségi viszonyban levő „nem-szabad” személyek statusával kapcsolatos problémák kerülnek rendezésre.

Ezek a normák alkotják tehát a mi „A” feliratunk szövegkörnyezetét. Az alábbiakban részletesebben kitérünk a két közvetlenül előtte szabályozott tényállásra, amelyek tartalmilag is összefüggésbe hozhatók a bennünket érdeklő töredékkel. Ezek ugyanis (IC IV. 72. col. VI. 46 — VII. 10.) olyan esetek, amelyek az előtte, illetve utána szabályozott életviszonyokkal csak igen laza kapcsolatban állnak, de talán fényt derítenek feliratunk interpretációs lehetőségeire. Az öröklési jogi esetek közé ugyanis beékelődik néhány szabály, amelyek a „nem-szabad” állapot létrejöttét és az ebből esetlegesen keletkező problémákat rendezik. Az a felsorolás azonban, amelyet a „Nagy Törvény” itt nyújt, korántsem teljes. Inkább azt a benyomást kelti, hogy itt csupán azokat a kérdéseket akarták szabályozni, amelyek valahogyan a status-változással kapcsolatosak. Közös jellemzője e tényállásoknak, hogy az itt említett személyek statusában vagy a tágabb értelemben vett családhoz fűződő viszonyában állt be valamilyen változás.

⁴⁵ A „nagy családon” a házközösséget értjük, amelyhez nemcsak a vér szerinti rokonok, hanem mindenféle hatalomalatti személy (rabszolga vagy rabszolgához hasonló függőségben élő szabad személy) is hozzátartozik.

- ¹ Αἱ κ' ἐδ' δυσ[μενίανς] πε-
ρο[θεῖ κ] ἐκς ἀλλοπολίας ὅπ' ἀν-
άνκας ἐκόμενος κελο[μ]ένο τι-
ς λύσεται, ἐπὶ τοῖ ἀλλυσαμέν-
⁵ οἱ ἔμεν, πρίν κ' ἀποδοῖ τὸ ἐπιβά-
λλον. Αἱ δέ κα μὲ ὁμολογίοντι
ἅμπι τὰν πλεθίν, ἔ μὲ [κ]ελομέ-
[ν]ο αὐτῷ [λ]ύσασθαι, τὸν δικασ-
τὰν ὁμύνοντα κρίνον πορτί τὰ
¹⁰ μολιόμεν[α. Τ]ὸ ἐλευζέρο τὸν
δὲ...

A töredék a függőségi viszonyba kerülés egyik lehetséges esetét szabályozza: ha valakit egy polgártársa váltságdíj ellenében visszavált „külföldről” (ami talán egy másik városállam vagy pedig tengeren túli terület). Ameddig a kiváltott e váltságdíj összegét meg nem tudja téríteni, addig kiváltójának hatalma alá tartozik (quasi rabszolga-statusban van). A függőségi viszony keletkezésének mesterséges módja ez, ahol a tulajdonszerű helyzet létrejöttét a váltságdíj megfizetése váltja ki.

- ¹ ἐπὶ τὰν ἐλευθέραν ἑλθὼν ὁποιεῖ,
ἐλευθερ' ἔμεν τὰ τέκνα, —
αἱ δέ κ' / ἁ ἐλευθέρα ἐπὶ τὸν
δῶλον, δῶλ' ἔμ/εν τὰ τέκνα. —
⁵ Αἱ δέ κ' ἔς τὰς αὐτ-
ᾶς ματρὸς ἐλευθερα καὶ δῶλα
τέκνα γένεται, ἔ κ' ἀποθάνει ἁ
μάτερ, αἱ κ' εἰ κρέματα, τὸνς
ἐλευθερόνς ἔκεν. Αἱ δ'
¹⁰ ἐλευθεροὶ / μὲ ἐκσεῖεν, τὸνς
ἐπιβάλλον/τανς
ἀναίλεσθαι.

Szövegünk a szabadok és a rabszolgák közti házasság kérdését rendezi. Központi probléma itt is a statusok egyértelmű törvényi rögzítése, és az ezzel összefüggő törvényes öröklés szabályozása.

Ebben a szövegkörnyezetben és valószínűleg a fenti két tényállással rokon esetként jelentkezik a mi „A” *feliratunk*: a piacon vásárolt rabszolga esete, ha az valakinek kárt okozott (VII. 10—15.).

A továbbiakban pedig hosszan és részletesen újra öröklésjogi kérdések kerülnek szabályozásra (VII. 15 — IX. 24.).

A szövegösszefüggés áttekintése alapján az a benyomásunk, hogy a mi „A” *feliratunk* is olyan jogi hatásokat kell hogy rögzítsen, amelyek a statussal, a „Familienverbanddal”, illetve a család „nem-szabad” tagjai fölötti hatalommal függenek össze valahogyan. A szabályozás súlypontját mindenesetre statusjogi, és nem adásvételi kérdések képezik.

Ha valakit az ellenséghez eladtak, és ott kényszerrel fogvatartják, és kérésére valaki kiváltja, a kiváltóé legyen, amíg adósságát meg nem fizeti.

És ha nem egyeznek az összegben, vagy nem a kérésére váltották ki, a bíró döntson esküjük alapján a perben.

(Ha a rabszolga) szabad nőhöz menve házasságot kezd vele, a gyerekek szabadok legyenek. Ha pedig szabad nő rabszolgához, rabszolgák legyenek a gyerekek. Ha pedig ugyanattól az anyától szabad és rabszolga gyerekek születnek, ha meghal az anya, és ha van vagyona, az a szabadoké legyen. Ha pedig nincsenek szabadok, a rokonok kapják...

VII.

A fentiek alapján merült fel az interpretáció új alternatívája. Mivel a „B” felirat környezete állat-, illetve hatalomalatti állattal okozott károkkal kapcsolatos, melyre az „A” felirat is utal (VII. 14.); illetve mivel mindkét felirat e károkat a „Familienverbandhoz” való viszonyukban vizsgálja (mikor felel az úr és mikor nem); és mivel mindkét feliratunkban adásvétellel kombináltan jelentkezik a probléma és mindkettőben szerepel a «*περαιόσει*» ige — ezért ezen ige fordítására nem a szó szerinti „hinübfahren, hinüberliefern, nach Ausland liefern” fordítást javasoljuk, hanem a némileg átvitt értelmű: „átszállít, átad, kiad” szinonimákat. Ez pedig az antik jogokban a károkozás miatti kiadást jelenti: azaz a tulajdonos az ő állata, illetve hatalomalattija által okozott károk miatti kártérítési kötelezettsége alól úgy válthatja ki magát, ha a kárt okozó állatot vagy rabszolgát átadja, kiadja a károsultnak. Azaz a noxális felelősségben találjuk meg azt a problémát, amely a kártérítéssel és a statusváltozással egyaránt összefügg. Ennek megfelelően a két szöveg általunk javasolt fordítása így hangzik:

„A” felirat (IC IV. 72. col. VII. 10—15.)

¹⁰ Α[Ι]κ' ἐκς ἀγ-
ορᾶς πρ[ι]άμενος δῶλον μὲ π-
εραιόσει τᾶν Φεκσέκοντ' ἀμ-
ερᾶν, αἷ τινά κα πρόθ' ἀδικέ-
κει ἔ ὕστερον, τῷ πεπαμέν-
¹⁵ οἱ ἔνδικον ἔμεν.

Ha valaki a rabszolgát a piacról vette, és azt hatvan napon belül nem adja ki, ha az valakinek előbb vagy később károkat okozott, akkor a keresetet a szerző (vevő) ellen kell megindítani.

„B” felirat (IC IV. 41. col. VII. 1—19.)

² κρήματα ἐπὶ [ν]αὸν ἐπι-
διδόμεν[ον ἦ] ἐπελεύσαντα...
⁸ ... τὸμ πριάμ-
ενον [τοῖς μεμπ]ο[μέν
¹⁰ οἰς] τ[ὸν] κρημάτων τὰν
ἄτα[ν] κατ[ι]σστά[μ]ην, ἃ
ἰ Φεκᾶστο ἔγρατται, κ-
αὶ τὸν ἄνδρ' αὐτ[ὸν] ἐπὶ
το[ῖς] [μ] εμπομένοῖς τ-
¹⁵ ὃν κρημάτων ἦμην, αἷ κ
α μὴ περαιόσει ἦ κα πρία-
ται ἐν ταῖς τριάκοντ' ἀμέ-
ραις. αἷ δέ κα συνγνῶντι τ
ᾶν δέκ' ἀμερᾶν μὴ περαιό[σ
η]ν, ἀνδοκᾶν δέ καὶ...

Aki a templomhoz a «*κρήματα*»-t oda-
hajtja vagy odaviszi⁴⁶...

A vevő köteles azoknak, akik a «*κρήματα*»
miatt perelnek, a bírságot kifizetni, ahogy
az írva van, és a (nem-szabad) férfi azoknál
legyen, akik a «*κρήματα*» miatt perelnek,
ha az (ezt) a vétel utáni harminc napon
belül nem adja ki. De ha ők (ti. a felpere-
sek) tíz napon belül hozzájárulnak ahhoz,
hogy ne adja ki, de kezességet és...”

A «*περαιόσει*» igét tehát mindkét feliratban károkozás miatti kiadás (átadás), azaz a noxális felelősség értelemben fordítottuk. Állításaink a nyelvi és a szöveggörnyezet által támasztott követelményeknek a fent kifejtettek alapján megfelelnek. Hipotézisünk bizonyítása azonban csak akkor teljes, ha mindkét feliratunk ellentmondások nélkül megmagyarázható eltérő fordításunk alapján.

⁴⁶ A «*κρήματα*» vagyontárgyakat jelölnek: éppúgy érthetünk alatta állatokat, mint esetleg rabszolgákat is. Az azonban kérdéses, hogy vajon csak ingó dolgokat jelölhettek-e. Vö. D. Lotze, Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum 4. Jh. v. Chr., Berlin 1955. 12. p. A felirat I. oszlopából egyébként az derül ki, hogy itt olyan állatokról van szó, amelyek károkat szenvedtek el.

Az alábbiakban tehát megkísérünk kielégítő interpretációt adni mindkét szövegről. Mindenekelőtt azonban utalnunk kell a gortyni törvények bizonyos specifikumára: még a „Nagy Törvény” sem tekinthető önálló és átfogó kódexnek, amely azzal az igénnyel lépne fel, hogy minden életviszonyt szabályozása alá vonjon. Inkább csupán a szokásjog olyan feljegyzésének tekinthető, amely a korábbi normákat valószínűleg kiegészítette vagy korrigálta⁴⁷. A különböző töredékekre jellemző, hogy bár sokszor eltérő jogfejlődési szakaszokban keletkeztek, anyaguk néha mégis egymásra épül. E megfigyelés alapján megkísérelhetjük az „A” és „B” feliratot is úgy magyarázni, mintha egymásra épülne szövegük⁴⁸. A feliratok eltérő tényállási elemeit (amelyek alább még részletes elemzésre kerülnek) egy közös jellemvonás fűzi össze: ez pedig az, hogy mindkét felirat olyan felelősségi helyzetet rendez, amely a megvásárolt háziállat vagy a megvásárolt nem-szabad ember által okozott károk miatt lép fel: ki felel akkor, ha az állat vagy a rabszolga tulajdonosa (πάστας) adásvétel folytán változik meg, de az adásvétel tárgya előbb (vagy később) valakinek károkat okozott⁴⁹.

1. „A” felirat. A szövegben három olyan szó fordul elő, amelyekből az interpretáció alap gondolatát levezethetjük: először is a «πίστα» (15—16. sor) arra utal, hogy a szabályozott eset előzménye valamilyen lezárt, megkötött adásvételi szerződés: másrészt a «κρήματα» (2, 9, 14. sor), amelyeket a szentély elé kell hajtani vagy vinni (2—4. sor), és amelyek miatt perelnek (8—9. és 13—14. sor) valószínűsítik azt a feltevést, hogy bizonyos állatkárokról van szó.

Meglepő, hogy a szöveg három különböző felelősségi megoldást tartalmaz, nevezetesen: büntetési összeg fizetése a vevő részéről (7—11. sor), a rabszolga átkerülése a pert indítókhoz⁵⁰ (12—14. sor) és bizonyos dolgok kiadása (15. sor). Ez arra enged következtetni, hogy a tényállásban legalábbis három különböző személy érintett: a felperes(ek), a vevő és maga a nem-szabad ember (akit az egyszerűbb fogalmazás kedvéért rabszolgaként is megjelölhetünk, hangsúlyozva azonban, hogy görög és római jogi asszociációk semmiképpen sem alkalmazhatók jogi helyzetére). Ezenkívül feltételezhető, hogy bizonyos kárt okozó, illetve megkárosított is szerepelt a cselekményben (lásd «κρήματα»). A felperes és a vevőn kívüli harmadik személy (az eladott rabszolga) bonyolult bevonása a szöveg azon fordulatával igazolható, hogy a felelősségi szabályoknál kifejezetten két különálló szubjektumot jelöl meg a törvény, méghozzá különvált felelősségi kötelezettséggel: ez a két elkülönülten felelős személy egyrészt maga a vevő, az új tulajdonos; másrészt a rabszolga, akinek a perlőkhöz való kerülésével fenyeget a felirat (12—16. sor). Ennek megfelelően azt kell feltételeznünk, hogy esetünkben valamely nem szabad személyt, pl. egy «Φοικετης»-t vagy «δωλως»-t a vagyonával együtt — amelyben a kárt okozó állat is megtalálható — adtak el. Általánosan elfogadott tény, hogy a «Φοικετης» vagyonjogilag — legalábbis korlátozottan, azaz ingók

⁴⁷ Vö. Bücheler—Zitelmann 46. p., Kohler—Ziebarth 42. p., Willets 8. p., Gagarin 138. p. — aki feltételezi, hogy a „Nagy Törvény” normáit már valahol korábban is írásba foglalták és bizonyos idő elteltével csupán csoportokba rendezték és egy „Great Code”-ban összefoglalták a korábbi szórványos kodifikációkat.

⁴⁸ Már pl. Metzger is hasonlóan rendszerezte és interpretálta e két feliratot.

⁴⁹ Az állatkárok egyszerű eseteit az IC IV. 41. col. I. 1 — III. 7. alatt rendezi a felirat; az adós-rabszolgáért való felelősséget a col. V. 10 — VI. 16. alatt; míg az elzalogosított rabszolga cselekményeiért való felelősséget az IC IV. 47. 1—33. alatt.

⁵⁰ A gortyni jog álláspontját a „nem-szabad” emberek különböző kategóriáit illetően elemzi H. J. Wolff, LAW, Recht I. D.(1), F. Willets, Aristocratic Society in Ancient Crete, Westport Connecticut 1955. 46. p., Lotze 12 és k. p., M. Finley, The Servile Statuses of Ancient Greece, RIDA 7 (1960) 168. és k. p. Wolff azt állítja, hogy a «Φοικετης» röghözkötöttek voltak és így (izoláltan?) nem is voltak elidegeníthetőek; ugyanakkor Finley jogilag nem lát semmilyen bizonyítható különbséget a „nem-szabadok” különböző kategóriái között.

vonatkozásában — jogképesek voltak⁵¹. Az állat minden valószínűség szerint már az adásvétel előtt elkövette a károkozást, különben semmi értelme sem volna a feltételnek: «ἡ κα πρίαιται ἐν ταῖς τριάκοντ' ἀμέραις» (15—17. sor).

Az eddig elmondottak alapján a törvényben szabályozott tényállást a következőképpen írhatnánk le: A rabszolga vagyonába tartozó állat valamely harmadik személy tulajdonában levő állatot megsebzett. A tulajdonos a károsult állatot a szentély elé hajtja vagy viszi (2—4. sor), ahogyan ez általában szokásos volt, hogy a kárt felmutassa és a kárt okozó állat tulajdonosától, aki esetünkben a rabszolga, vagy e rabszolga urától kártérítési igényeinek kielégítését követelje. Ez a cselekvés-sorozat jól ismert más töredékekből, és úgy tekinthetjük, mint az igényérvényesítés törvényi feltételét⁵². A szituációt ugyanakkor az bonyolítja, hogy időközben ezt a rabszolgát vagyonával együtt eladták. A «πριάμενον» (7—8. sor) azt bizonyítja, hogy ekkor a károsult a vevővel szemben érvényesíthette jogos igényeit. A vevő számára két lehetséges út állt nyitva: vagy kifizeti a perlőknek a bírság összegét («τὰν ἄταν κατισσάμην» 8—11. sor), ahogyan azt a törvény előírja, vagy a hatalma alatti «*Foiketής*»-t arra bírja, hogy kiadja a kárt okozó állatot (15—16. sor). A felperesnek azonban a törvény lehetőséget biztosít arra, hogy nyomást gyakoroljon a vevőre, azaz a fenti két megoldás valamelyikének teljesítésére szorítsa. Ha ugyanis a vevő nem hajlandó a bírságot kifizetni, és a «*Foiketής*» sem adja ki a kárt okozó állatot⁵³, akkor maga a «*Foiketής*» — valószínűleg teljes vagyonával — átkerül a felperes (károsult) tulajdonába (12—14. sor).

A 16—17. sorban harminc napos határidőt említ a törvény, amely a rabszolga eladásával kezdődik. Ez úgy értelmezhető, hogy a károsult az adásvételt követően harminc napig köteles várni, és csak azután „teheti rá a kezét” a «*Foiketής*»-re. Azaz a vevőnek e harminc nap áll rendelkezésére, hogy a «*Foiketής*»-t rávegye a kárt okozó állat kiadására (vagy talán esetleg a fizetésre?). E harminc napos határidőn belül azonban a vevő bármikor jelentkezhet, hogy fizetési készségéről tanúbizonyságot tegyen, azaz a vitát a törvényes bírság megfizetésével lezárja. Amennyiben azonban a határidő letelik, és sem a fizetés, sem pedig a károsító állat kiadása nem történik meg, akkor a «*Foiketής*» a felpereshez kerül (12—16. sor), azaz tulajdonosa megváltozik. A harminc napos határidő lehetőséget biztosít a vevőnek arra, hogy felmérje a vita alapját, utánajárjon a bizonyítási kérdéseknek és összevesse a kár mértékét és a várható pénzbírság összegét a «*Foiketής*» értékével, valamint tárgyaljon a «*Foiketής*»-szel a kárt okozó állat esetleges kiadásáról. Lehetősége van tehát a vevőnek arra, hogy a rendelkezésre álló megoldások közül a számára kedvezőbbet kiválassza. Ha a vevő — vagy a «*Foiketής*»? — nem akarja kiadni az állatot, akkor a harminc napon belül bármikor jelentkezhet a károsultnál, és javasolhatja azt, hogy inkább megfizeti az előírt bírságösszeget az állat kiadása helyett. Minden bizonnyal maga az összeg is egyezkedés tárgyát képezte a felek között. Erre utal az a szövegrész is, amely szerint a felperes tíz napon belül nyilatkozhatott, hogy a tulajdonos indítványához hozzájárul-e, azaz a felajánlott

⁵¹ Vö. IC IV. 72. col. IV. 34—38. a «*Foiketής*» vagyonáról és Bücheler—Zitelmann 103. p., Kohler—Ziebarth 50—53. p., Lotze 13. p., A. Kränzlein, Eigentum und Besitz im griechischen Recht des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr., Berlin 1963. 42. p. Hasonlóan a „nem-szabadok” elidegenítéséről (IC IV. 47. 27., IC IV. 72. col. VII. 10—15., Kohler—Ziebarth 54. p., Lotze 16. p.)

⁵² Vö. IC IV. 41. col. I. 9—12., amely szerint a sértett a jogszolgáltatás helyszínére kellett hogy vigye és a sebesüléseket meg kellett, hogy mutassa. Éppúgy előírja az IC IV. 41. col. II. 9—11. is a felmutatást: ha pedig ez az állat halála miatt lehetetlen volt, akkor a bizonyítást tanúknak a helyszínen vezetésével kellett megvalósítani, mégpedig öt napon belül.

⁵³ A «*Foiketής*»-t többféle motívum is arra indíthatta, hogy megtagadja a kárt okozó állat kiadását: pl. nem volt már nála az az állat és másik hasonló sem állt rendelkezésére, amivel teljesíthette volna (ehhez hasonló esetet szabályoz az IC IV. 41. col. V. 15—16.), vagy pl. a személyes felelősségén keresztül a tulajdonos-váltást igyekszik kiprovokálni — Vö. Metzger 105. p., Kohler—Ziebarth 123. p.

összeget elfogadja-e⁵⁴ (17—18. sor). Ha a felperes az összeget elfogadja (és természetesen ennek fejében lemond az állat kiadásáról), akkor a vevő köteles kezest állítani (19. sor).

Tehát a harminc napos határidőt — a törvény szavai szerint is — az adásvételtől, a tíz napos határidőt viszont — a fenti elgondolások alapján — a vevő fizetési ajánlatától kell számítani, amely ajánlatnak valamikor a fenti harminc napon belül kell megtörténnie. Figyelemre méltó egyébként maga a törvény által rögzített perjogi megoldás is. A törvényhozók célja szemmel láthatóan az volt, hogy a felek viszonyába, a jogvita rendezésébe a lehető legtapintatosabban avatkozzanak bele. A perkezdő cselekmény révén — tehát hogy a károsult állatot a szentély vagy más meghatározott központi hely elé kell vinni — már biztosítva van az eljárás publicitása, az „állam jelenléte” a vita rendezésében. Ezen túl azonban a beavatkozás arra korlátozódik, hogy a vitázó felek eljárási cselekményeit előírják — jelen esetben háromféle megoldást kínálva nekik a vita rendezésére. Ezen túl már a felek belátásán és megfontolásán múlik — tehát a saját kompetenciájuk alá tartozik — a számukra legkedvezőbb megoldás kiválasztása. Maga a választás, a döntés meghozatala is egyezkedés tárgyát képezi a felek között. Tipikus megoldása ez az archaikus jogoknak, ahol a magánszemélyek egymás közötti életviszonyaiba való állami beavatkozást igyekeztek a legszükségesebb mértékre szorítani.

2. „B” felirat. Ebben a szövegrészben ismét találkozunk a «*πριάμενος*» (11. sor) szóval, ami a már megkötött adásvételi szerződésre utal. Emellett említi a szöveg a «*δῶλος*»-t, aki valakinek károkat okozott (13—14. sor). Ezek alapján feltételezhető, hogy az előbb tárgyalthoz némileg hasonló tényállással van dolgunk, amely az eladott rabszolga által okozott károkért való felelősséget szabályozza. Ezért talán megengedhető, hogy az „A” és „B” feliratot párhuzamba állítsuk, és feltételezzük, hogy a kártérítési igény érvényesítésének eljárási menete itt is hasonló lehetett. Azaz feltehetően a károsult igényérvényesítésének itt is az volt az előfeltétele, hogy a károkat először felmutassa az arra kijelölt helyen. Ha valamely állat vagy esetleg rabszolga megsebesítéséről van szó, akkor a sérültet a szentély elé (vagy más kijelölt helyre, pl. a jogszolgáltatást vezető személy széke elé...) kellett vinni. A perkezdő cselekmény mindenképpen valamilyen formális aktus volt, amellyel a károsult azt követelte, hogy részére bírságot fizessenek. Ezt az eljárást a „B” felirat már nem rögzíti: nyilván azért nem, mert már régóta magától értetődő és jól ismert volt, mint az igények érvényesítésének mindenkor előfeltétele.

Éppilyen jól ismert és az állatkárok rendezési módjának analógiájára széleskörűen alkalmazott lehetett a vevő választási lehetősége a kártérítés módját illetően. Azaz ha a hatalomfőt a hatalomalatti által okozott károk miatt perelték, akkor két megoldással élhetett: vagy kifizeti a bírságot, vagy pedig kiadja a károkozót⁵⁵. Az eljárás menetét talán a következőképpen foglalhatnánk össze vázlatosan: a sebesült állatnak a szentélyhez cipelése, felhívás a fizetésre a károsult oldaláról, a választási jog gyakorlása a vevő oldalán (fizet vagy kiadja a kárt okozót), és végül a károsult hozzájárulása (beleegyezése) a vevő által javasolt megoldáshoz.

A törvényben, úgy tűnik, csak azt kívánták szabályozni, amit az eljárás menetéből valamiért újra hangsúlyozni vagy esetleg korrigálni kellett. Ezek pedig a következők: egyrészt a hatvan napos (új?) határidő (12—13. sor), másrészt a vevő, mint új tulajdonos fele-

⁵⁴ A «*συνγνῶντι*» igét általában így fordították a korábbi kiadásokban: „übereinkommen, vereinbaren” (Vö. Kohler—Ziebarth 31. p., Metzger 82. p.). Ezzel szemben a szó más árnyalatú fordítása jelen esetben jobban illeszkedik a szövegösszefüggésbe „to agree” (I. Liddell—Scott alapján). Egyébként a szó egy másik helyen is előfordul a „Nagy Törvényben”, ahol *Willeys* is „agree”-vel fordítja (43. p.).

⁵⁵ Vö. IC IV. 41. col. I. 1 — III. 7., IC IV. 47. 1—33., IC IV. 41. col. VII. 1—19.

lösségének megerősítése, amely szempontból mindegy, hogy a deliktumot milyen időpontban követték el (13—14. sor).

A hatvan napos határidő problémájára vonatkozóan a következő megoldások jöhetnek szóba: egyrészt lehetne az egy *perlési határidő* a *deliktum elkövetésének* idejétől számítva; másrészt — az előző szövegünkkel párhuzamba állítva — magyarázhatnánk úgy, mint az adásvételtől számított *várakozási időt*, valamint úgy is, mint *általános várakozási időt*, amely a károk (sérült állat vagy rabszolga) felmutatásától számítódik, és a kárt okozó rabszolga tulajdonosának lehetőséget nyújt a szükséges cselekvések, utánjárások stb. elvégzésére.

Az első javaslatot, tehát azt, hogy a hatvan napot a deliktum elkövetésétől számított perlési határidőként magyarázzuk, úgy válaszolhatjuk meg, ha utánanézzünk, mi jellemzi általában a Nagy Törvény joganyagában a perlési határidőket. Az egész szöveget végigbongészva arra a meglepő eredményre jutunk, hogy perlési határidőket (sőt határidőket egyáltalán) nagyon ritkán említ a szöveg⁶⁶. Ez arra enged következtetni, hogy a törvény az általa rögzített eljárások vonatkozásában csak kivételesen folyamodott ahhoz, hogy határidőkhöz kösse a felek cselekvési lehetőségét. Az „A” felirat által rögzített, az állatkárok miatti perlést szabályozó eljárásban sem került megállapításra semmilyen határidő⁶⁷. Amennyiben azonban a Nagy Törvényben valamilyen határidő mégis rögzítésre került, az általában a jogvita valamely olyan momentumához kapcsolódik, amely bizonyos előkészületet, átgondolást vagy időközbeni eljárást igényel valamelyik fél részéről.

Ez a határidőktől mentes szabályozás nem is annyira meglepő, ha végiggondoljuk a jogvita lezajlását: az igények érvényesítésének legfontosabb törvényi előfeltétele ugyanis az volt, hogy a károkat (sebesült állat vagy rabszolga) nyilvánosan felmutassák. A károsultnak egyszerűen semmilyen más lehetőség nem állt rendelkezésére kártérítési igénye bejelentésére, illetve a károk bizonyítására, csupán a felmutatás⁶⁸. Ez a formális aktus mint előfeltétel, önmagában hordozza a „természetes” perlési határidőt: a sebesült vagy döglött állattal nem lehetett sokat várni vagy habozni — amilyen gyorsan csak lehetséges volt, be kellett indítani az eljárást, fel kellett mutatni a sebeket. Ezzel a felperest egyértelműen arra ösztönözték, hogy amilyen gyorsan csak lehet, pereljen — így szükségtelenné vált az, hogy a törvényhozó mesterségesen írjon elő perlési határidőket.

Ha a törvény a károsultat kedvezőbb helyzetbe kívánná hozni azzal, hogy a deliktum elkövetésétől számítva hosszabb határidőt hagy nyitva számára az igényérvényesítésre, ez nyilván bizonyos szempontból kényelmesebb lenne számára. Ugyanakkor azonban — a fenti megfontolásokon túl — kényelmetlen feladat elé is állítaná, amennyiben a ráháruló bizonyítási terhet megduplázná: nemcsak a károkozás tényét, hanem annak időpontját is bizonyítania kellene.

Hasonló megfontolások alapján valószínűtlen az is, hogy az adásvétel időpontjától számított hatvan napos perlési határidőt értették volna a fenti szöveghelyen. Ráadásul ez a változat még tartalmi ellentmondásban is állna a szöveggel. A „B” felirat vége ugyanis így fogalmaz: «*αἱ τινά κα πρὸθ' ἀδικέει ἔ ὅστερον*» (13—14. sor). Ez a kitétel valóban csakis

⁶⁶ A „Nagy Törvényben” a következő határidők lelhetők fel: I. 7.: «*ἐν ταῖς τρισι ἀμέραις*» azon ember szabadon bocsátására, akinek a szabadságát ítéletben megállapították, I. 26.: «*τὰν πέντ' ἀμέραις*» szintén szabadonbocsátásra, I. 47.: «*ἐν τῇ ἐνιαυτῷ*» a dolog visszaadására, II. 31.: «*ἐν ταῖς πέντ' ἀμέραις*», VIII. 18.: «*ἐν ταῖς τριάκοντα*» az öröklő leány feleségül vételére, IX. 29.: «*τῷ ἐνιαυτῷ*» egyéves határidő, ha a kezes vagy az adós a teljesítés előtt meghalna, XI. 48.: «*ἐν ταῖς ἑκατὶ ἀμέραις*» az asszony esküjére a válás után, IC IV. 41. col. II. 10—11. «*ἐν ταῖς πέντε*» a megsebzett állat felmutatására, ha tanúknak a helyszínre vezetése szükséges, mivel a sértett nem tudja a sebesült állatot a jogvita színhelyére szállítani.

⁶⁷ Vö. IC IV. 41. col. I. 1 — III. 7.

⁶⁸ „Wenn er aber das beschädigte Tier nicht hintreibt oder das tote nicht hinträgt oder nicht zeigt nach der gesetzlichen Vorschrift, soll kein Rechtsanspruch sein” IC IV. 41. col. I. 7—12. ford. Kohler—Ziebarth 29. p.

az adásvétel időpontjára vonatkoztatható. Amennyiben a megvásárolt rabszolga kárt okoz — akár a vétel előtt, akár pedig utána következik is ez be — ezért a kárért a mindenkori tulajdonos, tehát ebben az esetben a vevő felel. A hatvan napos perlési határidő teljesen értelmetlen lenne abban az esetben, ha a rabszolga a kárt az adásvétel után követné el.

Ugyanezen megfontolások cáfolják azt a variációt is, hogy az adásvétel időpontjától számított perbeli váraozási időt lássunk e hatvan napban (mely esetleg az „A” felirattal párhuzamba állítva és az alapján értelmezve lenne elképzelhető).

Így csupán a harmadik lehetőség maradt a fent felvetettek közül: a hatvan nap a vevő javára, a vevő érdekében biztosított váraozási határidő. A fentebb vázolt eljárási szabályokat végiggondolva ez a terminus csak a károk formális felmutatásával kezdődhet. Ezen határidőn belül lehetősége van a kárt okozó rabszolga mindenkori tulajdonosának arra, hogy esélyeit mérlegelje: kivizsgálhatja a dolgot, összegyűjtheti a védekezéshez szükséges bizonyítási eszközöket, végül pedig dönthet arról, hogy melyik megoldáshoz folyamodjon: kifizeti a bírságot vagy inkább átadja a rabszolgát.

Részletesebben kell még szólnunk a szöveg következő kitételéről: «αἱ τινὰ κα πρὸθ' ἀδικέκκι ἔ ὕστερον» (13—14. sor). Az a meghatározás, hogy „a rabszolga a károkat akár a vétel előtt akár azután követte el” a felirattal foglalkozó jogászokat általában arra ösztönözte, hogy valamilyen eladói kellékszavatosságot rendező szabályként értékeljék a „B” feliratot⁵⁹. Ez az első pillantásra meglepő kitétel viszont talán meggyőzően megmagyarázható abból a tényből kiindulva is, hogy a gortyni jogrendszer a Nagy Törvény keletkezésének idején a jogfejlődés még kezdeti stádiumában tartott. Ahogyan azt más gortyni feliratok is tanúsítják (IC IV. 41. col. V. 11—VI. 16. és IC IV. 47. 1—33), ebben az időben Gortynban valószínűleg sokkal gyakoribb jelenség volt a függőségi viszonyban levő nem-szabad elemek elzálogosítása, mint eladása. Elzálogosítás esetén azonban általában nem érvényesül a *nox caput sequitur* elve⁶⁰. Elképzelhető tehát, hogy az a tény, hogy a rabszolga adásvétel útján való megszerzése folytán a felelősség (a tulajdonnal együtt) átszáll a vevőre, még egyáltalán nem volt magától értetődő — így külön törvényi rögzítést vagy legalábbis említést igényelt (13—14. sor).

Továbbá az a meghatározás, hogy akár a vétel előtt, akár utána követték el a deliktumot, arra enged következtetni, hogy a törvényhozó nemcsak azt az esetet tartotta szem előtt, amikor a rabszolga időközben tulajdonost cserélt. Azaz a hatvan napos váraozási határidő talán nemcsak az eladott rabszolga által okozott károk miatti perekre, hanem bármely hatalomalatti által bármikor elkövetett deliktumok esetére is vonatkozott.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a VII. 10—15. alatti törvényszöveg a rabszolgák által okozott károk miatti eljárás két speciális esetét szabályozza összefoglaltan. Egyrészt rögzíti a hatvan napos váraozási határidőt a károk felmutatásától számítva a vevő javára, amely feltehetően általános érvényű volt, azaz minden olyan esetre vonatkozott, amelyben a tulajdonost a hatalma alatti nem-szabadok által elkövetett deliktumok miatt perelték. Másrészt rögzítette azt az elvet, hogy a piacon vett rabszolga által okozott károkért való felelősség az adásvétel momentumával átszáll a vevőre, legyenek bár ezen deliktumok akár a vétel előtt, akár utána elkövetettek.

A „B” felirat utolsó fordulatának értelmezése a szakirodalom által kielégítően tisztázott,

⁵⁹ Vö. a 19. sz. jegyzettel.

⁶⁰ Az elzálogosított szabad ember deliktumaiból fakadóan elsősorban saját maga — saját vagyonával, illetve személyével — felelt (pl. IC. IV. 41. col. V. 11—VI. 16.). Az elzálogosított rabszolga deliktumaiért a záloghitelező csak akkor felelt, ha az a deliktumot kifejezetten az ő parancsára követte el (IC IV. 47. 1—5.). Egyébként természetesen maga a zálogba adó felelt érte továbbra is — Vö. IC IV. 47. 5—8.

melyhez semmi újat sem tudunk hozzátenni⁶¹. A «πεπαμενοι» jelentése: birtokos, illetve tulajdonos⁶². A gortyni törvények általunk fellelt egyetlen magyar kiadásában a szerzők eltérő interpretáció mellett foglalnak állást⁶³. Ez a fordítás a fent idézett legújabb szakirodalmi kutatások alapján meghaladottnak tekinthető, ezenkívül a szöveg illetően való fordítása esetén annak tartalma nem lenne ellentmondásoktól mentesen megmagyarázható.

Összefoglalás. A fent elemzett két felirat összehasonlítását illetően végül is azt kell megállapítanunk, hogy csupán egyetlen közös jellemvonással bírnak: mindkét esetben olyan felelősségi szituáció szabályozása áll előttünk, ahol a károk bekövetkezése valamely eladott rabszolgával összefüggésbe hozható. Azaz az „A” felirat azt az esetet szabályozza, amikor az eladott «Φοικετής» vagyonához tartozó állat okozott kárt harmadik személynek, és ez a károkozás az adásvétel előtt zajlott le. Ugyanakkor a „B” felirat tartalmát olyan károkért való felelősség képezi, amelyeket maga az eladott rabszolga követett el, és a károkozás ráadásul akár a vétel előtt, akár utána is történhetett.

Ebből arra következtethetünk, hogy a törvényhozó különböző esetek kazuista szabályozására törekedett. Az „A” felirat egy egészen speciális esetet szabályoz, mely kivételt képez. A „B” felirat ezzel szemben az egyedi eset keretein belül szélesebb területet érintően rögzíti a szabályt: szerepel benne egyrészt a felelősség rögzítése az adásvétel útján szerzett rabszolga vonatkozásában, másrészt egy — a korábbi szövegekből ismertnél hosszabb várakozási határidő megállapítása, amely valószínűleg nemcsak a vevő, hanem általában minden rabszolgatulajdonos javára érvényesüléshez jutott.

Végül néhány szóval érintenünk kell azt a problémát, hogy vajon milyen módon rendezhették a vevő és az eladó viszonyát a gortyni törvények abban az esetben, ha az eladott rabszolga korábbi károkozása miatt a vevő ellen indított harmadik személy keresetet. Elképzelhető, hogy ennek veszélyét a vevő elkerülhette úgy, hogy az eladó részéről kezes állítását követelte meg⁶⁴. Ez a momentum azonban nyilván sohasem került törvényi rögzítésre, csupán a szerződési gyakorlatban jelentkezhetett. A jog korai fejlődési stádiumában viszont annak a lehetősége sem zárható ki, hogy a megvásárolt dolog esetleges elvesztésének rizikóját teljesen a vevőre hárították — azaz a vevő semmilyen szavatossági igénnyel nem léphetett fel a fenti esetben az eladóval szemben. Egy régi német közmondást idézve: „Augen auf, Kauf ist Kauf!”.

⁶¹ Vö. a legújabb irodalomból G. Thür, Bemerkungen zum altgriechischen Werkvertrag, Studi Biscardi V. 1984 Anm. 44., ahol a korábbi irodalom átfogó feldolgozása is megtalálható.

⁶² Lásd Liddell—Scott...

⁶³ Kapitányfy—Tegyey (306. p.): „Ha valaki a piacról vesz rabszolgát, és hatvan napon belül nem teljesíti a vásárt, és az valakivel előbb vagy utóbb jogtalanságot követ el, a régi gazda feleljen érte”.

⁶⁴ Vö. J. Partsch, Griechisches Bürgschaftsrecht, Leipzig—Berlin 1920. 117. p. Egyébként a „Nagy Törvény” is említi az «ἀνδοκά»-t: IC IV. 72. col. IX. 24—40., IX. 40—43.

⁶⁵ Lásd összefoglalóan M. Kaser, RPR I. 163. p.

ARCHAISCHE KAUFVORSCHRIFTEN

(Zusammenfassung)

In einer rechtsvergleichenden Abhandlung fing ich an, die archaischen Formen der Gewährleistung für Sachmängel auf dem griechischen Rechtsgebiet zu suchen. Während dieser Untersuchung bin ich zu der sogenannten Lex Gortyn, den altkretischen Gesetzen gekommen.

Ein Satz dieser Inschrift (IC IV. 72. col. VII. 10—15.) ist in der Fachliteratur als die erste Erscheinung der Gewährleistung für Sachmängel betrachtet: Wenn der Sklave vor oder nach dem Kauf Jemandem Schaden zugefügt hatte, konnte er dem Verkäufer innerhalb der gesetzlichen Termin (60 Tage) zurückgegeben werden. Eine ähnliche Regelung findet sich sogar auf einer noch älteren gortynischen Inschrift (IC IV. 41. col. VII. 1—19.) mit der Termin von 30 Tagen.

Es schien mir nicht so zweifellos, dass die Gortynier in dem 5. Jh. v. Chr. einen einzigen Fall der später ausentwickelten (römischen) Gewährleistung für Sachmängel: die Rückgabe wegen Noxa gekannt hatten. Deshalb versuchte ich die beiden Inschriften anders auszulegen. Leider standen mir die Beweismittel nur in sehr beschränkter Menge zur Verfügung: Es waren die gesetzliche Umgebung, der Textzusammenhang und die Übersetzungsvarianten zu überprüfen.

So kam ich zu der Behauptung, dass beide Inschriften um die Regelung der blossen Noxalhaftung handeln.

A fogyasztóvédelem néhány elvi kérdése. Az intézmény érvényesülése Csongrád megyében

A tanulmány — szándékoltan — kettős bontásban tárgyalja a fogyasztóvédelem anyagát. A I. részben a fogyasztóvédelem általános jogi, közgazdasági, gazdaságpolitikai kérdéseit elemzi, míg a II. rész az intézmény funkcionálásának Csongrád megyei tapasztalatairól számol be.

I.

A fogyasztóvédelmi rendszer rendkívül átfogó és ugyanakkor összetett kategória. Közgazdaságilag ismert, hogy a fogyasztás a gazdasági tevékenység egyik határszférája, végső soron minden termelés célja: a fogyasztó pedig a társadalmi termék felhasználója, akinek számára a termelés folyik. A fogyasztóvédelmi rendszer végső célját az intézmény elnevezése önmagában tükrözi. A célt megvalósító eszközök azonban széles skálájúak és heterogének, akár a gazdaságpolitikai, a közgazdasági vagy éppen a jogi eszköztárra gondolunk — és ugyanakkor állandóan bővülő tendenciát mutatnak. Elég utalnunk pl. a közgazdasági — illetőleg gazdaságpolitikai profilú fogyasztóvédelmi témákkal összefüggésben a gazdasági-érdekeltségi rendszer, az árpolitika, a kereskedelempolitika, a piacpolitika, a marketing tevékenység, a piacszerzés kérdéseire, egészen a fogyasztólélektani (consumer psychology) vizsgálatokig, amely hazai szakirodalmunkban főleg mint vevő-lélektan ismert. De gyűjtőfogalom a fogyasztóvédelem a jogi megközelítés szempontjából is: a rendszer hatékonysága szempontjából egyformán jelentősek a vagyoni jogi, igazgatási-szervezeti, eljárásjogi és a közvetlen szankciós (büntetőjogi, szabálysértési, gazdasági bírságbeli) intézmények és megoldások egyaránt.

A fogyasztóvédelem igazgatási (közjogi, közigazgatási) vonatkozásai szempontjából általánosan ismert és elismert, hogy — a mainál persze szűkebb értelemben vett fogyasztóvédelem, vagy talán pontosabban „lakosságvédelem”, „közösségvédelem” — történetiségében elsődlegesen éppen igazgatási-jogi, szervezési eszközökkel és módszerekkel valósult meg, mégpedig a legkülönbözőbb területekről véve a példákat: egészségügyi, élelmiszer- és piacvédelmi, illetőleg rendészeti stb. előírásokkal. A termelési és elosztási viszonyok fejlődése, a műszaki-technikai színvonal modern viszonyok közepette szinte rendkívüli üteme, mindezekkel összefüggésben a társadalmi igények és elvárások óriási arányú megnövekedése természetessé teszi, hogy napjainkban a fogyasztói védelem igazgatási összefüggéseinek a tematikája is rendkívül kiszélesedett. „A fogyasztóvédelem joga egyesíti a fogyasztóvédelem minden szabályát. Ide tartozik például a minőségvédelem, amely önmagában is egyesít államigazgatási jogi, polgári jogi és munkajogi elemeket, a fogyasztói érdekképviseletek létrehozása, az általános szerződési feltételek különjoga, a család módon való reklámozás és szerződéskötés (árak küldése megrendelés nélkül, részletátadás súlyos feltételekkel) stb.” (Eörsi Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó Budapest, 1979.)

Világviszonylatban jelentkező tendencia tehát e területen is az idevágó kérdések komplex jogi szabályozása, úgy, hogy az egyes jogágak a maguk sajátos módszereivel és szankciós rendszerével vesznek külön-külön is a hatékony rendezésben, de a viszonylagos — és nem egyszer alig érzékelhető — elkülönültség mellett a maguk együttműködésében teremtik meg a fogyasztóvédelmi rendszer optimális hatékonyságát. Számos ide sorolható jogintézményen keresztül igazolható a most említett megállapítás helytállósága. Aligha vitatható például, hogy a fogyasztóvédelem szempontjából annyira súlyozott fontosságú „szabványrendszernek” erőteljesen vannak igazgatási oldalai, de különösen a magyar jogi szabályozásban erőteljesen jelentkeznek a polgári jogi hatásai (Ptk. 308. §). Hivatkozhatunk továbbá a minőségellenőrzés témakörére, melynek vállalati belső gazdasági aspektusa mellett az állami és társadalmi szervek által történő ellenőrzése során, ismét más oldalról pedig a konkrét fogyasztó (vásárló, megrendelő stb.) részéről történő ellenőrzés során más-más jogági módszerek és eszközök domborodnak ki. *Ma már korszerűtlen az a felfogás, amely a fogyasztóvédelmet lényegében a minőségvédelemmel azonosítja.*

A fogyasztóvédelmi rendszer a minőségvédelmi rendszernél tehát nyilvánvalóan lényegesen szélesebb körű kategória. *Az utóbbi az előbbinek szerves része, egyik legfontosabb ágazata; ezért optimális hatékonysággal akkor funkcionál, ha az adott társadalmi, gazdasági viszonyoknak megfelelően szervezett fogyasztóvédelmi rendszerbe ágyazódik; mindez természetesen feltételez egy megfelelően kiépített, sokoldalú és átfogó fogyasztóvédelmi rendszert.*

A minőségvédelmi rendszerrel összefüggő jogi kérdésekkel a jogirodalom és joggyakorlat viszonylag kiterjedetten foglalkozik, illetőleg találkozik, bár tény, hogy a vizsgálatások középpontjában általában és elsődlegesen a klasszikus polgári jogi eszközök és módszerek hatékonyságának értékelése áll. Kevésbé mondható el a sokoldalú kutatás a minőségvédelmi rendszer további jogi eszközeire, különösen azoknak a gazdaságpolitikával szintetizált összefüggéseinek a bemutatására. Kétségtelen a fejlődésnek az az igénye, hogy a szűkebb értelemben vett „minőségvédelmi” szemlélet tágabb értelmű fogyasztóvédelem kereteibe illeszkedjen be.

A hazai jogi szabályozás fogyasztó- illetve minőségvédelmi profilú legfontosabb forrásai, területe, ill. rendelkezései: a) Polgári Törvénykönyv, — az általános szerződési feltételek megtámadhatósága; kettős érvényesítés; b) Gazdasági erőfőlénnyel való „visszaélés” problematikája; c) Belkereskedelmi törvény — 1978. évi I. sz. törvény IV. fejezete, mely a fogyasztói érdekvédelem címet viseli; d) Büntető Törvénykönyv — 1978. évi IV. törvény (294—295. szakasz, 137., 296. szakaszok); e) Szabálysértési jogszabályok — SzTV, továbbá 19/1979. (V. 15.) Mt. sz. rend. stb.; f) Szankciós rendszert illetően a gazdasági bírságról szóló jogszabályok; g) A fogyasztói védelem igazgatásjogi kérdései, különösen a Minisztertanács 1110/1989. (VIII. 5.) MT határozata a kereskedelemről szóló törvény elveiről (V. Fogyasztóvédelem c. része); h) Itt kell továbbá említést tennünk a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról szóló 1984. évi IV. tv.-ről, valamint az Országgyűlés által tárgyalni szándékolt versenyjogi tervezetről.

A minőségvédelmet általában szolgáló jogintézmények, illetőleg egyéb jogi eszközök: a) A termékek minőségi követelményének meghatározása; b) A minőség tanúsítása; c) A minőségi meghatározók megtartásának ellenőrzése hatósági, illetőleg nem hatósági úton és módszerekkel történő vizsgálata, a minőségvédelmi rendszer hatékonyságát közvetett módon befolyásoló eszközöknek, mint pl. termékek megkülönböztető minősítésének rendszere, mintatermek, kiváló áruk fóruma stb.

Intézmények, amelyeknek a minőségvédelmi rendszer korszerűsítése szempontjából gazdaságpolitikailag fejlesztendőek: a) Szabványok, beleértve a szabványoknak az igényérvényesítési határidők alakulásában betöltött szerepét (kötelező alkalmassági idő); b) Védjegyek. Védjegy és minőség összefüggései. (A védjegy mindenekelőtt elkülöníti a megjelöléssel el nem látott árukat a többi azonos vagy hasonló árutól, de e hagyományos funkciója mellett

mindinkább biztosítja a vevőket arról, hogy a védjegyes termék meghatározott tulajdonságokkal és sajátosságokkal rendelkezik, mégpedig olyanokkal, amelyeket a vevők elvárnak.)
c) Vevőszolgálati szerződés.

A fogyasztóvédelem általában; szabályozása a nyugat-európai jogrendszerekben. A fogyasztók védelméről és tájékoztatásáról az EGK Miniszterek Tanácsa elnevezésű szervének 1975-ös irányelve rögzíti az egészségvédelemhez és biztonsághoz, a gazdasági érdekvédelemhez, a fogyasztó kártérítéséhez, a tájékoztatáshoz, felvilágosításhoz és képviselőhöz való jogot. Az 1981-es program pedig az árat és a minőséget emeli ki. A fent említett fogyasztói alapjogok érvényesülése érdekében hozott intézkedések közül kiemelkedik a EGK közösség Tanácsának „a hibás termékért való felelősségről” szóló 1985. VII. 25-én hozott irányelve, mely mind a 12 tagállamban kötelező érvényű.

Fogyasztóvédelem — termékfelelősség

A fogyasztóvédelem szempontjából vitathatatlanul az egyik legkiemeltebb terület a külföldi jogokban az ún. termékfelelősség intézménye, melynek a nyugati jogrendszerekben számos tétele található, a jogirodalomban pedig az egyik legfrekvenciáltabb terület. Nem mondható el ez a hazai helyzetről. A jogirodalom ugyan egyre fokozottabban fordul a hibás teljesítés eme speciális esetköre felé, a jogalkotás azonban az átfogó szabályozással még késlekedik és inkább a bírói gyakorlatban fogalmazódnak meg egyes tételek, illetve követendő megoldások. A termékfelelősség témakörének részletes tárgyalása természetesen túlmegy a jelenlegi tanulmány terjedelemeadta lehetőségein; mégis a fogyasztóvédelem szempontjából kiemelten kezelendő intézmény jövőbeni rendezését illetően néhány elgondolást illetve tételt megemlítünk, mint jövőbeli javaslatokat, illetve rendezendő kérdéseket: kimentést tűrő objektív (tehát fokozott, de nem feltétlen) felelősség; a kártérítés egyszerűségének korlátozott volta; az előállító, illetőleg forgalomba hozó felelőssége, vagy láncolatos helytállásának problematikája; felelősség áthárítása belső viszonyban; a termékért való felelősség biztosíthatósága; a termékfelelősség hatálya; a termékek körének megjelölése stb.

Fórum-rendszer

a) A jelenleg kiépült szervezeti rend reformjának szükségességét illetően különböző javaslatok kidolgozása látszik indokoltnak (a népi ellenőrzés megszűnése több vonatkozásában módosított helyzetet teremt). Szükségesnek látszik viszont a társadalmi ellenőrzés elemeinek (tanácsi, szakszervezeti ellenőrök), az állami vonalon a kereskedelmi és piacfelügyelőségek 1988-ban korszerűsített szervezete hatékonyságának a vizsgálata.

Külön kell szólnunk a 3 éve funkcionáló, társadalmi profilú, ágazatoktól független szervről, a minisztertanácsi határozatban körvonalazott, Fogyasztók Országos Tanácsáról (illetve területi hálózataról). A Fogyasztók Országos Tanácsa jogi személy, mely — a minisztertanács egyetértésével — a következő feladatokat látja el: figyelemmel kíséri és értékeli a fogyasztók jogainak érvényesülését; ajánlásaival segíti az államigazgatási szervek és a gazdálkodó szervezetek fogyasztókat is érintő tevékenységét; véleményezi a fogyasztók széles körét érintő jogszabályokat; a fogyasztókat megillető jogok megsértése esetén az érdekelt szerveknél vizsgálatot, intézkedést kezdeményez, különösen ha ezt az illetékes szervek elmulasztották; segíti a fogyasztók tájékoztatását az áruk és szolgáltatások minőségéről, választékáról és a fogyasztókat megillető jogokról; a fogyasztók jogainak sérelme esetében kezdeményezheti a felelősségre vonást, illetve a törvényes szankciók alkalmazását; együttműködik a fogyasztási cikkek, a fogyasztói és egyéb szolgáltatások minőségét vizsgáló intézkedésekkel, valamint a Kiváló Áruk Fórumának titkárságával, javaslataival segíti munkájukat; vásárlói panasszal kapcsolatban tájékoztatást ad, közérdekű panasz ese-

tében — megbízás alapján — ellátja a vásárló képviselőt a gazdálkodó szervezetek, az államigazgatási szervek és a bíróságok előtt; figyelemmel kíséri az általános szerződési feltételek jogszerűségét és a fogyasztók érdekeit sértő kikötéseket a bíróság előtt megtámadhatja stb.

b) Itt említhető meg, de külön tárgyalandó a minőségellenőrző intézetek, különösen a KERMI jogállásának pontosítása.

c) A jövőben vizsgálandó kérdés továbbá, hogy az állampolgári jogok országgyűlési biztosa (Alkotmány 32/B.), illetve hasonló intézmény rendszeresítése mennyiben lehetséges a fogyasztói érdekvédelem hatékonyságának fokozása szempontjából. (Összevetés a ombudsmannak a külföldi jogokban ismert idevágó hatáskörével.)

II.

Mint a bevezetőben már említettük, a tanulmány második része a fogyasztóvédelem elveinek, megoldásainak, a gazdasági háttérnek a Csongrád megyei vonatkozásaival, a tételek érvényesülésével, a védelemben résztvevő állami és társadalmi szervek tevékenységével, általában tehát azokkal a kérdésekkel foglalkozik, melyek az optimális hatályosulást töreksenek — ha még messze nem is kielégítő eredménnyel, de említésre méltó igényességgel megvalósítani. A téma fontossága vezette mindenek előtt a Csongrád Megyei Tanácsot abban, hogy a témakörrel súlyozottan foglalkozzon, méghozzá úgy, hogy alább tárgyalandó módon más megyei, állami és társadalmi szerveket a munkájához igénybe vegyen.

A JATE Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszéke az említett felismerések figyelembevételével évek óta egyik fő kutatási területként foglalkozik a fogyasztóvédelem (ezen belül különösen a minőségvédelem) problematikájával. E munkálatok eredményeként készült el az az összefoglaló anyag, amely a Csongrád Megyei Tanács, valamint az egyéb állami és társadalmi szervek idevágó tevékenységéről ad értékelő tájékoztatót. A tanulmány vonatkozó része több dimenziójú. Területileg Csongrád megyére korlátozódik, időben az 1980—1988 közötti időszakot fogja át, témáját tekintve pedig a tanács, a kereskedelmi felügyelőség, a szakszervezet, illetve a fogyasztók területi tanácsai által végzett tevékenységet helyezi górcső alá a hozzáférhető adatok alapján. Világos ugyanis, hogy a kifejezetten vagy közvetetten fogyasztói érdekvédelmi feladatokat ellátó szervezetek figyelemmel kísérésével egy plasztikus kép kialakításának reményében jobban nyomon követhető a speciális, az érdekérvényesítésben jellegéből adódóan mindennél inkább szervezeti súlyt és eszköztárat is követelő érdekvédelem. (A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy a népi ellenőrzés idevágó tevékenységével nem foglalkozunk, mivel e szerv feladatait — megszűnésük folytán — más szervek fogják a jövőben ellátni.)

A fogyasztóvédelem helyzete a megyében 1980—1988 között

A Csongrád Megyei Tanács két ízben tárgyalt jelentést, illetve beszámolót a fogyasztói érdekvédelem alakulásáról a kereskedelem és a szolgáltatás területén.

Az első az 1980—83 közötti időszakot, a másik az 1984—1987 közötti időszakot tekintti át; vagyis a problémakör rendszeres, átfogó figyelemmel kíséréséről van szó.

Az első jelentés leszögezi: a fogyasztói érdekek érvényesítését szolgáló jogi szabályozás nem mindenben követte maradéktalanul a szükséges változásokat. A kereskedelemben az érdekvédelem jogi szabályozottsága megfelelő, a szakszervezeti keretek rendezettek, a szankcionálási lehetőségek széleskörűek. A lakossági, fogyasztási szolgáltatások jogi szabályozása hiányos, a szervezeti keretek, a szankcionálási lehetőségek csak részben adóttak. Emiatt a fogyasztói érdekek maradéktalanul nem érvényesíthetők.

A második jelentés szerint kezdeményezték több, a fogyasztói érdekvédelmet érintő jogi szabályozást: pl. minőségvédelem, várakozási idő, nyitva tartás stb. Többször észrevételezték a központi szerveknél — kellő eredmény nélkül — az anyag és az alkatrészellátás helyzetének javítását. A szolgáltatást igénybe vevők jogi védelme teljesebb körű lett, pl.: a jótállás kiterjed a lakásépítésre, szankcionálják a nem megfelelő panaszügyintézkést.

Az 1988-as beszámolóban a következők találhatók: a kínálati viszonyok még ma sem igazodnak kellő rugalmassággal a lakossági kereslethez, a piacépítő munka eredménye még alig érzékelhető. (Noha megjelentek az új vállalatirányítási, vállalkozási formák, érzékelhető a magánkisipar és magánkereskedelem térhódítása.) A gazdálkodóknak, a vállalkozóknak még ma is lehetőségük van — bár fokozatosan csökkenve — a kínálati viszonyok egyoldalú alakítására. Az erre való tanácsi ráhatás eszköztára szűkült.

A bővülő jogi, fogyasztói érdekvédelmet is szolgáló tanácsi hatósági eszközrendszer önmagában valódi, a kereslet által vezérelt, a fogyasztó dominanciáján alapuló, az ő igényeinek kielégítését célzó piac hiányában, tehát hiánygazdálkodásban, a kínálati oldalon lévő igazi versenye nélküli helyzetben szükséges, de nem elégséges feltétele a fogyasztói érdekvédelem kiteljesedésének.

Kritikus pont a megyében (de országosan is) az árak, áremelések, árellenőrzés kérdésköre.

Az első időszakban a kereskedelemben évente mintegy 5500 ellenőrzést végeztek, amelyből az árellenőrzés 65—68%-ot képviselt. A második időszakban az árhatóságok az 1984. évi háromezer ellenőrzéssel szemben 1987-ben már több mint négyezer vizsgálatot tartottak. Az ellenőrzéseket követő intézkedések aránya csökkenő: 1984-ben 27%, 1987-ben 11,5% volt.

Az aránycsökkenés részben a szankcionálási lehetőségek módosulása, részben a gazdálkodók ármunkájának javulása miatt következett be.

Nőtt ugyanakkor a szigorúbb szankciók aránya. A gazdálkodók, vállalkozók minden lehetőséget igyekeznek kihasználni az árak emelésére, költségeik növekedését automatikusan érvényesíteni kívánják és tudják áraikban, ráadásul a keresleti-kínálati viszonyok által nem indokolt mértékben.

Mivel azonban ma a termékek, szolgáltatások 80%-a szabadáras, az indokolatlan ár-emelkedéseket a jelenlegi ellenőrzéscentrikus fogyasztóvédelmi metodikával nem lehet megakadályozni. Ez a megállapítás már csak azért is igaz, mert a szabad ár térnyerése, az árképzési hatáskör kiszélesítése, az árképzési követelmények módosítása nehezebbé teszi az árellenőrzés megfelelő nivón tartását, olyan szakmai felkészültséget követel, amelyet társadalmi ellenőroktől az esetek nagyrésztében nem lehet elvárni.

Az árkérdés egyébként a mostani időszakban kifejezetten kulcskérdés, hiszen ez az a terület, ahol a fogyasztó jelenleg szinte teljesen kiszolgáltatott.

Fontos, túlzás nélkül alapvető területei a fogyasztói érdekvédelemnek az ár és minőség összhangjának biztosítása, a minőségvédelem.

A vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy a fogyasztási cikkek kereskedelmében a nagykereskedelmi vállalatok közös minőségátvételi szerveinek működése megfelelő. A kiskereskedelemben a minőségi átvétel csak érzékszervi úton történik, s ezt egészíti ki a minőségellenőrző szervek munkája.

Gyakori hibának találták a fogyasztathatósági, eltarthatósági minőségmegőrzési határidők, a minőségellenőrzés ideje feltűntetésének hiányát.

A leggyakoribb hiba a szabvány előírásától való eltérésben jelentkezett.

Az iparcikk-kereskedelemben nagy gyakorisággal fordult elő az alacsonyabb minőségi osztályba sorolt áru I. osztályúként való értékesítése.

A fogyasztói szolgáltatások körében az ellenőrzések, de emellett a közérdekű bejelentések és panaszok jelentős része is a jótállási kötelezettségeket, szavatossági jogokat és a vállalási határidőket érinti.

Érdekes következtetésre nyílik lehetőség, ha figyelembe vesszük, hogy az 1988-as megyei tanácsi jelentés a korábbinál kisebb súlyt fektet a minőségvédelmi problémák taglalására. Valószínűleg nem javult ezen a téren annyit a helyzet, hogy akárcsak kismértékben is landjon ez irányú figyelmünk.

Örvendetes viszont, hogy pl. az 1988-as felmérés szerint a szolgáltatásokra vonatkozó fogyasztói érdekvédelmi anyag jobban elkülönül a kereskedelmitől, hiszen az előbbiben még az utóbbinál is több a tennivaló, az objektíve meglévő megkülönböztető jegyekre, a problematikának a szolgáltatások területén történő későbbi megjelenésére, viszont annál égetőbb jellegre tekintettel.

A fogyasztói érdekvédelmi helyzet javulását, a problémák, konfliktusok feletti elsiklás helyett azok felszínre kerülését jobban szolgálná, ha a fogyasztók a helyszínen maguk is fellépnének érdekeik védelmében személyesen és vállalnák az aktív közreműködést a hiányosságok visszaszorításában.

Ehhez természetesen olyan közszellemre, hangulati és döntően tudati viszonyokra van szükség, amelyek között kivételezhető egy ilyen következtetés, magatartás. Ennek pedig feltétele a fogyasztói jogaik megismertetése, az információk eljuttatása az azt felhasználni tudókhoz, a megfelelő tájékoztatás és propaganda. Ebben a kérdésben bizonyos javulás állapítható meg.

A megyei kereskedelmi felügyelőség tevékenysége, ellenőrzései

A fogyasztói érdekvédelmi szervezetrendszer központi szerepet játszó szervezete a megyei kereskedelmi felügyelőség, amely a 61/1988. (VII. 22.) MT sz. rendelet következtében 1988. augusztus 1-től kereskedelmi és piacfelügyelőség néven működik tovább. Ez lényeges változásokat jelent, amelyekre még visszatérünk, egyelőre az eddigi tevékenységüket veszítjük szemügyre. Pozíciójukból, munkájukból adódóan a legtöbb és legrészletesebb adattal ők rendelkeznek, gyakorlatilag a többi állami, társadalmi szervezet kikerülhetetlenül velük kell, hogy együttműködjön, hiszen a legérdekesebb, leghatékonyabb, leghatásosabb és legnagyobb mennyiségű munkát — a többi szervezethez viszonyítva — a jogszabályok által meghatározott jogállásuknak, feladat- és hatáskörüknek megfelelően ők végzik a fogyasztói érdekvédelem területén.

A leggyakoribb, közvetlenül fogyasztói érdeket sértő szabálysértési tényállások a következők: árrágítás, jogosulatlan kereskedelem, minőség hamis tanúsítása, hamis termékjelzés, rossz minőségű termék forgalomba hozatala, vásárlók megkárosítása, áru jogtalan visszatartása, vesztegetés, minőségrontás (élelmiszereknél), szabványügyi szabálysértés, vásárlók minőségi kifogásainak szabálytalan intézése, vásárlók könyvének szabálytalan kezelése.

A közvetetten fogyasztói érdeket sértő leggyakoribb tényállások a következők: kötelezően előírt nyilvántartások vezetésének elmulasztása, bizonylati fegyelem megsértése, árak ellenőrzésének akadályozása (árnyilvántartás, árfeltüntetés, árvetési kötelezettség elmulasztása).

Ezen tényállások közvetettségük ellenére is komolyan és jelentősen sérthetik a fogyasztói érdekeket, hiszen megnehezítik az információhoz jutást, a mélyreható és konstruktív ellenőrzést.

A felügyelőség szemszögéből nézve logikusan levezethetők nehézségeik is, hiszen például látszólag védhető álláspontjuk szerint csökkenteni mozgásterületeket az, hogy nincsenek árhatósági jogosítványaik, csupán ellenőrzési lehetőségük. Csak helyeselhető viszont az újabb intézkedés, amely őket a megyei tanács vb fogyasztói érdekvédelmi és piacfelügyeleti ellenőrzési feladatokat ellátó szakigazgatási szerveként definiáló 61/1988. (VII. 22.) MT sz. rendelet 2. § (3) bekezdése szerint árszabályozás körébe tartozó kérdésnél vizsgálódhatnak,

vagy az illetékes árhatóságot értesítik. Így nincs más választásuk, mint az eddigi gyakorlat további folytatása, vagyis szoros munkakapcsolat kialakítása a megyei és helyi árhatóságokkal a hatékonyabb árellenőrzés céljából, az átfedések és párhuzamos ellenőrzések elkerülése végett.

A szakszervezetek megyei tanácsának a témát érintően végzett munkája

A fogyasztói érdekvédelemben az eddig említett állami szervek szorosan együttműködnek, munkakapcsolatot tartanak fenn, koordinált programokat hajtanak végre társadalmi szervekkel, így a szakszervezetek megyei tanácsával (SZMT) is.

A már említett 1984-es megyei tanácsi jelentés a fogyasztói érdekvédelemről megállapítja, hogy a társadalmi szervezetek segítő közreműködése a fogyasztói érdekvédelem érvényesítésében nélkülözhetetlen.

Ebben a tevékenységben a kereskedelem területén az SZMT is részt vesz 400 társadalmi ellenőr foglalkoztatásával. Ezért érdemes közelebbről megvizsgálni a szakszervezeti törekvéseket, ténykedéseket.

A szakszervezet, mint a lakóhelyi érdekvédelem egyik formáját, több évtizede hagyományos tevékenységébe illeszthetőnek tekinti a fogyasztói érdekvédelmet, ezért szervezte meg a társadalmi kereskedelmi ellenőrzést.

Céljuk az volt, hogy megvalósítsák a lakosság ellátását meghatározó kereskedelmi és vendéglátó hálózat komplex és folyamatos ellenőrzését, az ellenőrzések során a kereskedelmi dolgozók munkájának fogyasztói oldalról történő véleményezését, segítségét, a munkájukat gátló hibák, hiányosságok feltárását.

Az SZMT szempontjából ennek az a jelentősége, hogy önálló, közvetlen információkat biztosít, amelyet továbbíthatnak a SZOT-hoz, s így már fontos szerepet játszik ez a tevékenység a politikai érdekvédelemben betöltött pozíció alátámasztásához, erősítéséhez. Tehát az SZMT egyfajta jelző szerephez jut.

A szakszervezeti társadalmi ellenőrök a tanácsi társadalmi aktívakkal közösen végzik vizsgálataikat a 7/1973. (VI. 23.) BkM. sz. rendelet és azt az módosító 3/1987. (IV. 23.) BkM sz. rendeletben foglalt feladatok és jogok alapján.

A gyakorlatban döntően próbavásárlásokkal, mérőeszközök hitelességével, beállításának pontosságával, a bolt külső és belső rendjével, tisztaságával, a személyi higiéniával, a kiszolgálás rendjével, a nyilvántartási idővel, az áruellátással (társadalmi-politikai jelentőségénél fogva döntő mértékben a hiánycikkkel), a szállítási fegyelemmel, az árukészlet tárolásával, raktározásával, az árumegállapítással, áralkalmazással, az áruk szavatosságának vizsgálatával, a társadalmi tulajdon védelmével foglalkoznak.

A társadalmi ellenőrök megállapításait összegezve a tapasztalatokat nemcsak a saját hierarchiájukban továbbítják, hanem a tanácsi szervezeteket is tájékoztatják, remélve, hogy az információs csatorna kétirányú, tehát a szakszervezet is kap adatokat a tanácsi, felügyelő-ségi vizsgálatokról.

Az SZMT ezen vizsgálat eredményeképpen értékes információs jelentéseket küldhetett a SZOT-nak, amely azokat felhasználhatta tárgyalásos érdekegyeztető stratégiájában.

A fogyasztók megyei tanácsa, a fogyasztók helyi tanácsai által végzett tevékenység

A Hazafias Népfront Csongrád Megyei Elnöksége 1982-ben létrehozta a Fogyasztók Megyei Tanácsát, abból kiindulva, hogy a fogyasztók érdekvédelme széles körű társadalmi ellenőrzéssel párosuló állami feladat, s a Hazafias Népfront, mint a lakosság széles rétegeit tömörítő tömegmozgalom, szükségesnek tartotta, hogy más társadalmi szervekkel együtt

tesen részt vegyen a fogyasztói érdekek érvényesítését szolgáló társadalmi kontrolli megvalósításában.

A megyében 9 fogyasztók helyi tanácsa működik: Szegeden, Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Makón, Csongrádon, Kisteleken, Mindszenten, Mórahalmon, Üllésen.

Összefoglalás

A bemutatott szervezetek számából és tevékenységéből levonható az a következtetés, mind állami, mind társadalmi vonalon elegendő számú szervezet áll rendelkezésre a fogyasztói érdekvédelmi tevékenység gyakorlásához, amely tény csak üdvözölhető, hiszen az annyira heterogén kiindulópontú — az egész lakosságról van szó — fogyasztói érdekek csak szervezetekben manifesztálódhatnak kellő súllyal a más érdekeket artikuláló szervezetekkel szemben.

Am ezek a szervezetek egyrészt objektív külső okoknál fogva sem jutnak elég mozgástérhez; gondoljunk csak például a kereskedelmi felügyelőség szélmalomharc-szerűvé váló munkateher-többletére, amelyet — mint már említettük — semmi sem kompenzál, s amely azt a látszatot kelti a szemlélőben, hogy a felsőbb érdekérvényesítés régióiban a nagyvállalatok, vállalkozók klasszikus (és egyben idejétmúlt) korlátlan versenyt és teljesen szabad piaci viszonyokat favorizáló felfogása parttalanul érvényesül a modernebb, a versenytársakat és a nem versenytársakat (fogyasztókat), a közérdekeket is figyelembe vevő, piaci magatartást szabályozó felfogással szemben.

Másrészt — különösen a társadalmi szervezeteknél igaz ez — belső okok is közrejátszanak a fogyasztói érdekvédelmi tevékenység tartalmi fogyatékságaiban, ideértve az e munkában résztvevők belső készítetésének hiányát is.

Természetesen az ma már világos, hogy egy egészséges piacgazdaság kiépítésének közepette tanácsi határozatokkal kívülről nem lehet elérni, hogy a gazdálkodó szervezetek belső érdekeltségi viszonyaiban például a gazdasági vezetőt a fogyasztói érdekvédelmet segítő intézkedései révén ítélje meg, ismerje el a vállalata anyagilag-erkölcsileg. (Ezt kísérelte meg az 1984-es megyei tanácsi jelentés határozati javaslata.)

A megoldás az lehet, ha a fogyasztó formális, fejlett gazdasági háttér nélküli, csupán deklarációkkal történő középpontba állítása helyett a hiánygazdálkodástól mentes gazdaság és modern jogszabályok tartalmilag állítják a fogyasztót központi helyére.

Ebből következően üdvözölni és erősíteni kell azt a törekvést, hogy a megyében is erősödjön a lakosság bizalma a tanácsi szervek fogyasztói érdekvédelmi tevékenysége iránt, hiszen itt valóban döntően állami feladatról van szó. Remélhető azonban ez nem a fokozódó fogyasztói kiszolgáltatottság érzésének hatalmi támaszt kereső reakciója lesz az elkövetkezendőkben, hanem önálló, vagyonérdekelt, s így a vevő kiszolgálásában érdekelt gazdálkodó szervezetek létéből fakadó természetes munkamegosztás eredménye. E munkamegosztásban a társadalmi kontroll képviselői szervezetek is megtalálják a helyüket. Olyan szervezetekre van tehát szükség, amelyek a fogyasztói érdekvédelem tárgykörében óhatatlanul adódó konfliktusokat megfelelő súllyal és szakértelemmel a fogyasztó javára fel tudják oldani, illetve preventív tevékenységre is képesek megfelelően koordinált módon.

PRINZIPIELLE FRAGEN DES VERBRAUCHERSCHUTZES
GELTUNG DER INSTITUTION IM KOMITAT CSONGRAD

(Zusammenfassung)

In der Studie wird — wie es auch aus dem Titel hervorgeht — das Problem in zwei Teilen behandelt. Im Teil I. werden die allgemeinen juristischen, volkswirtschaftlichen und wirtschaftspolitischen Fragen des Verbraucherschutzes analysiert, im Teil II. aber wird über die Erfahrungen berichtet, wie diese Institution im Komitat Csongrad funktioniert.

Im Teil I. werden die juristischen Mittel, Rechtsquellen des Verbraucher — bzw. Qualitätsschutzes aufgezählt: z. B. Zivilgesetzbuch, Gesetz über den Innenhandel, Richtlinien des Gesetzes über den Handel, sowie die Institutionen, die angesichts der Modernisierung des Schutzsystems der Qualität wirtschaftspolitisch von Bedeutung sind. Es wird auch über die allgemeine Regelung des Verbraucherschutzes in den westeuropäischen Rechtssystemen und etwas eingehender auch über die sog. Verantwortungsintuition des Produktes gesprochen. Zum Schluss werden im Teil I. einige aktuelle Fragen des Forum-Systems analysiert, wie z. B. die heimischen Funktionsmöglichkeiten des Ombudsmannes.

Der Teil II. enthält einen Überblick über die Lage im Komitat Csongrad, die Tätigkeit des Komitatsrates, als die des staatlichen Organes in dem Zeitraum zwischen 1980—1988 eingehend behandelt. Anschliessend wird eine Auswertung über die Tätigkeit der Handelsverwaltung, über die einschlägige Arbeit der Gewerkschaften gegeben und in der Zusammenfassung wird der Gedanke betont, dass sich die optimale Wirksamkeit der juristischen Regelung nur unter entsprechenden wirtschaftlichen Bedingungen, bzw. bei entsprechendem Hintergrund realisieren lässt.

Új tendenciák a legújabb nyugat-európai alkotmányfejlődésben

Nyugat-Európa legújabb, az utóbbi két évtizedben elfogadott alkotmányait vizsgálva — [Görögország (1975), Portugália (1976), Spanyolország (1978), Törökország (1982) és Hollandia (1982). A sorból egyedül Svédország (1975) alaptörvénye hiányzik. Ez döntően azzal magyarázható, hogy a Svéd Királyságban 1974-ben nem teljesen új alkotmány elfogadására, hanem az eredeti (1809) alaptörvények — bár igen jelentős — módosítására, lényegében az alkotmányjog alapintézményeinek újraszabályozására került sor.¹] — joggal vetődik fel a kérdés, milyen helyet foglalnak el ezek a dokumentumok az alkotmányok történetében, vannak-e kiemelésre érdemes közös sajátosságai? Ha igen, elegendőek-e ezek ahhoz, hogy velük kapcsolatban az alkotmányok új generációjáról, az alkotmányfejlődés új korszakáról beszélhessünk?

Az igazság az — legalábbis az alkotmányozás eddigi története azt bizonyította —, hogy igen nehéz merev határvonalat húzni a különböző időszakokban született alkotmányok között. Azt is tudjuk, hogy az európai alkotmányozás bonyolult kölcsönhatásokra épülő folyamatában voltak, vannak és valószínűleg lesznek olyan alkotmányok, amelyek mérföldkőként jelölik ki a továbbhaladás útját, és egész korszakok vagy országcsoportok alkotmányai számára szolgálnak mintául. Számos példával igazolható az is, hogy egy-egy adott kor alkotmányos dokumentumai, azok alapvonásai, más szóval az ún. nemzetközi standard mindig nagy befolyással voltak az egy időben létező vagy éppen készülő alkotmányokra.

Nem lehet feladatunk az egyes alkotmányos intézmények részletes összehasonlító elemzése, mégis úgy tűnik, hogy a dokumentumok általános vonásainak összevetése, legfőbb jellegzetességeinek tanulmányozása elegendő alapot ad bizonyos párhuzamok, közös jellemzők és új tendenciák felvázolására, még ha ezzel nem is nyerünk elegendő támpontot egy generálisan új alkotmányos periódus körvonalazásához.

A II. világháborút követően Nyugat-Európában nem került sor nagy számban új alkotmányok elfogadására. (Részletkérdésnek tűnik ugyan, de talán az sem felesleges, ha jelezzük, hogy a nyugat-európai megjelölés ez alkalommal magyarázatot kíván. E helyütt ezt a fogalmat nem földrajzi, hanem politikai kategóriaként használjuk. A politikai irodalom általában nyugat-európai elnevezéssel jelöli Európa nem szocialista országait, függetlenül attól, hogy azok földrajzilag esetleg Közép-, Dél- vagy Észak-Európában találhatók.²) Az alkotmányok döntően a két világháború között uralkodóvá vált ún. szociális alkotmányok típusát képviselik, illetve fejlesztik tovább. Tanúi lehetünk annak, hogy egyre inkább megnövekedett a polgári alkotmányok életkora, új alaptörvényeket csak jelentősebb politikai kurzusváltást követően léptettek életbe. Az alkotmányok időbeli hatályának meghossza-

¹ Lásd erről Kovács István: Az alkotmánygondolat kialakulása és megszilárdulása Nyugat-Európában. In: Nyugat-Európa alkotmányai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1988. 73. p.

² Vö.: Alfred Grosser: Les occidentaux. Les pays d'Europe et les États Unis depuis la guerre. Paris, 1978.

bodását a viszonylag stabil társadalmi-gazdasági háttér mellett azzal magyarázhatjuk, hogy tovább erősödött a dokumentumok jogi jellege, kifejlődtek ezek értelmezésének intézményes keretei, általánossá vált az alkotmánybíráskodás stb.

A vizsgált államok is megfelelő példákkal szolgálnak az előbbi megállapításokra. Hollandia kivételével — ahol egyébként is a már 168 éves alkotmány átfogó revíziójára került csupán sor — a többi ország jelentős politikai fordulat eredményeként fogalmazta meg új alkotmányát. Itt pusztán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a politikai rendszerváltás természetének és körülményeinek eltérései ellenére Görögország és Törökország, illetve Spanyolország és Portugália fejlődésének jellegzetességei, és ebből következően alkotmányai között további párhuzamok is kimutathatók. A földrajzi közelség szoros történelmi kapcsolatokat is eredményezett. Különösen erős volt a kölcsönhatás a spanyol és portugál alkotmányfejlődésben. Az új alkotmányok hasonlóságai jelentős mértékben — a szintén közös — fasiszta múlt felszámolásának egyező történelmi feladataiból fakadnak. A történelem tanulmányozásából fény derül arra is, hogy mind a négy említett államban az intenzív alkotmányozás és a meglehetősen sok korábban elfogadott alkotmány ellenére az állandó politikai zűrzavarok, felkelések, puccsok, polgárháborúk stb. miatt a megelőző időszakokban kiforrott alkotmányos rendszerekről nem beszélhetünk.

A legújabb alkotmányok szabályozási tárgyának és szerkezetének változásai arról tanúskodnak, hogy jelentősen átalakulóban van az alkotmányozás tárgyáról és jellegéről vallott klasszikus felfogás. Ez abból indult ki, hogy az alkotmánynak elsődlegesen a központi államhatalom mechanizmusával kell foglalkoznia. Általában ez az a jogterület, ahol az alkotmánynak közvetlenül alkalmazható normákat kell tartalmaznia. Más tárgykörök legfeljebb „alapelveikben”, absztrakt formában kifejezett alapintézményeikben tartoznak az alkotmány szintjére. Így ezek az alkotmányos szabályok többnyire csak további törvények, illetve az azokat végrehajtó egyéb jogszabályok útján vihetők át a gyakorlatba. Az új alkotmányokra mindez nem áll. Az alkotmányok tartalmának változásával természetesen együtt változik az alkotmányok szerkezete is.

Első áttekintésre is megállapítható, hogy a most közölt alkotmányokban — az ún. klasszikus alkotmánytípushoz viszonyítva — erőteljesen csökkent az államra és különösen a központi államszervezetre vonatkozó szabályok aránya. Ma már az új alaptörvények rendelkezéseinek átlagosan 30—40%-át az egyén és a társadalom, vagyis az alapvető állampolgári jogok és kötelességek, illetve a társadalmi berendezkedés tárgykörét érintő szabályok adják. Ezek egyben sorrendben meg is előzik az állami mechanizmusról szóló fejezeteket. Külön is figyelemre méltó az alapvető állampolgári jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályok jelentőségének felértékelődése, hiszen ezek teszik ki az alaptörvények szabályanyagának kb. 20—30%-át. Az sem véletlen, hogy ezek a rendelkezések többnyire az alkotmány elvi részében, a legfontosabb, alapvető cikkelyek után kapnak helyet.

Az alkotmányozásról kialakított felfogás átvértékelődésének másik oldala az alaptörvények jogi jellegének további erősödése. Ez többek között abban nyilvánul meg, hogy a korábbiaknál jóval több és részletesebb támpontot adnak a törvényhozónak, sőt nem egy esetben már maga az alkotmány szinte a törvényi szintű szabályozás részletességével fogalmazódott. Ennek is köszönhető, hogy fokozódott a szabályozás precizitása, differenciáltsága és ezzel együtt nőtt az alkotmányok terjedelme. A terjedelem növekedésével párhuzamosan növekszik a közvetlenül is alkalmazható normák száma. A portugál alkotmány 18. cikke például kifejezetten is előírja a jogokra, szabadságokra és biztosítéaikra vonatkozó szabályok közvetlen alkalmazásának kötelezettségét, ami természetesen visszahat az egyes jogok szabályozási módszereire is.

A jogi jelleg erősödésével van összefüggésben az alkotmányoknak az a sajátossága, hogy egyáltalán nem, vagy csupán alig tartalmaznak deklaratív jellegű tételeket, illetve deklaráció-jellegű megfogalmazásokkal szinte kizárólag csak a preambulumban találko-

hatunk. A vizsgált öt alkotmányból a legdifferenciáltabb szabályozást nyújtó három — portugál, spanyol és török — alkotmány tartalmaz preambulumot. Ezek lényege röviden abban foglalható össze, hogy vázolják a megfelelő történelmi fordulat eredményeként kialakult politikai rendszer alapvető céljait a nép (portugál, spanyol), illetve a nemzet (török) által megvalósítandó társadalmi feladatokat, mint pl. a demokratikus jogállamiság, szabadság, nemzeti függetlenség, egyenlőség, igazságosság, az emberi és állampolgári jogok tiszteletben tartása stb.

Az alkotmányok rendkívül fontos részei az „alapelvek”, „általános elvek” vagy „alapvető rendelkezések”, illetve „bevezető” cím alatt szereplő fejezetek. Az adott állam legfontosabb külső (formai) és belső (tartalmi) sajátosságainak rögzítése mellett ezek a szabályok tükrözik a legközvetlenebb formában a társadalmi berendezkedésre utaló jegyeket. Általában itt találhatjuk az államformára, kormányformára, az állami célokra utaló tételeket. Ezenkívül többnyire a fejezetek tartalmazzák a szuverenitás gyakorlásának módját és korlátait, a politikai berendezkedés fő vonásait, valamint az állam által elismert regionális vagy nemzeti autonómiákat, illetve a helyi és területi önkormányzatra vonatkozó legfontosabb alkotmányos garanciákat; az állampolgárságra, az állam hivatalos nyelvére, az állami szimbólumokra (címer, zászló, himnusz), a fővárosra utaló szabályokat. De általában ezekben a fejezetekben rögzítik az alkotmány különleges jogforrási erejét, azt a tényt, hogy az alkotmány az egész jogrendszer élén álló alapvető törvény, minden más jogszabály fölött áll, így kötelező ereje is magasabb szintű minden más jogszabálynál. (Lásd pl. a portugál, spanyol, török alkotmányokat.) De gyakori, hogy itt rögzítik a belső jog és a nemzetközi jog viszonyára utaló alkotmányos tételeket, ami egyben befolyásolhatja az alkotmánynak a jogforrási rendszerben elfoglalt helyét is (mint pl. a görög és portugál alkotmányok).

A társadalmi berendezkedést tükröző alapelvek, illetve alapvető rendelkezések sem csupán elvi deklarációk, hanem érvényesítésüket szigorú alkotmányjogi garanciák biztosítják. Ezek az értékek az alkotmány más részeiben is jogi védelemben részesülnek. Többek között azért, hogy ezek az állampolgári jogok gyakorlásának korlátaiként ismételtlen kiemelését kapnak. A török alkotmány egyik specialitása, hogy az általános elveket rögzítő cikkek egy jelentős részére kimondja a megváltoztatás tilalmát.

Az is új jelenség, hogy az alkotmányosság biztosítékai kiterjednek az alapelvek védelmére is. A portugál alkotmány 277. cikkelye pl. kifejezetten alkotmányellenesnek minősíti az alapelveket sértő eljárásokat. Ismeretes, hogy korábban az alkotmány nem engedte meg, hogy a jogalkalmazó szervek vagy akár az alkotmánybíróságok ezeken az általános elveken mérjék le egyes állami aktusok alkotmányosságát.

Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei területén szintén számos új jellegzetességgel találkozunk. Az alkotmányozók nagy gondot fordítottak a fejezetek pontos megfogalmazására, a jogok megfelelő csoportosítására, ehhez igazodva a jogok egyes csoportjainak differenciált szabályozására. A jogi biztosítékok mellett ma már általában nem feledkeznek meg a jogok anyagi (materiális) biztosítékainak kifejezett rögzítéséről sem.

A holland alkotmány kivételével pl. mindegyik dokumentum kategorizálja, csoportosítja az alapvető jogokat és kötelességeket. Ehhez igazodva kerülnek rögzítésre a jogok, szabadságok és kötelességek sajátosságai, érvényesülésük és védelmük általános szabályai és keretei, az alkotmányos alapjogok korlátozásának és felfüggesztésének lehetősége és módja, a külföldiekkel kapcsolatos rendelkezések. A jogok egyes speciális csoportjainak kidolgozása nem szorítja háttérbe azokat az általános garanciákat, amelyek a jogok összességére vagy nagy többségére vetítve befolyásolják azok gyakorlását. Az általános alapelvek között többnyire kifejezett utalás történik bizonyos nemzetközi jogi összefüggésekre is.

A nemzetközi jog rendkívül erősen érezteti hatását valamennyi alkotmányon. Már a jogok és biztosítékaik rendszerezésén és megfogalmazásán kimutatható az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjának (1948) és a nemzetközi egyezségeknek, a polgári és politi-

kai jogok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányai (1966) hatása. Emellett azonban az egyes alaptörvények kifejezetten is rendelkeznek a nemzetközi joggal fennálló kapcsolatukról. A portugál alkotmány 16. cikkelye második bekezdése és a spanyol alkotmány 10. cikkelye második bekezdése értelmében az alapvető jogokra és szabadságokra vonatkozó alkotmányos és törvényes szabályokat a nemzetközi szerződésekkel, továbbá az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjával összhangban kell értelmezni és alkalmazni. A török alkotmány 16. cikkelyében a külföldiek jogainak korlátozása kapcsán utal arra, hogy erre csak a nemzetközi joggal összeegyeztethetően kerülhet sor.

A gazdasági, szociális, kulturális jogokra, a politikai részvétel jogaira, valamint a szabadságjogokra vonatkozó rendelkezések rendkívül árnyaltan és több oldalról közelítik meg az azonos vagy hasonló társadalmi viszonyokhoz kapcsolódó jogosítványokat. Így pl. külön kerül szabályozásra az egyesülési jog és a politikai célú egyesülés (pártok stb. alapítása) szabadsága, az oktatás, a művészet és tudomány szabadsága és ezek támogatása, a gondolat és vélemény szabadsága, illetve ezek kinyilvánításának és terjesztésének joga stb. De az informálódás jogával is találkozhatunk, részint mint külön politikai alapjoggal, de a sajtószabadsághoz kapcsolva is.

Általános jelenség, hogy az alapvető állampolgári jogok alkotmányos katalógusa jelentősen kibővült. A lakáshoz való jog, az egészséges emberi környezethez való jog, az időskorúak, a fogyatékosok, a fiatalok és a gyermekek, valamint a család védelme és támogatása, a testnevelés és a sport támogatása, a történelmi, kulturális, művészeti örökséghez tartozó javak védelme, a fogyasztók védelme és biztonsága, a már említett informálódás joga, és közügyekben az informálás kötelessége, a petíciós és panaszjog, a szabad közlésközlés joga, a személyi nyilvántartások titkossága és védelme alkotmányos rögzítése már önmagában is jelzik a jogok listájának bővülését.

Az egyes alkotmányok külön fejezetekben foglalkoznak a hadsereg és a nemzetvédelem (török, portugál), illetve a gazdasági és pénzügyi rendszer, mindenekelőtt az adó, terv és költségvetés (portugál, spanyol, török) kérdéseivel. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a hagyományos területek, a politika (állam), a hadsereg és a gazdaság mellett egyre nagyobb szerepet kap az alkotmányozásban a közigazgatás, az oktatás és tudomány, valamint a tömegtájékoztatás, tehát a politikai-közhatalmi állammal szemben a „szolgáltató” állam kerül előtérbe. Az állami szféra területén pedig a központi állami mechanizmus szabályozása mellett elsődlegesen a garanciális oldal jut kifejezésre, így a törvényhozás és közigazgatás viszonya, a felsőoktatás autonómiája, továbbá a helyi hatalom (önkormányzat) és közigazgatás alkotmányos garanciái. A helyi igazgatás vagy önálló részben (holland, portugál, spanyol) vagy a közigazgatás egészén belül (görög, török) valamennyi alkotmányban szabályozásra kerül. Itt csak azt emeljük ki, hogy nőtt a helyi önkormányzatok alkotmányos garanciáira vonatkozó rendelkezések száma, vagy legalábbis igen széles körben adnak további felhatalmazást törvényi szabályozásra. Garanciális szempontból fontos az is, hogy az alkotmányok egyre részletesebben rögzítik a közigazgatás felelősségével és a bírói út igénybevételevel kapcsolatos szabályokat.

Végezetül arra szeretnénk utalni, hogy a legújabb európai alkotmányokban általános tendencia az alkotmányosság és törvényesség garanciáinak mind erőteljesebb kirajzolódása. Az alkotmányos biztosítékok problémája ugyan csak a portugál alkotmány szerkezetében jelenik meg az alkotmány külön részében, önálló szabályozási tárgyként. Az alkotmányosság legfőbb garanciájának tartott alkotmánybíráskodás azonban minden alkotmányban szerephez jut. Az alkotmánybírók hatásköre mindenütt sajátos. Erőteljesen függ attól, hogy az egyes országokban milyen keretben épültek ki az alkotmányosság és törvényesség biztosítékai, eszközei. Van-e közigazgatási bíráskodás? Létezik-e az ombudsman intézménye? Milyen más intézmények segítik a jogalkotás törvényességének és alkotmányosságának ellenőrzését, a hatásköri viták megoldását? Milyen a jogorvoslati rendszer; vannak-e külön

intézmények a közjogi felelősségrevonásra, az alkotmányban is rögzített alapvető jogok kiemelt védelmére és így tovább? Ezek a kérdések és kérdőjelek egyben jelzik az alkotmányi szabályozás napjainkban leginkább fejlődő és leginkább mozgásban levő területeit is.

BARNABÁS KISS

NEW TENDENCIES IN THE RECENT DEVELOPMENT
OF WESTERN EUROPEAN CONSTITUTIONS

(Summary)

The present paper outlines the most general common characteristics and new tendencies of constitution making on the basis of the study of the latest constitutions of Western Europe that have been accepted in the past two decades [Greece (1975), Portugal (1976), Spain (1978), Turkey (1982), Holland (1983)]. Emphasis is on the fact that bourgeois constitutions have become more long-lived. The classical idea of the object and character of constitution making is changing. The structure of constitutions has changed and the legal nature of statutes has become stronger. The importance of guarantees of basic civil rights and of constitutionality or rather legality has become more highly appreciated. As regards state organization a "service state" has moved to the forefront in place of a "political state".

Constitutional guarantees, Constitutional Law Council, Constitutional Court

1. In the frameworks of the Austro-Hungarian Empire the Hungarian public law literature, which has developed during the XIXth century, dealt quite a lot with the question of constitutional guarantees. The "Hungarian Law Lexicon" published at the end of the century (1898) has summarized the generally accepted views. The terms published in this volume shows that in this period the sphere of constitutional guarantees was interpreted in quite a wide sense. Namely all those institutions "whose aim is to secure the existence of the constitution and impede the infringement and illegal modification of it "belong to the sphere of constitutional guarantees. These are the constitutional guarantees. Such guarantees were the right to resist in the old Hungarian and English constitutions assured by the Golden Bull of 1222 and the Magna Charta of England (1215), respectively. Moreover this aim was served by the letters of pledge and oaths of the heads of states, the ministerial responsibility, the people's representation, the budget rights, the right of taxation and recruiting, the freedom of the press, the right of publicity and free discussion, the right to complain and appeal, the juridical independence, the irremovability of the judges, the oath of the military to the constitution, the more free and independent self-governments". Not much later in the time of the first great constitutional crisis of the Austro-Hungarian Monarchy (when the monarch has refused to appoint the majority party won at the election to form the government), a valuable book has been published on the constitutional guarantees.¹ The volume overlooks the whole domestic and foreign literature of this subject, at the same time it criticizes the so-called dogmatic opinion of the earlier period, which has thought that by listing certain law institutions the real existence of constitutional guarantees was proved. Instead this volume has aimed such a "functional" categorisation of the constitutional guarantees, which indicates the actual purpose of constitutional guarantees, namely to exclude the establishment of some kind of absolute royal power or dictatorship in the formally maintained framework of constitution and law (p. 18.). It has considered especially important the really existing and functioning constitutional guarantees among such conditions when the organisation or organisations possessing the state power "are standing under outer pressure, or when this axis of state power is guided by much stronger outside factors beyond the borders of the country". (p. 41.) Finally it regards the constitutional court as such tool which is able to give an appropriate guarantee for the concrete prevalence of the institutional guarantees of constitution. (In the given period the constitutional crisis has been finished by a compromise, therefore the establishment of the Hungarian Constitutional Court has not occurred.)

However the Hungarian public law literature between the two world wars has relatively frequently dealt with the problem of constitutional guarantees. We might say to the favour of the Hungarian scholars of public law that they have referred the particular role of consti-

¹ Imre, *Szivák*: On the constitutional guarantees. Budapest, 1906. p. 176.

tutional guarantees just against those foreign influences, which have tried to destroy the values of constitutionality by citing the German and Italian examples.

So, for instance Mórícz Tomcsányi in his university textbook published in 1942 determined the guarantees of constitution starting from the category of constitutionality. He examines the constitutionality from two sides, namely from the relation of the main state organs to each other (their constitutionally established and real situation), and from the side of the freedom rights of individuals. Right on this field he determines the constitutional guarantees. Accordingly this view regards constitutional state and constitutionality such a state order, where "the private and political liberty of citizens are secured and related to these rights those institutions are regarded constitutional guarantees, which ensure the mentioned liberty of citizens towards the state power (king, ministry) against their occasional transgressions". He considers important to circumscribe precisely these constitutional guarantees and for its sake returns to the emphasis of the importance of those institutions which were regarded and recognized as constitutional guarantees at the end of the XIXth century. Consequently according to the Hungarian Constitution the most significant constitutional guarantees are "particularly the coronation (royal letter of pledge and oath), the ministerial responsibility, the budgetary rights of the Parliament, the judicial independence, the freedom of the press etc."²

However, Tomcsányi's views are built on the statements of Hauriou or at least similar to the viewpoint of Hauriou concerning the constitutional guarantees.

He identifies the constitutional guarantees as such tools, which provide protection for the individual citizen in case of threat against his freedom rights. He says that the freedoms of the individual can be threatened from two sides, namely from the state power and from other individuals. The function of the constitutional guarantees is to protect the freedoms of individuals against the state. The dangers appearing from the individuals are diverted by the mutuality of rights which the individuals are entitled to by itself.

Consequently the basis of constitutional guarantees is the structure, construction of the government itself, first of all the division and balance of the power branches, the division of power and the application of such checks and balances, which make possible the "moderation" of each power, starting from the fundamental principle already known by Montesquieu, that the power can be moderated only by another power. Hauriou also understands that among the conditions of the XXth century the classic division of power went through important modifications. He mentions several examples as such phenomena which were not considered by the classic division of power, however these phenomena may mean significant danger for the individual liberty in the practice. Among the examples he mentions the blending of civil and military power and emphasizes that the military police with „order-keeping" character and its oppressiveness is quite different to the civil police and oppression as far as "harshness and brutality"-are concerned. Moreover he calls the attention to the fact that in case of crises and troubles there is an inclination to emphasize such characteristics of the division of power, which may weaken the effectivity of the governmental activities. Therefore such concentration of powers is stressed which render the classic constitutional guarantees insignificant in the obstruction of the appearing tyranny.³

We can continue the references from the literature, which all would prove according to the earlier public law literature that the classic constitutional guarantees first of all are ready to serve the protection of individual rights against the transgressions of state organs, against the illegal acts of the authorities. These guarantees have obviously their importance even today. However we should not neglect the fact that in the period following the Second

² Mórícz, *Tomcsányi*: The public law of Hungary. IVth edition. Budapest, 1942. p. 48.

³ *Hauriou, Maurice*: Précis du droit constitutionnel. II. Edition. Paris, 1929. p. 702 et al.

World War the active role of the state got more and more in the foreground, especially in securing the political, economic, cultural and social rights of the individual. Parallel with the extent of transformation of the constitutional "Rechtsstaat" in its classical meaning to social constitutional state the whole system of it went through significant changes indeed. Among the constitutional guarantees those institutions and organisations have acquired greater and greater role, which are able to harmonize the activities of state organs with the constitutional requirements expressing the characteristic features of a democratic social constitutional state. The Constitutional Law Council (respectively the similar entities) and the constitutional court belong to them.

2. Both the *Constitutional Law Council* and the *Constitutional Court* take place among the organisational guarantees of the protection of constitutionality. We might say that these are *special institutions for the protection of constitution* and as such cannot be listed among the classic and recognized types of state organs. Namely they are neither legislative organs, nor representative organs, they are not organs of the executive branch or public administration (in this place we would not consider these two terms as having identical contents). Moreover they cannot be listed among the organs of judicial power either, which implements the functions of justice in their classical meaning. We might say that the Constitutional Law Council and the Constitutional Court are special state organs serving the primacy of the constitution with legal measures and as such they embody a separate type of state organs. I presume that the emergence and consolidation of this new type of organs has at least as much epoch-making importance from the aspect of the historical development of the law system as the creation of the system of the contemporary representative organs in its time. Therefore e.g. today it is more and more clear that in our days the Constitutional Law Council and the Constitutional Court are essential tools of the mechanism of legislation, at least in those modern and developed countries where the state have to provide the more and more growing and different services for the citizens.

The Constitutional Law Council and the Constitutional Court as new type institutions — separately from the social system of the states — are such social values, which significantly contribute to the legal culture and in the same time the indispensable parts of the legal technique as well. It comes from the mentioned facts that the Constitutional Law Council and Constitutional Court possess several common features and functions and on these common grounds they can be examined jointly among the organisational guarantees of the protection of constitution. It is another question whether these institutions or their relation to each other can be evaluated separately from the system of the given state or its political order. Followingly it can be doubted too whether the Constitutional Law Council and the Constitutional Court should be compared at all, is it possible to set up priority between the two: whether we can say that the Constitutional Court is superior from the point of view the organisational guarantees of constitutionality than the Constitutional Law Council. It may happen that based upon the whole legal culture of some given countries the Constitutional Law Council is much more effective tool the protection of constitutionality than the Constitutional Court in another country. However the experiences of comparative law surveys lead us to the consequence that today we can say with some theoretical base that generally the institution of the Constitutional Court creates wider framework for the protection of constitutionality than the Constitutional Law Council. It is also true that ultimately the emphasis is not only on the name alone. We can not even exclude that in some cases the organs named Constitutional Law Council (Constitutional Council, Constitutional Committee) actually fulfills the functions of the Constitutional Court.

It also should not be ignored that the *different concepts of constitution* also may influence the evaluation of the Constitutional Law Council and the Constitutional Court.

It is well-know that in the course of historical development two contradicting constitu-

tional concepts have appeared. One of these concepts treats the constitution primarily as a political document instead of law regulation. Accordingly, several elements of the Constitution have legal character, but the Constitution is still much more a political program. Therefore it is not matter of interest for those applying the law, but the legislator. In other words it is such a political program, which virtually orientates the legislative organs which are authorized to implement the Constitution.

On the contrary, the other concept albeit recognizes the powerful political content of the Constitution, however, it puts the emphasis rather more on the legal character and features of the Constitution. This concept surveys the Constitution *primarily* as a law regulation to be applied directly (or mostly can be applied directly).

3. *Both concepts can be found already at the cradle of constitutions.* It is well known e.g. that in the course of the English revolution of the XVIIth century the "Agreement of the People" which is viewed as an ancestor of the written constitutions, a kind of declaration, was considered more as a political program, than a directly applicable law regulation. Although after a significant amendment this document was submitted to the Parliament, where it was debated and adopted. However, the "Agreement of the People" did not become a formal law. Simply because the leadership of this revolution regarded it as such a political program, which should be implemented in practice by separate legal rules, laws which are adopted by the Parliament. Such laws implementing the "Agreement of the People" were the laws on the abolishment of the monarchy and the declaration of the republic.

In the course of the preparation of the first Constitution of the French revolution there were debates early in the sessions of the National Assembly, later in the sessions of the Constituent National Assembly, where also the different versions of these two constitutional concepts competed with each other. Among the representatives of the National Assembly there were several such member who although supported the preparation and enactment of the Constitution, but they did not expect anything new of it. Only for the sake the consolidation of legal security they would have preferred the codification of the valid feudal public law (i.e. to put it in a comprehensive legal text). Namely the customary law rules of the feudal public law lived in a very ambivalent and uncertain way in the public common knowledge. Actually these representatives did not want any renewal. They intended merely to put the "basic law" (*lex fundamentalis*, *loi fondamentale*) in a comprehensive form — which actually was known in the feudal legal order too — they wanted to confirm it by the National Assembly, in other words confirm the existing old governmental order. Only in the course of the debate on the draft of the "Declaration on the rights of man and citizen" became clear that among the representatives the followers of the new political system possess an overwhelming majority. They voted for the inclusion of the declaration of rights into the constitution. However, even the followers of the declaration had such basic ideas in mind which later should have been translated to the language of the everyday legal practice by separate laws later on. We know such a proposal too, which, for the sake that the people should not misinterpret the principles of the declaration generally, intended to treat the declaration as a document of "confidential" nature. They proposed that it should not be made public. It is enough if the legislators know its contents. Anyway, it is the task of the representatives to prepare the laws necessary to the practical realisation of the declaration. "Conservons les principes pour nous, qui faisoê les lois et hâtons nous de donner aux autres les consequences, qui sont les lois elles mêmes" — we can read in the protocols of the Constituent National Assembly.^{3/a} Afterwards in France they had treated the frequ-

^{3/a} Comp.: Archives Parlementaires de 1787 a 1860. Paris, 1875. Diary of the Constitutional National Assembly, August 1, 1789.

ently changing written constitutions in the course of decades as they rather contain beautifully written philosophical concepts, than actual law regulations.

In France almost four decades were necessary that the doctrinaires make the legal character of the constitution and constitutional law recognized as a result of the revolutionary movement fought with the slogan of the "constitutionality". Perhaps it is not insignificant if we here also refer to the fact that the doctrinaires had a periodical, which took the lion's share in the preparation of the revolution of 1830 and it was titled the "Constitutionnel". Submitted by Minister of Cultural Affairs *Guizot*, the King has signed in August 22, 1834 the decree, which gave the authorization to set up a department of constitutional law at the Law Faculty of the Paris University. The proposal of Guizot has mentioned not only the subject sphere of the new discipline to be taught, but in a certain way the methods of its scientific activities as well. We may say that in this proposal there is a comprehensive program of the development of public law science and the constitutional law as actual law. Therefore now we quote the referring part of the proposal in its totality. "The object and method of this discipline is determined by the name of the object itself; namely the Constitution, the scientific expression of those personal guarantees and political institutions which are sanctioned by the Constitution. For us this matter is not merely philosophical system, which should be determined by the disputes between men, even more it is a written and clear law, which can be and should be expressed and interpreted as the Civil Code or any other part of the legislature. Not only such a discipline which is far-sighted and appropriate in the same time, which is based on the public law of the nation and the moral of history, but is suitable to improve by comparison and through the analogies with abroad, only this can replace the mistakes of ignorance and audacity of superficial knowledge with substantial and concrete (positive) material of knowledge."^{3/b}

Between the first Constitution of the French revolution and the emergence of independent constitutional law sciences the more than four decades have contributed to the enrichment of the idea of constitution significantly on other ways too. At this time they realized that the terms of constitution and charter-type constitution are not identical. That state also has a constitution where the most important rules of public law, such as the participation of citizens in the practice of power, the most significant guarantees of the citizens' freedom accepted separately in the course of historical development are transformed to written law. Benjamin Constant was forced as early as in 1814 to prove that England also possess a constitution, although the most profound items are not collected in one single document. "Against those who permanently repeat that England does not have a constitution and despite of it lives happily, I have to say that England does have a constitution, because it possess Habeas Corpus, Bill of Rights, Magna Charta (though it is not applicable in its ancient form); the English nation has representative system, jury courts And so on."^{3/c}

Benjamin Constant does not merely emphasized the analogies between the Continental and Anglo-Saxon models of public law after the French revolution, but at the same time he emphasized a certain continuity of the development of public law. Namely it is well known

^{3/b} "L'objet et la forme cet enseignement sont déterminés par son titre même; c'est l'exposition de la Charte et des garanties individuelles comme des institutions politiques qu'elle consacre. Ce n'est plus la pour nous un simple système philosophique livré aux disputes des hommes; c'est une loi écrite, reconnue, qui peut et doit être expliquée commentée aussi bien que la loi civile ou toute autre partie de notre législation. Un tel enseignement, à la fois vaste et précis, fondé sur le droit public national et sur les leçons de l'histoire, susceptible de s'étendre par les comparaisons et les analogies étrangères, doit substituer aux erreurs de l'ignorance et à la témérité des notions superficielles des connaissances fortes et positives." (See: Pellegrino Rossi: Cours de droit Constitutionnel. Paris, 1866. p. V.)

^{3/c} Reflexions sur les constitutions et les garanties, publiés le mai 24, 1814. See: Cours de politique constitutionnelle, Paris, 1872. Volume I. p. 265.

that the continental public law science — even before the French revolution — had stressed the importance of basic laws, namely written basic laws summarizing the most important rules of public law. Already in 1749 Achenwall wrote that the public law of a state can be learned the best way from its basic laws. Their origin, development and actual existence should be examined. Though the basic laws may contain some common law elements, but if in a state only unwritten law can be found in the field of public law, one can very safely get to the consequence that in such a state the arbitrary will of the monarch is the only basic law.⁴

The effort for continuity can be recognized in other statements of Constant in a very interesting way. For example, in his proposals aiming — at the improvement of the Constitution he aspired to construct such a separate and neutral power branch, which is able to guard with impartiality the balance of power branches, the maintenance of Constitution. (It is known that Constant generally divided the state organisation sometimes to five, other times even six different branches.) Finally Constant had seemed to find the requested neutral power in the head of state, to put it more precisely in the constitutional monarch of the given time. This constitutional king should have played a virtually passive role all the time. Almost all of his activity would be confined to fulfill the functions of supervisions, the safeguarding the constitutionality by rather broad control functions. It is easy to recognize that such a constitutionality control does not show any similarity to the activities of the pre-revolutionary French parliaments. (However, the parliaments also examined the “constitutionality” of the royal decrees, respectively their conformity, with the feudal basic laws — theoretically as the successor of the officers of the former royal court.) But it cannot be connected to the Senate of the VIIIth year either, because this institution as a whole stayed out of the legislative system, it might survey the constitutionality of laws upon the suggestion of the authorized organs. (Actually even that was not an “original” institution, as only put the draft worked out by Sieyes in the third year of revolution into reality.) Even the “constitutional monarch” safeguarding the constitutionality had a certain predecessor — mainly in the concepts of feudal public law which were generalized and prepared as “ius publicum universale”. This ius publicum universale namely regarded the king not only as a participant in the legislative and executive branch, but as the possessor of the supreme power (potestas inspectoria), who in such position could examine every acts of the whole state organisation. Even the details of the virtually unlimited “potestas inspectoria” were worked out by Martini in his work titled “Allgemeine Recht der Staaten.”⁵

During these years the idea got strengthened that the existence of a written constitution is not enough by itself to consider any state a constitutional state. We may talk about constitutional state (today we would talk about constitutionality) only in case the constitution of the given state contains the social values required by the age. This requirement is fixed in the Article 16 of the Declaration of 1789, when it said: “Such society, where the rights are not guaranteed institutionally and the power branches are not divided, does not have constitution”. However, only after the Vienna Congress, in the course of constituent activities of some German states and the political struggles it became clear that the two camps are separated by a whole world: one of them simply put the slogan of “constitution” (Verfassung) on its banner, the other did the same with “constitutional constitution” (konstitutionelle Verfassung).

4. Returning to the double concept of “political” and “legal” constitution we have to say that for the confrontation of the two concepts a *twin concept of constitutionality* was

⁴ Comp. Gottfried, *Achenwall*: Abriss der neuesten Staatswissenschaft. Göttingen, 1749. p. 17.

⁵ See: Arthur Balogh: „Benjamin Constant és az alkotmányos állam tana” (Benjamin Constant and the concept of constitutional state). Budapest, 1915. In: Essays from the sphere of philosophy and social sciences. 1915. p. 205 et al.

formed in some historical periods of the constitutional development. One of them was regarded as a formal, the other as substantial constitutionality. The constitutionality in its formal meaning had expressed the requirement that the acts of the state/including the normative and individual acts should not infringe the constitution, i.e. such acts are null and void or should not be implemented at all. The constitutionality in substantial meaning had meant the implementation of the constitution into practice. This concept did not deny either the legal and organisational guarantees as important factors of the formal constitutionality, however, had stressed the importance of the social, economic and political means, which could support the implementation of the program contained by the constitution to the reality.

In these days we can ascertain clearly that the legal sciences of the developed countries use the term of constitutionality in such a broad meaning, which not merely combine the concepts of constitutionality in its formal and substantial meaning (material meaning) but at the same time elevates them to a higher level, institutionalize legally their guarantees in a very differentiated way. We have to say that today the term of constitutionality expresses such a claim to every acts of public power that they should be in conformity with the constitution both in formal and material meaning, as the constitution is the supreme and most powerful legal regulation above the whole legal system. It is also true that this constitutionality in its broadest sense is identical with the legality in its broadest sense, however, the legality in this broad meaning already expresses that requirement too that in a constitutional state the primacy of constitution should necessarily prevail.

Based upon the uniformity of constitutionality in its formal and material meaning the specific features of the Constitutional Law Council and Constitutional Court make them suitable to have place in the mechanism of "checks and balances" of the practice of power. These specific features are due to the fact that although the activity of those organs which are authorized to control the constitutionality can be qualified as judicial activity or even more "jurisdiction" to a certain extent, but actually it goes beyond that point. It contains such elements too, which are alien to the actual judicial organs. Nolens, volens — willingly, or unwillingly they contain such political considerations which cannot be separated from the very complex processes going beyond the state organisation which practices the public power ensuring the practical implementation of the Constitution.

We have to admit that in the European legal sciences relatively early time, virtually at the beginning of the feudal public law emerging against the developing absolutism (at the end of the XVIth century, the beginning of the XVIIth century) that recognition has appeared that one should make a sharp distinction between the jurisdiction settling the legal disputes of the citizens among them on one hand and the clashes between the citizens and the state exercising the public power. We might say that Althusius already in 1603 called the attention to the difference between the so-called regular jurisdiction and the public law jurisdiction. According to him the jurisdiction has a dual character. Namely, one of them operates between the magistrate and the subjects, the other in the matters among the subjects. "Est vero administratio justitiae duplex. Una fit inter magistratum et subditos. Altera quae fit inter subditos et subditos."⁶ In order to illustrate this point he mentions some historical examples as well, among others he refers to the fact that in the Roman times different judges (*Judicia privata*) decided the matters of private persons and other ones (*Judicia publica*) settled the

⁶ *Althusius: Politica methodice digesta. Herbornae Nassavorum 1603. p. 325. Cap. XXIV. De sanctiones legum et administratione justitiae.*

affairs of communal character (today we would call them public matters).⁷ He even takes care to calm the powerful saying that his special "public law" jurisdiction does not decrease, but strengthen both the respect of the magistrate and the jurisdiction as well.

This separation of jurisdiction has been accepted by the practice in a rather hard way due to some historical reasons. The so-called feudal public law expressing the limits of central power took shape in the German Roman Empire, on the ground of controversies between the protestant feudal estates and the Catholic emperor.⁸ In England the prevailing protestantism did not need such separation of public and private law. In some countries of the continent during the development after the French revolution partly continuing the feudal tradition, end of the XIXth century or at the beginning of the XXth century, such system of jurisdiction has emerged which in some cases expressed the unity of the judicial organisation and power even in the legal disputes between the state and the citizens, in other cases it required considers the regular courts and the so-called public law jurisdiction to be separated quite distinctly. Parallel with this point the official state mechanism and its diversity got particularly enlarge and presented more and more variations. This fact has influenced the development of the organisation of jurisdiction as well. In the times between the two world wars we could talk not only about public law jurisdiction generally, but a whole system of public law courts as well. A very rich constitutional law literature dwells in the categorisation of the various types of public law courts and their characteristics features. The substantial work by József Szabó titled "Democracy and public law jurisdiction", which was published in 1946, deserves extra attention. In this volume he presents not only the European, but the whole international development process, moreover he surveys the appearance of public law jurisdiction and the different kinds of public law courts in each country. Not only due to our common past in the history, but while working on the tasks to be done in the future it is useful even today to see the informations on the Austrian development. Among the public law courts he mentions firstly the public administration court established in 1875. The separate public law court was shaped in 1919, the constitutional court (Verfassungsgerichtshof), its basic rules were built in the Constitution of 1920. The Austrian Constitution of 1934 has combined the constitutional court and the public administration court and strongly restricted the competence sphere of constitutional jurisdiction. In this narrower sphere, namely in "the remaining disputes of constitutional law character" the special senate of the public administration court operated (Verfassungssenat). Beyond the above-mentioned Szabó has listed among the public law courts the so-called special public law tribunals as e.g. the supreme audit office, the patent court, the "agrarian tribunals" (Landes-agrarsenate) which were organised in the different provinces to decide in land reform and settlement matters and their appeal forum (Oberste-Agrarsenate), furthermore the courts of social security (Versicherungsgerichte). We have to mention particularly that a 20-member committee of the National Assembly (Nationalversammlung) has also exercised public law jurisdiction. This committee had the name Staatsgerichtshof.⁹ Since the re-establishment (re-enactment) of the constitution

⁷ „Apud Romanos, iudices alii rerum privatorum, alii publicarum, constituti erant. Illorum iudicia privata horum publica dicebantur. Illi vocabantur iudices, arbitri, centumviri, decemviri, litibus iudicandis et recuperatores. Hi duumviri perduellionis, Populus Romanus comitiis centuriatis, curiatis et tributis iudicabat de gravissimis negotiis Repub. et regnum totum concernentibus”; *Althusius*. Ibid. p. 329.

⁸ About the process of development, including the domestic analogues too. See: István Kovács: "Deák 'Adaléka' és a magyar közjog." (Deák "Contributio" and the Hungarian public law.) Postscript and notes. In: Ferencz Deák: "Adalék a magyar közjoghoz." (Contribution to the Hungarian public law.) Budapest, 1987. Reprint edition of the volume published in 1865.

⁹ Comp. József Szabó: „Demokrácia és közjogi bíraskodás” (Democracy and public law jurisdiction). Budapest, 1946. p. 131. et al.

of 1920 the tasks of the Staatsgerichtshof established to decide the matters of the supreme state leaders are judged once again by the constitutional courts. In case we are seeking for the categorisation of this public law jurisdiction into the power branches, we could find several disputed matters — in the Austrian literature after the Second World War. For instance Ermacora mentions three or five great state functions respectively. Starting out from formal elements, he distinguishes three state functions (legislation, executive and judicial) based on the classical division of power branches. But considering the substance of state activities and the claims to be set against the modern state he names five functions. These are: the government, the judiciary, the public administration, the economic power of the state, furthermore the propaganda and information activities.

Remaining among the frameworks of the three classic power branches: the judiciary includes actually only the regular courts mentioned by the Chapter III of the Austrian constitution. According to him those views can be strongly disputed which list the mentioned categories of public law jurisdiction, among them the constitutional court, to this category (moreover this court was regulated by the Chapter VI separately). The question becomes much simpler when ignoring the formal categorisation we count the five mentioned state functions according to the substance of the state activities. Accordingly the government (Regierung) is the supreme (dominative) leadership of the state affairs. A large segment of the activities of constitutional court unambiguously belongs to this function sphere.¹⁰

Referring to the latest trends of the public law jurisdiction development, we have to tell that one of the most important phenomena in the legal life of the post-war Europe is the full accomplishment of the system of the independent constitutional law jurisdiction. However, this is not a new idea at all. Cappelletti has called the attention to this fact already in 1981 while analysing the constitutional court created in the sixties and seventies and the increase of their role.¹¹ Cappelletti has also surveyed the cause of this development. Firstly he mentions the necessity of the checks against the ever-increasing power of the executive organs and the legislation, then he calls attention to the new duties of the state due to the implementation of the declarations containing human rights. This obligation require such creative jurisdiction and judiciary, which is able to interpret and adapt independently the comprehensive international documents and those national laws, which implement them. This great task, partly political function cannot be accomplished by the regular courts, which very slowly (in the good and the bad meaning of the word) adjust themselves into a hierarchical system, and their judges as well.

Besides, the mechanism of the domestic legislation of the states also more and more get differentiated. The increasing role of the international law both in the domestic legislation and in the application of law, parallel with this the more and more complex system of domestic law makes the unambiguous determination of the legislative organs and the hierarchy of legal regulations more and more difficult. The constitutional law literature after the Second World War called the attention to this fact quite frequently. So for instance Claus Stern while summarizing the most important statement about this fact calls the attention in the same time that the classical three grade legal order (constitution, Act and decree) today does not give satisfactory guideline to the determination of the hierarchy of laws and their validity. The international law, the "supranational law rules", obliging certain groups of states, the living or relived customary law, the legislative activities of the selfgoverning public bodies gaining more and more role, the special legislative authorizations given to the

¹⁰ Comp. Felix Ermacora: *Österreichische Verfassungslehre*. Wien—Stuttgart, 1970. p. 148. et al.

¹¹ See: Mauro Cappelletti: *Nécessité et légitimité de la justice constitutionnelle*. *Revue Internationale de droit comparé*. 1981. No. 2. p. 625. et al.

various state entities, a special "contractual law" appearing in the so-called tariff contracts — all these elements make more and more difficult either for the legislator, or especially for the applier of the law to categorize unambiguously a legal regulation in that legal system, whose basic principle says that legal norm should contradict to another norm standing on another grade above it. The situation is getting even more complex if we consider that in some cases not only the lack of validity but the nullity follows as a consequence of the judgement on the validity of law regulations, which draws further consequences, namely the *ex tunc* or *ex nunc* nullity of the law (*Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*. Band, Volume I. München, 1977. p. 86.). It is not difficult to understand that these are all such circumstances which also require the establishment of a special body at least for the consideration of constitutionality and legality of the legislation.

I guess we have to emphasize a further element, too. I think particularly about the changes which took place in France after the Second World War. After the French revolution actually until the latest decades such view prevailed that the supreme representative organ expressing the national sovereignty cannot be subjected to the control of any narrower body, containing politicians appointed to be judges or jurists qualifying as politicians or representatives. In the course of the French revolution at first in the session of the Convent at July 24, 1795 the proposal had emerged that a control of the acts of legislation should be achieved through a narrower body in order to ensure the integrity of the constitution. This proposal was included in the constitutional draft of Sieyes. However, Sieyes was not a member of the constitution-drafting committee of the Convent, but he himself also presented a draft of the constitution. The draft was rejected, but its debate has given an opportunity for a member of the committee to form the idea, which gave argument in France for the next almost 170 years against the creation of every such special organ which would effectively control the constitutionality of legislation. "This terrible great power would become almighty in the state. With the intention to give a controller to the public power, we would create such a master above it, which would put it in chains in order to supervise it even easier." During the more than one and half century we heard about three anaemic attempt. One is the Senate of the Constitution of the mentioned VIII. Year (December 25, 1799). Its members were irreproachable and independent citizens with great respect indeed. Their tasks and mandate were life-long. According to the rules of the constitution itself among the members Sieyes got a place too. This body theoretically possessed a very wide competence sphere. It was entitled to annul any act of the Tribune and the government, moreover in the 10 day interval between the enactment and the proclamation of the law it could repeal the acts of the legislative body too for the reasons of unconstitutionality. However the Senate was so adherent to Napoleon that it did not repeal anything on the ground of unconstitutionality ever. If it had any objection or contrary opinion against the acts or drafts belonging to its competence sphere, it has informed the emperor, who — if he found it necessary — took steps to change the objected draft or measure. The direct and cordial relation with the imperial power explains why the competence of the Senate was enlarged all the time. For example it has received the right to amend the constitution, then to repeal judicial decisions in case they have impaired the state security. An amending act of the Senate (*senatus consultum*) made the Senate the protector of freedoms too. Two committees were created to accomplish this function, one of them for the protection of "personal freedoms", the other for the protection of the "freedom of the press". These committees have worked too. 585 arbitrary arrests were reported to the first committee, 14 of them were remedied by the committee. 8 complaint came in involving press matters, but none of them was decided.

The proclamation of Napoleon III (January 14, 1852) has repeatedly established the Senate, largely as analogy to the Senate of Napoleon I. With the regime of Napoleon III. this Senate also ceased to exist and with it every special institution of the protection of con-

stitution has disappeared from the French law.¹² Afterwards it appears only in the constitution of 1946, namely a special organ to protect constitutionality, the so-called "Comité constitutionnel". The reasons of the establishment of this institution, as a political body constructed according to the political power relations in the composition of the parliament was explained as an influence of the traditions of the great revolutionary periods on the French public opinion. They would still prefer to have a political body reflecting the composition of the parliament than the creation of a special judicial organ or an organ with judicial character. However in such period when the need for special organisational guarantees of the control of constitutionality have emerged, the failure of the "Comité constitutionnel" has documented the inconvenience of this organisational form too — with a theoretical edge. It has proved that such political organisation, which is an emanation and mirror image, of the parliament, cannot be suitable either for the preliminary, or for the posterior control of the constitutionality of laws. According to the nature of things such an organisation — instead of analysing and evaluating the legality of an act — necessarily repeats the political evaluation of the parliament or in better case it tries to substitute the missed work of the parliament by surveying the constitutionality of the laws. But even then it provides political and not legal activities. The international literature of constitutional law similarly evaluates the role of the "Comité constitutionnel" created by the constitution of 1946.¹³ Meanwhile the "Comité" has brought only one decision during its whole operation. However its activity could be instructive for the determination of the relation of the constitutional law councils responsible to the parliament and the constitutional court to each other and their development perspectives as well.

The constitution of France, adopted in 1958 and still valid, has basically changed the needs to be raised to the control of constitutionality and adjusted the organisational guarantees of the control of constitutionality to it. Earlier principally the whole original legislative power was based on the parliament, in principle every legislative acts of the executive branch was to be created to execute the enacted law by the parliament. According to the new construction the legislative power of the parliament became limited. The parliament is entitled to legislative power only in those spheres of subjects which were designed by the constitution. Besides its rights could be transferred to the government even in these spheres. In the course of the legislative procedure the two houses of parliament, the National Assembly and the Senate conducts the dispute on the submitted proposals in the same time. In case of different opinion between the two houses the government may initiate a mediation procedure (proposing a parity arbitrage commission), afterwards it depends on the standpoint of the National Assembly whether it accepts the solutions suggested by the Senate or sticks to the solution accepted by the former. Followingly there is such an opinion that in the course of legislative procedure "the political weight of the Senate actually depends on the government, moreover it can decide whether in a given case the Senate enjoys equal stand with the National Assembly or subjected underneath the National Assembly". Namely if the government does not initiate the mediation and the set-up of an ad hoc committee in connection, eventually the dispute between the two houses goes on and on without end.

The legislation and its procedure is furthermore complicated by the fact that the French constitutional law today distinguishes several kinds of legislative pieces on the base of various—partly formal, partly material, i.e. substantial — characteristics, there are constitutional acts, laws accepted by referendum, laws promulgating international agreements, organic laws, financial laws, regular laws. Each type of these laws has a special place in the hierarchy of legal sources and even the order of amendment is particular. For instance in

¹² Comp. Francois *Luchaire*: *Le Conseil Constitutionnel*. Paris, 1980. p. 4—5.

¹³ Comp. J. *Velu*—Ph. *Quertainmont*—M. *Leroy*: *Droit public*. Bruxelles, Tom. I. p. 216.

case of the so-called organic laws (organic laws are such acts which serve the direct application or practical adaptation of the constitutional rules referred by the text of the constitution itself) the order of dispute and enactment of these law drafts take place in a special way. (For their enactment the absolute majority of the parliament members is necessary and concerning these subjects the legislation cannot be delegated.) For the financial laws partly the rules referring to the organic laws, partly special procedural rules are to be applied.

The effort to separate precisely the competence spheres of the executive power and the legislative power, the differentiation between the categories of legal sources and the order of procedure concerning legislation, the enlargement of the guarantees of fundamental rights have raised considerable new requirements to the control of constitutionality. The Constitutional Committee of the IVth Republic could not satisfy the needs of the increased expectations. The Constitution of the Vth Republic (1958) by creating the Constitutional Council set up a new kind of independent and permanently operating organ for supervising the constitutionality. This new organ is not a constitutional court, but neither a parliamentary committee. Its president is one of the foremost personalities of the state, ranking directly behind the prime minister. Three of its members are appointed by the president of the Republic, three by the National Assembly and three by the president of the Senate for 9—9 years. Furthermore, the former presidents of the Republic are also members of this body for lifetime. One-third of the members are reelected in every 3 years, therefore it continuously exists. The government members, the parliament representatives, the members of economic and social committee (a consultative body of the government), the members of the State Council cannot be the members of this body. The members of Constitutional Council are obliged to stay away from such public activities which would involve consultation about matters concerning them, should not take in any leading positions or responsible task in any political party, which would not be compatible considering the obligation of "discretion" following from their membership in the Constitutional Council. The Constitutional Council does not have a general competence sphere, it operates explicitly in those matters, which are assigned for it by the constitution and the given organic laws, more precisely those ones which are assigned by the Council for itself from them. The overview of these matters shows that the activity of the Constitutional Council goes beyond the control of the division between competence spheres among the state organs or the adherence to the constitutional rules related to the legislative hierarchy. Its role increases steadily in the field of the protection of fundamental rights, further more provides tasks similar to the election jurisdiction too. There is no place to appeal against its decisions.

As a matter of fact, a separate Chapter of the constitution stipulates on the Constitutional Council, which has been amended several times since 1958 — according to the increasing role of the Constitutional Council. These amendments should be emphasized separately too: these are the modifications enacted in the constitutional acts of 1974 and 1976.¹⁴ Largely this development explains that the opinion about the Constitutional Council is not getting a uniform or at least unambiguous opinion in the French constitutional law literature. "Can we call the Constitutional Council a court ultimately or not? If the answer is positive, whether its composition, the guarantees of its impartiality and independence are adequate to those conditions which could be justly expected from an organ qualified as a court? If the answer is negative, is it to be allowed that an organ which does not receive its mandate in the course of the general elections, but comes alive quite direct way, may oppose the intentions of those organs which are created in the course of a general election..."¹⁵

¹⁴ See: „Nyugat-Európa alkotmányai.” (The constitutions of Western Europe). Ed. István Kovács, Budapest, 1988. p. 278—280.

¹⁵ Luchaire, Francois: Le Conseil Constitutionnel. Paris, 1980. p. 2.

Already this short quotation also proves that in the French legal and administrative sciences (including the political literature) even today the great debate is not closed. This debate has started — seeking the effective guarantees of constitutionality — almost 200 years ago, even in the days of revolution. However, it seems that the practice outgrew these problems. It is unquestionable that the Constitutional Council of the Vth Republic today operates as a constitutional court. The quoted volume by Luchaire provides several evidences to this point. It is another question whether a special organ set up for the needs of contemporary times to control the constitutionality can be categorised into any of the three power literature. However the arguments and doubts related to this sphere can be found in the legal branches of every country. As we already have mentioned, this point supports the views saying that these organs cannot be inserted — or just a very arbitrary way — into the classical system of the division of power branches (which actually operates with three basic types of organs). We would rather agree with those ones who seek solution in some other way.

5. The pre-1945 Hungarian literature of public law regarded to be emphasized: the Hungarian constitution which was related to the development of Western European constitutions, had utilized and embraced the most important institutions which were developed during the centuries in the Western European — written — constitutions, at the same time, however, it had reflected the existence of an independent statehood which had operated for more than a thousand years. The combination of the traditional, often centuries-old public law institutions and the new elements was significantly facilitated by the fact that the Hungarian public law before the socialist constitution of 1949 had not recognize the charter-type constitution. The most important institutions of public law were included in the so-called fundamental laws (*leges cardinales*) and basic regulations, which were enacted and frequently amended in the different periods of historical development and quite flexibly interpreted. Only the 5 month period of the Hungarian Republic of Councils after the First World War was an exception, when two charter-type constitutions were adapted (one temporary and one permanent constitution). However, their texts were declared null and void by the counter-revolutionary regime, which got into power after the intervention forces had defeated the Republic of Councils with the help of the great powers. They hardly left any trace in the Hungarian public law between the two world wars. Their influence to a certain extent was felt in the gradually emerging Hungarian public law ideas after 1945.

The category of *leges cardinales* has appeared rather early in the literature of Hungarian public law. Every author agrees that these laws limit the royal power. There is such an author who tends to seek the creation of the first fundamental law among the decrees of the first Hungarian King (Saint Stephen, 1000—1038). According to the author (unknown) of a paper published by Elzevir the first fundamental law of the Hungarian kingdom was the decree which contained the teaching of St. Stephen to his would — be successor about the rational rules of practice of state power.¹⁶ However the majority of the authors even in this age of the Hungarian public law literature have mentioned the Golden Bull of King Andrew II made public in 1222 as the first fundamental law of the country.¹⁷ The Hungarian Golden Bull of 1222 had codified the common law limits against the royal power which emerged at the first decade of the XIIIth century and the guarantees against the illegal acts of the king. The Article XXXI of this Golden Bull, which has settled the right of armed resistance, had served the public law or even more the ideological basis for the national struggles for independence during the long centuries. It is true that the Parliament of 1688 formally repealed

¹⁶ See: *Respublica et Status Regni Hungariae*. Ex officina Elzeviriana. 1634. p. 154 et al.

¹⁷ Among them the first to be mentioned: Gulielmus, *Artnet*: *Dissertatio politico-juridica de Regno Hungariae*. Tübingen, Anno 1624. Martin *Schödel*: *Disquisitio historica politica de Regno Hungariae*. Tübingen, 1629.

this Article of the Golden Bull, but the national public opinion has never accepted this resolution of the parliament of 1688, namely with the explanation that this resolution has been forced upon the nation by the Habsburg king leaning on the assembled army, with the threat of armed force. The freedom fight of Rákóczi, which began in 1701 and lasted ten years, had referred to this Article when it called the nation to arms against the measures which had threatened the independence of the state. We ought to mention that even the Hungarian public law literature between the world wars mentioned that Article ("ius resistendi") as valid law. So e.g. the university textbook by Kálmán Molnár — discussing the guarantees of constitution — defines the freedom fight "as the prevalence of righteous defence in the field of constitutional life". According to it: "The fight for freedom is justified moreover either in case there is a written rule about it in the Constitution, or not (ius resistendi: 1222. XXXI.) Vim vi repellere licet. The nation which does not adhere to its Constitution and does not possess the determination to protect its threatened Constitution, is not mature enough to be free."¹⁸

In the first public law works the role and continuous operation of the parliament as one of the most important guarantees of the limitation at the same time of the supervision of the royal power is also emphasized. There are some data from the XIIth century about the beginning of the feudal assemblies. However, from 1267 the active participation of the national assembly of the peers can be documented unambiguously in the legislation. This time the Estates of the Realm was named parliament (parlamentum generale seu parlamentum publicum).¹⁹ In 1318 the ecclesiastical lords had complained to the Pope that the first king from the House of Anjou does not fulfill his duties — his basic duties — to convene the parliament. Therefore we can state with justification that at the end of the XIIIth century and the beginning of the XIVth century parliament had operated as a recognized and consolidated institution of the practice of the central state power. Since — with short and never recognized as legal interruptions — it is continuously part of the legislation. The "Tripartitum" (Threefold Book) assembled (1514) and published (1518) by Werbőczy, had registered the rule that in Hungary the right of legislation is authorized only to the king and the nation which assembled in the parliament as a deeply rooted custom of several centuries, among the customs which secure "the freedom of the whole Hungarian nation". This is referred to the official interpretation of the law too (See: Part II. Article 3. § (3). This rule was confirmed later by several written laws too. Among these rules the Act 18 of 1635 is mentioned as first.

The Act I after the crowning of 1608 the parliament consisting of two houses (House of Representatives and Upper House) had codified its already existing, non-written — common law rules regulating its composition, convening, operation and this way it prevented that the king — while manipulating arbitrary way the changes of composition, operational order of parliament — influence the activities of parliament. Several laws have declared

¹⁸ See: Kálmán Molnár: "Magyar közjog" (Hungarian public law) 3rd Edition. Danubia, p. 247. — The right of resistance was recognized by the post — 1945 literature too, but in somewhat more differentiated version compared to the mentioned view of Kálmán Molnár. According to Vilmos Szontágh: "The law — if it is adequate to the formal requirements — regardless of its content, — demands unconditional obedience, because the law cannot be illegal, however the citizen owes to adhere to any other regulation, whether with ruling or with decision content, if it is lawful and final. Until it is not final, its lawfulness can be challenged and till that the citizen is not obliged to adhere to it. If some authoritative organ claims obedience of its manifest illegality, the citizen — on his own responsibility — can resist. It is similar to the freedom fight in the life of the nations." (Comp.: "A magyar közjog elemei" (The elements of constitutional law). — Guideline for the students of the worker teaching courses. Debrecen, Tudományegyetemi Nyomda, 1947. p. 30.)

¹⁹ Comp. Csizmadia—Kovács—Asztalos: "Magyar állam és jogtörténet" (The history of Hungarian state and law.) 1972. p. 137—138.

the obligatory summoning of the parliament in every three years. The parliament had never accepted the infringement of these laws. Every newly summoned parliament had protested with a theoretical edge and for reason of maintenance of law if the king had missed the three years period.

From the XIVth and XVth centuries several laws had secured the self-government rights of the counties as the territorial organs of nobility. There was a very significant and legally recognized public law guarantee that laws and royal decrees should be made public in the assemblies of the counties. The counties were obliged to implement only those decrees which were in accord with the law. This right of the counties in a certain way had operated as a legally recognized collective "ius resistendi". In the second half of the XIXth century the counties have been changed significantly on the basis of the legislation of 1848. They became gradually territorial self-governments organized on the basis of representation. However this right of resistance of theirs was further recognized by the public law literature and it was regarded as an important constitutional guarantee. It is true although that the Act XXI of 1886 on the self-government of counties and townships powerfully restricted this right to resist. Namely: only those governmental decrees and ministerial orders were taken out of the obligation of implementation, which were referring "to such tax-collection, which had not been approved yet by the parliament or the actual roll-list of the not approved recruit" (§ 20). In case of other decrees considered illegal, the self-governments were entitled merely to the "right of complaint" with delaying validity, but if the decree was repeated by the government it should have been implemented (§ 19).

The government before and after 1848 had possessed quite a few such tools which powerfully weakened the practical value of the resistance rights of the counties. For example there was a way to suspend the self-government of a disobedient county and put government commissioner above the county administration. However the circumstance that the counties could correspond with each other in nation-wide matters as well made it possible for the resisting county to protect itself against isolation. If the county resistance became widespread in the whole country, the government was forced to yield sooner or later seeking compromises. E.g. after the Napoleonic wars the Vienna Court supported by the "Holy Alliance" have infringed several times the laws prescribing the obligatory convenance of the parliament in every 3 years. The ever growing resistance of the counties, however, after 11 years of interval finally forced the convenance of the parliament. The parliament convened in 1823 has lasted four years. The enacted bills have initiated in Hungary the series of reforms in the society, which was finally concluded by the March laws of 1848 eliminating the feudal conditions, then the freedom war which has defended these achievements in 1848—1849. The Hungarian history literature even today calls this quarter of the century from 1823 till 1848 "reform age" and the parliament of this period are named "reform parliaments". However, we know some examples about the resistance of the counties at the start of XXth century too. In the time of the political crisis of 1905—1906 — when the king has rejected the possibility of marking a cabinet from the coalition consisting of the opposition of parties which gained the majority of votes in the election, and Field Marschal Fejérváry, the Captain of the Royal Bodyguards has created a minority government infringing the constitutional rules requiring ministerial approval — the large majority of counties (45 out of 63) have rejected obedience and did not implement the governmental measures. In some resisting counties so-called constitution-protecting committees were set up and these committees together with the official organs of the counties have managed the local administration.²⁰

²⁰ About the "resistance of the counties" and their political evaluation see: "Magyarország története" (The history of Hungary) 1890—1918. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. Volume I. p. 549 et al.

6. Surveying the historical antecedents we have to say that virtually from 1526 (i.e. from the beginning of the Habsburg-seizure of the Hungarian throne) the struggle between the royal court seeking absolute power for the king and the parliament representing the whole nation became permanent. The overwhelming majority of the parliament was fully aware all the time that the recognition of an absolute royal power would actually mean the creation of an Austrian—German empire in the Danube Valley and the elimination of the independent Hungarian statehood.

The struggles against absolutism became armed struggles in the most critical periods. These armed uprisings — with a few exceptions — ended in defeat. However the uprisings and the passive resistance afterwards made the Vienna Court to realize that it has not enough power to create a uniform empire of the Danube Valley. Therefore the uprisings were always followed by public law bargainings. In the course of these debates the Court once and once again recognized the privileges of the Hungarian nobility, the independence of the Hungarian state and the right of the Hungarian nation to be governed according to its own laws. We are quite close to the truth by risking the assertion that in Hungary a special public law burdened by many compromises are yielded by the lost revolutions and the following passive national resistance. This is actually true about institutions of the Hungarian constitutional law which was enacted during the freedom fight of 1848/1849, analogous with the contemporary Western European institutions. It required 18 years after the defeat of 1848/1849, to create the compromise between the Dynasty and the nation, which ultimately recognized the validity of the March laws of 1848 and laid down the foundation of the independent constitution of Hungary in the framework of Austro—Hungarian Monarchy which has existed till 1918.

Among the national uprisings securing the independence of the Hungarian state we have to mention the uprising led by István Bocskay (1604—1606) as first. Bocskay had gained the alliance of Moravia, and the nobles of Lower and Upper Austria against the emperor and king Rudolf, who governed by the tyrannical methods of absolutism. Following the successes of the uprising the Habsburg-family itself has forced Rudolf to resign from the throne and cede it to Crown Prince Mathias in these areas and he was later crowned as Hungarian king named Mathias II. The public law conditions of the selection of king was fixed in 19 laws before the coronation in the course of a long bargaining process. Among others these laws regulate such important public law guarantees as the religious freedom of the Protestants (Act 1), the limits of royal power in the field of foreign affairs (The Act II had prohibited that the king could start a war without the consent of the parliament or bring foreign soldiers in the country). Due to the foreign royal dynasty those public law guarantees, which serve the aim that the country should never be without the head of state, were particularly important. For the sake of this condition a special law regulated that the king should stay as much time as possible in the country, in case of his absence by the authorisation given to the Palatine of Hungary he should have such a deputy "who according to the ancient customs will rule the country together with the Hungarian Council with the same full authority and administer it as he himself would reign here" (Act 16.). They have taken care that the country always have a palatine who is elected by the nobles and enjoys the trust of the country. In case of vacancy in one year period the king was obliged to summon a parliamentary session selecting the palatine and appoint candidates to this post (two Protestant and two Catholics). If the king would miss this obligation, then instead of him "with the burden of loss of honesty and position" the Lord of Privy Seal took care of the convenance of the palatine-electing parliament (Act 3.). The Acts 5., 6. and 10. regulated the appointment of the Hungarian treasurer, chancellery and counsellors responsible only to the Hungarian king, the palatine and parliament. These laws established such important public law guarantees which ruled that the royal crown should be guarded per-

manently in the country by the responsible personalities elected by the parliament (Act 4.). This rule namely excluded the possibility that the king are crowned somewhere outside the country. However, the full royal rights were given to the monarch only after the coronation. At the occasion of the coronation Mathias II took a solemn oath to respect the laws of the land. Even the text of this oath was determined by an extra bargaining. It is worth to mention that the public law literature of the first decades of the XVIIth century regarded the oath of Mathias II such a "pattern" which in case of the so-called mixed i.e. government forms mixing the aristocratic and monarchic principle has represented the limits of royal power.²¹ After the coronation further 21 laws regulated some public law institutions (among them we have already mentioned the Act I after the coronation of 1608 about the order of covenant and composition of the parliament).

The examination of the public law legislature of 1608 proved that in Hungary, actually in the same time with the development taking place in the German Empire, the establishment of the feudal public law and the codification of its substantial part — regulating the limits of the royal power in details — took place. Afterwards, beside the right to resist mainly this codified public law became the legal basis of the national struggles against the royal court seeking absolutism. Even more so because the new king — while ascending to the throne — has been obliged to let him to be crowned, take the coronation oath confirm the coronation document which always once again fixed the most significant public law guarantees. This codification has greatly contributed to the fact that the coronation oath, the fact of the royal crowning itself, and the coronation document (charter) containing the most important public law guarantees are among the constitutional guarantees till the coronation of the last Hungarian king, Charles IV. (1916).

After the uprising led by Thököly the Hungarian parliament of 1681 had convened in Sopron, repeated and summarized all the accepted public law guarantees of the independent Hungarian statehood, in this case against the absolutism of Leopold I. After the defeat of the mentioned freedom fight led by Ferenc Rákóczi II (1711) the parliament of 1715 has ensured not only the impunity of the participants of the uprising, but withdrew every illegal decrees and once again restored the earlier Hungarian public law.

In Hungary special laws enticed by the Hungarian parliament, which significantly differed from those of the hereditary provinces of the House of Habsburg, the Acts I—II of 1721 and the Act III enacted the right of succession of the female members of the Habsburg Dynasty. The first Hungarian queen from the Habsburg House, Maria Theresia was crowned and at that occasion particular fundamental laws guaranteed the independence of the country.

In the development of the Hungarian public law those laws have a peculiar place, which were enacted by the parliament of 1790—1791 in order to calm down the uprising which almost took place as an answer to the centralisation effort of Joseph II — after the death of Joseph II. These laws already were using the public law categories of the French revolution — however without eliminating the feudal privileges. The most important of these laws have been elevated to the rank of fundamental laws in the decades before the bourgeois revolution and freedom fight of 1848—1849, in the so-called Age of Reforms. The new legal categories used by these laws have significantly contributed to the fact that these laws were approved by the revolutionary legislation of 1848 without amendment in several cases and they were built in the modernized public law of the revolution. It is possible that these laws had significant role in that the work-out of the modern public law built on the equal rights of the citizen could be done without the preparation and enactment of a charter-type constitution. There-

²¹ See: *Capitulationes Impretatorum et Regnum: Cum notamentis Johannis Limnaei Argentorati. 1651. Sectio IX. 8. p. 32.*

fore e.g. in *Hungary* first time in these laws appeared the idea of a constitution of the contemporary meaning. The Act X of 1790—1791 while declaring that Hungary is an independent country with independent existing statehood, mentions that the country possess *its own constitution*. The Act XII on the practice of legislative and executive power (*de legislativae et executivae potestatis exercitio*) referring to the separation of power branches, settles the basic requirements to be expected from the constitutional state of that age. As far as the legislative power is concerned, it repeatedly confirms the concept of the Hungarian public law that in Hungary the lawfully elected king and the parliament *together* are entitled to the legislation. A comparatively new rule is the prohibition of the “government by decrees and orders”. The Act XII of 1790—1791 had permitted the appearance of decrees and orders “only in accordance with the law”, then explicitly mentioned that “the executive power is to be exercised by the king in harmony with the law, not otherwise”. The same law ruled on some important guarantees of the judicial independence. Therefore there was no obstacle that the later promulgated Act IV of 1869 on the judicial independence virtually using the words of the Act XII of 1790 endowed the judge with the right to supervise the legality of decree in the course of his sentencing practice. “The judge is obliged to act according to the decrees created and proclaimed on the basis of laws and obliged to act and sentence according to the legal customs. He cannot doubt the validity of the regularly proclaimed laws, but in the single legal case the judge decided about the legality of the decrees” (Act IV of 1869 § 19.).

The public law literature before 1945 had listed the institution of ministerial responsibility created by the Act III of 1848 among the guarantees of constitutionality. Its organisational solutions were mainly similar to the prescription of the Belgian Constitution of 1831 introducing it to the Hungarian public law. The ministers could be indicted by a simple majority resolution of the House of Representatives, the right of jurisdiction belonged to the special court created by and consisted of the members of the Upper House. According to the university textbook Móricz Tomcsányi (1942) titled “The public law of Hungary”: the actual subject and main reason of the ministerial responsibility is the infringement of the constitution, when the minister as the applier of executive power infringes the constitution itself directly” (p. 503). After 1945 the institution of the ministerial responsibility — according to the conditions of the single house-parliament — has been modified. The Act I of 1946 (The so-called Republic Act) actually by referring the Act III of 1848 has determined the possibility of calling even the president of the republic to responsibility. The special institution of ministerial responsibility was maintained in the § 27 of the Constitution of 1949, which has ruled that the mode of responsibility procedures should be regulated by a special law. Such law never was created. However, even after 1949 such opinion has existed that after the enactment of the Constitution of 1949 some rules of the Act III of 1848 should be handled as valid law.

Only in the last years of the XIXth century and in the first decade of the XXth century the debates about the so-called public law jurisdiction got settled. Threefold ideas competed with each other. The first one referring to the example of the Anglo-Saxon institutions, intended to construct the whole public law jurisdiction on the system of regular courts, the second idea intended to give a multi-grade, specially system of administrative courts the right to judge over the so-called disputed public law cases, the third concept operated instead of the disputed public law matters with a narrower category of the so-called constitutional guarantees, it wanted to authorize a separated “state court” to control the prevalence of the constitutional guarantees. In this latter sphere of subjects a separate draft law was created with quite detailed explanation.²² In the elaboration and explanation of this draft the

²² See Dr. Imre, *Szivák*: “Az alkotmányi biztosítékokról” (On the constitutional guarantees.) Budapest, 1906. p. 175.

concept comes out clearly that in the supervision of constitutional guarantees only a certain special organisational form could mean "a satisfactory organisational guarantee" (Ibid p. 80.). Finally the so-called state court — which is similar to the constitutional court — was not created at all.

In 1896 a single-grade public administration court was created, separately from the regular courts, organized to deal with matters defined by the law, namely the Act XXVI of 1896. Its competence sphere was extended by several supplementary laws later to the field of constitutional guarantees too. E.g. the Act LX of 1907 has authorized it to repeal ministerial decrees in case some county-level selfgovernment considers these decrees as infringement of its self-government rights and files a complaint to the court. The Act LXI of 1907 has created the competence court as another kind of public law court.

This system of public law jurisdiction has not been changed till the elimination of the public law courts. However during the years after the Second World War many followers in the public law literature supported the view which intended to develop further or reform the public law jurisdiction according to the Anglo-Saxon patterns starting from this point of the unity of judicial power.²³

7. Today we can state unambiguously that the charter-like constitution enacted in 1949 belongs to the group of those constitutions, which can be rather considered political programs than legal documents. Even the legal guarantees of its practical implementation were absent. In this matter it hardly differed from the earlier socialist constitutions. Here we mean not merely the Stalinist constitution of 1936 or the popular democratic constitutions which followed this model. The truth is that already in the time of preparation and enactment of the first Soviet constitution it was rather problematic, whether the socialist revolution is compatible to a written constitution at all. E.g. I. P. Stuchka, who was Commissar of Justice in 1918 (later he became an author in constitutional law) has powerfully doubted that the Soviet state while fulfilling the dictatorship of the proletariat needs a written constitution at all. "Even such a famous state leader and well-known jurist as I. P. Stuchka, who was Commissar of Justice in 1918, has doubted the necessity of preparing a constitution. Mistakenly he has thought that the transfer from capitalism to communism cannot be inserted "into the framework of written fundamental law" and the dictatorship of the proletariat "would hardly harmonize with such words as written law" — we can read this view in a latest work on the history of Soviet constitution.²⁴ We may say that this opinion of Stuchka was not given up even after the enactment of the 1918 and 1924 constitutions either. He held the opinion that the rules of constitution among the conditions of the dictatorship of the proletariat are not legal regulations, but such "organisational norms", which virtually "represent" — openly express — the working methods of the Soviet power in the exercise of political authority. Actually he has the same view in his book titled "Concept on the state of the proletariat and peasantry and its constitution" published in 1926.²⁵ Some traces of this view can be found even after the death of Stalin and even the XXth Congress of the Soviet Communist Party. We can find such views in the socialist constitutional law literature too, which regarded a special method of constitutional law regulation the elimination of legal sanctions, referring to the fact that in such aspect the adaptation of certain legal concepts in the constitution means guarantee by itself for the implementation.²⁶

²³ See: József, Szabó: "Demokrácia és közjogi bírászkodás" (Democracy and public law jurisdiction.) Budapest, 1946. p. 247.

²⁴ Comp. J. S. Kukushkin—O. I. Chistiakov: Ocherk istorii sovetskoi konstitutsii. Moscow, Izd. Pol. Lit. 1987. p. 11.

²⁵ Uchenie o gosudarstva proletariata i krestianstva i ego konstitutsii. SSSR — RSFSR Izd. r. Moscow, 1926. p. 291.

²⁶ See: V. F. Kotok: "A szovjet államjog tárgya" (The subject of Soviet public law.) In: "A szovjet államjog kérdései" (The questions of Soviet public law.) Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó, p. 64.

The lack of legal guarantees of the implementation has significantly obstructed the implementation of the constitutional regulations. Although the § 70 of the constitution ruled that "the Council of Ministers is obliged to submit the draft of the law regulations required for the implementation of the Constitution", but there was no measure taken about the deadline. Therefore in some cases long years went by till each institution prescribed by the Constitution was implemented in practice. Even later there were some rules in the Constitution which did not become reality due to the lack of the proper executive orders. This can be said not only about the basic rights of the citizens, but such institutions as the plebiscite, for example. It came out only in the last months that actually the Constitution regulates the possibility of the plebiscite, however for the arrangement of plebiscite the detailed law regulation is indispensable with the rules of procedure as well. But that was missing completely.

A part of the constitutional guarantees were repealed already in the time of preparation of the Constitution while arguing that instead of them new type institutions will be applied introduced by the new constitution. For example in the first months of 1949 they abolished the Administrative Court saying the argument that the legality control of public administrative activities will be done by the new type public prosecutor's office. However the new type prosecution was established only in 1953.

The Constitution became valid in the same time with its proclamation, i.e. in August 1949. In the state practice that view prevailed that the enactment of the new constitution automatically (without creating implementation regulations) repeals the constitutional guarantees fixed by the earlier public law regulations. Consequently in the absence of the appropriate law rules the legal framework of important constitutional institutions became uncertain. We can mention the ministerial responsibility, the organisational guarantees of judicial independence, the separation of public administration and jurisdiction, the competence division between the representative and administrative organs as examples. All of this explains that in the first years after the implementation of the new Constitution primarily not the creation of constitutional guarantees, but the implementation of the valid constitution stood in the foreground.

After the death of Stalin, the political line appearing in June 1953 put the realization of the Constitution, the practical implementation of its expressed democratic achievements on its banner.

"The government in its whole operation stands on the basis of legal order and legality established by the Constitution. The basis of our popular democratic state system, economic and social life is the socialist legality, the strict adherence to the rights and duties of the citizens prescribed by the Constitution and the laws of our People's Republic".

One can read this text in the program of the newly elected Parliament, as it was told at the session of June 1953.²⁷

In the course of the continuous realization of the program of the new government in the research of legal and administrative sciences the problems related to the constitutionality and legality of legislation acquired the main importance. Even more so because parallel with the enactment of the new Constitution those rules of the earlier judicial organisational laws were repealed which authorized the judges to examine the legality of the public administrative decrees to be applied in their cases.

At the occasion of the public session of the Hungarian Academy of Sciences (May 1954) in the plenary session framework of the Academy a special conference dealt with the theoretical

²⁷ See in details: István, Kovács: "Népköztársaságunk alkotmányának következetes végrehajtásával a júniusi párhatalmazatok megvalósításáért" (Through the consequent implementation of the Constitution of our People's Republic for the accomplishment of the Party decisions of June. Állam- és Igazgatás, July—August, 1953. p. 337—353.

problems of legislation. In this conference the whole problematics of the constitutionality and legality of written law, its formal and material aspects were examined. The formal aspect of legislation did not mean merely the proclamation and appearance of the legal regulations, but the whole mechanism of the preparation of laws and the too much divided hierarchical system of laws as well.

Even that claim was heard that once again that basic rule should be applied that the original legislation can be built only on ads and their supervision should be ensured.²⁸

The results of scientific research partly were used by the Law Decree 26 of 1954 implementing the constitutional rules (about the proclamation and promulgation of legal regulations) and the Decree of the Council of Ministers 1072/1954 about the implementation details. The Law Decree and the Decree of the Council of Ministers orders even some sanctions in case of infringement of the constitutional guarantees expressed in the new regulations. Namely it calls the attention of the Secretariate of the Government to pay attention to the work of legislative activity of the organs subjected to the Council of Ministers and in case of infringement of guarantees expressed in the Decree of the Council of Ministers it should initiate at the government "the elimination of the fault" (Decree of the Council of Ministers 1072/1954, Art. 26).

This "organisational" solution which should be taken only as initial step forward at most certainly could not satisfy the increased expectations then. However, the next step was taken much later. Only after 1956 the emphasis on the legal character of the Constitution and the strengthening of the constitutionality of legislature gained ground once again.²⁹ The book by Lajos Szamel, titled "Legal Sources" (1958), searching for the socialist traditions of constitutionality and the legality of legislation already called attention to the fact that in the framework of the Supreme Court of the Soviet Union the so-called "konstitucionnaya kommissiya", which has operated between 1924 and 1930, has acted as a special constitutional court and had quite wide competence sphere. Imre Szabó in his essay, titled "The place of the Constitution in our popular democratic system" has examined the legal character of the Constitution and the chances of progress of the guarantees which were to consolidate the legal character of the constitution.³⁰ Ottó Bihari called the attention to the organisational guarantees of the constitutionality and the legality of legislation. He has proposed to authorize the Law Committee of the Parliament to examine especially the constitutionality of law decrees issued by the Presidential Council of the People's Republic.³¹ Other proposals require the creation of special institutions (primarily in the framework of the Parliament as the more effective guarantees of the constitutionality of legislation).³² From the literature of this time dealing with the control of constitutionality the book by Kornél Pikler, titled "The bourgeois constitutional jurisdiction" deserves special attention (Budapest, 1965, p. 286). The book, while satisfying the ideological rituals of that age, criticize the Western institutions, however the claim comes out undoubtedly that we should seek the possibilities

²⁸ See: "MT Társadalmi-történeti osztályának közleményei" (The Publications of the Social and Historical Sciences Department of the Hungarian Academy of Sciences) (MTA) Volume V. Nr. 14. The new period and the theoretical questions of legislature. p. 215—267. — Following the session several essays dealt with the constitutionality of the law sources system living in the practice too. Among them one should be mentioned particularly: the paper by Lajos, Szamel: "A jogforrásokról és közzétételükről" (On the legal sources and their announcement.) See: Jogtudományi Közlöny, 1954. Nr. 10. p. 442—552.

²⁹ Lajos, Szamel: "Jogforrások" (Legal sources). Budapest, 1958. p. 182.

³⁰ Jogtudományi Közlöny, October—November, 1959. p. 497—515.

³¹ See: Ottó Bihari: "Alkotmány és törvényesség" (Constitution and legality). Jogtudományi Közlöny, 1960. Nr. 10. p. 513—519.

³² See: István, Kovács: "A szocialista alkotmányfejlődés új elemei." (The new elements of the socialist constitutional development.) Budapest, 1962. p. 392 et al.

of the institutional development while analyzing the experiences of Western institutions. (See. Ibid Closing remarks. p. 259 et al.)

In the sixties the preparative activities of the general revision of the Constitution, the preparation of a new Constitution have started. In the course of this work concrete proposals were taking shape too. Namely: in the organisation of the Parliament a special committee should be established to control the constitutionality, largely with the organisation and competence which later belonged to the Constitutional Law Council. The text of one of these drafts was published in the volume titled "The development of the Constitution of the Hungarian People's Republic" by István Kovács (The publication of the Institute for Legal and Administrative Sciences MTA Volume I. p. 346—347.)

In the course of the formulation of the constitutional amendment, however, this question was taken off the agenda. According to the argument it is enough that the text of the Constitution prescribes that one of the most important tasks of the Parliament is the supervision of the constitutional order of the society. Accordingly, the modified statutes of the Parliament will make arrangements about the creation of a special council which will control the constitutionality. Therefore the special council serving the control of constitutionality did not get into the text of the amended Constitution modified by the Act I of 1972. Then in the course of the modification of the statutes of the Parliament such decision was taken that there is no need to have such a council at all. It was satisfactory if the modified statutes reminded already existing permanent committees of the Parliament that in their own competence they should do the tasks related to the supervision of constitutionality.

8. Afterwards more than ten years went by before the proposal of the Constitutional Law Council became reality. Finally the establishment of the Constitutional Law Council was ordered by the amendment of the Constitution, the Act of 1983. The basic regulations concerning the Constitutional Law Council were included in the modified § 21 of the Constitution. Consequently: "The Parliament selects the Constitutional Law Council, which controls the constitutionality of legal rules and guidelines. It can suspend the implementation of those regulations, which contradict the Constitution — with the exception of legal rules established by the Parliament and the Presidential Council and the guidelines and principles of the Supreme Court (Art 3). Everybody is obliged to make available those data which are requested by the parliamentary committees and the Constitutional Law Council and obliged to testify in front of them." (Art 4) The detailed regulations concerning the Constitutional Law Council were prescribed by the Act I of 1984. on the Constitutional Law Council (The rules of its operation were contained by the modified statutes of the Parliament). According to the Act I of 1984 the Constitutional Law Council may have 11—17 members. Its president, secretary and the majority of its members should be elected from the representatives of the Parliament, the other members may be selected from other personalities of public life. Among them the experts and professors of constitutional law got their place. In its sessions the Minister of Justice, the President of the Central Bureau of People's Supervision, the President of the Supreme Court and the Highest Prosecutor take part *ex officio* — with right to enter the debate. However, its authorisation is continuous in the meaning that it is terminated only by the election of the new Constitutional Law Council. Its procedure can be initiated by the Council or its members, furthermore the state and social organs mentioned by the law. *The Constitutional Law Council has started its activities in 1984.* We have to say that its work developed among considerable difficulties. This fact can be explained by several causes, among others it is due to the fact that the law has relatively restricted the sphere of the state and social organs which may initiate procedures, did not emphasize the independence of the Constitutional Law Council in the interpretation of the Constitution, did not ensure an independent staff for it etc. However, we have to mention that despite the difficulties the Constitutional Law Council adapted several important resolutions. It sus-

pended some objectionable law regulation and even more frequently used its right to determine a proper deadline for the competent organ to correct the regulation which infringed the Constitution. In the course of the planned reform of the political system and the activities of the preparation of the new Constitution it became clear that the organisational and competence frameworks of the Constitutional Law Council — regardless of the activities of the Council — did not comply with the control of constitutionality. Therefore such a new, independent, actually judicial-type organ is needed — i.e. *Constitutional Court* — which possess much wider competence than the Constitutional Law Council in order to ensure the legality of legislation. Furthermore it can be authorized with such rights which go beyond the supervision of the legality of the legislation and generally serve the consolidation of the constitutional guarantees.

The establishment of the Constitutional Court has been ordered by the Act I of 1989 enacted in January 10, 1989. The general constitutional amendment of October 18, 1989 (Act XXXI of 1989) has modified it in some places and has summarized the constitutional fundamental principles related to the Constitutional Court into a separate chapter of the Constitution (Chapter IV) and left to an Act with constitutional force to establish the detailed regulations concerning the Constitutional Court. The constitutional basic principles related to the Constitutional Court are the following: a) the Constitutional Court supervises the constitutionality of the laws. As an Act or any other law regulation is considered to be unconstitutional, it will nullify it. b) beyond the supervision of the constitutionality of legal regulations the law may delegate other tasks to the competence sphere of the Constitutional Court too. c) anybody may initiate the procedure of the Constitutional Court. d) its 15 members are elected by the representatives of the Parliament with two-third majority. e) the members of the Constitutional Court cannot be members of any party and may conduct only such political activities which are placed in the sphere of tasks to be done by the Constitutional Court.

The Parliament enacted the Act regulating the Constitutional Court in October 19, 1989 (No. XXXII. of 1989), which became valid in the day of its proclamation (October 30, 1989). At the same time the Constitutional Law Council ceased to exist, the cases under way will be decided by the Constitutional Court (§ 58). The seat of the Constitutional Court is Esztergom. It started its operations at January 1, 1990. The provisional regulations of the law include that the recent Parliament elects only 5 members of the Constitutional Court, further 5 members will be elected by the newly elected Parliament in 2 months from its initial session, the remaining five seats will be filled only after five years.

The Constitutional Court elects its President and Deputy President among its own members. Until the Constitutional Court consists of only five members, it elects only a Deputy President and he will fulfill the tasks of the President too. Furthermore, the 5 member Constitutional Court also may practice the whole competence sphere of the Constitutional Court. This competence is rather widespread. Namely, according to the § 1 of the Act the competence sphere of the Constitutional Court includes a) preliminary examination of the law drafts, the enacted, but not yet proclaimed laws, the statutes of the Parliament and unconstitutionality of some rules of international agreement; b) the posterior examination of the unconstitutionality of the law regulation and any other legal measure of the of normative character other than legal rules; c) the examination of collision of law or any other legal measure with international agreement; d) the judgement on constitutional law complaint which was submitted against an infringement of laws ensured by the Constitution; e) the elimination of unconstitutionality appearing in omission; f) the elimination of competence disputes between the state organs, furthermore between the self-government and the state organs, and between the self-governments; g) the interpretation of the constitutional regulations; h) procedure in all of those matters which are referred by law to its competence.

[illegible]

A rablás megvalósításának körülményei

Az elmúlt években Magyarországon a bűnözés igen jelentős változáson ment át. Nemcsak kvantitatíve emelkedett igen számottevően, intenzitása erősödött, hanem folytatódott az a tendencia, amely az össz-bűnözésen belül a vagyon elleni bűncselekmények arányának további növekedését jelenti; 1988. évben a részvétel 66,3% volt.¹

A legsúlyosabb vagyon elleni bűncselekmény, a rablások száma is emelkedett, amíg 1983-ban 1348, addig 1988-ban 1539 ilyen bűncselekmény vált ismertté.²

Az előidéző okok megismerése, az elkövetésnél meglevő mélyebb összefüggések feltárása érdekében, reprezentációs módszerrel kriminológiai kutatást végeztünk büntetés-végrehajtási intézetben, rablás bűncselekményének elkövetése miatt jogerős büntetésüket töltő felnőttkorú férfi elítéltek körében.

Jelen tanulmányunkban a bűncselekmény végrehajtásának körülményét elemezzük, megkísérelve bemutatni, hogy milyen összetevők idézik-segítik elő a meghatározó jelenségeket, kimunkálva a külső és belső összefüggéseket, a megvalósulás folyamatában meglevő törvényszerűségeket.

I. A BŰNCSELEKMÉNY VÉGREHAJTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

1. A bűncselekmény elkövetésének elhatározását befolyásoló tényezők

Kutatásunkban nagy figyelmet fordítottunk a cselekmény elhatározását befolyásoló tényezőkre, mert úgy gondoltuk, hogy a későbbiekben használni tudjuk oksági koncepciónk kialakításában.

Az elhatározást csupán 7,0%-ban motiválta lelki megrázkódtatás. Döntő volt az alkoholfogyasztás, amely az esetek több mint kilenctized (91,0%) részében hatott az elkövetőre a cselekmény elhatározásakor. Elenyésző arányban — 2,0% — adatot nem találtunk.

Az alkoholfogyasztás 87,0%-ban szokásos és csaknem háromötöd (59,0%) részben megszokott mértékű volt. Rendkívüli helyzetben az alkoholfogyasztás 4,0%-ban történt. Az alkoholfogyasztás a szokásos mértéket 32,0%-ban haladta meg.

Az elhatározás közvetlenül a bűncselekmény elkövetése előtt 58,0%-ban, egy-két órával korábban 32,0%-ban és 10,0%-ban egy-két nappal megelőzően jött létre.

Közismert az alkohol gátlásokat feloldó, a visszatartó motívumokat háttérbe szorító hatása. Az alkoholfogyasztás az elkövetők csaknem kilenctized részénél (87,0%) szokásos körülmények között történt, vagyis az elkövetők rendszeresen fogyasztottak szeszes italt.

¹ Tájékoztató a bűnözésről. 1988. év. BM. Adatfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség és a Legfőbb Ügyészség Titkársága. Bp. 1989. 1. p.

² Tájékoztató a bűnözésről. I. m.: 28—29. p.

Megállapítottuk azt is, hogy az elfogyasztott alkohol mennyisége az esetek több mint felénél a megszokott mértékű volt. A megszokott mérték azonban igen eltérő mennyiséget jelentett, meglehetősen szélsőséges határok között mozgott. Kevés számban előfordultak olyan esetek, amikor a rendszeresen fogyasztott mennyiség okozta befolyásoltság nem haladta meg az egy-másfél ezreléket, de a túlnyomó többség alkoholfogyasztása olyan mérvű volt, amelynek következtében — nem ritkán — az elkövetők alkoholtól közepesen vagy súlyosan befolyásolt állapotba kerültek.

Az egyéni elkövetés, de a csoportosan megvalósított bűncselekmények közvetlen előzménye csaknem minden esetben a békésen és csendesén megkezdett, majd egyre inkább a duhajkodásba torkolló italozás volt. Mint tudjuk, az egyének alkoholtűrő képessége eltérő és egyebek mellett függ az idegi és fizikai állapottól is. Az esetleges fizikai fáradtság vagy idegi labilitás csökkenti az alkohol hatásával szembeni ellenállóképességet, amely nem teszi lehetővé a társadalmi és egyéni kontroll érvényesülését.

Kutatásaink során sok olyan esettel találkoztunk, amikor a vizsgált személy maga is alkoholfogyasztásával magyarázta tettének elkövetését, véleménye szerint alkoholos befolyásoltság hiányában tartózkodott volna a bűncselekmény elkövetésétől.³

2. A bűncselekmény elhatározását kiváltó alapotívációk

A bűncselekmény irányába ható motiváció kivétel nélkül az anyagi javak megszerzése volt. Az alapotíváció által kiváltott érzések megoszlása a következő: 45,0%-ban harag, 6,0%-ban félelem, 40,0%-ban megnyugvás és 9,0%-ban egyéb lelki megnyilvánulás lett úrrá az elkövetőn.

A rablás elkövetésének vezérmotívumaként *Rózsa* is az anyagi haszonszerzést jelölte meg. Legtöbb esetben a rablás célja a korábban megkezdett további italozás biztosítása. Az ötlet és az elhatározás döntő többségében az italboltban, illetve más vendéglátóipari egységben születik, amikor az italra szánt pénz elfogy. Az elkövetők rendszerint többen vannak, sok esetben nők is részt vesznek az italozásban, és mindig van közöttük büntetett előéletű személy is.⁴

3. A cselekmény elkövetésének elhatározásában esetleg szerepet játszó visszatérő motívumok

Szükségesnek tartottuk a bűncselekmény elkövetésének elhatározását befolyásoló tényezők feltárása mellett megvizsgálni azt is, hogy felmerültek-e az elkövetők tudatában a cselekmény elkövetése ellenében ható megfontolások, visszatartó motívumok, és ha igen, melyek voltak azok, illetve milyen arányban keletkeztek. Az esetlegesen felmerült visszatartó motívumok meglétét vagy hiányát összevetettük azzal az objektív ténnyel, hogy az elkövető eredeti elhatározását hajtotta-e végre, vagy valamilyen külső, illetve belső impulzus hatására módosította azt. Az esetleges módosítás nem az elkövetés megvalósítására vagy attól való tartózkodásra vonatkozott-e, hanem csupán a végrehajtási módját, idejét, esetleg helyét, avagy a sértett személyének megválasztását befolyásolta.

³ *Rózsa* Jánosnál az „ittas” elkövetők aránya meghaladja az esetek 60,0%-át. Viszont megjegyzi: „Feltehető azonban, hogy ez az arány a valóságban még nagyobb, mert a büntetőeljárások során ezt a körülményt nem mindig derítik fel, s ha egyéb adat nincs és a terhelt az ezzel kapcsolatos kérdésekre nem egyenes választ ad, ilyen irányú bizonyítás ritkán folyik”. Ismerteti *Rózsa* azt is, amíg egyéb közvéleményi bűncselekményért felelősségre vont személyek legalább 1,5%-át kötelezik kényszergyógyításra, addig a rablás elkövetőinél az arány 7—8%, *Rózsa* János: A rablásról. OKKri. Bp. 1987. XXIV. k. 104. p.

⁴ *Rózsa*: i. m.: 97—98. p. Vö.: *Vígh—Gönczöl—Kiss—Szabó*: Erőszakos bűncselekmények és elkövetők. Bp. 1973. 274—282. p.

Nem merült fel visszatartó motívum és az eredeti elhatározásnak megfelelően került sor a bűncselekmény végrehajtására az esetek csaknem kilenctized részében (89,0%). Visszatartó motívumként egytized részben (10,0%) a büntetéstől való félelem, 1,0%-ban pedig erkölcsi jellegű motívum jelentkezett. Azonban a visszatartó motívumok megléte esetén is eredeti elhatározásának megfelelően valósította meg az elkövető a bűncselekményt.

A bűncselekmény elkövetésének előzményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy:

— Az egy főre eső évi alkoholfogyasztás — 96,0%-os alkoholt számítva — az utóbbi években tovább emelkedett, mintegy egyötödével nőtt. A rablás bűncselekményénél az alkoholos befolyásoltság alatti elkövetés meghaladta az esetek kilenctized részét.

— Az „ittas” elkövetők közül csaknem egyötöd részük volt alkoholista beteg és kétharmad arányban rendszeres alkoholfogyasztó.

— A bűncselekményt kizárólag az ingó dolog megszerzése által motiváltan határozták el és valósították meg.

— Az esetlegesen felmerült visszatartó motívumok nem a cselekmény megvalósítását, csupán a végrehajtás körülményeit befolyásolták.

— A felmerült visszatartó motívumok kialakulását döntően a büntetéstől való félelem alapozta meg.

II. A BŰNCSELEKMÉNY VÉGREHAJTÁSÁNAK HELYE ÉS IDEJE

1. Az elkövetők állandó lakóhelye és az elkövetés földrajzi helye

Feltételeztük, hogy a rablás elkövetésének földrajzi (települési) helye szempontjából kirívó eltérést nem találunk, vagyis a Budapesten, vidéki városokban, illetve a községekben történő elkövetés aránya lényegesen nem divergál. Hipotézisünket döntően arra alapoztuk, hogy mindhárom településfajtán egyaránt megtalálhatók a különböző szórakozóhelyek, vendéglátóipari egységek, ahol az elkövetők és a potenciális sértettek italozása, együttes szórakozása mintegy előfeltétele a bűncselekmény végrehajtásának.

Kutatásunk igazolta fenti hipotézisünket, ugyanis a rablásnak csaknem kétharmad részét (65,0%) Budapesten és vidéki városokban követték el. A részletes megoszlás: Budapesten: 22,0%, vidéki városokban: 43,0%, község: 33,0%, tanya: 2,0%. Figyelemre méltó, hogy a fővároson kívüli elkövetés meghaladja az esetek háromnegyed részét (78,0%).

Igyekeztünk feltárni azt is, hogy az elkövetők állandó lakóhelye és az általuk végrehajtott bűncselekmény földrajzi elkövetési helye milyen megoszlást, összefüggést mutat, vagyis az elkövetők állandó lakóhelyén vagy más földrajzi területen történt-e az erőszakos támadás.

Kutatásaink alapján megállapíthatjuk, hogy az állandó budapesti lakással rendelkezők az esetek csaknem háromnegyed részében (72,7%) a fővárosban követték el a bűncselekményt. Vidéki városban majdnem egyötödük (18,1%), községben 9,2% valósította meg a bűncselekményt. Állandó budapesti lakosok tanyán nem hajtottak végre rablást.

A vidéki városokban lakók aránya a következő: több mint kétharmad részük (68,0%) állandó lakásukkal azonos vagy más vidéki városban, egyenlő — 16,0—16,0%-ban — Budapesten, illetve községben követték el a bűncselekményt.

Az „azonosulás” a községben állandó lakhellyel rendelkezőknél is igen magas. Több mint háromötöd részük (61,5%) községben, 15,3%-ban Budapesten, 17,9%-ban vidéki városban és 5,3%-ban tanyán valósították meg a bűncselekményt. A vizsgálatba bevont személyek közül egy elkövető sem rendelkezett tanyai állandó lakóhellyel.⁵

⁵ Vö.: Vigh: i. m. 78—85. p.

2. Az elkövetés földrajzi és konkrét helye

Az előzőekben azt vizsgáltuk, hogy az elkövetők állandó lakóhelye milyen összefüggésben van az elkövetés helyével. Most rátérünk annak feltárására, hogy az elkövetés földrajzi helyén belül in concreto hol valósult meg a bűncselekmény. A vizsgálat elvégzése előtt azt tételeztük fel, hogy zárt helyen — akár a sértett, akár az elkövető lakásában — kevésszámú esetben, inkább nyilvános helyen jött létre a bűntett.

Vizsgálataink igazolták hipotézisünket, ugyanis nyilvános helyen az esetek csaknem háromnegyed részében (71,0%) valósították meg a bűncselekményt. Az elkövető lakásán 5,0%-ban, a sértett lakásán 20,0%-ban a sértett munkahelyén és egyéb helyen 2,0—2,0%-ban jött létre az erőszakos dologelvétele.

Budapesten több mint négyötöd részben (81,8%) nyilvános helyen (utcán, tereken, parkban, vasúti üzemterületen, erdőn, mezőn és járművön), a sértett lakásán 4,5%-ban, a sértett munkahelyén 9,0%-ban és egyéb helyen 4,7%-ban követték el a bűncselekményt.

Vidéki városokban a megoszlás a következő: nyilvános helyen 69,7%, a sértett lakásán 18,6%-ban és az elkövető lakásán 11,7%-ban támadták meg a sértettet.

Községben is a nyilvános helyen történő elkövetés a domináló, az arány több mint az esetek kétharmad része, 69,6%. A sértett lakása volt az elkövetés helye 27,2%-ban és 3,2% egyéb helyen valósult meg a bűncselekmény.

Valamennyi tanyán elkövetett bűncselekmény esetében a sértettet saját lakásán támadták meg.⁶

3. Az elkövetés földrajzi helye és havonkénti megoszlása

Miután megállapítottuk, hogy nem található számottevő eltérés az elkövetés konkrét helye tekintetében a városokban, valamint a községek, illetve a tanyák területén megvalósult bűncselekmények között, feltételeztük azt is, hogy nem mutatható ki lényegi különbözőség a havonkénti megoszlás tekintetében sem.

Hipotézisünk verifikálása vagy kizárása érdekében összehasonlítottuk, miként alakult a megvalósítás gyakorisága az elkövetés földrajzi helye és a havonkénti megoszlás alapján.

Kutatásaink alapján megállapíthatjuk, hogy az elkövetés földrajzi helyétől függetlenül a cselekmények döntően öt hónapra — június, július, október, november és december — koncentrálódnak. Ebben az öt hónapban követték el a bűncselekmények több mint a felét (58,0%). Érdekes viszont, hogy amíg vidéki városokban és községekben az év minden hónapjában jött létre bűncselekmény, addig a fővárosban februárban, augusztusban, szeptemberben és októberben nem történt erőszakos támadás. Tanyán mindössze két hónapban — februárban és szeptemberben — valósult meg a rablás cselekménye.⁷

4. Az elkövetés földrajzi helye és napszak szerinti ideje

Az eddigiekben az elkövetés regionális helyét és havonkénti megoszlását vizsgáltuk. Választ szeretnénk volna kapni arra a kérdésre, hogy az elkövetés földrajzi helyszínein a nap mely szakaszaiban valósultak meg legnagyobb arányban az erőszakos támadások.

Úgy gondoltuk, hogy a bűncselekmény jellegéből adódóan a legfertőzöttebb napszak az este és az éjjel. Kutatásunk igazolta feltételezésünket, az este és az éjjel történő elkövetés

⁶ Vö.: *Vigh*: i. m. 87. p. IV/3. sz. tábla.

⁷ Kutatásunk eredménye nem igazolta a *Vigh J.* által megállapított azon tényt, mely szerint az erőszakos bűncselekményeket döntően a téli évszakban, novembertől februárig követik el. *Vigh*: i. m.: 89. p. IV/4. sz. tábla.

csaknem eléri az esetek háromnegyed részét (73,0%) és amennyiben a hajnali időszakot is idevesszük, meghaladja a négyötöd részt (82,0%). Délután 12,0%-ban, délelőtt és délben 5,0%-ban és reggel 1,0%-ban követték el a bűncselekményt.

Amikor az elkövetés földrajzi helyét a napszakok szerinti megoszlással vetjük egybe, a következő képet kapjuk: Budapesten is döntően este, éjjel és hajnalban jött létre a támadás (81,8%), reggel és délben nem valósult meg a bűncselekmény. Vidéki városokban az arány: este, éjjel és hajnalban 86,0%, délelőtt, délben és délután 14,0%. Vidéki városban reggel nem történt rablás. Községekben is az este, éjjel és a hajnalban történt elkövetés a domináló, a részvétel pontosan az esetek háromnegyed része (75,0%). Reggel, délelőtt és délután 25,0%-ban hajtották végre a bűncselekményt. Tanyán minden esetben este és éjjel támadták meg a sértettet.⁸

5. Az elkövetés ideje havonként és napszakok szerint

Az elkövetés idejének vizsgálatánál igen nagy jelentőséget tulajdonítottunk annak is, hogy az egyes hónapokban mely napszakban legnagyobb az elkövetés gyakorisága, vagyis az időjárási, természeti viszonyok befolyásolják-e és ha igen mennyiben a bűncselekmény megvalósítását. Azt már megállapítottuk, hogy este és éjjel követték el a rablások megközelítően háromnegyed részét (73,0%), és tudtuk azt is, hogy az elkövetés hónapok szerinti megoszlása igen jelentős szóródást mutat annak ellenére, hogy döntően öt hónapra esett a cselekményeknek több mint a fele (58,0%). A most következő összehasonlítás elvégzése előtt azt feltételeztük, hogy a sokáig tartó világos, illetve a késői sötétedés a hónapok, illetőleg évszakok alapján is befolyásolja az elkövetés gyakoriságát.

Az év tizenkét hónapját két részre osztottuk, mégpedig téli és nyári hónapokra attól függően, hogy mettől meddig volt világos, illetve sötét. Így az első — téli — évszakot a januári, februári és márciusi, illetve az október, november, december hónapok alkották, amikor rövidebbek voltak a nappalok és hosszabbak az éjszakák. A másik — nyári — évszakra az áprilistól szeptemberig tartó hónapot vettük, amikor sokáig volt világos, rövidebbek az éjszakák és korán hajnalodott.

Ezek után megállapítottuk, hogy nincs lényeges eltérés a két rész között; a téli hónapok aránya 48,0%, a nyári évszak részesedése 52,0%. Az ún. nyári évszakon belül viszont a június és július részvétele kiugróan magas, az előbbi 13,0%, az utóbbi 14,0%.

A napszak szerinti megoszlás a következő volt: este és éjjel követték el az összes bűncselekmény háromnegyed részét (75,0%). Ismeretes, hogy a téli hónapokban a napos vagy borús időjárástól függően korán sötétedik, s így a délutáni időszakot is hozzávehetjük az előzőkhöz. E szerint viszont már az esetek csaknem kilenctized része (87,0% valósult meg délután, este és éjjel.

Amint már megállapítottuk a nyári hónapokra, áprilistól szeptemberig esett a bűncselekmények több mint fele (52,0%). Ezen időszak alatt este és éjjel valósult meg az esetek majdnem háromnegyed része (73,0%). Amennyiben, hasonlóan a másik évszakhoz, a délutáni elkövetést is idevesszük, a három napszak alatti elkövetés együttvéve meghaladja az elkövetések négyötöd részét (84,6%).

Napszakok szerint vizsgálva, este és éjjel májustól szeptemberig, öt hónap alatt követték el a fenti napszakokban megvalósított cselekmények több mint kétötödét (41,0%), januártól ápriliséig több mint egynegyedét (27,3%) és októbertől decemberig a fennmaradó 31,7%-ot.

⁸ *Rózsa* szerint: „a rablások 72%-a 15 és 24^h, kb. 40%-a pedig 19 és 24^h között történt” *Rózsa*: i. m.: 95. p. — Egy, a Rendőrtiszti Főiskola által végzett kutatás a következő eredményt hozta: éjjel, este és hajnalban az esetek több mint felét (54,2%), délben és délután pedig csaknem egyharmad részét (32,9%) követték el.

Amennyiben a harmadik legfertőzöttebb napszakot — a délutánt — is idevesszük, az arány a következő: délután, este és éjjel a májustól szeptemberig tartó öt hónap alatt jött létre a fenti három napszakban elkövetett bűncselekmények szintén több mint kétötöde (43,5%), januártól áprilisig a cselekmények csaknem egynegyede (23,6%) és októbertől decemberig csaknem egyharmada (32,9%).

Vizsgálatunk igazolta feltevésünket, ugyanis a téli hónapokban is és a nyári évszakban is döntően este, éjjel, illetve délután követték el a bűncselekmények döntő hányadát.

6. Az elkövetés konkrét helye és napszak szerinti ideje

Az előzőekben azt vizsgáltuk, hogy az egyes hónapokban mely napszakok voltak a legfertőzöttebbek, világosan vagy sötétben követték el a bűncselekmények nagyobb hányadát.

A szélesebb körű ismeretek megszerzése érdekében szükségesnek tartottuk feltárni, milyen összefüggés található az elkövetés konkrét helye és az egyes napszakok között. Azt gondoltuk, hogy amint az egyes hónapok, a téli vagy nyári évszak különbözősége befolyásolta az elkövetés időpontját, vagyis a cselekményeket az esetek döntő többségében este és éjjel valósították meg, így nem változtatja meg a kapott értékeket az sem, ha az elkövetés konkrét helyszínét vetjük egybe az elkövetés konkrét idejével.

Zárt helyen, az elkövető vagy a sértett lakásán, valamint munkahelyeiken követték el a bűncselekmények alig több mint egynegyedét (27,0%). Ebből este és éjjel valósult meg a zárt helyen történt bűncselekmények csaknem háromnegyed része (70,3%), délután alig több mint egytizede (14,9%), azonos — 7,4—7,4% — arányban hajnalban és délelőtt.

Amennyiben a három legfertőzöttebb napszakot — délután, este és éjjel — itt is összevontan kezeljük, megállapíthatjuk, hogy az összehasonlításban a delet meghaladó napszakban történő elkövetés dominál, csaknem eléri az esetek kilenctized részét (85,10%).

Nyilvános helyen — utcán, téren, parkban, vasúti üzemterületen, erdőben, mezőn, járművön és egyéb helyen — követték el a bűncselekmények csaknem háromnegyed részét (73,0%). Ebből este és éjjel jött létre a rablás az esetek majdnem háromnegyed részében (73,9%), alig több mint egytized részben (10,9%) délután, és 9,5%-ban hajnalban. A fennmaradó részt reggel, délelőtt és délben valósították meg. A nyilvános helyen történt elkövetés esetében is összevontuk a délutáni, esti és éjjeli időszak alatt megvalósult cselekményeket. Ebben az esetben a fertőzöttség aránya még magasabb, 84,9%.

Az este és éjjel történt összes bűncselekmények csaknem háromnegyedét követték el nyilvános és több mint egynegyedét zárt helyen (73,5—26,5%). Amikor a delet meghaladó három napszakot együttvéve vizsgáljuk, az arány csaknem azonos 74,1%-ot nyilvános és 25,9%-ot zárt helyen valósítottak meg.⁹

A rablás elkövetése konkrét helyének és napszakok szerinti idejének egybevetése is megerősítette azt az előzőekben is felismert tény, hogy e bűncselekmények döntő többsége a nap második részében, délután, este és éjjel valósul meg.

Összefoglalva a rablás elkövetési helyével és idejével kapcsolatos vizsgálataink eredményét megállapíthatjuk:

— Az ingázó életforma kriminogén hatása e bűncselekményi kategóriában nem volt meghatározó.

— A fővárosban állandó lakóhellyel rendelkezők nagyobb részben vidéki városban, illetve községben valósították meg a bűncselekményt,

⁹ A Rendőrtiszti Főiskola által végzett felmérés alapján az elkövetés konkrét helyszíne szerinti megoszlás: zárt helyen 19,9%, közforgalmú jármű, illetve megállója 5,8%, közterület 66,9%, egyéb 7,4%.

— A vidéki városban és a községekben lakók döntően saját lakóhelyükön követték el a bűncselekményt,

— Mindhárom földrajzi egységben (Budapest, vidéki város, község) a nyilvános helyen történő elkövetés a domináló. E tény szükségszerűen következik a vizsgált bűncselekmény sajátos jellegéből.

— Az elkövetés földrajzi helye nem meghatározó az egyes hónapokban megvalósult cselekmények szempontjából. A rablások több mint a felét az év öt hónapjában követték el.

— A bűncselekményeket az elkövetés földrajzi helyétől függetlenül, többségükben este és éjjel követték el.

— Még nagyobb volt az elkövetés gyakorisága, amikor a delet meghaladó három napszakot együtt vizsgáltuk.

— A nyári, illetve a téli hónapok változásai sem befolyásolták az elkövetés napszakok szerinti gyakoriságát.

— Az elkövetés konkrét helyszínének a végrehajtás napszakok szerinti idejével való összevetés is kétséget kizáróan támasztja alá, hogy a rablás sokkal nagyobb arányban valósul meg a delet meghaladó napszakokban, mint a nap első felében.

III. A BŰNCSELEKMÉNY VÉGHEZVITELE

1. *A bűncselekmény végrehajtásában részt vevő személyek száma és az elkövetőkhöz való viszonyuk a büntett minősítése szerint*

A bűncselekmények több személy általi elkövetése jóval nagyobb társadalomra való veszélyességet jelent, mint az egyéni elkövetési forma. A társadalomra veszélyesség magasabb fokát értékeli a Büntető Törvénykönyv is, amikor kiemelten kezeli a társas elkövetési formák egyes alakzatait. Ide tartoznak a tártettesség, a részesség, a bűnszövetség, valamint a két személynél több elkövetőt feltételező esetek, mint a csoport, illetve a csoportosulás tagjaként történő elkövetés.¹⁰

Kriminológiai szempontból nem csupán a törvény által értékelt „többes” elkövetési formák érdemelnek különleges figyelmet, hanem jelentősége van annak is, hogy az elkövetőket milyen viszony fűzi egymáshoz, valamint az is, hogy csupán alkalmi, eseti együttes elkövetés történt, vagy a csoport állandó jellegű szervezet és milyen célra alakult.¹¹

Kutatásainkban igen nagy figyelmet fordítottunk a végrehajtásban részt vevő személyek számának és az elkövetőhöz való viszonyuknak. Tettük ezt annál is inkább, mert a vizsgált bűncselekményi csoport egyik elkövetési formáját a törvény is — fokozott társadalomra való veszélyessége miatt — minősített esetként szabályozza, magasabb büntetési tétellel fenyegeti. Ez a minősített eset a rablás bűnszövetségben vagy csoportosan történő végrehajtása.¹²

Mintánkban az esetek alig több mint egytizedét (11,0%) követték el egyedüli vagy önálló tettesként. Ezen belül a rablás alapesetét 81,8%-ban, és azonos — 9,1—9,1%-ban — tettenérve, fegyveresen, illetve jelentős értékre fegyveresen valósította meg egyedül a bűncselekményt az elkövető.

Figyelemre méltó, hogy mintánkban az esetek csaknem kilenctized részét (89,0%)

¹⁰ A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. 19. §. 20. § (2). 21. §. (1)—(2)—(3). 137. §.

¹¹ Részletesen Vigh J.—Földvári J.: Kriminológiai alapismeretek. Bp. 1979. 171—175. p.; Légrády Györgyné—Molnár József: Antiszociális és bűnöző fiatalok csoportok. OKKRI Tanulmányok VII. k. Bp. 1969. 62—105. p.

¹² Btk. i. m.: 321. § (3) bek. c), illetve (4) bek. b).

többen követték el. Egy társsal 17,0%-ban, két társsal 44,0%-ban, három társsal 12,0%-ban, négy társsal 11,0%-ban és öt és több társsal 5,0%-ban követték el a bűncselekményt. A rablás alapesetét 11,2%, tetten érve 1,1%, jelentős értékre 2,2%, bűnszövetségben vagy csoportosan 82,2%, különösen nagy értékre, 2,2% és jelentős értékre fegyveresen vagy csoportosan 1,1% valósította meg az elkövető másod- vagy többedmagával az erőszakos támadást.

Az elkövetőhöz való viszony vizsgálatánál három csoportot hoztunk létre: a rokoni, a baráti és az ismerősi kapcsolatokat értékeltük. Nem tettünk különbséget a régebbi és alkalmi ismerősök között és a munkatársakat is az ismerősi kategóriába soroltuk.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy legnagyobb arányban a barátokkal együtt követték el a bűncselekményt, ezek részvétele meghaladja az esetek kétötöd részét (41,0%). A rokonokkal való végrehajtás meghaladja az egyharmad arányt (34,0%), az ismerősökkel történő megvalósítás viszont csupán 14,0%.

Megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált mintában az esetek döntő többségét másod- vagy többedmagával valósította meg az elkövető a bűncselekményt, amely az ilyen jellegű bűncselekmények társadalomra való veszélyességét külön is fokozza.

2. A bűncselekmény végrehajtásában részt vevő személyek száma és az elkövetőkhöz való viszonyuk az elkövetők életkora szerint

Az előzőekben — kutatásaink alapján — megállapítottuk, hogy döntően magas a csoportos elkövetések részvétele, és túlnyomórészt a baráti kapcsolatok a meghatározók a bűncselekmények végrehajtásánál.

Szükségesnek tartottuk feltárni azokat a belső összefüggéseket is, amelyek a többes, illetve csoportos végrehajtás és az elkövetők életkora között fennállt. Azt már tudtuk, hogy a fiatal felnőttek korcsoportjára inkább jellemző a többes, illetve a csoportos elkövetés, mint az idősebb korosztályokéra. A mélyebb összefüggések megismerése érdekében most azt is megvizsgáltuk, hogy a csoportban végrehajtott rablásokban részt vevő személyek milyen kapcsolatban állottak az elkövetővel, annak életkorára tekintettel.

Az előzőekben már meghatároztuk, hogy az esetek csaknem kilenctized részében (89,0%) követték el a cselekményt egy társsal, illetve csoportosan. Feltártuk a baráti kapcsolatok kriminogén hatását is. Az alábbiakban igyekszünk kimutatni az életkornak a társas, illetve csoportos elkövetésben meghatározó szerepét.

Egy társsal — másodmagával — követték el a bűncselekményt az esetek csaknem egyötöd részében (17,0%). A két társsal végrehajtott cselekmények aránya a legnagyobb, meghaladja az esetek kétötöd részét (44,0%). A három, illetve négy társsal megvalósított cselekmények között az eltérés mindössze 1,0%. (12,0—11,0%), legkisebb az öt társsal végrehajtott támadások részvétele (5,0%).

A csoportos elkövetés legmagasabb aránya a 24—26 évesek között található, az e korcsoportba tartozó esetek csaknem elérik a háromtized részt (28,0%). Ebben a korcsoportban is a barátok részvétele a domináló, csaknem fele arányban (48,0%) barátaikkal követték el hárman vagy többen a bűncselekményt. Amennyiben 18—30 év közötti korosztályt együttesen vizsgáljuk, a részvételi arány csaknem eléri az esetek háromnegyed részét (72,0%).¹³

Az elkövetők életkorának, a cselekményben részt vevő személyek számának és az elkövetőkhöz való viszonyuknak a vizsgálata, összehasonlítása is alátámasztotta a korábban felismert tényt, hogy a feltehetőleg fiatal korban kialakult baráti kapcsolatok nagymértékben befolyásolják az egyén életútját, a társadalmi elvárásokkal szembeni negatív magatartásforma kialakulását és rögződését.

¹³ Vö.: Vigh—Gönczöl—Kiss—Szabó: Szerk. Vigh József: i. m.: 111. p.

3. A kényszerítés módja és iránya

A kriminológia szempontjából igen lényeges az elkövetés módjának megismerése, vizsgálata. Amint egy korábbi tanulmányunkban már kifejtettük,¹⁴ a bűncselekmény elkövetési magatartásának az elvételt tekintjük, az elkövetése módja pedig — véleményünk szerint — az erőszak és a fenyegetés.

Az elkövetés módjának vizsgálata egyebek mellett azért is igen jelentős, mert elősegíti az elkövető személyiségének feltárását. következtetni lehet a bűnösség fokára, a célzott cselekmény eredményes végrehajtására irányuló törekvés intenzitására és más olyan lényeges körülményekre, amelyek a választott kutatási téma összefüggéseinek megismerése szempontjából elengedhetetlenek.

Az elérendő cél érdekében, az elkövetés módján belül vizsgáltuk az elkövetés eszközét, valamint fizikai erőszak esetében az erőszak megnyilvánulási formáit. A kényszerítés alkalmazott két fő esetén kívül vizsgáltuk azokat a cselekményeket is, amikor az elkövető a sértettet védekezésre képtelen állapotba helyezte a szándékolt cselekmény megvalósítása céljából.

Fizikai erőszakkal követték el az összesen megvalósult rablások több mint négyötöd részét (82,0%). *Fenyegetés* hatása alatt történt a dologelvétel az esetek csaknem egyötöd részében (18,0%). Öntudatlan vagy védekezésre képtelen állapotban való helyezéssel nem jött létre a bűncselekmény.

Az *erőszak* alkalmazásán belül több mint felénél (53,6%) ütlegetéssel kényszerítették a sértettet, leütéssel 28,0%-ban, lefogással 14,6%-ban, fojtogatással 2,6%-ban és lekötözéssel 1,2%-ban valósították meg a bűncselekményt.

Fenyegetés alkalmazása esetén csaknem háromnegyed részben (72,2%) késsel és 16,8%-ban lőfegyverrel kényszerítve követték el a rablást. A balta és a fenyegető szavak alkalmazásának hatása alatt történt dologelvétel aránya megegyezik, 5,5—5,5%.

Késsel, élet ellen irányult a fenyegetés az esetek több mint háromnegyed részében (76,9%), 29,1%-ban a sértett testi épségét fenyegette késsel az elkövető. Lőfegyver alkalmazásával valamennyi esetben a sértett élete ellen irányult a fenyegetés.¹⁵

Az erőszakkal történő kényszerítés alkalmazásával is került veszélybe a sértett élete, valamennyi esetben fojtogatás következtében.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fizikai erőszakkal megvalósított bűncselekmények száma több mint négyszerese a fenyegetéssel végrehajtott cselekményeknek.

4. A kényszerítés módja és a bűncselekmény végrehajtásában részt vevő személyek száma

A jobb megismerés érdekében igen lényeges volt annak megállapítása, hogy a kényszerítés különböző módjait milyen arányban alkalmazták az elkövetők egyedül, illetve társakkal; ez utóbbi esetben vizsgáltuk az együttműködő társak létszámát is.

Ismerve az elkövetők korcsoportok szerinti megoszlását, valamint a cselekményekben részt vevő személyek számát és az elkövetőkhöz való viszonyukat, hipotézisünk az volt, hogy a többes, illetve csoportos elkövetés jóval nagyobb arányban található a fizikai erőszak alkalmazásánál, mint a fenyegetéssel történő végrehajtás esetén.

¹⁴ Merényi Kálmán: A rablás objektív tényállási elemeiről. Magyar Jog. 1989. 10. sz. 892—897. p.

¹⁵ A már idézett — a Rendőrtiszti Főiskola által végzett — felmérés adatai szerint a rablást 74,7%-ban erőszakkal és 17,4%-ban fenyegetéssel valósították meg. A fizikai erőszakot 86,2%-ban testi erő, 0,4%-ban vegyi anyag és 0,1%-ban állat felhasználásával fejtették ki. A fenyegetéssel történő kényszerítés során 8,9%-ban éles-hegyes szűrőeszközt és 0,2%-ban lőfegyvert használtak.

Az erőszak alkalmazásával megvalósított bűncselekmények csupán 7,3%-át követték el egyedül, 10,9%-át egy, több mint felét (51,2%) két, 14,6%-át három és 26,0%-át négy vagy több társsal.

A fenyegetéssel elkövetett bűncselekmények aránya a következő: 27,7%-ban egyedül, 44,4%-ban egy, 11,1%-ban két és 16,8%-ban négy vagy több társsal valósították meg a támadást.

Az erőszak alkalmazásával egyedül elkövetett bűncselekmények egyharmad részét valósították meg leütéssel, ütlegetéssel, illetve fojtogatással. A másodmagával elkövetett cselekmények megoszlási aránya: 44,4—44,4% leütés, illetve ütlegetés, 11,2% lefogás útján jött létre.

A csoportosan (2 vagy több társsal) erőszakkal végrehajtott bűncselekményeken belül több mint felét (56,7%) követték el ütlegetéssel, a leütéssel megvalósított cselekmények aránya eléri az egynegyed részt (25,3%), 16,4%-ban lefogással és 1,6%-ban lekötözéssel valósították meg a rablást.

A fenyegetéssel történő elkövetés során egyedül a cselekmények több mint háromnegyed részét (78,8%) késsel és 21,2%-át lőfegyverrel történő megfélemlítés útján valósították meg. Az egy társsal végrehajtott bűncselekmények megoszlási aránya: 50,0%-ban késsel, 25,0%-ban lőfegyverrel és 12,5—12,5%-ban baltával, illetve fenyegető szavakkal kényszerítették a sértettet.

A csoportosan — fenyegetéssel — megvalósított valamennyi bűncselekményt kés alkalmazásával hajtották végre.

Kutatásaink igazolták hipotézisünket, azt tapasztaltuk ugyanis, hogy több mint négyszer nagyobb arányban követték el csoportosan a bűncselekményt fizikai erőszak alkalmazásával, mint amikor fenyegetéssel valósították meg a rablást.

5. A kényszerítés módja és az okozott sérülés

Miután korábban megállapítottuk, hogy a cselekmények döntő többségét fizikai erőszakkal követték el, feltételeztük, hogy az esetek nagyobb részében testi sérülés is keletkezett.

Ezért kutatásunkban megvizsgáltuk, hogy a cselekmények milyen hányadában következett be külső sérülés, ezek milyen jellegűek voltak, valamint hogyan oszlanak meg a kényszerítés alkalmazásának különböző formái szerint.

Nem keletkezett sérülés az esetek több mint egyharmad részében (36,0%), fele-fele arányban (32,0—32,0%) keletkezett könnyű, illetve súlyos sérülés.

A kényszerítés egyes módjait tekintve az erőszakkal történő megvalósítás következtében jött létre a sérülés több mint négyötöd részben (82,0%), ezen belül is legnagyobb a részesedése az ütlegetés alkalmazásának, meghaladja az esetek felét (56,3%). Az ütlegetések eredményeként 47,0%-ban súlyos és 53,0%-ban könnyű testi sérülés jött létre. A leütés következtében 41,1%-ban súlyos és 58,9%-ban könnyű testi sérülés keletkezett.

A fenyegetés alkalmazásával megvalósított bűncselekmények közül pontosan egyharmad (33,3%) részben keletkezett sérülés, amelyből 80,0% volt súlyos és 20,0% könnyű. A fenyegetés alkalmazásával megvalósított bűncselekmények által okozott sérülések közül négyötöd rész (80,0%) kés, egyötöd arány (20,0%) balta használata által következett be.

Az előzőekben feltárt adatok csak a külső (fizikai) és az orvos által regisztrált sérüléseket foglalják magukban. Nem tudtuk és nem is lehet megállapítani még megközelítő pontossággal sem, hogy az elkövetők milyen maradandó pszichés — lelki sérüléseket okoztak a sértetteknek a személyüket ért brutális támadások által.

6. Az elvett dolgok, értékük szerint

Az elkövetők főbb személyiség jellemzőit megismerve feltételeztük, hogy a cselekményeket döntően a készpénz megszerzése motiválta. Egy korábbi tanulmányunkban már feltártuk a sértettek különböző lényegi körülményeit, köztük vagyoni viszonyaikat is.¹⁶ Ezekből arra következtettünk, hogy az elvett dolgok értéke viszonylag alacsony, döntően nem haladja meg a kettő-háromezer forintot.

Az elvett dolgok döntő többségét (78,0%) a készpénz teszi ki. Alig több mint egytized részben (12,0%) órát, 4,0%-ban gyűrűt és 6,0%-ban egyéb dolgot tulajdonítottak el az elkövetők.

Az elvett készpénz összegének megoszlása a következő: 3,0% száz forint alatt, 6,0% száz és kétszáz forint között, 15,0% kettő-ötszáz, 7,0% ötszáz-ezer, 18,0% ezer-kétezer, 12,0% kétezer-ötezer, 4,0% ötezer-tízezer, 8,0% tízezer-százezer, 3,0% kettőszázötven és ötszázezer forint között mozgott. Az egymillió forintos értéket 2,0% haladta meg. A kétezer forint aluli értékre elkövetett rablások aránya csaknem eléri az összes készpénz-elvételek csaknem kétharmad részét (62,8%).

Az elvett órák érték szerinti megoszlása a következő: ezer forint alatt 50,0%, ezer-kétezer között 33,3%, kétezer és tízezer között 16,7%.

Valamennyi eltulajdonított gyűrű értéke kettő- és ötezer forint között volt.

Kutatásunk igazolta hipotézisünket, amint láttuk, az elvett dolgok értéke az esetek döntő többségében (80,0%) nem haladta meg az ötezer forintot.

7. Az elkövetőknél jelentkező érzelmi hatás a cselekmény elkövetésekor, az elkövetők életkora

Az elkövetőknek a cselekményben is megnyilvánuló személyiségük megismerését azzal is teljesebbé kívántuk tenni, hogy megvizsgáltuk, milyen érzelmi hatások jelentkeztek náluk a bűncselekmény végrehajtása alatt.

Feltételeztük, hogy a sértettek videkezése, ellenállása, könyörgései valamilyen — a megszokottól eltérő — indulati, érzelmi reakciót váltanak ki az elkövetkezőkben. Előbbi esetben sajnálat, megrettenés, könyörület keletkezhet az elkövetőben, negatív reakció esetében viszont indulati töltésű emóciók kerülnek előtérbe.

Negatív eredménye kutatásunknak az, hogy csakis az utóbbiakra volt példa, azaz a végrehajtás alatt egyik elkövetőben sem keletkezett irtózat vagy megrettenés, tehát nem sajnálták meg a sértettet, nem szakították félbe, hagyták abba a támadást.

Fokozódó indulat keletkezett a cselekmény megvalósítása alatt az elkövetők csaknem egyharmad részében (32,0%), 9,0%-nak megnyugvást adott a végrehajtás, majdnem háromötöd részüknél (59,0%) a közömbösség érzete vált uralkodóvá.

Az indulatok fokozódása a korcsoportok szerint megközelítéskor viszonylag nagyobb szóródást mutat. A 18—26 évesek korosztályának részesedése meghaladja az esetek kétharmad részét (68,7%), a harminc éven aluliak korcsoportja pedig a négyötöd (84,3%) arányt. Figyelemre méltó, hogy negyven éven felüli elkövetőnél nem keletkezett indulat, közömbösség uralkodott el rajtuk.

Teljes a korcsoportok szerinti megoszlás azoknál, akik az erőszakos támadás alatt közömbösnek érezték magukat. Döntő többségben itt is a harmincévesek vesznek részt, csaknem eléri az esetek négyötöd részét (79,6%). Kiugró értékkel — 30,5%-kal a 24-24 évesek korcsoportja van jelen.

¹⁶ Merényi Kálmán: A rablás sértettjeinek főbb személyiség jellemzői. JATE Állam- és Jogtudományi Kar—Odesszai Mecsnyikov Egyetem közös kötete. Megjelenés alatt.

A bűncselekmény végrehajtása alatt megnyugvást érző elkövetők mindegyike szintén a harminc éven aluliak korosztályából került ki.

A cselekmény végrehajtása alatt keletkezett indulat egyenes következménye az elkövetők gátlástalan, agresszív hajlamainak. Saját elmondásuk szerint a megtámadott ellenállása, védekezése olyan erős indulatokat váltott ki bennük, hogy az ellenállás megtörésére, a dolog elvétele érdekében a legdurvább, legkegyetlenebb eszközöket és módokat alkalmazták. Mennél jobban védekezett a sértett, annál jobban kerültek felszínre a személyiségükben rejlő agresszív hajlamok, amelyek következtében nem törődve sem a következményekkel, sem a sértetteknek okozott esetleges testi és lelki sérülésekkel, gátlástalanul hajtották végre a támadást.

Még megdöbbenőbb azon elkövetők aránya, (59,0%), akiknél a végrehajtás alatt semmilyen — a megszokottól eltérő — érzelmi hatás nem jelentkezett. Ezek személyisége már annyira eltorzult, hogy számukra minden érték devalválódott, még egy — súlyos következményekkel járó — bűncselekmény elkövetése sem okozott náluk semmilyen emocionális feszültséget vagy más érzelmi hatást. Ezen elkövetők cinizmusa addig fajult — és ezt a speciális visszaesők magas aránya is alátámasztja —, hogy már nemcsak a közösség együttélési szabályait tagadják, veszik semmibe, hanem magukat kívülhelyezvén a társadalmon, egy „kriminális subkultúrát” megalkotva, annak szellemében rendezték be életüket, nem törődve az egyén és a társadalom érdekeivel. A bűncselekmény véghezviteli körülményeit összefoglalva megállapíthatjuk:

- A bűncselekményt döntően többen, illetve csoportosan követték el.
- A többes elkövetésen belül a csoportos elkövetési forma részvételi aránya tovább emelkedett, csaknem elérte az esetek kilenczized részét.
- Igen nagy a barátok részvétele, élesen jelentkezik a társas baráti kapcsolatok kriminogén hatása.
- A barátokkal közösen végrehajtott többes, illetve csoportos elkövetési forma a harminc éven aluliak korosztályára jellemző.
- Az elkövetés módját tekintve túlnyomórészt fizikai erőszakot alkalmaztak.
- Többségében csoportosan valósították meg a fizikai erőszakot, leggyakrabban ütlegetéssel.
- A fenyegetés dominálónan élet, néhány esetben testi épség ellen irányult.
- Az esetek többségében sérülések is keletkeztek. A létrejött sérülések fele-fele arányban nyolc napon túl, illetve azon belül gyógyultak.
- Az elvett dolgok értéke döntően nem haladta meg az ún. szabálysértési határt.
- A cselekmények végrehajtása alatt az elkövetők több mint a felénél (59,0%) semmilyen — a megszokottól eltérő — emocionális hatás nem jelentkezett.

KÁLMÁN MERÉNYI

DIE UNSTANDE VON RAUBVERWIRKLICHUNG

(Zusammenfassung)

In den vergangenen Jahren wurden hinsichtlich der Kriminalität in Ungarn grundlegende Veränderungen sichtbar. So war nicht nur ein quantitativer Anstieg zu verzeichnen, sondern auch die Tendenz, dass bei der Gesamtzahl der Kriminalfälle, die Anzahl der Vermögensdelikte im Verhältnis zu anderen Straftaten stieg.

Der Verfasser stellte in der Strafvollzugsanstalt systematische Forschungen zur Kriminologie an, die der Aufdeckung der Gründe und der Zusammenhänge, die zur Verübung von Raubverbrechen bei Volljährigen geführt haben, dienen sollten.

Im Rahmen dieser wissenschaftlichen Studien wurden die Umstände von Raubverwirklichung untersucht, so Tatsache die Beeinflussen den Entschluss der Verübung, den Entschluss auslösende Grundmotiven und die eventuell zurückhaltende Motiven. Weiterhin beinhalten die Forschungen Aussagen über die folgenden Zusammenhänge: die ständige Wohnsitz von Raubverbrechern und die geographische Platz der Verübung, die geographische und konkret Platz der Verübung, die geographische Platz der Verübung und die monatliche Teilung, die geographische Platz der Verübung und die Tageszeit.

Kálmán Merényi demonstriert die Teilung von Verübungen in wöchentlicher und monatlicher Aufschlüsselung, der Tageszeit nach.

Der Verfasser verhandelt ausführlich die Durchführungsverlauf von Verbrechen, besonders die Zahl von Teilnehmern und seines Verhältnis zur Verbrecher. Hinzu kommen Untersuchungen über die Zwangsmethoden und Zwangrichtungen sowie unter dem Vollzug bei den Verbrechern meldende empfindliche Wirkung.

A custodia-felelősség tartalmi elemei a klasszikus római jogban

A custodia-felelősség fogalma már a republikánus korban kezdett kialakulni, mégpedig a haszonkölcsönbe adott tárgyakkal kapcsolatban (D. 13.6.5.6. és 13.6.5.9.), valamint az adásvételnél az eladott, de még át nem adott tárgyak esetében (D. 18.6.15.). A megjelölt forrásokból mindenesetre azt a következtetést megkockáztathatjuk, hogy a veteres előtt ismert volt a custodia-felelősség. Alfenus megfelelő módon disztinvál az eladó custodia-felelőssége és a vevő veszélyviselése között. A továbbiakban a klasszikus kor forrásszövegeit kell vizsgálat alá vennünk abból a célból, hogy a custodia-felelősség tartalmi elemeit megismerhessük. Azonban mielőtt erre rátérünk, meg kell ismerkednünk a custodia-felelősségre vonatkozó legfontosabb irodalmi nézetekkel.

Talán egyetlen kérdésben sem alakult ki olyan heves vita, mint a custodia-felelősségnél. Ennek oka az ellentmondó forrásszövegekben keresendő. A kompilátorok bőven adtak lehetőséget az ellentétes álláspontok indoklására. Az alapvető ellentéteken belül az egyes szerzőknél sokféle árnyalatbeli különbség is mutatkozott, ezért célszerűnek látszik röviden a legfontosabb elméletek szerint tisztázni az ellentéteket.

Ezt az irodalmi vitát lényegében Hasse fellépésétől szokásos számítani, aki szerint a custodia-felelősség nem más, mint a dolog őrzésére irányuló diligentia, vagyis a „diligentia in custodiendo”. Így egyenlőségi jelet tesz a diligentia és a custodia közé. E custodia-felelősség mértéke a diligens paterfamilias diligentíája. Lényeg az, hogy aki őriz, gondosan köteles őrizni, s aki a diligentíát elmulasztja, az felelősséggel tartozik.¹

Hasse vétkességre alapított custodia-felelősségével szemben a múlt század végén Baron lép fel, aki teljesen más alapokra helyezi a custodia-tant. Álláspontja szerint aki „aliena res”-t tart a kezében, vétkességétől függetlenül felelősséggel tartozik, s csak vis maior esetében szabadul a felelősség alól. Igaz ugyan, hogy a diligentissimus paterfamilias felelősségét nem tudta hova tenni, s ezt áthidaló megoldásként kezelte. De nagy érdeme, hogy a custodia-felelősségben objektív felelősséget lát.²

Windscheid annyiban viszi tovább Baron tanítását, hogy a diligentia in custodiendoval szembeállítja a technikus értelemben vett custodiát, s ezzel elismeri, hogy a culpától függetlenül van egy másik értelme a custodiának, amelyet azonban sokkal szűkebb körre szorít, mint a Baron-féle custodia-esetek.³

Pernice történeti fejlődésében mutatja be a custodia-felelősséget. Korszakokra bontva vizsgálja a kérdést. Álláspontja szerint a custodia már a köztársasági jogban megjelenik, és itt teljesen elkülönül a diligentíától és a culpától. Így a custodia a vis maiorig terjedt, s a dolog lopásáért és megrongálásáért való felelősséget jelentette. A forrásokban mutatkozó

¹ J. CH. Hasse: Die Culpa des römischen Rechts (Bonn, 1838.) 280—289. p.

² J. Baron: Diligentia Exactissima, diligentissimus paterfamilias oder die Haftung für Custodia. AcP. 52 (1869) 44—90. p.

³ B. Windscheid: Lehrbuch des Pandektendrechts⁷ 1881. 264. p. 9. jz.

ellentéteket úgy kívánja feloldani, hogy azt állítja, miszerint Hadrianus korától kezdve a custodia átalakul diligentia in custodiendóvá, kivéve a hajós, és horrearius esetét, ahol végig megtartja eredeti tartalmát.⁴ Így a forrásokban mutatkozó ellentét is feloldást nyert. Pernice álláspontját a későbbi irodalom sok tekintetben helyesnek tartotta, e változás azonban Hadrianus császár korában semmiképpen sem fogadható el. A fejlődés iránya azonban mindenképpen helyes.

A custodiat, mint objektív felelősség irányvonalát *Seckel* határozta meg legpontosabban, amely a későbbiekben döntő befolyást gyakorolt a további kutatókra. *Seckel* nézetei a következők szerint összegezhetők. Álláspontja szerint a custodia-felelősség nem más, mint idegen dolog kézbentartása esetén a casus minorért való felelősség, tehát az adós csak vis maior fennforgása esetén tudja magát kimenteni, a lopás vagy dologrongálás következtében a klasszikus jog szerint. Ebből következik az is, hogy aki custodiáért felel, azt lopás esetén megilleti az actio furti.

A klasszikus custodia-tant a kompilátorok alakították át diligentia in custodiendóvá, amikor is az átvett dolog megóvásánál a bonus pater familias gondosságával kell eljárni. *Seckel* interpoláltnak mond minden olyan forrást, amely az itt ismertetett klasszikuskori nézettel ellentétes. Lényege még az is, hogy a custodia-felelősség nem felvállalás alapján áll fenn, hanem maga a jog írja elő ezt a fokozott felelősséget.⁵

A későbbiek során *Kübler* az utilitas gondolatának felhasználásával kívánja alátámasztani a *Seckel*-féle koncepciót. Ha az adós az ügyletből egyedül húz hasznot, az custodiáért is felel. Talál azonban néhány kivételt is (eladó, vállalkozó), amikor mindkét fél haszonnal jár, mégis érvényesül a custodia-felelősség.⁶

Ugyancsak megerősíti *Seckel* teóriáját *Schulz* is, aki jogösszehasonlító módszer segítségével jut el hasonló eredményekre, mint *Seckel*, vagyis a custodia a klasszikus jogban objektív, s csak kompilátorok alakítják át a vétkességi elveknek megfelelően szubjektívvá.⁷

Még *Seckel* cikke előtt jelent meg *Lusignani* munkája, aki teljesen más alapokra helyezi a kérdést. Nézete szerint a klasszikus jogban érvényesült a szubjektív értelmű diligentia in custodiendo, amit a kompilátorok objektív, a vis maiorig terjedő felelősséggé formálnak át,⁸ vagyis a kérdést teljesen megfordítja. Az eddig ismertetett kétféle állásponthoz képest teljesen új támpontot ad.

Lényegében csatlakozik *Lusignani* nézetéhez *De Medio*, aki megállapításait erős interpoláció-kritika segítségével éri el. Nézete szerint a klasszikus jogban a diligentiáért állt fenn a felelősség, s a kompilátorok a casus fogalom széttagolásával fokozták fel a felelősséget az ún. alsó balesetre is (casus minor).⁹ *Lusignani* és *De Medio* álláspontjának az a lényege, hogy az objektív értelmű custodia-tant a kompilátorok találták ki, beledolgozva azt a klasszikus szövegekbe, abból a célból, hogy ezzel az adós felelősségének szintjét felemeljék.¹⁰

*Mitteis*¹¹ az olaszok által felállított custodia-teóriához csatlakozott, amely *Mitteis* nagy tekintélyénél fogva a későbbi kutatásokra is jelentékeny hatást gyakorolt.

Az elmondottakból leszűrhető, hogy a század elejére a többféle irányzat lényegében mégiscsak két alapkoncepció köré csoportosítható a klasszikus jogot illetően. Az egyik szerint a custodia-felelősség nem más, mint az őrzésnél jelentkező vétkes felelősség. Felelősség az ún. culpa in custodiendoért, más szóval az ún. diligentia in custodiendo elhanyagolása.

⁴ A. Pernice: Marcus Antistius Labeo II. (Halle, 1873) 246 és k. p.; 354 és k. p.

⁵ E. Seckel: lásd Heumann—Seckel: Handlexikon (1907) 116 és k. p.

⁶ B. Kübler: Das Utilitätsprinzip. Fgbe Gierke (1910) 235—275. p.

⁷ D. Schulz: Krit. Viert. 50 (1912) 22—90. p.

⁸ L. Lusignani: La responsabilità per custodia secondo il diritto romano I. (Modena, 1900)

⁹ De Medio: Caso fortuito e forza maggiore in diritto romano. BIDR (1908) 157. és k. p.

¹⁰ Marton G.: Felelősség custodiáért. MJSZK. Budapest, (1924) 16. lap.

¹¹ L. Mitteis: Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde 2.1. (1912) 259. p. 3. jz.

Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az őrző személyt felelősség terheli, ha az őrzéssel kapcsolatban az ő mulasztása következtében állott be a kár (*Hasse, Lusignani, Del Medio, Mitteis*).

A másik álláspont szerint a custodia-felelősség olyan objektív felelősség, melynek értelmében a kötelezett a dolgot a hitelező részére sértetlenül köteles visszajuttatni. Ha ezt nem teszi, akkor nemcsak vétkessége folytán felel, hanem még az ún. casus minor (kisebb baleset) következtében előállott, tehát véletlenül bekövetkezett károkért is, amennyiben a kötelemből neki is haszna van. E felelősség alól magát csak a vis maior fennforgásának bizonyításával mentheti ki (*Baron, Pernice, Seckel, Kübler, Schulz*). Ennek a felelősségnek két együttesen fennforgó előfeltétele van: a) az adós a szerződésből kifolyólag érdekelt legyen s b) a szerződés alapján a hitelező dolgai az ő őrizete alatt álljanak. A későbbiek során lényegében az utóbbi tanhoz csatlakozott *Arangio-Ruiz, Kunkel, Wieacker, Luzzatto, Kaser, Marton, Személyi, Visky, Roscon, Metro, Ankum*. Természetesen az egyes szerzők között az azonos irányzaton belül is nagyon sok kérdésben alakult ki eltérő vélemény. Ezekre itt most nem térünk ki, majd az egyes forrásszövegek vizsgálatánál utalunk rá. Itt csak a legfontosabb változásokat ismertetjük. A szubjektív custodia-fogalom hívei (*Krückmann, Rosenthal, Pfüger*). Úgy tűnik, hogy az objektív custodia-fogalom vált a communis opiniová. A két szélső álláspont között persze bizonyos közvetítő álláspontok különböző árnyalatai sem hiányoznak. (*Mac Cormack, Cannata, Van den Bergh*)

Arangio-Ruiz és *Luzzatto* okfejtése alapján az az álláspont vált uralkodóvá, mely szerint a custodia a klasszikus jogban a szerződéses felelősségnek egy formája, amit a források a „custodiam praestare” szóhasználatlal fejeznek ki. Ennek a felelősségi formának objektív természete van, tehát a passzív alanyt terhelő obligatorius viszonyról van itt szó.¹²

Cannata szerint viszont a „custodiam praestare” nem fejezi ki a felelősség ismervét, hanem egy szerződéses kötelmet. Ez a rómaiak számára egy olyan aktivitást jelentett, hogy a „custodiam praestare” az a kötelesség volt, hogy gondoskodjanak arról az eredményről, amelyet a custodia által el lehet érni. Az eredmény elmaradása, illetve meghiusulása önmagában véve kötelességzegésként beszámítható volt.¹³ *Cannata* okfejtésének a lényege az, hogy a custodia-kötelezettet aktivitásra serkentsék.

Véleményünk szerint a „dolum praestare, a culpam praestare, a custodiam praestare” mindig is felelősséget jelentett: a dolusért, a culpáért, a custodiaért való felelősséget. Úgy is lehet mondani, hogy a rómaiaknak éppen a praestare volt a speciális kifejezésük valamilyen felelősségre való utalásra: a praestareval fejezték ki a felelősségi viszonyt a fennállását. Így *Cannata* okfejtése, amely lényegében szembenáll a communis opinioval, aligha támasztható alá. Hasonló véleményen van *Metro* is, aki vizsgálata során vitatja *Cannata* nézetét és az irodalomban elfogadott általános álláspontot tartja helyesnek a custodia-felelősség mibenlétére nézve.¹⁴

Marton több munkájában is kifejtette a klasszikus kori custodia-felelősség objektív jellegét. Az objektív custodia-felelősséget, mint fontos láncszemét kezeli a klasszikus kor objektív felelősségi rendszerének. A custodia-ra vonatkozó megállapítása ma is időtállóak, s tömör klasszicitással fejezik ki a custodia-felelősségre vonatkozó legfontosabb ismérveket. Álláspontja szerint e felelősségi forma elsősorban azért jött létre, mert nem lehetett bizonyítani az adós vétkességét, mivel a dolog nála volt.¹⁵

¹² V. *Arangio-Ruiz*: Responsabilità contrattuale in diritto romano² (Napoli 1933.) 62. és k. p. *I. G. Luzzatto*: Caso fortuito e forza maggiore. (Milano 1938.) 125. és k., továbbá BIDR 63 (1960) 47. és k. p.

¹³ C. A. *Cannata*: Ricerche sulla responsabilità contrattuale nel diritto romano I. (Milano, 1966.) 23. és k. p.

¹⁴ A. *Metro*: Custodiam praestare. LABEO 13 (1967) 60. és k. p.

¹⁵ *Marton*: több művében megtalálható e gondolat, így a Custodia, Bonus pater familias, RIDA 3 (1949) 177. és k., AcP 162 1/2 füzet 6. és k. p.

Mac Cormack-nak az a véleménye, hogy a „custodiam praestare” kifejezés nem független a vétkességtől, s az adós kötelezettségét foglalja magában¹⁶; a szigorúbb felelősséget külön ki kellett kötni.

A „custodiam praestare”-ra nézve *Kaser* csatlakozik *Cannata* álláspontjához. Szerinte ez tevékenységre irányul, többnyire egy lopás megakadályozására. A custodia-kötelezettségből levezetett felelősségi mérce a vétkességet nem tekinti előfeltételnek. A custodia elsődlegesen őrzést jelent,¹⁷ továbbá egy felelősségi mércét; ez ugyanazon dolognak két aspektusa.¹⁸ *Van den Bergh* a custodiában nem egy felelősségi mércét, hanem felügyeletet lát.¹⁹

Cannata teóriája alapján az irodalomban kibontakozott egy olyan irányzat, amely a custodiában elsődlegesen egy őrzésre irányuló tevékenységet lát. Többen ezt a tevékenységet gondossági oldalról kívánják megközelíteni, ez pedig ismételten a custodia-felelősség szubjektív irányú megközelítését jelentené. Úgy tűnik, az objektív custodia-fogalom ismételten vitássá válik, illetve a kétféle irányzat közötti határok kezdenek összemosódni. (Nem is annyira objektív az, ami objektívnek látszik, és megfordítva).

Ezek előrebocsátása után vessünk néhány pillantást a klasszikus korszak forrásanyagára.

Az első kérdés: mikortól beszélhetünk custodia-felelősségről. *Cannata*²⁰ hosszas vizsgálódás után eljut arra az álláspontra, hogy a custodia-fogalom Hadrianus császár idejében alakult ki, illetve a késői klasszikusok hozták létre a fogalom karakterisztikumait. Tagadja a fogadás custodia-felelősségét: szerinte a receptum alapján való felelősség nem azonos a custodiáért való felelősséggel.

Tételezzük azt fel, hogy a veteresnél jelentkező custodia még valójában nem azonos a későbbiek folyamán használatos custodiával, habár nehezen feltételezhető, hogy *Ulpianus* más értelemben használta volna a „custodia” szót, amikor a veteresre hivatkozik a *commodatum*-nál (D. 13.6.5.9.). *Alfenus* is pontosan disztingvál (D. 18.6.15.) a vételnél jelentkező lopás, illetve a vis maior okozta veszély között. Rá lehet mondani, hogy itt szűk körben jelentkező, kezdetleges, bizonytalan formáról van szó. De létezett, a csírái már megjelentek: az őrzési felelősség gondolata megképződött, de hogy nem széles körben, az is biztos. Ezzel a két esettel (haszonkölcsön, adásvétel) nem lehet nem számolni. Hogy pontosan mi volt a tartalma, azt csak sejteni lehet *Alfenus* döntése alapján. Az is igaz, hogy ezt már *Paulus* mondja *Alfenus*-ra hivatkozva. Így nem lehet tudni, mi volt a pontos szöveg *Alfenus*-nál. Egy azonban biztos: a lopás veszélyéről lehetett szó. Ez viszont azt jelenti, hogy *Alfenus*-nál már felmerült a lopás okozta károk viselése, s ez a forma eltérő volt a felelősség egyéb eseteitől.

Nem sokkal *Alfenus* után működő *Labeon*nál félreérthetetlenül a custodia-felelősségre való utalással találkozunk. A *praetori edictum* szerint a hajós, fogadás, istállótulajdonos az átvett dolgokért felelősséggel tartozott (*Ulp.* D. 4.9.1.pr. és D. 4.9.3.pr.), még az esetben is, ha a kárt vis maior okozta, vagyis semmivel sem tudta kimenteni magát, ha az átvett poggyászt nem adta vissza. Feltehetőleg ez még a régi eredményfelelősség maradványa.²¹ Hogy mikor keletkezett ez az *edictum*, pontosan megállapítani nem lehet: talán az i. e. III. század végén, vagy a II. században. Az azonban biztos, hogy a forgalmi élet nem soká tűrte ezt a szigorú felelősséget. A *dolus*, *culpa* és a vis maior fogalmának kialakulásával a köztársasági

¹⁶ *G. Mac Cormack*: *Periculum* SZ 96 (1979) 157. és k., továbbá SZ 89 (1972) 143. és k. p.

¹⁷ *M. Kaser*: *Die actio furti des Verkäufers*. SZ 96 (1979) 99. és k. p.

¹⁸ *Kaser*: *Das römische Privatrecht* I². (München, 1971.) 7. p. 27. jz., továbbá SZ 99 (1982) 251. p. 11. jz.

¹⁹ *Van den Bergh*: *Custodia and furtum pignoris*. *St. Sanfilippo I.* (Milano, 1982.) 601. és k. p. Ellentétes a nézete *H. Ankum*-nak (RIDA³ 26 (1979) 134.).

²⁰ *Cannata*: *Resp.* I. 90. és k., 107. és k., 113. és k. p.

²¹ *Arangio-Ruiz*: *Resp.* 105. *O. Lenel*: *Das Edictum Perpetuum*² (Leipzig 1927.) 5. és k. *Marton*: *Les fondaments de la responsabilité civile*. (Paris, 1938.) 84. és k. p. — *Luzzatto*: *Caso* 163. p. — *Kaser*: *RPR* I² 585. p.

kor végére átformalódott a felelősségi rendszer egész struktúrája. Így lehetőség nyílt az őrzés területén is enyhíteni a kor igényeivel már nem egyező szigorú felelősséget. A köztársasági kor végére az élet minden területén megszűnőfélben volt az objektív felelősség, még a *stricti iuris* kötelmeknél is, s mivel a formátlan kötelmeknél a veteres kezdte kimunkálni az őrzésért való felelősséget, a klasszikus kor elején társadalmi igény lépett fel a fogadói felelősség enyhítésére is. Ezt az enyhítést találjuk meg Labeonál:

„...at hoc edicto omnimodo qui receptit tenetur, etiamsi sine culpa eius res perit vel damnum datum est, nisi si quid damno fatali contingit. inde Labeo scribit, si quid naufragio aut per vim piratarum perierit, non esse iniquum exceptionem ei dari, idem erit dicendum et si in stabulo aut in caupona vis maior contigerit” (Ulp. D. 4.9.3.1.).

Ulpianus az edictum-szöveget vizsgálva, megállapítja, hogy receptum esetén a hajós mindenért felelt, még akkor is, ha a dolog az ő culpája nélkül vészett el vagy ment tönkre, kivéve ha hajótörés történt. Ennek igazolásául idézi Labeot, aki azt mondja, hogy hajótörés és kalóztámadás esetén méltányosságból kifogást lehet adni. Ugyanez a helyzet a fogadónál, istállótulajdonosnál, ha vis maior miatt pusztul el a dolog.²²

Ulpianus minden bizonnyal szó szerint idézi Labeo szövegét. Ebből megtudjuk, hogy a receptumnál érvényesülő eredményfelelősségnél enyhítést vezettek be: ha a kárt vis maior okozta, az átvető mentesült. Valószínűleg Labeo alkalmazta először az exceptiót, ezért hivatkozik rá Ulpianus.²³ Ezzel az exceptióval Labeo feltehetőleg új felelősségi formát, a custodia-felelősséget teremtette meg.²⁴

Ebből a textusból nemcsak a custodia-felelősség létrejöttének idejét, hanem ismérveit is megteudhatjuk. Igaz, hogy azt nem Labeo mondja el, hanem Ulpianus.

A hajós mindenért felel, kivéve a vis maiort, még abban az esetben is — folytatja Ulpianus —, ha a dolog *culpája nélkül* vészett el, vagy rongálódott meg. Vagyis ennél a felelősségi formánál nincsenek tekintettel a culpára. Ez a felelősség objektív, csak a vis maior mentesít. Ulpianus itt nem hangsúlyozza az őrzést: nem beszélhetünk az őrzésről, mint szolgáltatásról.²⁵ Az biztos, hogy árut (poggyászt) vettek át: az átvető vétkeességétől függetlenül felelősséggel tartozik. Nem vizsgálják, hogy vétkes, vagy nem vétkes. Átvette, vissza kell tehát, hogy adja, kivéve, ha vis maior okozta a kárt.

Az ügylet jellegéből kifolyólag csak őrzési felelősségről beszélhetünk. Nem vitás, hogy ez az őrzési felelősség a régi eredményfelelősség maradványa: abból csökkent e szintre. A séma világos: a praetori jog szerint, ha a hajós az árut átvette, azzal el kellett számolnia, ha nem tudott elszámolni, felelősségre vonták.²⁶ Ez a kiindulási eset. A jogban végbement strukturális változás következtében ezen a szigorú felelősségen enyhíteni kellett. Ez az enyhítés Labeo nevéhez fűződik. Továbbra sem vizsgálják azonban azt, hogy az átvető személyi felelősség megmaradt méltányosan lecsökkentett formában, az irodalom szóhasználata szerint²⁷: kisebb balesetre való korlátozással.

²² Kiss B.: A veszély kérdése adásvételnél a római jogban II. (Kecskemét, 1943.) 25. p. — Brósz-Pólay E.: Római jog³ (Budapest 1984.) 448. p. — Kaser: RPR I² 585—586. p. — De Robertis posztklasszikusnak tartja (Ann. Bari 12.125.)

²³ Arangio-Ruiz: Resp² 82. — Kiss B.: A veszély kérdése adásvételnél a római jogban I. (Kecskemét 1940.) 42. p.

²⁴ Luzzatto: Caso 157. és k. p. és BIDR 63 (1960) 55. és k. p. — Kaser: RPR I² 585—586.

²⁵ Cannata szerint (Resp. 107. és k.) a receptumért való felelősség nem azonos a custodiaért való felelősséggel. Csak a posztklasszikus korban közelítenek egymáshoz. (110.) L. továbbá Haymann: SZ 48 (1928) 319. és 157. p., továbbá Luzzatto: BIDR 63 (1960) 54. és k. p.

²⁶ Marton: Fondaments. 7. és RIDA 3 (1949) 188. és k. p. — Kaser: RPR I² 585. p.

²⁷ C. Rascon: Pignus y custodia en el derecho romano classico. (Oviedo, 1976.) 102. p. J. Baron: Die Haftung bis zur höheren Gewalt. AcP 78. 203—310. p. Lásd még Seckel, Kübler, Schulz idézett művei.

Hogy mi lehetett az oka az ilyen felelősségi forma kialakításának, ezen lehet vitatkozni. Mindenesetre célszerűségi és praktikus szempontok vezethették a jogászokat. A klasszikus jog casus-rendszeréből következik, hogy egy adott esetben eljáró személyt mindig a konkrét körülmények ismeretében marasztalták el abban a tekintetben, hogy vétkes volt-e vagy sem. Az őrzési felelősséggel kapcsolatban igaza van *Martonnak*²⁸, mikor bizonyítási nehézségekre hivatkozik. A legtöbb esetben csak nagy nehézségek árán lehetett volna kideríteni, hogy vétkes volt-e az őrző vagy sem, ha éppen ez sikerült volna. Ezt a bizonyítási nehézséget küszöbölték ki azzal, hogy nem vizsgálták az őrző személy eljárás módját. Ezzel a forgalom biztonságát is növelték, mert aki a dolgát kiadta a kezéből, így sokkal nagyobb biztonságban érezte magát, mintha bele kellett volna bonyolódnia egy nehezen bizonyítható vétkességbe.

E forma fenntartásával a jogászok azt is kifejezésre juttatták, hogy az ügylet jellegéből adódóan az őrző személyt fokozottabb felelősség terheli. Ebből azután az is következett, hogy e szisztéma az átvevőket fokozottabb őrzésre indította. Jobban oda kellett figyelni, nehogy kár keletkezzék. Csakhogy ezt a vigyázatot, törődést, gondoskodást az ismert bizonyítási nehézségek folytán nem vették figyelembe. Éppen a custodia-felelősséggel szorították rá az átvevő felet a nagyobb gondosság kifejtésére, csak a kár bekövetkeztekor ezt a körülményt praktikus okok folytán nem értékelték.

Ha a dolog idegen kézbe került, a fokozottabb biztonság megvolt. Így szolgálta ez a felelősségi forma a forgalmi élet érdekeit fokozottabb mértékben. A custodia felelősség létrejöttékor is benne volt az őrzővel szembeni nagyobb elvárás, mint más ügyletek esetében, azonban ezt a nagyobb elvárást az objektív felelősség érvényesítésével tudták legjobban biztosítani.

Még egy megállapítást tehetünk Ulpianus alapján. A „res perit vel damnum datum est” azt jelenti, hogy a dolog elveszett, vagy megsemmisült. Vagyis Ulpianus pontosan azt a két esetet hozta fel, ami az irodalom álláspontja szerint a custodia-felelősséget kiváltó ok volt.²⁹ A custodia-felelősséget lopás és dologrongálás esetén lehetett érvényesíteni, ha a dolog a másik félnél volt. E szerint nem tudjuk osztani *Cannata* álláspontját, aki Labeo nézetét a receptummal kapcsolatban nem a custodia-felelősséghez tartozónak tartja.³⁰

Ulpianus textusa a custodia-felelősség pontos leírása, amely utal annak az eredetére, majd Labeo exceptiójával a kialakulás idejére, s elmondja a custodia tartalmi elemeit, megjelenésének formáit. A legfontosabb szövegek egyike ez a custodia-felelősséggel kapcsolatos tudnivalókra nézve.

Az újabb kutatások vizsgálata alapján a szöveg eredetinek látszik.³¹

Labeonál található egy másik szöveg is, amely ugyancsak custodia-felelősségről szól (D. 19.2.60.2.). A ruhatisztítónak átadott ruhákat ellopták. Ex locato lehet fellépni a tisztító ellen, annak ellenére, hogy a vétkessége szóba sem jön. Sőt Labeo már az actio furtit is megemlíti, ami ugyancsak félreérthetetlenül a custodia-felelősségre utal. Egyébként is az eset olyan, ami pontosan illik a custodia körébe.³² Gaiusnak kedvenc esetei voltak a custodia-felelősségre nézve a fullo (ruhatisztító-) és a sarcionator (ványoló-)nál elhelyezett tárgyak ellopásából adódó kérdések.

²⁸ *Marton*: RIDA 3 (1949) 188. p.

²⁹ Az irodalom álláspontja szerint a custodia felelősség akkor következett be, ha az átadott tárgyat ellopták vagy megrongálták. *Seckel*: Handlexikon⁹ (1907). 116. és k. p. — *Marton*: Custodai 4. — *Kaser*: RPR I² 507. — *Cannata*: Resp I. 91. és k. p.

³⁰ *Cannata*: Resp I. 107. és k. p.

³¹ *Lenel*: SZ 49 (1929) 1. — *Arangio-Ruiz*: Resp² 81. p. — *Luzzatto*: Caso. 163. és k. p. — *Visky K.*: A vis maior a római jog forrásaiban. (Budapest, 1942.) 85. p. — *J. A. C. Tomas*: RIDA³ (1960.) 498 és k. p.

³² *Kaser*: RPR I² 508. p.

Ez utóbbi eset is azt bizonyítja, hogy Labeo pontosan ismerte a custodia-felelősség fogalmát. Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy Alfenus idejében jelentkező custodia-felelősség a klasszikus kor elejére körvonalaiiban kiképződött, legalábbis a lopás tekintetében. A dolog megrongálódásának esete később jött hozzá. Ez a custodia-felelősség objektív jellegű volt, csak a vis maior eseteivel lehetett alóla szabadulni. Ulpianus ismét Labeora hivatkozik egy tárgy lopásával kapcsolatban, aki a haszonkölcsönbevevő felelősségét custodia tekintetében mondja ki (D. 13.6.5.14.). Ismét egy bizonyíték arra nézve, hogy Labeo ismerte a lopás esetén a custodia-felelősséget.

Hogy a custodia-felelősség alapesete a szerződő partnernél elhelyezett tárgyak lopása volt, arra legjobb példák a fullo és sarcinator működése körében találhatók. Gaius több példát is hoz ezzel kapcsolatban (3.205 — D. 19.2.28.8. — D. 19.2.60.2.). Mindhárom forrás a tisztításra, illetve javításra átadott ruhák ellopását tárgyalja. Egyértelműen állapítja meg Gaius a vállalkozó custodia-kötelezettségét.³³ A szövegből az is kitűnik, hogy ezekben az esetekben a tolvaj ellen indítandó actio furti a custodia-kötelezettség illeti meg. Gaius azt mondja, hogy az actio furti azt illeti meg, akinek érdekében áll, hogy a dolog érintetlen maradjon (Gai. 3.203). Márpedig, akit custodia terhel, annak érdekében áll, hogy a dolgot ne lopják el. Így a custodia-kötelezettséget actio furti illeti meg.

A custodia-felelősséget és az actio furti fennállását erősíti meg Ulpianus két textusban is (D. 47.2.12.pr és 47.2.48.4.). Mindkettő a ruhatisztító tevékenységével kapcsolatos. *Schulz* a szövegeket klasszikusnak tartja.³⁴ Úgy gondoljuk, hogy a „tibi competit furti acito, quia custodia rei ad te pertinet” — mondatrész jól megvilágítja a custodia-kötelezettség és az actio furti közötti viszonyt. De a custodia-felelősség lényegére is rámutat Ulpianus, mivel a szövegből egyértelmű, hogy a vétesség és a custodia-felelősség között nincs kapcsolat.

Érdekes a véleménye *Kasernek* az actio furti és a custodia kapcsolatában. Amíg *Schulz* és *Seckel* a custodia-felelősségből vezetik le az actio furtihoz való jogot³⁵, addig *Kaser* arra az álláspontra helyezkedik, hogy az actio furtit a saját érdek alapozza meg a custodiából eredő felelősségi érdektől függetlenül.³⁶ Nem látunk olyan éles különbséget a két felfogás között, mint amit annak *Kaser* tulajdonít. A forrásokból mindkét álláspont kialakítható. Nézetünk szerint a saját érdek custodia felelősség esetén egybeesik az őrző érdekével. Más az indíték, de a cél azonos: a dolgot meg kell őrizni. A tulajdonosnak pontosan olyan érdeke fűződik a lopás elkerüléséhez, mint a custodia-felelősnek. Aki a lopás következtében előállott kárt nem tudja másra áthárítani, annak az az érdeke, hogy a lopást elkerülje. Így természetes, hogy a custodia-kötelezettségnek velejárója az actio furti biztosítása. Ha a dolog kikerül a tulajdonos kezéből és olyan személyhez kerül, akinek érdeke fűződik a szerződéshez, tehát custodia-kötelezett lesz, akkor rendszerint őt illeti az actio furti is. Vagyis a custodia-kötelezettség nem az actio furtin alapul, hanem az actio furti a custodia kötelezettség következménye. Mindkettő azonban az utilitas gondolatára épül.³⁷ Ulpianus mondja, hogy ha az inspectorhoz idegen érdekből teszik le a dolgot, akkor az csak dolusért felel, de ha az ő érdekében, akkor custodia-kötelezett lesz, s így megilleti az actio furti is (D. 13.6.10.1). Vagyis a custodia és az actio furti is azonos oknak a következménye. A custodiát két ok hozta létre. A tárgy az inspectorhoz került, az inspector érdekéből kifolyólag. Ez az alapja az actio furti biztosításának is.

³³ Egyezően *Kaser*: RPR I² 508. p. — *Arangio-Ruiz*: Resp³ 64., 75., 89., 171. p. 267. — *Cannata*: Resp I 41., 66., 79., 122. p.

³⁴ *Schulz*: SZ 32 (1911) 60. p. Vö. még *Haymann*: SZ 40 (1919) 188. p. I. 3. jz.

³⁵ *Schulz*: SZ 32 (1911) — *Seckel*: Handlexikon⁹ (1907) 226. és k. p.

³⁶ *Kaser*: SZ 96 (1979) 104. p. Kifejti továbbá *Kaser* azt is a záloghitelező helyzetének vizsgálatá során (SZ 99, 1982. 251. p.), hogy három csoportba oszthatók azok, akiknek érdeke fűződik a dolog megővéséhez: a tulajdonos, a custodia kötelezett, és egy nem homogén csoport.

³⁷ *Kaser*: SZ 96 (1979) 90. p. és *Rascon* (i. m. 159. p.) a lopási keresetet megosztja a tulajdonos és a záloghitelező között, mert mindkettőjüknek érdekében áll a dolog megővése.

Ilyen és hasonló szövegek nagy számban találhatók a Digestákban. Ulpianus az érdeket hangsúlyozza az actio furtival kapcsolatban (cuius interfuit non subripi, in actionem furti habet. D. 47.2.10.). A levélvivővel kapcsolatban ugyancsak az érdeket hangsúlyozza Ulpianus. Ha custodia-felelősség terheli, érdeke fűződik a levél átadásához, s így őt illeti az actio furti (et si custodia eius ad eum pertineat potest: sed et si interfuit eius epistulam reddere, furti habebit actionem. 47.2.14.17.).

Vannak olyan források, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy azért jogosult valaki az actio furtira, mert ő viseli a veszélyt. Itt a periculum-viselés alatt a „periculum custodiae”-t kell érteni, ahogy ez a forrásokból kitűnik. Így a caupo a befogadás alapján jogosult az actio furtira (Ulp. 47.5.1.4.). Pomponius is hasonló álláspontot fejt ki (D. 10.2.47.1.). Ulpianus általánosságban beszél arról, hogy aki ilyen dolog veszélyével terhelve van, az jogosult az actiora, majd ezután felsorolásba kezd, példálózva említi a commodatum, a locatio és a pignus eseteit (D. 47.2.14.16.)³⁸.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a custodia kötelezett, mivel érdekelt a szerződésből kifolyólag, lopás esetén igényt tarthat az actio furtira.

Ugyancsak a custodia-felelősség körébe tartozik az átadott dolog rongálásából keletkezett kár is. Ez későbbi fejlődés eredménye.³⁹ Ha egy átadott dolgot elloptak, s a kötelezett nem tudta azt kiadni, felelőssége egyértelmű volt. De mi történt akkor, ha a dolog megrongálódott, vagy tönkre ment? A kérdés nem olyan gyakori, mint a lopás esete. A jogász válasza itt sem lehetett más, mint a lopás esetében. Igaz ugyan, hogy a bizonyítás talán könnyebb, mint a lopásnál. De ebben az esetben is kikerült a tárgy a tulajdonos kezéből, annak sorsát nem tudta megfelelően figyelemmel kísérni, s így itt is kézenfekvő volt a szigorúbb custodia-felelősség érvényesítése. Az erre vonatkozó forrásaink szegényesek. Kaser⁴⁰ szerint a dologrongálás mint custodia-felelősség a klasszikus időben vitatott volt.

Ezt jól példázza a Iulianus és Marcellus közötti véleménykülönbség. Ulpianus a Iulianusnál mintegy 30—40 évvel később tevékenykedő Marcellus álláspontját fogadja el. Iulianus kétszer is úgy nyilatkozik, hogy a harmadik személy általi dologrongálásnál nem áll fenn custodia-felelősség (D. 13.6.19. és 19.2.41.), Marcellusnak viszont (D. 19.2.41.) az a véleménye, hogy az őrzők ilyen esetben felelősséggel tartoznak. Ulpianus ezt a véleményt megerősíti.⁴¹ Iulianus véleményével részben azonos kortársának, Neratiusnak az álláspontja.

„Si ea res, quam ex empto praestare debebam, vi mihi adempta fuerit: quamvis eam custodire debuerim, tamen propius est, ut nihil amplius quam actiones persequendae eius praestari a me emptori oporteat, quia custodia adversus vim parum proficit.” (D. 19.1.31.pr.)

Cannata a szöveg alapján Neratiusnál látja azt a pontot, amikor a vis kifejezetten a custodiára vonatkozik már. Ettől az időponttól kezdve a custodia magában foglalja a vis-t is.⁴² Szerinte ettől az időponttól kezdve jöttek arra rá a jogászok, hogy más felelősség áll fenn a custodiáért és más a vis maiorért. Vagyis itt képződött meg a custodia-felelősség fogalma.⁴³

Cannata nézetét nem tudjuk elfogadni elsősorban Labeo szövegei alapján, amikor is a custodia-fogalom kialakult. Abban viszont egyet kell érteni vele, hogy Neratius és Marcellus idejében terjesztették ki a custodia-felelősséget a dologrongálásra is.

³⁸ Ide vonatkozóan lásd *Arangio-Ruiz: Resp.*³ 101. p., — *Cannata Resp.* I. 66., 107. és k. p.

³⁹ *B. Albanese: Ann. Palermo* 21 (1950) 290. és k. p. — *Cannata: Resp.* I. 61. és k. 81. és k. p.

⁴⁰ *Kaser: RPR* I² 507. p.

⁴¹ Az interpolációra nézve *Haymann SZ* 40 (1919) 194—196. p. — *Kunkel, SZ* 45 (1925) 270. p. 2 jz. — *Vázny Ann. Palermo* 12 (1926) 107. p. — *F. Schulz: Einführung in das Studium der Digesten.* (Tübingen, 1916.) 36. és k. p. — *Arangio-Ruiz: Resp.*³ 165. és k. p.

⁴² *Cannata: Resp.* I. 100. és k. p. Lásd még *Arangio-Ruiz: Resp.*³ 157. p.

⁴³ *Cannata: Resp.* I. 101. Vö. még *Luzzatto, BIDR* 63 (1960) 57. és 101. p. — *Th. Mayer-Maly: Locatio conductio.* (Wien, 1956.) 205. p.

A Iulianus, contra Marcellus vita feltehetőleg két jogász véleményeltérése volt, de rámutat arra a bizonytalanságra is, ami a klasszikus kori jogtudományban ebben a kérdésben uralkodott.

Az eddigieknél sokkal jobban megvilágítja a kérdést Gaius.

„Quaecumque de furto dicimus, eadem et de damno debent intellegi: non enim dubitari oportet, quin is, qui salvum fore recipit, non solum a furto, sed etiam a damno recipere videatur.” (D. 4.9.5.1.)

Gaius logikus előadása szerint a károkozásra ugyanaz a szabály vonatkozik, mint a lopás esetére. Nem lehet vitás az, hogy aki a dolgot azzal vette át, hogy azt épségben tartozik visszaadni, nemcsak a lopásért, hanem a rongálásért is felel.⁴⁴

Úgy tűnik, mintha Gaius egy vitát döntene el (non enim dubitare oportet). Feltehetőleg a közvetlenül előtte élő jogászok (Iulianus, Neratius, Marcellus) véleménykülönbsége nem került el az ő figyelmét, akihez más dolgai kerülnek és ehhez érdeke is fűződik (lásd fentebb), az köteles a dolgot épségben kiadni, függetlenül attól, hogy azt ellopták vagy meg rongálódott.

Ebből nyilvánvalónak látszik az a következtetés, hogy a II. század végére a custodia kötelezettség dologrongálás esetében is fennállt. Természetesen ez nem változtatja meg azt a tételt, hogy a custodia-felelősség tipikus esete — az esetek gyakorisága miatt — a lopás, de emellett felelni kell egyéb károkért is, amelyek nem vétkességből adódnak, s így az őrző csak elháríthatatlan erőre hivatkozva tudja magát kimenteni.⁴⁵ Egyébként Ulpianus is a custodia két formájára utal, amikor azt mondja: „res perierit vel damnum datum est” (D. 4.9.3.1.). Ugyancsak Ulpianus mondja (D. 19.2.13.6.), ha a fullonál a ruhákat egerek szétrágták, felel érte. Az egérrágást el lehet kerülni, de az a fullo vétkességétől függetlenül bekövetkezik. Ez nem vis maior, de véletlen esemény, s a rongáláshoz áll közel.⁴⁶

Röviden szólnunk kell a custodia-felelősség mibenlétéről, a „custodiam praestare” jelentéséről. Fentebb már ismertettük *Cannata*⁴⁷ véleményét, amely abban sommázható, hogy a custodiam praestare egy aktív kötelezettséget jelentett, amelynek a célja a dolog megővése. Nézetünk szerint a custodiam praestare a custodia-felelősséget jelenti: helytállni a keletkezett károkért a vétkességtől függetlenül. Tehát nem egy szolgáltatás, hanem a felelősség mértéke, amely azt mutatja, hogy az adóst bizonyos körülmények fennforgása esetén az a felelősség terheli.⁴⁸

Gaius ezzel kapcsolatban a következőket mondja:

„Quae de fullone aut sarcinatore dicimus, eadem transferemus et ad eum cui rem commodavimus. nam ut illi mercedem capiendo custodiam praestant, ita hic quoque utendi commodum percipiendo similiter necesse habet custodiam praestare.” (3.206.)

A fullo és sarcinator felelősségét azonosítja a haszonkölcsönbevevővel. Az előzők díjat kapnak a munkájukért, míg az utóbbi számára a használat jár haszonnal. Vagyis mindkét esetben a felelősség alapja az érdekeltség, és az, hogy a dolog náluk van. A fullo és a sarcinator szolgáltatása nem a dolog őrzésében nyilvánul meg, hanem a ruháknak a tisztítása,

⁴⁴ *Arangio-Ruiz*: (Resp^o 163. és k. p.) kételkedik a szöveg értelmében, mivel Gaius az *Institutio*ban nem tesz említést a lopás mellett a károkozásról. A kérdésben részletesen fejti ki a véleményét *Albanese* (Ann. Palermo 21 1950. 301. p.) megállapításai azonban túlzottnak tűnnek. — *Mayer-Maly* (Locatio 206) elfogadja a károkozás esetén a custodia felelősségét. Lásd még *Cannata*: Resp I. 73. p.

⁴⁵ *Schulz*: SZ 32 (1911) 23. és k. p. — *De Robertis* Ann. Bari 10 (1949) 55 és 93. p. — *Kaser*: RPR I³ 506. és k. p. — *Kiss*: Veszély I. 126. és k. p.

⁴⁶ *Arangio-Ruiz*: Resp^o 163. p., *Cannata*: Resp I. 91. p.

⁴⁷ *Cannata*: Resp I. 23. és k. p. Hasonló a nézete *Kasernek* is (SZ 96 (1979) 99. és k. p. és SZ 99 (1982) 251. p. 11. jz.).

⁴⁸ *Kiss*: Veszély I. 35. és k. p.

javitása a szerződésből adódó feladat, ezért kapja a díjat. Felelőssége viszont a custodiára is kiterjed. Felelős azért, hogy a dolgot hiánytalanul visszaadja: A szerződés nem az őrzésre irányul: az őrzés csak velejárója az ügyletnek. Természetes, hogy akinek ki kell adni a dolgot, az köteles gondoskodni az őrzésről is. Azt azonban nem vizsgálják, hogy hogyan őrzött. Csak az a kérdés, hogy kiadta-e a dolgot vagy sem. Ha nem, akkor felelős. Gaius teljesen objektív alakra helyezte a felelősség kérdését.⁴⁹

A témával kapcsolatban hasonlóan érdekes esetet mutat be Gaius.

„Nauta et caupo et stabularius mercedem accipiunt non pro custodia, sed nauta ut traiciat vectores, caupo ut viatores manere in caupona patiat, stabularius ut permittat iumenta apud eum stabulari: et tamen custodiae nomine enteur, nam et fullo et sarcinator non pro custodia, sed pro arte mercedem accipiunt, et tamen custodiae nomine ex locato tenetur. (D. 4.9.5. pr.)

Mac Cormack kitűnő érvelése⁵⁰ ellenére megállapíthatjuk, hogy Gaius egyenlőségi jelet tesz a nauta stb. és a fullo helyzete, felelőssége közé. Szövegéből azt is megállapíthatjuk, hogy a hajós, a ruhatisztító a díjat nem a custodiáért kapja: a szolgáltatás nem arra irányul, hanem a mesterségükből adódó feladatok ellátásáért (pl. hajóvezetés, ruhatisztítás stb.), mégis custodiafelelősség alapján perelhetők. Az adósok feladata a szerződés szerinti teljesítés. Ehhez járul a dolog visszaadása. A visszaadás elmulasztása esetén a custodia-felelősséget érvényesítik. Nem vizsgálják azt, hogy az adós miként tudta biztosítani a dolog visszaadását. Ez a kötelessége, hogy azt hogyan éri el, az nem jön számításba. Ez nem vitásan objektív kritérium, de az, hogy az adós gondosan járt el, más kérdés: azt nem vizsgálják, az nem tartozik a custodia felelősség körébe.⁵¹

Az itt elmondottaknak egy kissé ellentmond Gaius egy másik szövege.

„Qui mercedem accipit pro custodia alicuius rei, is huius periculum custodiae praestat.” (D. 19.2.40.)

Gaius azt írja, hogy aki pénzt kap más dolgának az őrzéséért, helyt kell állnia az őrzés veszélyéért. Visszavezetve az eddigi eredményekhez, úgy is szövegezzük: aki olyan viszonyba kerül valakivel, hogy egy dolgot átvesz, és az ügyletből kifolyólag pénzre is tarthat igényt, custodia-felelősséggel tartozik. *Rosenthal* és *Mayer-Maly* a szövegből az őrzést mint önálló főszolgáltatást olvassák ki, s teljesen elhanyagolhatónak vélik a D. 4.9.5.pr. szövegben foglaltakat, miszerint az őrzés valamely más szolgáltatáshoz másodlagosan járul.⁵² A szöveg kapcsán *Mac Cormack* kétféle custodiát különböztet meg, és pedig: a) amikor valamely dolog őrzését pénzért elvállalják, b) amikor bizonyos munkavégzés mellett melléktevékenységként a dolgot őrzik is.⁵³

A forrásokban csak a horrearius esetében találkozunk olyan körülményekkel, amikor kifejezetten az őrzés a szerződés tárgya. Lehet, hogy erre gondolt Gaius. De beszélhetett általánosságban is a custodia-kötelezettségről. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a „periculum custodiae” objektív felelősséget jelent.

Az, hogy a custodia objektív felelősség volt a klasszikus jogban és csak vis maiorral lehetett az adós kimenteni magát, az elmondottakon kívül még az alábbi szövegek is bizonyítják.

⁴⁹ *Marton* (Custodia 6. és k.) úgy látja, hogy Gaius a custodiában objektív felelősségi mércét alkalmaz. Vö. még *Arangio-Ruiz*: Resp^a 64. és k. p. — *Kiss*: Veszély I. 88. p.

⁵⁰ *G. Mac Cormack*: Custodia and culpa SZ 89 (1972) 192. és k. p. A szerző szerint a fullónál nincs olyan szigorú felelősség, mint a nautánál, hacsak ezt szerződésben el nem vállalta. Álláspontja szerint Gaius úgy értékelte a custodiát, hogy azt szerződésileg külön kikötötték. Vö. még *Pflüger* SZ 65 (1974) 203. és k. p.

⁵¹ *Marton*: Custodia 7. és k. p., *Arangio-Ruiz*: Resp^a 104. és k. p. — *Cannata*: Resp I. 107. p.

⁵² *J. Rosenthal*: Custodia und Aktivlegitimation zur Actio furti. SZ 68 (1951) 23. és k. p. — *Mayer-Maly*: Locatio 203. és k. p. Lásd még *De Robertis*, Ann. Bari. 12 (1952) 37. p. 34. jz.

⁵³ *Mac Cormack* SZ 89 (1972) 203. és k. p. Ennél a szövegnél is eljut a vétkekesség kérdéséhez.

Megjegyzés alapján a letéteményes a custodiat is vállalta, Iulianus erről így ír: „non solum dolum, etiam culpam et custodiam praestat non tamen casus fortuitus” (Ulp. D. 16.3.1.35.). A casus furtuitusért azonban nem felel.

Ulpianus a következőket mondja a záloghitelezővel kapcsolatban:

„Venit autem in hac actione et dolus et culpa, ut in commodato: venit et custodia: vis maior non venit.” (D. 13.7.13.1.)

A záloghitelező, éppen úgy, mint a commodatarius még a custodiaért is felel, de a vis maiorért nem. Gaius is hasonlóképpen vélekedik: „Custodiam ... praestare venditorem oportet ... ut fatale damnum vel vis magna sit excusatum” (D. 18.6.2.1.). Az eladó custodia kötelezett, ez azt jelenti, hogy a vis magna-val tudja magát csak kimenteni.⁵⁴

Hogy a custodiát felelősségi mérceként alkalmazták, arra igen jó példa Iulianus véleménye: „non solum dolum, sed etiam culpam et custodiam praestat” (D. 16.3.1.35.). Ha a custodia aktivitást jelent, akkor a dolus és a culpa is azt kell, hogy jelentse. Márpedig e mondatőredék csak azt jelentheti, hogy az adós felel, ha szándékosan, gondatlanul, vagy a dolog vissza nem adása folytán okoz kárt.

A bemutatott forrásokból arra lehet következtetni, hogy a klasszikus jog felfogása szerint custodia-felelősség alatt egy olyan objektív felelősséget értettek, amely akkor következett be, ha valakihez idegen dolog került és ez a személy érdekelt volt az ügyletből kifolyólag: a tárgyat vissza kellett szolgáltatnia, amennyiben ezt nem tette, csak vis maiorra hivatkozással menthette ki magát. Azt, hogy a dolog megőrzésénél fejtett-e ki gondosságot vagy sem, az ügy eldöntésénél nem vizsgálták. A custodia-felelősség tehát lényegében a lopásért és a dologrongálásért való objektív helytállást jelentette.

Igen ám, ha a források ilyen tiszták és egyértelműek lennének! De nagyon sok helyen találkozunk olyan véleménnyel, ahol a custodia mellett vagy a custodia helyett a diligentia kifejezés szerepel a forrásszövegekben. A kérdés az, hogyan lehet ezt az ingadozást értelmezni. Az a vélemény látszik helyesnek, hogy ez csak a következőképpen volt lehetséges. A klasszikus jogban kialakult az itt vázolt rendszer, a posztklasszikus jog az őrzéssel kapcsolatban vétkességi álláspontot alakított ki. A kodifikáció során a két elv szükségképpen összeütközött. Így került arra sor, hogy az eredeti klasszikus szövegeket megváltoztatták, s a custodia helyére más kifejezéseket írtak. Egyes forrásszövegekben azonban megmaradt a custodia-kifejezés. Hogy miért? Ezt ma már csak találgatni lehet. Talán a fejlődés menetét kívánták ezzel visszaadni, avagy a nagyszámú jogesetet nem voltak képesek átdolgozni, illetve egyes esetekben megtartották az eredeti objektív felelősséget, ragaszkodtak a klasszikus szövegekhez, pontatlan leírás következtében stb. Egy azonban biztos, hogy a kétféle álláspont nem keletkezhetett egy időben. Ennek nem volna értelme. A két rendszer két korszak terméke. Ennek egységesítése igen nagy feladatot rótt a szerkesztőkre, aminek mindenben nem is tudtak eleget tenni.⁵⁵ A kutató számára sokszor aggályosnak tűnik, hogy helyes úton jár-e, amikor azt kimondja, hogy a klasszikus jogban az objektív custodia volt az őrzési felelősségnél a mérce, a posztklasszikus jogban viszont e felelősség vétkességen alapult. Az biztos, hogy a kétféle felelősség nem együtt keletkezett, s az is biztos, hogy a posztklasszikus korban az őrzésnél vétkes felelősséget érvényesítettek, s így a klasszikus jogban kellett az objektív értelmű custodia felelősségnek érvényesülni. Erre utal a fejlődés menete (exceptio Labeoniana, Iulianus contra Marcellus-vita) továbbá az, hogy Gaius Iustitutióiban csak erről az objektív értelmű custodiáról van szó. Mindebből arra következtetünk, hogy a posztklasszikus kor

⁵⁴ Marton: Custodia. — Kiss: Veszély I. 31., 48., 66., 88. p. — Arangio-Ruiz: Resp^a 116., 145., 171., 207. p. — Cannata: Resp I. 39., 49., 58., 133. p.

⁵⁵ Az itt ismertetett probléma, illetve a fejlődés iránya, s az interpoláció feltételezése megtalálható mindazon szerzőknél, akik a custodia kérdést behatóan vizsgálták. Megközelítőleg hasonló az álláspontja a kérdésben az alábbi szerzőknek: Baron, Pernice, Schulz, Seckel, Arangio-Ruiz-Kunkel, Marton, Visky, Paris, Kiss, Metro, Kaser, Rascon, Személyi.

hozta be a szubjektív értelmű őrzési felelősséget. Ezeknek a forrásoknak a vizsgálatára itt nem is térünk ki.

Egyetlen kérdést szeretnénk még tisztázni: melyek voltak azok a területek, ahol a custodia-felelősség érvényesült. Az eddigi vizsgálataink azt mutatták, hogy itt azok a személyek jöhetnek számításba, akikhez idegen dolog került, s ezeknek a személyeknek érdekük fűződött (hasznuk legyen) a jogviszonyhoz.

Így a bemutatott forrásadataink szerint custodiakötelezett volt a hajós, fogadós, istálló-tulajdonos, akiket a források azonos elbírálás alá vonnak (felelősség a receptum alapján), a haszonkölcsönbevevő, a kézizáloghitelező, a locatio conductio alanyai (mind a conductor, mind a locator, ha őrző volt: C. 4.65.28.). A legtöbb forráspélda a locatio conductio alanyaira vonatkozik, így különösen a fullo, sarcinator; ezek Gaius kedvenc példái voltak, de ide kell számítani a dologbérlőt (D. 47.2.83.1.), a munkást, ha a munkaadó szerszámmal dolgozik (D. 47.2.14.16. — C. 4.65.28. — D. 19.2.40.), valamint a bérlethez illeszkedő horreariust is (D. 19.2.60.6 és 9—19.2.55.pr. — 1.15.3.2. — C. 4.6.65.4.pr. és 2.) és természetesen a vállalkozókat, akik idegen anyagból dolgoztak, s az eladót is, amíg a dolgot át nem adta (D. 18.6.3. — 19.1.31.pr. — 47.2.14.pr.). A saját érdekében eljáró inspector, a haszonélvező; Paulus mondja: „Nam fructuarius custodiam praestare debet” (D. 7.9.2.), a társ, ha a másik társa vagyonát kezeli: „Quod a furibus subreptum sit, propium eius detrimentum est, quia custodiam praestare debuit” (Ulp. D. 17.2.52.3.), valamint a pénzért megőrzésre ajánlkozó depositarius szintén e kategóriába tartozik.

A kötelezettekre nézve a források alapján az irodalomban közel azonos álláspont alakult ki.⁵⁶

IMRE MOLNÁR

DIE INHALTLICHEN ELEMENTE DER CUSTODIA-HAFTUNG IN DEM KLASSISCHEN RÖMISCHEN RECHT

(Zusammenfassung)

Die Abhandlung läßt sich an die grundlegenden römischen Rechtsquellen streng binden lassen. Sie geht bei der Unteruchung des Quellenmaterials davon aus, daß am Ende des republikanischen Zeitalters (aufgrund der Rechtsquellen von Alfenus) beim Kauf und im Falle des Gebrauchsverlehens eine custodia-artige Haftung erscheint. Über deren Inhalt wissen wir aber nicht viel. Die Charakteristiken der custodia-Haftung wurden dem Wesen nach von Labeo erschaffen als er im Falle des Ladescheins oder Konossements des Schiffers oder des Gastwirts die Befreiung von den durch die vis maior herbeigeführten Schäden erteilte. Für das Ende des republikanischen Zeitalters hatte sich die ganze Struktur des Haftungssystems mit ihrer Eindringung in die Rechtsgebiete der Begriffe des dolus, der culpa und der vis maior umgeformt. Ist am Anfang des klassischen Zeitalters ein sozialer Anspruch aufgetreten, um die ganze Struktur der Haftungssystems und die des Gastwirts zu mildern.

Ulpian (D. 4.9.3.1) beschreibt den exakten Gang der Ausgestaltung der custodia-Haftung in Verbindung mit dem receptum des Schiffers. So stellt er dar, wie das praetorische Edikt bei Labeo an die Stelle der strikten Haftung die Aufbewahrungspflicht trat. Das Wesen der Haftung ist, daß die Sache ohne die culpa des Schuldners (sine culpa eius) verloren oder beschädigt wurde.

⁵⁶ A custodiakötelezettek körére nézve lásd *Marton: Custodia* 25. p. — *Kaser: RPR* I^o 508—509. p.

Der Text zeigt die zwei Grundfälle der custodia-Haftung: den Diebstahl und die Beschädigung der Sache. Ulpian ist in der Zeit schon über die litterarische Debatte (Julianus—Marcellus), die auch die Beschädigung der Sache in diesen Kreis zog. Dieser Standpunkt zeigt sich übrigens schon auch aus der in der Weise eines Lehrers vorgegebenen Beweisgründung des Gaius (D. 4.9.5.1).

Es geht — im Gegensatz zum Standpunkt von *Cannata* — klar hervor, daß die custodia-Haftung bei den einzelnen Verträgen eine genau solche ist, wie im Falle des receptum. Schon Labeo legt ein Gleichheitszeichen zwischen die Haftung bei dem receptum des Gastwirtes und dem der Wäscherei. Es folgt offensichtlich heraus, daß es nicht zwei Arten der Aufbewahrungshaftungen gab. (Der Standpunkt des Mack Cormack ist aber im Gegensatz damit.)

Gemäß unseres Standpunktes war die custodia-Haftung der klassischen Periode eine objektive Haftung (selbst wenn die bewegten), da es bei der Beurteilung des Falles nicht untersucht wurde, ob der Aufbewahrer bei der Aufbewahrung die übliche Fürsorge ausgeübt hatte, sondern nur ob er die übernommene Sache zurückgegeben hatte. Die custodia-Haftung hat also dem Wesen nach nur eine objektive Feststehung für den Diebstahl und Sachbeschädigung. Es kann aus den Fällen von Gaius und Ulpian (D. 19.2.40. — D. 16.3.1.35. — D. 13.7.13.1) festgestellt werden, daß die Schuldner die Belohnung nicht für die Aufbewahrung der Sache eines anderen bekommen, sondern für die Erfüllung des Vertrages. So ist die custodia-Haftung keine aktive Tätigkeit sondern das Maß, der Grad der Verantwortung.

In der Verhandlung wurden ein grosser Teil der mit der custodia-Haftung verbundenen litterarischen Standpunkte und auch die Widerlegung der Ansichten einiger Verfasser ausführlich vorgeführt.

Sanktions- und Strafvollzugspraxis in der Bundesrepublik Deutschland und in Ungarn im Vergleich

1. Der Vergleich des Strafvollzugs in den verschiedenen Staaten, die Sammlung von Information über ausländische Vollzugssysteme ist — seit John Howard — eine wichtige Komponente der europäischen Vollzugsfachliteratur und Gesetzgebung. Die Geschichte der modernen Gefängnisreform ist gleichzeitig auch „die Geschichte des gemeinsamen Zusammenwirkens der gegenwärtigen Culturvölker“ (zit. Kaiser, 1983. 2—3.).

Heutzutage spielt die komparative Analyse eine überaus bedeutende Rolle auch für den Strafvollzug (Müller—Dietz, 1979., 1985.). Einerseits ist die Skepsis gegenüber der Freiheitsstrafe, die Erosion der freiheitsentziehenden Sanktionen bis in die Gegenwart erneut gewaschen (Jescheck, 1984., Huber, 1988.). Andererseits kann man eine stetige Steigerung der Kriminalität, eine Überbelegung der Strafanstalten fast in aller Welt feststellen (Killias, 1987.). Man sucht die Alternativen zur Freiheitsstrafe (Dünkel—Spiess, 1983., Jescheck, 1984., Heinz, 1985.), und die Erklärung für die Abweichungen in der Sanktions- und Strafvollzugspraxis der einzelnen Länder (Killias, 1987.). Diese Erklärungsversuche beschränken sich nicht selten auf das Nebeneinanderstellen der Gefangenenzahlen und -raten (kritisch dazu Steenhuis—Tigges—Essers, 1983.).

Die Erklärung für die unterschiedliche Sanktions- und Strafvollzugspraxis kann sich nur dann als aussagekräftig erweisen, wenn man verschiedene Indikatoren und Faktoren gleichzeitig berücksichtigt und miteinander in Beziehung setzt. Weiterhin sollen die Strukturen der Kontrollsysteme für Rechtsverletzungen in den untersuchten Ländern nach bestimmten bezeichneten Kriterien verglichen werden (Müller—Dietz, 1985., Kaiser, 1986., Kaiser, 1988.).

Als Beurteilungsmassstab der unterschiedlichen Sanktions- und Strafvollzugspraxis erwähnt Günther Kaiser die Punitivität im engeren Sinne und die Überwachungsintensität im weiteren Sinne (Kaiser, 1988.959.). Für die Messung von Punitivität hält er zumindest zwei Aspekte für erforderlich (die Häufigkeit der Verhängung bestimmter Kriminalstrafen und die wirkliche Ausgestaltung der Vollstreckung, d. h. die Gefangenenrate). Meiner Meinung nach sollten dazu auch die Dauer sowie die Länge der freiheitsentziehenden Sanktion berücksichtigt werden. Die Überwachungsintensität richtet sich — nach Kaiser — nach der gesamten Breite der Verbrechenskontrolle (ähnlich schon Kaiser, 1983.; 1986.).

Ich wähle einen „Mittelweg“ zwischen Punitivität im engeren Sinne und Überwachungsintensität im weiteren Sinne. In meiner Untersuchung behandle ich die Punitivität im engeren Sinne, aber nicht alle Aspekte der Überwachungsintensität (so z. B. beschäftige ich mich nicht mit den Sanktionen der Staatsanwälte, mit dem Verfahren der Konfliktkommissionen, mit der Bewährungshilfe und der Führungsaufsicht). Einerseits sind die vorliegenden Daten nicht immer genau und zuverlässig, oder nicht, bzw. nicht exakt vergleichbar. Andererseits bleibt bei Kaiser offen, wie diese Faktoren der Überwachungsintensität im einzelnen und im Verhältnis zu einander zu messen und zu bewerten sind.

2. In meinem Beitrag versuche ich, eine Erklärung für die unterschiedliche Sanktions-

und Strafvollzugspraxis gegenüber Erwachsenen in der Bundesrepublik Deutschland und in Ungarn zu finden. Zunächst sollen jedoch die charakteristischen, entscheidenden Unterschiede in den zwei Ländern dargestellt werden. Als Beobachtungszeitraum für den Vergleich wurden die Jahre 1985—1987 gewählt. Die wesentliche Ausgangsfrage ist für mich: Warum verbüsst man Freiheitsstrafe und freiheitsentziehende Sanktionen in der Bundesrepublik Deutschland und in Ungarn in unterschiedlichem Masse.

Einen sehr wichtigen Anhaltspunkt liefert dazu die Zahl der (Straf) Gefangenen und die Gefangenensrate (die Anzahl der Gefangenen pro 100 000 Einwohner). Zuerst möchte ich darüber einen internationalen, genauer westeuropäischen Überblick (Kaiser—Kerner—Schöch: 1982., Kaiser, 1983., Kaiser, 1986., Schneider, 1987.). Die Tabelle 1. zeigt, wie die Gefangenensrate (bezogen jeweils auf 100 000 Einwohner) im internationalen Vergleich zwischen 1985 und 1988 variiert. Innerhalb Westeuropas beträgt die Quote von 19.7 (Malta, 1988) bis zu 147 (Türkei, 1985).

Die Bundesrepublik Deutschland gehört zu den westeuropäischen Ländern mit relativ hohen, aber von 1985 bis 1988 abnehmenden Gefangenenzahlen. Am Stichtag 1.2.1988 (für dieses Datum liegt der letzte europäische Vergleich vor) befanden sich 86.7 von 100 000 Einwohnern in westdeutschen Strafanstalten. Die grosse Mehrheit der Mitgliedstaaten des Europarates weist geringere Raten auf. Im internationalen — nicht nur europäischen — Vergleich gehört die Bundesrepublik zu den Staaten, die Gefangenensraten mittlerer Höhe haben (Schneider, 1987. 826.). Aus der Tabelle 2 ergibt sich, daß die Zahl der ungarischen Gefangenen im Vergleich mit der Bundesrepublik Deutschland etwa um zweieinhalbmal höher ist. Am Stichtag 31.12.1986 war die Gefangenenziffer in Ungarn — mindestens in den achtziger Jahren — die höchste (222), gegenüber 92.2 in der Bundesrepublik am 1.2.1986. Die ungarische Gefangenenzahl umfaßt nicht nur die Strafgefangenen und Untersuchungsgefangene, sondern auch die gemäß einer Maßregel Untergebrachten, die zur verschärften Besserungs- und Erziehungsarbeit Verurteilten und die verwaltungsrechtlichen Polizeihäftlinge, die in den Strafanstalten ihre Strafe verbüßen. Die Quote der Strafgefangenen liegt näher beieinander, hier ist die ungarische Ziffer doppelt so hoch wie die westdeutsche (in Ungarn 1986: 155, in der BRD 1986: 74.3). Dabei ist anzumerken, daß nicht U-Gefangene, sondern vor allem die Strafgefangenen den Hauptteil der Gefangenenzahlen bilden. Übrigens wäre ein relativ hoher Anteil der U-Haft an der Gefangenenspopulation dann relativ unproblematisch, wenn die Gefangenensrate insgesamt niedrig ist (Schöch, 1987.).

3. Im Folgenden versuche ich verschiedene Faktoren von möglichem Einfluß auf Gefangenenzahl und -rate der beiden Staaten miteinander zu vergleichen. Die unterschiedliche Gefangenenzahl und -rate kann nämlich nicht als alleiniger Maßstab gelten, sie ist als Vergleichsfaktor nicht ausreichend. Vor allem berücksichtigen diese Angaben in den zwei Staaten nicht die Häufigkeit, die Struktur und die Natur der Kriminalität, die Quoten der Straftäter und Verurteilten. Eine logische Annahme ist: Voraussichtlich werden mehr Personen zur Freiheitsstrafe in einem Land verurteilt und eine höhere Gefangenenzahl zu erwarten sein, wo die Zahl der Kriminalitätshäufigkeit größer und die Quote der Straftäter und Verurteilten höher liegt. Zu diesen Angaben vergleichen Sie die Tabelle 3.

Die sehr hohe und laufend ansteigende Zahl bekanntgewordener Straftaten in der Bundesrepublik Deutschland wird hauptsächlich durch den Diebstahl verursacht, während der Anteil der Gewaltkriminalität 1986 (nach PKS) nur 2.4% betrug, also fällt die Gewaltkriminalität, gemessen an der Gesamtzahl der registrierten Straftaten, mit 2 bis 4 Prozent kaum ins Gewicht (Jescheck, 1988. 29.; Kaiser, 1988 368.). In Ungarn sind auch mehr als 60% der registrierten Kriminalität Eigentums- und Vermögensdelikte (insbesondere Diebstahl), während der Anteil der Gewaltkriminalität (nach PKS) wesentlich höher ist (ca. 8%).

Der Anteil der aufgeklärten Straftaten liegt in der Bundesrepublik Deutschland unter dem ungarischen Niveau. Die Aufklärungsquote beträgt in der BRD etwa 44—47%, in

Tabelle 1.

Die Gefangenennraten in den Mitgliedstaaten des Europarates

	Zahl der Gefangenen pro 100 000 Einwohner			
	1985	1. 9. 1986	1987	1988
Österreich	111,5	102,5	102,5	96,3
Belgien	66,9	62,2	69,4	70,5
Zypern	33,3	41,0	38,0	42,0
Dänemark	68,0	65,0	69,0	69,0
Frankreich	79,7	84,0	88,7	92,0
Bundesrep. Deutschland	99,7	87,9	84,2	86,7
Griechenland	37,4	38,8	40,4	42,9
Irland	47,3	52,4	54,0	56,0
Island	33,7	34,3	36,9	41,3
Italien	77,5	76,3	57,4	62,0
Luxemburg	69,3	88,5	98,9	103,4
Malta	28,4	28,8	27,6	19,7
Niederlande	34,0	34,0	36,0	36,0
Norwegen	50,7	48,5	49,7	47,0
Portugal	87,0	82,0	85,0	84,0
Spanien	50,7	64,6	66,5	69,2
Schweden	58,0	49,0	57,0	61,0
Schweiz	68,3	66,6		77,6
Türkei	147,0	102,3	99,8	90,2
Verein. Königreich	90,0	95,3	96,0	98,2
England u. Wales	87,8	93,3	93,8	96,6
Schottland	97,4	108,9	109,4	106,2
Nordirland	135,0	116,0	121,0	125,2

Quelle: Concil of Europe: Prison Information Bulletin. Strassburg

1985. Nr. 5. 23.

1986. Nr. 8. 21.

1987. Nr. 9. 23.

1988. Nr. 11. 20.

Tabelle 2.

Straf- und Untersuchungsgefangene in der Bundesrepublik Deutschland und in Ungarn

Jahr	BRD			UNGARN		
	1985	1986	1987	1985	1986	1987
Bevölkerungszahl/Mill	61,024	61,066	61,170	10,657	10,640	10,621
Absolute Zahl der Gefangenen	60 911	56 285	51 919	23 016	23 678	22 543
Zahl der Gefangenen je 100 000 Einwohner	99,7	92,2	84,9	216	222	212
Absolute Zahl der Strafgefangenen u. Sicherungsverwahrten	48 212 + 190 = 48 402	45 103 + 242 = 45 342	42 238 + 225 = 42 463	15 481 + 587 = 16 068	16 060 + 471 = 16 531	15 950 + 380 = 16 330
Zahl der Strafgefangenen je 100 000 Einwohner	79,3	74,3	69,4	150	155	154
Absolute Zahl der U-Gefangenen	13 099	12 245	11 475	3 958	3 834	3 131
Zahl der U-Gefangenen pro 100 000 Einwohner	23,8	22,0	18,8	37	36	29
Anteil U-Haft in %	21,5	21,8	22,1	17,2	16,2	13,9

Quelle: Prison Information Bulletin, 1985. Nr. 5. 23.

1987. Nr. 10.

Statistisches Bundesamt: Strafvollzug 1986. Wiesbaden, 1987.

Strafvollzug 1987. Wiesbaden, 1988. (Rechtspflege Fachserie 10. Reihe 4.)

Statistisches Jahrbuch für die BRD (und Ungarn); Statistische Angaben des ung. Justizministeriums

Tabelle 3.

Straftaten, Straftäter und Verurteilte in der Bundesrepublik und in Ungarn

Jahr	1985		1986		1987	
Land	BRD	Ungarn	BRD	Ungarn	BRD	Ungarn
Bekanntgewordene Straftaten	4 215 451	165 816	4 367 124	182 867	4 444 108	188 397
Häufigkeitsziffer	6 909	1 556	7 154	1 725	7 269	1 774
Aufgeklärte Straftaten	1 988 478		1 998 007	125 284	1 963 885	127 065
Aufklärungsquote (%)	47,2		45,8	68,5	44,2	67,5
Zahl der Straftäter	1 232 188	85 766	1 251 397	93 176	1 290 441	92 643
Zahl der Straftäter pro 100 000 Einwohner	2 019	805	2 049	875	2 110	872
Zahl der Verurteilten	719 924	58 313	699 402	63 384		
Verurteilten Ziffer	1 180	547	1 145	596		

Quelle: Bundeskriminalamt: Polizeiliche Kriminalstatistik 1985—1987, Wiesbaden
 Statistisches Bundesamt: Statistisches Jahrbuch für die BRD, Wiesbaden
 Statisztikai Évkönyv (Statistisches Jahrbuch für Ungarn), Budapest

Ungarn hingegen liegt diese — übrigens zurückgehende — Quote eindeutig höher (1986: 68,5%, 1987: 67,5%). Dieses Ergebnis ist durch verschiedene Faktoren bedingt, zu denen das unterschiedliche Anzeigeverhalten ebenso gehört wie die unterschiedliche gesetzliche Qualifizierung einiger Rechtsverletzungen (so werden z. B. einige Bagatteleigentumsdelikte in Ungarn als Ordnungswidrigkeiten qualifiziert; in der BRD wird ein Diebstahl von zu kleinem Wert auch als eine Straftat qualifiziert). Freilich ist diese Aufklärungsquote in beiden Staaten bei den einzelnen Straftaten ganz unterschiedlich hoch (Lammich—Nagy, 1985. 179.; Arnold—Korinek, 1985.).

Die Anzahl der Straftäter und Verurteilten ist in Ungarn wesentlich geringer als in der Bundesrepublik. Ein Vergleich zwischen Straftäter- und Verurteiltenziffer zeigt die Verurteilungshäufigkeit. Aus den vorliegenden Daten kann erschlossen werden, daß die Wahrscheinlichkeit für einen Straftäter, auch verurteilt zu werden, in Ungarn größer (67—68%) ist als in der BRD (56—58%). Übrigens ist die Zahl der Verurteilten pro 100 000 Einwohner in der Bundesrepublik mehr als das Doppelte als in Ungarn.

Man kann also insgesamt sehen, daß die höhere Kriminalitäts- sowie Straftäter- und Verurteilungsrate eines Landes allein nicht unbedingt verantwortlich sein kann, es bestehen hier nur gewisse Zusammenhänge. Die hohe Gefangenensrate in Ungarn läßt sich also nicht auf diese Weise erklären. Tatsächlich sind diese ungarischen Daten im allgemeinen günstiger als die der Bundesrepublik; zu beachten ist allerdings der höhere Anteil der Gewaltkriminalität in Ungarn.

4. Die folgende Tabelle 4 gibt die Sanktionspraxis, die Verteilung der Strafarten wieder, die von Gerichten in der Bundesrepublik Deutschland und in Ungarn zwischen 1985—1987 verhängt wurden. Ein beträchtlicher Unterschied besteht zwischen den beiden Staaten hinsichtlich der Strafenpraxis. Der Anteil der Freiheitsstrafe an den Verurteilungen insgesamt ist in Ungarn fast um 2,5 höher und die Quote der Geldstrafe um etwa die Hälfte geringer als in der BRD.

In Ungarn gibt es noch eine pekuniäre Strafe ohne Freiheitsentzug, die Strafe der Besserungs- und Erziehungsarbeit (BEA), aber diese Sanktion hat nur geringe praktische Bedeutung. Es gibt noch eine Hauptstrafe im ungarischen StGB mit Freiheitsentzug — bzw. Beschränkung, die Strafe der verschärften Besserungs- und Erziehungsarbeit, die durch die Gesetzesverordnung von 1984 (ab Januar 1985) eingeführt worden ist. Diese neue Straftat spielt in der ungarischen Sanktionspraxis eine sehr geringe Rolle: 1985 in 410; 1986 in 927 und 1987 in 808 Fällen verhängt (Györgyi—Lammich, 1988.).

Zwar hat die Ausdehnung der Verfahreinstellungspraxis eine zunehmende Bedeutung (Eisenberg, 1988.), aber beide Länder stehen auf dem Boden des Legalitätsprinzips und diese Verfahreinstellungen berühren im allgemeinen nicht die Häufigkeit der verhängten freiheitsentziehenden Sanktionen.

A. Die Tabelle 5 informiert über die Struktur der Freiheitsstrafe in den Jahren 1985—1987. Der Anteil der zur Bewährung ausgesetzten Freiheitsstrafen an den Verurteilungen der Freiheitsstrafen insgesamt steigt in der Bundesrepublik leicht und ihre Quote ist wesentlich höher (im Jahre 1987 68,4%), als in Ungarn (1987 45,9%).

Der Anteil der nicht zur Bewährung ausgesetzten Freiheitsstrafen zeigt in beiden Ländern auch einen bemerkenswerten Unterschied. Dieser Anteil bewegt sich in der Bundesrepublik zwischen 31,6% (1987) und 33,7% (1985); während in Ungarn zwischen 54% (1986) und 55,5% (1985). Je 100 000 Einwohner wurden in den Jahren 1985—1987 von ungarischen Gerichten ca. 140 unbedingte Freiheitsstrafen verhängt, diese Rate ist in der BRD 1987: 56. Also weit mehr unbedingte Freiheitsstrafen werden in Ungarn verhängt als in der Bundesrepublik. So macht der Anteil der unbedingten Freiheitsstrafe an allen verhängten strafrechtlichen Sanktionen in Ungarn 24—26% aus, in der Bundesrepublik beträgt er nur 6—7% (Kürzinger, 1984.). Den Beitrag von vollzogenen, ursprünglich nicht unbedingten Freiheits-

Tabelle 4.

Gerichtliche Sanktionspraxis in der Bundesrepublik und in Ungarn

Jahr	A %	Verurteilte insgesamt		Freiheitsstrafe insgesamt		Geldstrafe		Straf- arrest	BEA	Todes- strafe	Sonstige
		BRD	Ung.	BRD	Ung.	BRD	Ung.	BRD	Ung.	Ung.	Ung.
1985	A %	600 798 100	54 851 100	111 876 18,62	26 477 48,27	488 414 81,29	21 079 38,42	508 0,08	2684 4,89	2 —	4609 8,42
1986	A %	592 191 100	59 296 100	107 312 18,12	28 108 47,40	484 382 81,79	23 166 39,06	497 0,08	3189 5,37	1 —	4832 8,15
1987	A %	591 321 100	61 936 100	108 528 18,40	26 780 43,23	482 347 81,60	26 780 43,23	446 0,08	2947 4,77	5 —	5496 8,87

Quelle: Statistisches Bundesamt: Strafverfolgung 1985—1987. Wiesbaden
 Statisztikai Évkönyv (Statistisches Jahrbuch für Ungarn) Budapest

Tabelle 5.

Verhängung von Freiheitsstrafen in der Bundesrepublik und in Ungarn

Jahr		Freiheitsstrafe insgesamt		Unbedingte Freiheitsstrafe		Bedingte Freiheitsstrafe		Polizeihaft	Ung. Freiheitsstrafe + Polizeihaft
		BRD	Ung.	BRD	Ung.	BRD	Ung.	Ung.	Ung.
1985	A	111 876	26 477	37 729	14 697	74 147	11 780	17 413	32 110
	%	100	100	33,7	55,5	66,3	44,5		
	pro	183,4	248,4	61,78	137,9	121,5	110,5	163,4	301,3
	100 000								
1986	A	107 312	28 108	34 052	15 189	73 260	12 919	14 715	29 904
	%	100	100	31,7	54	68,3	46		
	pro	175,7	264,2	55,8	142,7	119,9	121,5	138,3	281
	100 000								
1987	A	108 528	26 780	34 289	14 500	74 239	12 280	13 723	28 223
	%	100	100	31,6	54,1	68,4	45,9		
	pro	177,4	252,1	56,0	136,5	121,4	115,6	129,2	265,7
	100 000								

Quelle: Statistisches Bundesamt: Strafverfolgung 1985—1987. Wiesbaden
 Statisztikai Évkönyv (Statistisches Jahrbuch für Ungarn) Budapest

strafen auf die Gefangenensrate kann man nicht vernachlässigen, aber die ungarischen Daten darüber stehen für mich nicht zur Verfügung. Eine höhere Widerrufsquote könnte nämlich ein weiterer Grund für den hohen Gefangenstand sein (Lachmann, 1988. 169.).

Neben der Freiheitsstrafe sieht das ungarische Verwaltungsrecht auch eine freiheitsentziehende Sanktion ohne Kriminalcharakter vor. Bei acht Tatbeständen von Ordnungswidrigkeiten kann die Polizei Haft von 30 bzw. 60 Tagen Dauer anwenden. Wenn man allerdings auch diese Sanktion (Polizeihaft) berücksichtigt, so wurden 1986 in Ungarn je 100 000 Einwohner 281; im Jahre 1985 301; 1987 266 Personen mit einem unbedingten Freiheitsentzug bestraft. (Übrigens ist die Polizeihaft in der ungarischen Lehre umstritten und hoffentlich wird sie in der nicht fernen Zukunft abgeschafft.)

Man kann somit feststellen, daß ein Beitrag der Gerichte zur hohen ungarischen Gefangenzahl in einem hohen Anwendungsbereich der unbedingten Freiheitsstrafe und in

Tabelle 6.

Dauer der Freiheitsstrafe in der Strafzumessungspraxis in der BRD und in Ungarn

BRD							
Jahr	Freiheitsstrafe insg.	Dauer der Freiheitsstrafe (in %)					
		bis 6 Monate	6—12 Monate	bis 1 Jahr insgesamt	1—2 Jahre	2—5 Jahre	über 5 Jahre
1985	111 876	44,0	40,27	84,27	9,69	4,81	1,22
1986	107 312	45,34	38,73	84,07	10,13	4,63	1,16
1987	108 528	45,91	37,53	83,44	10,69	4,72	1,13

UNGARN							
Jahr	Freiheitsstrafe insg.	Dauer der Freiheitsstrafe (in %)					
		bis 6 Monate	6—12 Monate	bis 1 Jahr insgesamt	1—2 Jahre	2—5 Jahre	über 5 Jahre
1985	26 477	37,9	40,7	78,6	12,05	7,52	1,76
1986	28 108	36,5	41,36	77,86	12,74	7,39	1,87
1987	26 780	32,5	43,84	76,34	14,03	7,78	1,78

Quelle: Statistisches Bundesamt: Strafverfolgung 1985—1987. Wiesbaden
 Statisztikai Évkönyv (Statistisches Jahrbuch für Ungarn) Budapest

einer niedrigen Verhängungsquote der bedingten Freiheitsstrafe liegt (bezüglich Österreich ähnlich Burgstaller, 1987., und Schwaighofer, 1988. 588.; im Gegenteil Lachmann 1988. 170.).

B. Ein Bild von der Dauer der verhängten (unbedingten und bedingten) Freiheitsstrafen vermittelt die folgende Tabelle Nr. 6. Die Prozentzahlen zeigen, daß die in Ungarn ausgesprochenen Freiheitsstrafen im Durchschnitt länger ausfallen als in der Bundesrepublik Deutschland. Es ist in diesem Zusammenhang interessant, daß die westdeutschen Angaben über die Dauer bis zu 6 Monaten — trotz § 47 des d.StGB: Kurze Freiheitsstrafe nur in Ausnahmefällen — höher liegen als in Ungarn. Aus der höheren ungarischen Quote längerer Freiheitsstrafen insgesamt kann man nicht ohne weiteres bereits auf eine größere Strenge der ungarischen Gerichte schließen. Deshalb soll im folgenden die Struktur bestimmter (mit Freiheitsstrafe bedrohten) Delikte in beiden Staaten im Detail überprüft werden. Darüber informieren die Tabellen Nr. 7 und Nr. 8. Ich versuche im folgenden für vier Deliktgruppen (Mord und Totschlag; Vergewaltigung; Raub und Betrug), die in den Jahren 1986—1987 in der Bundesrepublik und in Ungarn verhängten Freiheitsstrafen und andere Sanktionen zu vergleichen. Diese Straftaten sind in beiden Staaten relativ einheitlich definiert. Der Vergleich zeigt, daß die Höhe der gerichtlich ausgesprochenen Strafen in Ungarn zu meist über den westdeutschen Strafen liegt. Die hohe ungarische Gefangenensrate ist nach den in den Tabellen 7 und 8 mitgeteilten Ergebnissen zu einem relativ großen Teil auf die Dauer, auf die Höhe der Freiheitsstrafen zurückzuführen. Mindestens sprechen starke Indizien dafür, daß ungarische Richter bei vergleichbaren Straftaten zu längeren Freiheitsstrafen, zu strengeren Sanktionen greifen als die westdeutschen Richter.

Genauere ungarische Daten über die vollstreckte Länge und Dauer der Freiheitsstrafen liegen nicht vor.

5. Ein weiterer Faktor von möglichem Einfluß auf die Gefangenzahl ist die Praxis der bedingten vorzeitigen Entlassung aus dem Strafvollzug. Die Entscheidung darüber trifft in der Bundesrepublik Deutschland die Vollstreckungskammer am Landgericht, in dessen Bezirk die Vollzugsanstalt gelegen ist (Böhm, 1986. 231—232.). Die Entscheidung liegt in Ungarn auch bei Vollstreckungsrichtern. In der Bundesrepublik wurden 1987 32,9% aller entlassenen Strafgefangenen bedingt entlassen (die Entlassungen in die Freiheit waren insgesamt 1987: 57 708 und wegen der Aussetzung des Strafrestes: 18 987). In Ungarn waren es in den letzten Jahren im allgemeinen mehr als 40%.

Zusammenfassend lassen diese Ergebnisse den Schluß zu, daß es mehrere Faktoren sind, die zusammenspielen und zur hohen ungarischen Gefangenzahl beitragen: Vor allem die Häufigkeit, der hohe Anteil und die lange Dauer der (unbedingten) Freiheitsstrafen, und der relativ niedrige Anteil der bedingten Freiheitsstrafe und anderer nicht freiheitsentziehenden Sanktionen. Diese Faktoren wirken hauptsächlich so, daß dadurch die in Ungarn vergleichsweise niedrigere Zahl- und Rate registrierter Straften und Verurteilten überkompensiert wird (bezüglich Österreich ähnlich Lachmann, 1988., Schwaighofer, 1988.).

Die weitere tatsächliche Ausgestaltung des Strafvollzugs (z. B. Anteil des offenen bzw. geschlossenen Vollzugs, die Vollzugslockerungen wie Urlaub, Freigang usw., Rechtsschutz der Gefangenen, die Vergütung der Arbeitsleistung) ist auch ein wichtiger Bestandteil des Strafvollzugsvergleichs (Düinkel-Rosner, 1982., Düinkel, 1987., Kaiser, 1987., Kaiser, 1988.). Dieser Beurteilungsmaßstab bedarf einer anderen neuen Untersuchung (für Ungarn teils: Lammich—Nagy, 1989.), und ich befasse mich jetzt nicht mit diesem Themenkreis.

Ich bin von der sicher stark vereinfachten These ausgegangen, daß die wichtigsten Struktur- und Grunddaten in den beiden Staaten vergleichbar sind und man kann vielleicht aus diesem Vergleich doch einige Anhaltspunkte gewinnen.

Tabelle 7.

Die gerichtliche Sanktionspraxis in der BRD und in Ungarn, bezüglich ausgewählter Delikte

Straftat		A	Verur-	Freiheitsstr.	dar. mit	Geld-	Sons-	Dauer der Freiheitsstrafe				
			teilten	insgesamt	Straf-	strafe	tige	bis 6	6—12	1—2	2—5	über 5 Jahre
		%	BRD	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.
Mord und Totschlag	1986	A	587 309	583 308	60 16	4	1	1 —	13 5	99 29	183 97	237 164 +83 +13
		%	100 100	99,31 99,67	10,29 6,19	0,68	0,32	0,17 —	2,22 1,62	11,32 9,41	31,38 31,5	40,65 53,24 +14,23 +4,22
	1987	A	632 327	628 322	54 23	4	5	2 —	8 8	56 37	202 111	282 154 +78 +12
		%	100 100	99,36 98,47	8,59 7,14	0,63	1,52	0,31 —	1,27 2,48	8,91 11,49	32,16 34,47	44,9 47,82 12,42 3,72
Vergewaltigung	1986	A	876 361	870 361	325 19	6		3 2	192 22	273 67	341 166	61 104
		%	100 100	99,31 100	37,35 5,26	0,68		0,34 0,55	22,06 6,09	31,38 18,56	39,19 45,98	7,01 28,8
	1987	A	908 361	900 316	325 17	8		1 —	163 25	273 62	391 139	72 90
		%	100 100	99,1 100	36,1 5,37	0,88		0,11 —	18,11 7,91	30,33 19,62	43,44 43,98	8,0 28,48

Tabelle 8.

Die gerichtliche Sanktionspraxis in der BRD und in Ungarn, bezüglich ausgewählter Delikte

Straftat	Jahr	A	Verur-	Freiheitsstr.	dar. mit	Geldstrafe	Sonstige	Dauer der Freiheitsstrafe				
			teilten	insgesamt	Straf-	insgesamt		bis 6	6—12	1—2	2—5	über
		%	insgesamt	insgesamt	aussetzung	insgesamt		Monate	Monate	Jahre	Jahre	5 Jahre
			BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.	BRD Ung.
Raub	1986.	A	1 983 696	1948 695	666 9	35 1		20 2	475 26	527 83	606 412	320 172
		%	100 100	98,23 99,85	34,18 1,29	1,76 0,14		1,02 0,28	24,38 3,74	27,05 11,94	31,1 59,28	16,42 24,7
	1987	A	1 836 718	1811 717	585 11	25 1		13 5	373 28	529 86	617 451	280 147
		%	100 100	98,63 99,86	32,1 1,53	1,36 0,139		0,71 0,7	20,59 3,9	29,21 11,99	34,06 62,9	15,46 20,5
Betrug	1986	A	45 614 1115	11 316 784	8390 361	34 296 235	96	4631 172	4982 338	1308 186	372 82	23 6
		%	100 100	24,8 70,31	74,14 46,04	75,18 21,07	8,6	40,92 21,93	44,02 43,11	11,55 23,72	3,28 10,45	0,2 0,76
	1987	A	46 426 1360	11 583 861	8 524 426	34843 410	89	4886 165	4907 385	1368 193	395 107	27 11
		%	100 100	24,94 63,3	73,59 49,47	75,05 30,14	6,54	42,18 19,16	42,36 44,71	11,81 22,41	3,41 12,42	0,23 1,27

Literatur

- Arnold, H.—Korinek, L.*: Kriminalitätsbelastung in der Bundesrepublik Deutschland und in Ungarn: Ergebnisse einer international vergleichenden Opferbefragung. In: Böhm, A. u. a. (Hrsg.): Kriminologie in den sozialistischen Ländern. Bochum, 1985. 65—136.
- Böhm, A.*: Strafvollzug. 2. Aufl. Frankfurt am Main, 1986.
- Burgstaller, M.*: Zur Entwicklung der Strafenpraxis nach der Strafrechtsreform. ÖJZ 42 (1987) 417—428.
- Dünkel, F.—Rosner, A.*: Die Entwicklung des Strafvollzuges in der Bundesrepublik Deutschland seit 1970. 2. Aufl. Freiburg i. Br. 1982.
- Dünkel, F.—Spiess, G.* (Hrsg.): Alternativen zur Freiheitsstrafe — Strafaussetzung zur Bewährung im internationalen Vergleich. Freiburg i. Br. 1983.
- Dünkel, F.*: Vom schuldvergeltenden Strafvollzug zum resozialisierenden Justizvollzug: Zwischen Anspruch und Wirklichkeit. In: Sievering, U. O. (Hrsg.): Behandlungsvollzug, evolutionäre Zwischenstufe oder historische Sackgasse? Haag u.a. 1987. 158—223.
- Eisenberg, U.*: Jugendgerichtsgesetz mit Erläuterungen. 3. Aufl. München, 1988. (398.)
- Györgyi, K.—Lammich, S.*: Entwicklung des Strafrechts, der Kriminalität und der Strafzumessungspraxis in Ungarn seit dem Inkrafttreten des Strafgesetzbuches von 1978. ZStW 100 (1988) H. 4. (974—993)
- Heinz, W.*: Neue Formen der Bewährung in Freiheit in der Sanktionspraxis der Bundesrepublik Deutschland. In: Festschrift für H.-H. Jescheck. Berlin, 1985. (955—976.)
- Huber, B.*: Beobachtungen zur Strafrechtsentwicklung in Europa zwischen 1984 und 1986. In: Eser, A.—Huber, B. (Hrsg.): Strafrechtsentwicklung in Europa Teil 2. Freiburg i. Br. 1988. (1743—1768)
- Jescheck, H.-H.*: Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate in rechtsvergleichender Darstellung. In: Jescheck, H.-H. (Hrsg.): Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate im deutschen und ausländischen Recht. Baden-Baden, 1984. 1939—2163.
- Jescheck, H.-H.*: Lehrbuch des Strafrechts Allgemeiner Teil. 4. Aufl. Berlin, 1988.
- Kaiser, G.*: Strafvollzug im europäischen Vergleich. Darmstadt, 1983.
- Kaiser, G.*: Strafvollzug im internationalen Vergleich. In: GS für H. Kaufmann. Berlin u.a. 1986. 599—621.
- Kaiser, G.*: Das deutsche Strafvollzugsgesetz in international vergleichender Sicht. ZfStrVo 36 (1987) H. 1. 24—31.
- Kaiser, G.*: Strafvollzug aus internationaler Sicht. In: Schuh, J. (Hrsg.): Aktuelle Probleme des Straf- und Massnahmenvollzugs. Grösch, 1987. 379—402.
- Kaiser, G.*: Kriminologie. Ein Lehrbuch 2. Aufl. Heidelberg, 1988. 899—974.
- Kaiser, G.—Kerner, H.-J.—Schöch, H.*: Strafvollzug. Ein Lehrbuch. 3. Aufl. Heidelberg, 1982. 57—67.; 278—292.
- Killias, M.*: Überfüllte Gefängnisse — was nun? In: Schuh, J. (Hrsg.): Aktuelle Probleme des Straf- und Massnahmenvollzugs. Grösch, 1987. (83—114)
- Kürzinger, J.*: Bundesrepublik Deutschland. In: Jescheck, H.-H. (Hrsg.): Die Freiheitsstrafe und ihre Surrogate im deutschen und ausländischen Recht. Baden-Baden, 1984. 1737—1938.
- Lammich, S.—Nagy, F.*: Kriminalitätsentwicklung und Strafpraxis in Ungarn nach dem Inkrafttreten des StGB von 1978. MschrKrim 68 (1985) H. 3. 176—186.
- Lammich, S.—Nagy, F.*: Die Freiheitsstrafe und deren Vollzug in Ungarn. ZfStrVO 38 (1989) H. 4. 210—215.
- Lachmann, J.*: Der österreichische Stand an Strafgefangenen im Vergleich mit Schweden. ÖJZ 43 (1988) H. 6. 166—170.
- Müller-Dietz, H.*: Probleme der Strafvollzugsvergleichung. In: Festschrift für Günter Blau. Berlin u. a. 1985. 515—535.
- Müller-Dietz, H.*: Grundfragen des strafrechtlichen Sanktionensystems Heidelberg, u. a. 1979.
- Schwaighofer, K.*: Ausgewählte Fragen zum Strafrechtsänderungsgesetz 1987 ÖJZ 43 (1988) H. 19. 588.
- Schöch, H.*: Wird in der Bundesrepublik Deutschland zu viel verhaftet? In: Festschrift für Karl Lackner. Berlin u. a. 1987. 991—1008.
- Schneider, H. J.*: Kriminologie. Berlin, New York, 1987. 824—827.
- Steenhuis, D. W.—Tigges, L. C. M.—Essers, J. A.*: The Penal Climate in the Netherlands. The British Journal of Criminology. Vol. 23. 1983. no. 1. (1—16)

Önvédelem és jogos védelem a mai nemzetközi jogban

I.

Kevés olyan jogintézmény van, amelyre az államok annyit hivatkoztak, mint a jogos védelem intézményére, ezzel ugyanis bármikor ürügyet lehetett találni a fegyveres erő használatára és erkölcsileg igazolni lehetett a közvélemény előtt nem szimpatikus vagy akár jogtalannak tartott akciókat is. Így pl. 1914-ben a Német Birodalom a semleges Belgium területén keresztül támadta meg Franciaországot és az általa is garantált semlegesség megsértését az önvédelem jogával próbálta igazolni¹, azt állítván, hogy Franciaország belga területen kíván Németország ellen felvonulni.² Az önvédelem jogára hivatkozott Japán 1931-ben Kína megtámadásakor a Nemzetek Szövetsége előtt (érvelését egyébként nem fogadták el)³, majd ugyanezzel kívánták magukat menteni a második világháború után a német háborús főbűnösök Norvégia megtámadásának vádjá alól.⁴ Az önvédelemre hivatkozva védték magukat a japán háborús főbűnösök is Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellen indított támadó háború vádjával szemben.⁵

Az ENSZ Alapokmányának elfogadása után a fegyveres erő elsőként való használata jogellenesnek minősült, így az agressziót elkövető államok még inkább igyekeztek cselekvéseiket valamilyen módon jogosnak feltüntetni, s erre az önvédelemre vagy a jogos védelemre való hivatkozás tűnt a legalkalmasabbnak. Így pl. Izrael az iraki Tamuzban levő atomreaktort 1981. június 7-én lebombázta. Ezt az izraeli akciót az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1981.

¹ A birodalmi kancellár a birodalmi gyűlés (Reichstag) 1914. aug. 4-i ülésén jelentette ki az azóta híressé vált mondást: „Wir sind in Notwehr und Not kennt kein Gebot.” (Vö. O. Nette: Die belgische Frage, Zeitschrift für Völkerrecht VIII. Band, 1914. 747. p.)

² A német kormány Belgiumhoz intézett, 1914. augusztus 2-án kelt német nyelvű jegyzéke megállapítja: „Der Kaiserlichen Regierung liegen zuverlässige Nachrichten von über den beabsichtigten Aufmarsch französischer Streitkräfte an der Maas-Strecke Givet-Namur. Sie lassen keinen Zweifel über die Absicht Frankreichs, durch belgisches Gebiet gegen Deutschland vorzugehen.” (K. Strupp: Die Vorgeschichte und der Ausbruch der Kriege von 1914. Zeitschrift für Völkerrecht. VIII. Band. 1914, 737. p.)

³ Így a kérdés vizsgálására 1931. december 10-én kijelölt Lytton-bizottság a Tanácsnak adott jelentésében megállapította: „The military operations of the Japanese troops during this night... cannot be regarded as measures of legitimate defence.” (D. Bowett: Self-Defence in International Law. Manchester, 1958. 32—33. p.)

⁴ Vö. International Military Tribunal (Nuremberg) Judgment and Sentences, American Journal of International Law. 1947. Vol. 41. 206—207. p.; és G. Schwarzenberger: International Law as applied by International Courts and Tribunals Vol. II. The Law of Armed Conflict, London, 1968. 28. p.

⁵ Így a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt folyó eljárásban a japán háborús főbűnösök azzal védekeztek, hogy a japán katonai műveletek Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellen „igazolható önvédelmi intézkedések” (justifiable measures of self-defence) voltak, mivel ezek a hatalmak gazdasági kényszerintézkedéseket foganatosítottak Japán ellen. (I. Brownlie: International Law and the Use of Force by States, Oxford, 1963. 25 p.)

június 19-én egyhangúlag hozott határozata jogtalan támadásnak minősítette,⁶ M. Begin izraeli miniszterelnök viszont a támadást „jogos védelmi hadműveletnek” tüntette fel.⁷ Hasonló módon védekezett az Egyesült Államok a Nemzetközi Bíróság előtt az 1984-ben indult perben, melyet Nicaragua indított ellene területi felségjogának megsértése és kikötőinek elaknásítása miatt. Az Egyesült Államok képviselője — amikor kérte a Bíróságot, hogy Nicaragua keresetét utasítsa el — többek között azt állította, hogy a fegyveres erőt az ENSZ Alapokmánya 51. cikkének megfelelően „jogos védelemből” alkalmazta és ennek megítélése nem a Bíróság, hanem a Biztonsági Tanács feladata.⁸ Az USA cselekményét egyébként egy, az ENSZ Biztonsági Tanácsában beterjesztett javaslat — mely tizenhárom igenlő szavazatot kapott (egyedül Nagy-Britannia tartózkodott) — jogtalannak minősítette,⁹ a határozat azonban az USA vétője miatt nem jött létre. Érvényes viszont a Nemzetközi Bíróság 1984. május 10-én kelt határozata, mely kimondta: „A szuverenitáshoz és a politikai függetlenséghez való jogot — amely Nicaraguát éppúgy megilleti, mint a régió, vagy a világ bármely más államát — a maga egészében tiszteletben kell tartani és semmilyen módon nem lehet veszélyeztetni olyan katonai vagy katonai jellegű tevékenységgel, amelyek a nemzetközi jog alapelveinek értelmében tilosak, nevezetesen egyrészt azon alapelv alapján, amely szerint az államok nemzetközi kapcsolataikban kötelesek tartózkodni bármely állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló erőszaktól vagy az azzal való fenyegetéstől, valamint azon alapelv értelmében, amely az államoknak arra a kötelezettségére vonatkozik, hogy ne avatkozzék bele más állam belügyeibe. Ezeket az alapelveket, mind az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya, mind az Amerikai Államok Szervezetének Alapokmánya egyaránt tartalmazza.”¹⁰

Ennek megfelelően előzetes rendszabályként (provisional measures) a Bíróság elrendelte: „Az Egyesült Államok azonnal szüntessen meg minden olyan akciót — különösen aknák elhelyezését —, mely korlátozza, elzárja vagy veszélyessé teszi a nicaraguai kikötőkbe való ki- vagy belépést...”¹¹ A Nemzetközi Bíróság tehát már az eljárás kezdetében hozott első döntésében jogtalannak minősítette az amerikai akciót.

Az idézett esetek mindegyikében nemzetközi szervek, vagy a nemzetközi közvélemény által jogtalannak minősített cselekményeket öltöztettek a jogos védelem köntösébe, s úgy tűnik, van bizonyos igazság G. Clémenceau volt francia miniszterelnök meglehetősen cinikus véleményében, aki a locarnói szerződést bírálva megállapította, hogy amióta államok és háborúk vannak, minden háborút védekező jellegűnek kiáltanak ki, ezért megállapítása szerint: „Egy nemzet, amely háborút akar, mindig a jogos védelem állapotában van.”¹²

⁶ „Le Conseil de sécurité... 1) Condamne vigoureusement l'attaque militaire menée par Israël, en violation flagrante de la Charte des Nations Unies et des normes de conduite internationale... (Vö. Ch. Rousseau: Chronique des faits internationaux, Revue Générale de Droit International Public, 1982. 163. p.)

⁷ Ch. Rousseau: uo. 161. p.

⁸ Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, Jurisdiction and Admissibility, Judgment I. C. J. Reports, 1984. 91. pont, 432. p.

⁹ „The Security Council... 1. Condemns and calls for an immediate end to the mining of the main ports of Nicaragua which caused the loss of Nicaraguan lives and injuries to nationals of other countries as well as material damage serious disruption to its economy and the hampering of free navigation and commerce there by violating international law;...” (International Legal Materials. Vol. XXIII. 1984. Number 3. 669. p.)

¹⁰ Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua Provisional Measures, Order of 10 May 1984. I. C. J. Reports 1984. 187. p.

¹¹ I. C. J. Reports, uo. 187. p.

¹² G. Clémenceau: Grandeurs et Misères d'une Victoire, Paris, 1930. 282. p.

Az államok között kifejtett jogos védelem fogalmát a történelem folyamán többféle értelemben használták. Így jogos védelemnek tekintik egy állam védekezését fegyveres agresszió ellen, de gyakran azért hivatkoznak rá, hogy igazoljanak egy olyan rendszabályt, melyet az állam valamely általa megsértettnek tekintett joga megvédésére fogatosított, végül sokan létfontosságúnak tekintett érdekek védelmét értik alatta.¹³ Az eltérés részben talán azzal is magyarázható, hogy a jogos védelem intézménye az államon belüli jogrendszerekben alakult ki először, amelyekben a jogi fogalmat hasonló, de egymástól mégis különböző értelemben munkálták ki.

A jogos védelem fogalmát már a római magánjog is ismerte¹⁴ és részletesen szabályozták ezt az intézményt a modern jogrendszerek is anélkül, hogy a jogos védelemnek pontos és egységes belső jogi fogalma lenne. A common law országokban például a jogos védelem fogalma a jóval szélesebb „önvédelem” (self-defence) fogalmában található és egyformán része a büntetőjognak és a polgári jognak. Ezekben a rendszerekben ez a fogalom gyakorlatilag szinonim a „self-help” intézményével, vagyis azzal a joggal, hogy magunk tegyünk igazságot.¹⁵ Ennek megfelelően az angolszász nemzetközi jogászok mind a mai napig nem nagyon használják a kontinentális jogrendszerekben általános „jogos védelem” kifejezést,¹⁶ helyette egyszerűen csak self-defence-ről beszélnek,¹⁷ (holott — mint erről még szó lesz — a két kifejezés két különböző fogalmat takar). Az európai kontinensen viszont a jogos védelem fogalma a büntetőjogba került, mint kivétel az önhatalom tilalma alól. A jogos védelem az egyes jogrendszerekben rendszerint megegyezik abban, hogy csak akkor kerülhet alkalmazásra, amikor a fenyegetett személynek nem áll rendelkezésre más eszköz a jogellenes erőszak elhárítására, a védelem egyetlen célja továbbá a jogtalan erőszak megszüntetése, általánosan elfogadott az is, hogy jogszerű a védelem akkor is, ha a támadás nem a védekező, hanem egy harmadik személy felé irányul és végül, hogy a jogos védelem állapota attól kezdve megszűnik, amikor a jogtalan támadás véget ér.¹⁸ Eltérés van ezzel szemben az egyes jogrendszerekben abban, hogy melyek azok a javak, amelyek védelme érdekében a jogos védelemre lehet hivatkozni, hogy a jogos védelem egy jogosultság vagy csupán egy körülmény, amely a védekező bűnösségét kizárja, továbbá abban, hogy jogos védelem túllépése esetén a túllépő mennyiben felelős vagy mikor nem büntethető stb.¹⁹ Teljesen érthető, hogy a különböző jogrendszerek sajátos jogi gondolkodását képviselő nemzetközi jogászok a jogos védelem nemzetközi jogi fogalmában is eltérő koncepciókat vallanak, melyet az is elősegít, hogy az utóbbi évtizedekben a nemzetközi jog is gyökeres változásokon esett át, amelyek közvetlenül érintették a jogos védelem intézményét a nemzetközi jogban, ezeket a változásokat azonban a nemzetközi jog művelői nem egyformán értékelték. Így pl. — amint

¹³ Vö. J. Zsuzsák: La notion de légitime défense en droit international. *Annuaire de l'Institut de Droit International* Session de Wiesbaden, Vol. 56. 1975. 2. p.

¹⁴ Így pl. a XII. táblás törvény nem büntette azt, aki az éjjeli, vagy a fegyverekkel védekező tolvajt megölte, a jogos védelem egyébként kivétel volt az erőszakos jogérvényesítés tilalma alól, ezt a tilalmat általános jelleggel először a lex Julia de vi privata, Caesar egy törvénye mondta ki. (Vö. Brósz R.—Pólay E.: Római jog. Budapest, 1974. 100. p.)

¹⁵ J. Zsuzsák: i. m. 6—7. p.

¹⁶ Pl. „légitime défense”, „legítima defensa”, „legittima difesa”, „legitime Verteidigung”, stb.

¹⁷ Pl. L. C. Green: Armed conflict, war and self-defence, *Archiv des Völkerrechts*, Tübingen vol. 6. 1956—1957. No. 4., M. S. McDougal: The Soviet—Cuban quarantine and self-defence, A. J. I. L. 1963. Vol. 57.; M. H. Weightman: Self-Defence in International Law, *Virginia Law R.* 1951. 1095. és köv. p. stb.

¹⁸ Vö. E. Giraud: La théorie de la légitime défense, *Recueil des Cours*, 1934. Tome 49. 706—710. p. és J. Zsuzsák: i. m. 7. p.

¹⁹ Lásd erről J. Zsuzsák: i. m. 7—9. p.

erről még szó esik — a mai napig eltérnek az egyes szerzők nézetei abban, hogy mi a viszony az ún. klasszikus nemzetközi jog által biztosított önvédelmi jog és az ENSZ Alapokmány 51. cikkében foglalt jogos védelem között.

A jogos védelem a nemzetközi jogban sokban eltér a belső jog hasonló intézményéhez képest. Mint J. Zsurek, a Nemzetközi Jogi Intézet számára készített jelentésében helyesen megállapítja, a jogos védelem által elfoglalt hely a nemzetközi jogban sokkal fontosabb, mint az államon belüli jogban, ugyanis míg ez utóbbiban az a célja, hogy biztosítsa olyan kivételes helyzetben a jog betartását, amikor a közhatalom nem tudja fenntartani a rendet, a nemzetközi jogban ezzel szemben az állam jogainak normális védelmi rendszerét jelentette,²⁰ hiszen itt közhatalom egyáltalán nem működött. A jogos védelem másfelől — mint intézmény és terminológia — a nemzetközi jogban csak viszonylag rövid múltra tekinthet vissza. *Az általános nemzetközi szokásjogban ugyanis nem volt jogos védelem*, ennek a kifejezésnek nem is lett volna értelme, hiszen mivel a háború megengedett volt, így jogosnak minősült nemcsak a védelem, hanem maga a támadás is. Mint Jimenez de Aréchaga és mások is megállapítják, *ahhoz, hogy a védelem jogos legyen az szükséges, hogy maga a támadás jogtalannak minősüljön*.²¹ Ennek megfelelően a múlt században az „önvédelem” kifejezés volt használatos, mely nemcsak elnevezésében, de tartalmában is különbözött a jogos védelemtől.

Az önvédelem, valamint a szükséghelyzetben alkalmazható szükségcselekmény jogát a nemzetközi jog tudományában többnyire az *önfenntartás* jogából vezették le. Az önfenntartáshoz való jogot a leglényegesebb és legfontosabb jognak tekintették, mely — mint H. Wheaton írja — az összes többi, az államot megillető jog alapjául szolgál.²² E jog tartalma E. Vattel megállapítása szerint az, hogy az államnak joga van mindenre, ami szolgálhatja a közvetlen veszély és olyan körülmények elhárítását, melyek pusztulását okozhatják.²³ Miután az önfenntartáshoz való jogot lényegesebbnek tartották, mint a másik állam függetlenségének tiszteletben tartására vonatkozó kötelezettséget, ezzel a másik állam jogának megsértését legalizálni lehetett.²⁴ Ez a szemlélet napjainkban is megtalálható. Így pl. F. Berber a történelemben előfordult számos szükségcselekmény felsorolása után azokat az önfenntartás jogából vezeti le,²⁵ a német nyelvű nemzetközi jogi lexikon pedig az önvédelem fogalmát az önfenntartási jog (Selbsterhaltungsrecht) címszó alatt tárgyalja.²⁶ R. C. Hingorani indiai jogász pedig egyenesen azon a véleményen van, hogy „...az önfenntartás és önvédelem kifejezések egy és ugyanazon dolog megjelölésére szolgálnak”.²⁷ Részben ezzel a felfogással magyarázható, hogy többen úgy vélik, hogy a jogos védelem jelentősen különbözik a belső

²⁰ J. Zsurek: i. m. 10—11. p.

²¹ E. Jimenez de Aréchaga: *Derecho constitucional de las Naciones Unidas* (Comentario teórico-practico de la Carta Madrid, 1958. 399. p.; és *La legitima defensa individual en la Carta de las Naciones Unidas*, *Estudios de Derecho Internacional*, Homenaje al Profesor Camilo Barcia Trelles, Zaragoza, 1958. 327. p.) J. Kunz ugyancsak megállapítja, hogy csak a háború jogának korlátozása vagy megtiltása teszi az önvédelmet jogilag jelentőssé (legally meaningful). (J. Kunz: *Individual and Collective Self-Defence in Article 51 of the Charter of the United Nations*. A. J. I. L. 1947. Vol. 41. 876. p. C. A. Pompe ugyanezt a gondolatot fejezi ki: „...a positive right of self-defence can only exist in a legal order in which the freedom to resort to force political ends in abolished or restricted...” (Aggressive War an International Crime Gravenhage, 1953. 49. p.)

²² H. Wheaton: *Elements of International Law*. The Literal Reproduction of the Edition of in the *Classics of International Law* Oxford—London, 1936. 75. p.

²³ E. Vattel: *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle, appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains*, London, 1758. Vol. II. XVII. 332. p.

²⁴ Vö. E. I. Szakunov: *Szamooborona v mezdunarodnom prave*, Moszkva, 1973. 48. p.

²⁵ F. Berber: *Lehrbuch des Völkerrechts* München—Berlin, 1962. Band I. 196—197. p.

²⁶ Strupp-Schochauer: *Vörterbuch des Völkerrechts* Dritter Band, Berlin, 1962. 255—257. p.

²⁷ R. C. Hingorani: *Modern International Law*, New York, 1979. 223. p.

jog hasonló intézményétől és lényegét tekintve a nemzetközi jogilag tilos cselekmények legalizálására szolgál.²⁸

Szűkebb értelemben az „önfenntartás” kifejezést gyakran valóban úgy használták, mint az államnak azt a jogát, hogy a fenyegető veszélyt elhárítsa, azaz mint az önvédelemhez való jogot, és az ilyen értelemben használt önfenntartás rendeltetése az állam területi sérthetlenségének és politikai függetlenségének védelme volt.²⁹ Az önfenntartás jogát fel lehetett használni egyéb erőszakos cselekmények igazolására is, így gyakran nem tettek különbséget a végszükség és a jogos védelem között sem a tudományban,³⁰ sem az állami gyakorlatban. Ez utóbbira jó példa a nemzetközi jog tudományában gyakran idézett és mintaesetnek tekintett „Caroline” ügy,³¹ amelyre még a Nemzetközi Katonai Törvényszék is hivatkozott a nürnbergi perben Norvégia német megszállásával kapcsolatban.³² A „Caroline” egy kis gőzhajó volt, mely a Niagara közlekedve az akkor Nagy-Britanniához tartozó Kanadában harcoló felkelők számára szállított utánpótlást az Egyesült Államok területéről. Ennek megakadályozása céljából egy brit kommandó 1837-ben behatolt az USA területére és ott elsüllyesztette a Caroline-t. Ezzel kapcsolatosan 1838. február 6-án Fox, Nagy-Britannia nagykövete ezt írta az USA külügyi államtitkárának: „A Caroline gőzös kalózzellege, valamint az önvédelem és az önfenntartás szükségessége, amely miatt Ófelsége alattvalói cselekedtek elsüllyesztve a hajót, kellően megalapozottnak látszik.”³³ A Caroline-ügy nézetem szerint inkább a szükséghelyzetre példa,³⁴ mint az önvédelemre — mivel a sértett állam, az USA nem indított támadást Kanada ellen —, a brit akció egyébként nem is az Egyesült Államok ellen irányult, csupán a magánszemélyek elleni fellépést az USA területén hajtották végre. Jogos védelem viszont csak egy állam, vagyis *egy nemzetközi jogalany támadó cselekvésével szemben fejthető ki*. Bárhog is ítéljük meg a kérdést, az kétségtelen, hogy a brit kormánynak egy későbbi, 1840. december 29-i keltezésű jegyzéke viszont már az önfenntartást nem is említve kizárólag jogos védelemre hivatkozik.³⁵ Érdemes megjegyezni egyébként, hogy habár maga a háború megengedett volt, az akkori nemzetközi jog mégis tiltotta már az állam becsülete és méltósága, területi épsége elleni cselekményeket, azaz olyan jogsértéseket, melyek pedig a háborúhoz képest sokkal kisebb veszélyt és sérelmet jelentettek az állam számára. Ezen kisebb jogsértések elkövetése sem jelentett azonban gondot az állam számára, könnyen kibújhatott a felelősség alól.

²⁸ Vö. J. Basdevant: *Régles générales du Droit de la Paix*, Recueil des Cours, 1936. Tome 58. 539—550. p.; P. Lamberti Zanardi: *La legittima difesa nel Diritto Internazionale*, Milano 1972. 119—120. p.

²⁹ E. I. Szakunov: i. m. 48—49. p.

³⁰ Így pl. Kazanszkij orosz nemzetközi jogász 1902-ben megjelent tankönyvében így ír: „Az önfenntartáshoz való jog lényegét tekintve ugyanaz, mint a végszükség, vagy a jogos védelem. (Idézi: Szakunov: i. m. 51. p.) Ez a felfogás egyébként még napjainkban is előfordul, így I. von Münch a jogos védelem és szükséghelyzet fogalmát a „Notrechte” kifejezés alatt említi, mintegy azonosítva a kettőt, amely a német terminológiában („Notwehr” és „Notstand”) tényleg hasonlít is. (I. von Münch: *Völkerrecht*. Zweite Aufl. Berlin, New York, 1982. 225. p.)

³¹ Az ügyet részletesen ismerteti R. Y. Jennings: *The Caroline and McLeod Cases*, A. J. I. L. Vol. 32. 1938. 82. és köv. p.; D. Bowett: i. m. 58—60. p.; J. Delivanis: *La légitime défense en Droit International*, Paris, 1971. 13—15. p.

³² Vö. The American Journal of International Law, 1947. Vol. 41. 205. p.

³³ I. Brownlie: i. m. 42. p.; D. Bowett: i. m. 58—59. p.

³⁴ A régebbi szerzők között ezen a nézeten van A. Faatz: *Notwehr und Notstand im Völkerrecht*. Inaugural-Dissertation, Greifswald, 1919. 52—53. p.; Az ENSZ-ben folyó kodifikáció során R. Ago, a felelősségi tervezet második előadója a Caroline-ügyet a szükséghelyzet egyik olyan példájául említi, amikor az állam kénytelen valamely cselekményt idegen állam területén végrehajtani. (Vö. *Annuaire de la Commission du Droit International*, 1980. Vol. II. Première partie, 38. p.)

³⁵ A jegyzék szerint a „Caroline” elsüllyesztése „was an act in the strictest sense of self-defence, rendered absolutely necessary, by the circumstances of the occasion, for the safety and protection of Her Majesty's subjects”. (Lásd P. Lamberti Zanardi: i. m. 47. p.)

Az önfenntartás joga ugyanis a természetjogi felfogás szerint minden, egyébként jogtalannak tekintett cselekvésre igazolást adhatott, így lehetővé tette az állam számára azt is, hogy idegen államterületen megelőző aktusokat foganasítson még az ellene indult fegyveres támadás előtt,³⁶ ennél fogva — mint Nagendra Singh megállapítja — az önfenntartás joga gyakrabban jelentett intervenciót, mint önvédelmet.³⁷

Ami az önvédelmi jogot illeti, bár igen sokféle jog védelmére használták, de mégsem volt teljesen korlátlan, legalábbis a nemzetközi jogászok igyekeztek azért bizonyos fokig korlátozni, így H. Grotius szerint „az önvédelem indokolt az állam vagyonának, alattvalói életének és azok vagyonának megóvása érdekében, de nem védekező jellegű az olyan közháború, amely csupán a szomszéd hatalmának gyengítését célozza”.³⁸ Később egyesek főleg az igazságos háború igazolására használták az önvédelem intézményét, így pl. Y. de la Brière, vagy Hans Kelsen,³⁹ az önvédelem azonban erkölcsi és politikai fogalom volt, a megengedett háború korában nem rendelkezett jogi színezettel⁴⁰ éppen úgy, mint ahogy a háború is inkább tényleges állapot volt, amelyhez azonban a nemzetközi jog meghatározott következményeket fűzött.⁴¹ Ez a következmény azonban nem valamiféle felelősségi viszony létrejöttelét jelentette, hiszen a háború nem volt tilos, így csupán annyit jelentett, hogy a háborút a nemzetközi hadijog szabályai szerint kellett indítani és viselni. Az önvédelem jogából fejlődött aztán ki a jogos védelem, mint a belső jog értelmében használt fogalom, és pedig akkor, amikor a háborúindítás jogát korlátozták. Ilyen korlátozást vezetett be a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya, amely megtiltotta a Szövetség tagjai területi épsége és politikai függetlensége elleni támadó háborút⁴² és a 17. cikkben megfogalmazott feltételek mellett a nem tagállamok elleni háborút is.⁴³

³⁶ Vö. Nagendra Singh: Nuclear Weapons and International Law, New York, 1959. 108—109. p. Az önvédelemnek ez a hagyományos fogalma más nemzetközi jogászok szerint is lehetővé tette a megelőző cselekvés foganasítását. Így Westlake 1904-ben így ír: „Az állam megvédheti magát megelőző eszközök útján — ha az elkiismeretes döntése szerint szükséges — más állam támadással való fenyegetéssel vagy előkészülettel vagy más olyan magatartással szemben, amelyből a támadási szándékokra ésszerűen következtetni lehet.” (J. Westlake: International Law, Cambridge, 1904. 299. p.) A. P. Sereni az önvédelem fogalmáról szólva annak lényegét egyenesen abban látja, hogy az egy fenyegetett jogot van hivatva biztosítani, „az önvédelem egy jogellenes cselekmény megelőzésére irányul”. (P. A. Sereni: Diritto Internazionale, III. kötet, Relazioni Internazionali, Milano, 1962. 1526. p.)

³⁷ Nagendra Singh: i. m. 111. p.

³⁸ H. Grotius: A háború és a béke jogáról. Budapest, 1960. II. kötet, 25. p.

³⁹ „A terület jogtalan hódítójával szemben a jogos védelem — legalábbis a kifejezés szoros értelmében — mindenkor és a pozitív jog minden fejlődési szakaszában az igazságos háború egyik esetének minősült és fog minősülni.” Y. de la Brière: Le Droit de Juste Guerre, Tradition Théologique Adaptations Contemporaines, Paris, 1938. 194. p. Hasonló álláspontot fejt ki Kelsen, aki szerint a jogellenesség miatt indított háború bellum justum-nak minősül. (H. Kelsen: Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht. Zeitschrift für Öffentliches Recht, 1932. XII. Band. 580. p.)

⁴⁰ S. Calogeropoulos-Stratis: La légitime défense, Revue Hellenique de Droit International, 1952. 219. p.

⁴¹ Vö. G. Tunkin: A nemzetközi jog elméletének kérdései. Budapest, 1963. 261. p.

⁴² Ez következik az Egyezségokmány 10. cikkéből: „A Szövetség tagjai kötelezik magukat arra, hogy a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét tiszteletben tartják és minden külső támadással szemben megóvják...” A támadó háborút egyébként nemcsak az Egyezségokmány, hanem a Kögyűlés 1927. szeptember 24-én hozott határozata is megtiltotta: „L'Assemblée... Déclare: 1. Toute guerre d'agression est et demeure interdite”. (Vö. E. Giraud: i. m. 697. p.)

⁴³ Ezen cikk értelmében a nem tagállamokat is fel kellett szólítani, hogy vitáikat békés úton (bíróság, választott bíróság vagy a Nemzetek Szövetsége Tanácsa útján) intézzék el és ez esetben ugyanazok a szabályok vonatkoztak rájuk, mint a Szövetség tagjaira, a 17. cikk harmadik bekezdése pedig így szólt: „Ha a felszólított Állam a vitás eset elintézésénél a Szövetség tagjaira rótt kötelezettségek elvállalását visszautasítja és a Szövetség valamelyik tagja ellen háborút indít, az ilyen állammal szemben a 16. cikk rendelkezései nyerne alkalmazást.” (A hivatkozott 16. cikk azt jelentette, hogy

Az egyéb célból indított háborút viszont lehetővé tette a 12., 13. és 15. cikkekben meghatározott feltételek mellett, azaz az államok kötelesek voltak vitáikat választott bíróság, nemzetközi bíróság vagy a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé vinni és a 12. cikk értelmében nem kezdhettek háborút a bírósági, választott bírósági döntés vagy a Tanács döntése utáni 3 hónap lejártá előtt. Ezen időtartam lejártá után a háború megengedett volt, kivéve két korlátozást: Tilos volt háborút indítani azon állam ellen, aki elfogadta a bíróság döntését (13. § 4.), vagy a Tanács egyhangúlag hozott döntését (15. cikk 6.). Ilyen módon a háború kétféleképpen minősült: volt jogos és jogtalan háború és mint E. Giraud megállapította, a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya azzal, hogy bizonyos esetekben megtiltotta a háborút, bevezette a jogos védelem fogalmát a nemzetközi jogba,⁴⁴ ilyennek azonban csak a tiltott háborúindítással szembeni védekezés minősült, az Egyezségokmányban megengedett háborúval szemben a jogos védelem fogalmilag kizárt.⁴⁵ A jogos védelem alkalmazása kiszélesedett 1928-ban a Kellogg-Briand (vagy más néven Párizsi Paktum) paktum megkötésével, mivel az abban részt vevő államok általános jelleggel lemondtak a háborúindítás jogáról, s ezzel minden háború — a támadó oldaláról — jogellenesnek minősült és a vele szemben álló megtámadott állam jogos védelmi helyzetbe került.

Érdekes módon ugyanakkor a paktum szövege semmiféle rendelkezést nem tartalmazott magáról a jogos védelemről. Ez azzal függött össze, hogy Kellogg, az USA külügyi államtitkára, az egyezmény egyik kezdeményezője attól félt, hogy a háborúról való lemondás kötelezettségét gyengítené, ha alóla kivételt tennének,⁴⁶ ezért eredeti koncepciója a háború teljes elvetése volt.⁴⁷ Ugyanakkor a Paktum hallgatása dacára az államférfiak nyilatkozataiból kétséget kizáróan kitűnik, hogy nézetük szerint a háborúról való lemondás nem érintette az államok jogát a jogos védelemre. Maga Kellogg a következőképpen indokolta álláspontját az USA 1928. június 23-án kelt jegyzékében:⁴⁸ „A háborúellenes szerződés amerikai tervezetében nincs semmi olyan, mely bármi módon korlátozná vagy gyengítené az önvédelem jogát. Ez a jog minden szuverén államot megillet és implicite benne van minden szerződésben. Minden nemzet mindenkor szabadon és tekintet nélkül bármilyen szerződésre, megvédheti területét támadástól vagy megszállástól és egyedül illetékes annak eldöntésére, hogy milyen körülmények között folyamodik önvédelmi háborúhoz... Ennek az elidegeníthetetlen jognak szerződésben való kifejezett elismerése azonban ugyanazon nehézségekbe ütközne, mint az agresszió meghatározása.”⁴⁹ Hasonlóan nyilatkoztak a Kellogg—Briand paktummal kapcsolatban más államok is.⁵⁰

ha a tagállam nem tartotta be a viták békés elintézésére vonatkozó szabályokat, pl. a három hónap lejártá előtt háborút kezdett, úgy ezt „ipso facto olyannak kell tekinteni, mintha háborús cselekményt követett volna el a Szövetség valamennyi többi tagja ellen”.)

⁴⁴ E. Giraud: i. m. 715. p.

⁴⁵ Hasonló gondolatot fejez ki J. Kunz: „Abban a mértékben, ahogyan a háború szabad maradt az Egyezségokmány szerint, jogi szempontból általában nem számít, hogy egy védekező vagy támadó háborúról van szó...” (L'Article XI. du Pacte de la Société des Nations, Recueil des Cours, 1932. Tome 39. 731. p.)

⁴⁶ Vö. S. Calogeropoulos-Stratis: i. m. 220. p.

⁴⁷ Vö. I. Brownlie: i. m. 235. p.

⁴⁸ Ez a jegyzék az USA szerződéstervezetét tartalmazza, melyet Ausztráliának, Belgiumnak, Canadának, Franciaországnak, Csehszlovákiának, Indiának, Dél-Afrikának, Nagy-Britanniának, Németországnak, Írországnak, Olaszországnak, Japánnak, Új-Zélandnak és Lengyelországnak küldtek el.

⁴⁹ I. Brownlie: i. m. 236. p.

⁵⁰ Így a francia szerződéstervezet, melyet a francia kormány 1928. április 20-án átadott az Egyesült Államoknak, Nagy-Britanniának, Japánnak, Németországnak és Olaszországnak, megállapítja, hogy „...a felek lemondanak a háborúról, mint a nemzeti politika eszközéről anélkül, hogy ez érintené az ő jogos védelmi jogaikat a létező szerződések keretei között.” (D. Hunter Miller: The Peace Pact of Paris, New York—London, 1928. 186. p.) A brit kormány az USA kormányához intézett 1928. május 19-én kelt jegyzékében szintén fenntartotta az önvédelem jogát: „...there are

A háború tilalmával kapcsolatosan az ENSZ Alapokmánya továbblépett a Párizsi Paktumhoz képest, mivel nemcsak a háborút, hanem mindenféle erőszakot és az azzal való fenyegetést is megtiltotta a 2. cikk 4. pontjában. Ugyanakkor az 51. cikkben megengedi bizonyos korlátok között a jogos védelmet: „A jelen Alapokmány egyetlen rendelkezése sem érinti az Egyesült Nemzetek valamelyik tagja ellen irányuló támadás esetében az egyéni vagy kollektív önvédelem természetes jogát mindaddig, amíg a Biztonsági Tanács a nemzetközi béke és biztonság fenntartására szükséges rendszabályokat meg nem tette. A tagok az önvédelem e jogának gyakorlása során fogantatosított rendszabályait azonnal a Biztonsági Tanács tudomására tartoznak hozni, és ezek a rendszabályok semmiképpen sem érintik a Biztonsági Tanácsnak a jelen Alapokmány értelmében fennálló hatáskörét és kötelezettségét abban a tekintetben, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása vagy helyreállítása végett az általa szükségesnek tartott intézkedéseket bármikor megtegye.” Az idézett cikk sem a jogos védelem, sem a fegyveres támadás fogalmát nem határozza meg és nem találunk ezekre meghatározást az Alapokmány egyéb rendelkezéseiben sem. Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságában a felelősség jogáról folyó kodifikáció kitért ugyan a jogos védelemre is, de csupán mint a jogellenességet kizáró egyik okot említi, az ezzel kapcsolatos egyetlen cikkben nincs szó sem a jogos védelem fogalmáról, sem alkalmazásának feltételeiről vagy korlátairól. Az ENSZ Alapokmány 51. cikkére utalva csak azt rögzíti a tervezet, hogy a jogos védelemben elkövetett cselekmény nem jogellenes.⁵¹ Az ENSZ Alapokmányának ez a cikke ennél fogva számos, a nemzetközi jog tudományában vitatott kérdést vet fel, ezek tisztázásához ugyan jelentős mértékben hozzájárultak a Nemzetközi Bíróságnak 1984-ben és 1986-ban a Nicaragua és az USA között keletkezett viszályában hozott határozatai, azonban a jelen cikk keretei között mindössze néhány probléma felvetése lehetséges.

III.

Az egyik ilyen kérdés, hogy jogos védelem esetén az Alapokmányból keletkezett új jogról vagy egyszerűen csak a meglevő hagyományos önvédelem korlátozásáról van szó?

Többen úgy látják, hogy az Alapokmány nem forrása valamely új önvédelmi jognak, így V. David szerint az önvédelem intézményének alapja az általános nemzetközi szokásjogban van és ezt az intézményt az Alapokmány csak átvette.⁵² Az Alapokmány ugyanakkor korlátozta az államok korábban fennálló szuverén jogát, ezt fejezi ki A. L. Goodhart a NATO-ról írt cikkében,⁵³ hasonló nézetten van J. Delivannis⁵⁴ és A. Eisenberg is.⁵⁵ A Nemzetközi Bíróság szintén úgy látta a Nicaragua c. Egyesült Államok ügyben, hogy az egyéni és

certain regions of the world the welfare and integrity of which constitute a special and vital interest for our peace and safety... Their protection against attack is to the British Empire a measure of self-defence.” (D. Hunter Miller: i. m. 196. p.) Japán a szerződés tervezetével kapcsolatosan ugyancsak kijelentette: „...la proposition des Etats-Unie ne contient rien qui soit de nature à priver les Etats indépendant du droit de la légitime défense.” (S. Calogeropoulos-Stratis: i. m. 220. p.)

⁵¹ A tervezet 34. cikke szerint: „Az államnak valamely másik állam felé fennálló nemzetközi kötelezettségével összhangban nem álló cselekményének jogellenessége kizárt, ha azt saját maga, vagy más állam elleni támadással szemben védekezve, az ENSZ Alapokmányának megfelelően fejtí ki.” (Yearbook of International Law Commission 1980. Vol. II. Part One, 70. p.)

⁵² V. David: Sankce v mezinarodnim pravu, Brno 1976. 55. p.

⁵³ Így A. L. Goodhart megállapítja: „Az Egyesült Nemzetek Szervezetének tagjai, amikor természetes hatalmukat gyakorolják, azt nem egy nekik megadott, hanem egy már korábban létező jog alapján teszik. Az Alapokmány csak korlátozza az államok szuverén jogát, de nem forrása ezeknek a jogoknak.” (The North Atlantic Treaty of 1949. Recueil des Cours, 1951. II. Tome 79. 192. p.)

⁵⁴ J. Delivannis: i. m. 49. p.

⁵⁵ A. Eisenberg: La legitima defensa en el derecho internacional. Revista de la Facultad de Derecho y Ciencias Sociales (Rosario) 1959. 292. p.

kollektív önvédelemhez való jog a nemzetközi szokásjogban gyökeredzik.⁵⁶ Mindebből azután felállítható az a tétel, hogy a jogos védelem kivétel a fegyveres erő alkalmazásának tilalma alól. R. Ago, a felelősség jogával kapcsolatos kidifikáció második előadója a Nemzetközi Jogi Bizottságban előadott nyolcadik jelentésében ezt az álláspontot képviseli: „...jelenleg úgy tűnik, hogy a jogos védelemben a 'fegyveres önvédelem' egyik (vagy jobban mondva az egyetlen) formáját kell látni, amit az államnak a jelenleg hatályos nemzetközi jog még megenged.”⁵⁷ Bowett szintén azon az állásponton van, hogy az államok mindazokat a jogokat élvezik, amelyeket részükre az általános nemzetközi jog biztosít, kivéve azokat a jogokat, amelyekről lemondtak az Alapokmány értelmében.⁵⁸ F. Berber a jogos védelmet szintén az erőszak tilalma alóli kivételnek tekinti,⁵⁹ ugyanezt vallja A. Remiro Brotons⁶⁰ és Díez de Velasco is.⁶¹ A Nemzetközi Bírószág 1986-ban hozott ítéletében szintén úgy látta, hogy az 51. cikk rendelkezéseit az erőszak alkalmazásának tilalma alóli kivételnek kell tekinteni.⁶² E. Szkakunov szovjet jogász ezzel szemben úgy látja, hogy ha az erőszak alkalmazásának tilalma alól van kivétel, ez annak elismeréséhez vezet, mintha a mai nemzetközi jog is kivételesen „megengedné” a háborúhoz való jog bizonyos formáit. Nézete szerint amikor két cselekmény, egy jogos és egy jogtalan áll egymással szemben, nem helyes azt mondani, hogy az előbbiek kivételek az utóbbiak alól.⁶³ Hasonló álláspontot foglalnak el a nagy szovjet kézikönyv szerzői is.⁶⁴ Formális szempontból a jogos védelmet tényleg fel lehet úgy is fogni, mint kivételt az erőszak tilalma alól, de ez a koncepció mégsem szerencsés.

Az erőszak tilalmára vonatkozó jogszabály alól — mely egyébként imperatív vagy más néven *cogens norma*⁶⁵ — valóban nincs kivétel, hiszen az agresszió minden esetben jogtalan, méghozzá a legsúlyosabb nemzetközi jogsértés, ún. nemzetközi bűncselekmény⁶⁶ kategóriá-

⁵⁶ „Thus the Charter itself testifies to the existence of the right of collective self-defence in customary international law.” (I. C. J. Reports, 1986. 102. p.)

⁵⁷ *Annuaire de la Commission du Droit International*, 1980. Vol. II. Première partie, 51. p.

⁵⁸ D. C. Bowett: i. m. 185. p.

⁵⁹ F. Berber: i. m. 1962. II. 48. p.

⁶⁰ A. Remiro Brotons: *Derecho Internacional publico*, I. Principios Fundamentales. Madrid, 1983. 184. p.

⁶¹ M. Díez de Velasco: *Instituciones de Derecho Internacional Publico*. 6. ed. Madrid, 1982. Tomo I. 502. p.

⁶² „Both Article 51 of the United Nations Charter and Article 21 of the Organization of American States Charter refer to self-defence as an exception to the principle of the prohibition of the use of force.” (Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, Merits, Judgment, I. C. J. Reports 1986. 35. p.)

⁶³ E. J. Szkakunov: i. m. 8. p.

⁶⁴ „A fegyveres erő önvédelem alapján való alkalmazása nem jelent kivételt az ENSZ Alapokmány 2. cikk 4. pontjában foglalt azon alapelv alól, mely megtiltja az államok közötti erőszak alkalmazását.” *Kursz mezsdunarodnogo prava v sesztyi tomah*. Tom IV. Moszkva, 1968. 394. p.

⁶⁵ A „*jus cogens*” kifejezés helyett szerencsésebbnek tartom az „imperatív norma” kifejezés használatát, amit más jogterületen (pl. a nemzetközi magánjogban) *feltétlen alkalmazást igénylő norma* elnevezésére használnak és amely alatt az államon belüli jogban alapvető, közzérrendi jellegű szabályokat kell érteni és ez a helyzet a nemzetközi jogban is. Ezek a közérdekű normák mindig olyan univerzális jellegű nemzetközi jogszabályok, „amelyeknek feltétlen érvényesüléséhez az egész nemzetközi jogközösségnek érdeke fűződik.” (Haraszi György: A nemzetközi szerződések jogának főbb fejlődési tendenciái. Jogtudományi Közöny, 1969. 12. sz. 631. p.)

⁶⁶ Az államok nemzetközi felelősségéről a Nemzetközi Jogi Bizottságban folyó kodifikációs tervezet 19. cikke a nemzetközi bűncselekmény fogalmát a következőképpen határozza meg: „...2. Nemzetközi büntettet valósít meg az a nemzetközi jogsértő cselekmény, amelyik olyan nemzetközi kötelezettség állam általi megszegésének az eredménye, amely kötelezettség a nemzetközi közösség alapvető érdekeinek megvédéséhez annyira lényegbevágó, hogy megszegését ez a közösség mint egész büntettnak ismeri el.

3.A 2. bekezdés figyelembevételével a hatályos nemzetközi jog szabályai alapján nemzetközi büntettet eredményezhet többek között:

a) a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához lényegbevágóan fontos nemzetközi kötelezettség — amilyen az agresszió tilalma — súlyos megszegése;...” (Vö. *Posta I.—Dunay P.—Kardos*

jába tartozik. A jogos védelem ezzel szemben nem egy egyébként tiltott cselekmény megengedett változata, hanem jogilag merőben más kategória, azaz *jogos cselekvés, mely egy jogtalan aktus elhárítására irányul*. Ha a jogos védelem egyáltalán bármi alól kivétel, úgy első sorban az *önhatalommal való intézkedés tilalma alóli kivételnek lehet tekinteni*. Ugyanakkor az idézett szerzőknek kétségtől igazuk van abban, hogy a jogos védelmet, mint nemzetközi kategóriát nem az ENSZ Alapokmánya hozta létre, az azóta létezik, amióta a támadó háború bizonyos esetekben jogtalan, azaz a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának hatályba lépése óta. Erre utal az 51. cikk megfogalmazása is a hivatalos szövegekben szereplő „inherent right”, a „derecho inmanente”, „droit naturel”, „neotjemlennoe pravo” szavak arra utalnak, hogy *itt egy korábban fennálló jog további elismeréséről van szó*, semmint valamiféle új jog keletkezéséről.

Az 51. cikk szövegének vizsgálata nem hagy kétséget az iránt sem, hogy a jogos védelmi helyzetet a fegyveres támadás bekövetkezése idézi elő, azaz *ilyen támadás nélkül nincs jogos védelem*.⁶⁷ Ez az álláspont a nemzetközi jog tudományában általánosan elismert, így ezen a nézeten van K. A. Baginjan,⁶⁸ V. K. Szobakin,⁶⁹ E. I. Szkakunov,⁷⁰ H. Kelsen,⁷¹ A. Verdross,⁷² J. Kunz,⁷³ P. Lamberti Zanardi,⁷⁴ L. A. Podesta Costa.⁷⁵ A Nemzetközi Jogi Bizottságban folyó kodifikáció során R. Ago a jogos védelmet szintén úgy tekintette, mint a fegyveres támadással szembeni védekezést.⁷⁶

A másodikként felvetődő kérdés az, hogy a jogos védelemnek az 51. cikk szerinti szabályozása az egyetlen lehetőség jogszerű védekezés kifejtésére, vagy lehet védekezni az általános nemzetközi szokásjog alapján is. Ezzel kapcsolatban Vaszilenko szovjet jogász azon a nézeten van, hogy a nemzetközi jogi normák megsértése jogot ad a nemzetközi jogalanyoknak arra, hogy jogaik és érdekeik védelmére a megfelelő intézkedéseket megtegyék, de ezek nem lehetnek ellentétben a hatályos nemzetközi joggal, különösen az Alapokmány 51. cikkével, mivel az ENSZ Alapokmány elfogadásával az univerzális nemzetközi jog szerinti önvédelmet „száműzték a nemzetközi jogból”.⁷⁷ E szerint tehát lehet ugyan védekezni a nemzetközi szokásjog alapján is, de ezt az ENSZ Alapokmány korlátozza. Hasonló álláspontot fejt ki J. Stone is, aki az önvédelem lehetőségéről szólva megállapítja, hogy azt az Alapokmány 51. cikke korlátozza, az 51. cikk korlátain belül azonban létezik az önvédelem lehetősége még akkor is, ha a Karta más rendelkezései ezt látszólag megtiltják. Ezen önvédelmi korlátozást nem számítva minden tagállamra a Karta által módosított nemzetközi

G.—Nagy B.: Nemzetközi jogi dokumentumgyűjtemény, Budapest, 1984. 406. p.) A nemzetközi büntettekről lásd V. David: Mezinárodní zločiny ajejichprávní následky (A nemzetközi bűncselekmények és jogkövetkezményeik) Acta Universitatis Brunensis, Juridica No. 72. Brno, 1988. és B. Graefrath: Völkerrechtliche Verantwortlichkeit für internationale Verbrechen. In: Probleme des Völkerrecht, Berlin, 1986. 89. és köv. p.

⁶⁷ Találón jellemzi az agresszió és az önvédelem viszonyát C. A. Pompe holland jogász: „...ha egy állam nem agresszor, úgy mindig a jogos védelem állapotában cselekszik, így azok a cselekmények, melyek nem minősülnek agressciónak, mindig jogos védelmi aktusok.” (C. A. Pompe: Aggressive War an International Crime 55. p.)

⁶⁸ K. A. Baginjan: Borba Szovetszkogo Sojuza protiv agresszii. Moszkva, 1959. 237. p.

⁶⁹ U. K. Szobakin: Kollektivnaja bezapoznosztyi garantija mirnogo szoszuscsesztvovanyija, Moszkva, 1962. 302. p.

⁷⁰ E. I. Szkakunov: i. m. 92. és köv. p.

⁷¹ H. Kelsen: The Law of the United Nations, London, 1951. 797—798. p.

⁷² A Verdross az Alapokmány 51. cikkét értelmezve megállapítja: „Le droit de légitime défense individuelle ou collective, est donc strictement réservé du cas d'une agression armée”. Idées directrices de l'Organisation des Nations Unies, Recueil des Cours, 1955. Tome 83. 59. p.

⁷³ J. Kunz: Individual and Collective Self-Defence... 877. p.

⁷⁴ P. Lamberti Zanardi: i. m. 131. p.

⁷⁵ L. A. Podesta Costa: Derecho Internacional Publico. Buenos Aires, 1979. Tomo I. 129. p.

⁷⁶ Lásd Annuaire, 1980. Vol. II. Première partie, 55. p.

⁷⁷ V. A. Vaszilenko: Mezsdunarodno pravovije szankcii. Kiev, 1982. 22—23. p.

szokásjog vonatkozik.⁷⁸ R. W. Tucker ugyancsak úgy látja, hogy az önvédelmi intézkedéseket a szokásjog is megengedi az állam biztonságát és függetlenségét veszélyeztető aktusokkal szemben.⁷⁹

A kérdés az, hogy vajon ezen nemzetközi szokásjog szerint gyakorolható önvédelem mennyiben több vagy más, mint az 51. cikk által megengedett jogos védelem, illetve egy ezt megelőző kérdés, hogy ha valamely, a szokásjogban keletkezett nemzetközi jogintézményt utóbb szerződésbe foglaltak, lehet-e egyáltalán arra, mint esetleg külön alkalmazható szokásjogi szabályra hivatkozni.

IV.

A Nemzetközi Bíróság a Nicaragua és az Egyesült Államok között keletkezett vitában hozott döntéseiben részletesen foglalkozott mindkét kérdéssel. Az állásfoglalást többek között az tette szükségessé, hogy Nicaragua kérelme nemcsak az Egyesült Államok szerződésszegő magatartására hivatkozott, hanem azt is kérte, hogy a Bíróság állapítsa meg az általános nemzetközi szokásjog USA részéről történt megsértését is.⁸⁰ A panaszolt cselekmények legnagyobb része olyan jogsértéseket jelentett (pl. erőszak alkalmazása és az azzal való fenyegetés Nicaragua ellen, vagy ezen állam belső ügyeibe való beavatkozás), melyeket nemcsak a nemzetközi szokásjog, hanem bizonyos nemzetközi szerződések, pl. az ENSZ Alapokmánya, vagy az Amerikai Államok Szervezetének Alapokmánya, valamint a Nicaragua és az USA között 1956-ban Managua-ban kötött barátsági, kereskedelmi és hajózási szerződés is tiltanak, azonban az Egyesült Államok 1946-ban, amikor elfogadta a Nemzetközi Bíróság hatáskörét, olyan fenntartást tett, hogy többoldalú szerződésből származó vita esetében az USA csak akkor veti magát alá a Bíróság joghatóságának, ha a bírói határozattal érintett összes állam részt vesz a perben, vagy ha az USA külön nyilatkozattal elfogadja a Bíróság hatáskörét.⁸¹ Az USA szerint ilyen érintett államok Honduras, Costa Rica és Salvador, ezek azonban nem vettek részt az eljárásban,⁸² így a Nemzetközi Bíróságnak Nicaragua panaszát egyrészt az 1956. évi kétoldalú szerződés, másrészt a nemzetközi szokásjog alapján kellett elbírálnia.

A szerződésbe foglalt nemzetközi szokásjogi szabály létezésével és alkalmazásával kapcsolatosan a Bíróság 1984. november 26-án hozott döntése leszögezi, hogy az USA álláspontjával ellentétben „nem lehet Nicaragua kérelmét a nemzetközi általános szokásjogi szabályok alapján elutasítani pusztán azért, mivel ezek a szabályok benne vannak a Nicaragua által hivatkozott egyezmények szövegében is. Az a tény, hogy az előbb említett és ilyenként

⁷⁸ J. Stone: *Legal Controls of International Conflict*. London, 1954. 244. p.

⁷⁹ R. W. Tucker: *Reprisals and Self-Defense: The Customary Law*, AJIL 1972. 589. p.

⁸⁰ Így pl. a Nicaragua által beadott kereset b) pontja kéri a Bíróságtól a következők kimondását: „That the United States, in breach of its obligation under general and customary international law has violated and is violating the sovereignty of Nicaragua by:

- armed attacks against Nicaragua by air land and sea;
- incursions into Nicaraguan territorial waters;
- aerial trespass into Nicaraguan airspace;
- efforts by direct and indirect means to coerce and intimidate the Government of Nicaragua.”
- efforts by direct and indirect means to coerce and intimidate the Government of Nicaragua.”

Az általános szokásjog megsértésére hivatkozik továbbá a nicaraguai kereset c), d), e) és f) pontja is. (Vö. I. C. J. Reports, 1986. 18—19. p.)

⁸¹ Ez volt az ún. *Vandenberg-fenntartás*. (Lásd *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua*, Judgment of 26 November 1984. I. C. J. Reports, 1984. 421—422. p. és S. M. Schwebel különvéleményét, uo. 602. p.)

⁸² Salvador ugyan előterjesztett egy beavatkozási kérelmet, de azt a Bíróság 1984. október 4-én elutasította. (I. C. J. Reports, 1984. 215. és köv. p.)

elismert elvek kodifikálva vannak, vagy hogy többoldalú egyezménybe foglalták azokat, nem jelenti azt, hogy megszűntek volna létezni vagy hogy nem alkalmazhatóak mint a szokásjog szabályai, még olyan államok esetében sem, amelyek a vonatkozó egyezményekben részes felek. Az olyan elvek, mint az erőszak tilalma, a be nem avatkozás, az államok függetlensége és területi sérthetetlensége, valamint a hajózás szabadsága megőrzi kötelező jellegét, annak ellenére, hogy az ilyen elveket rögzítő szerződések rendelkezései is alkalmazhatóak.”⁸³

A Bíróóság az 1986. június 27-én hozott érdemi (Merit) ítéletében megerősítette korábbi álláspontját és kimondta: „Nem kétséges, hogy az erőszak alkalmazásának és a kollektív önvédelemnek a jelen eljárás során felmerült vitapontja olyan témát jelent, melyet egyaránt szabályoz a nemzetközi szokásjog és szerződések is, különösen az ENSZ Alapokmánya.”⁸⁴ Azzal kapcsolatban pedig, hogy ilyen esetekben melyik forrás alkalmazható, a Bíróóság azon a véleményen volt, hogy a szokásjog még akkor sem veszíti el a külön alkalmazás lehetőségét, ha tartalmilag pontosan megegyezik a szerződéses normával.⁸⁵

Az egyetemes nemzetközi szokásjog értelmében gyakorolható jogos védelem, D. Bowett véleménye szerint azonkívül, hogy a kényszer használatát jogossá teszi, alkalmazható olyan esetben is, amikor az önvédelmi jog funkciója „az, hogy igazoljon olyan, egyébként jogtalan cselekményeket, melyek szükségesek az állam bizonyos, lényeges jogainak védelmére más államok jogsértéseivel szemben”.⁸⁶ Ilyen, egyéb lényeges jogok pl. Bowett szerint az *állampolgárok védelme*, akiknek érdekében ha őket idegen állam területén sérelem éri, az erőszak alkalmazása vagy az azzal való fenyegetés „általában elfogadott”⁸⁷ (generally admitted). A nemzetközi jog korábbi elméletében ennek a felfogásnak tényleg több hirdetője akad⁸⁸ és előfordult az is, hogy az államok ezzel indokolták fegyveres beavatkozásukat. Különösen gyakori volt ez az Egyesült Államok részéről, így az USA 1813 és 1899 között 46 (!) alkalommal vetett be csapatokat Latin-Amerikában állampolgárainak védelme címén.⁸⁹ Az állampolgárok védelme ürügyén később is és más államok részéről is előfordult beavatkozás, így pl. 1951-ben, amikor Iránban államosítottak egy brit céget, az Angol–Iráni Olajtársaságot, brit hadihajók jelentek meg a Shatt al-Arab folyón és Abadan kikötőjében „a brit életek védelme” címén.⁹⁰ Egy másik esetben, 1956. november 1-jén az Egyiptom ellen elkövetett brit–francia–izraeli agressziót a parlamentben a Lord Chancellor így indokolta: „...három jó alapunk van az intervencióra: a polgárainkat fenyegető veszély pl. Ismailiában; a csatornán való hajózást fenyegető veszély és az a veszély, amely a csatornában levő, felbecsülhetetlen értékű beruházásokat veszélyezteti.”⁹¹ Ennek az indoklásnak — mint Bowett meg-

⁸³ I. C. J. Reports, 1984. 424. p.

⁸⁴ I. C. J. Reports, 1986. 27. p.

⁸⁵ „...even if a treaty norm and a customary norm relevant to the present dispute were to have exactly the same content, this would not be a reason for the Court to take the view that the operation of the treaty process must necessarily deprive the customary norm of its separate applicability.” (I. C. J. Reports, 1986. 94. p.) A Bíróóság ugyanezen ítélet 179. paragrafusában megismétli ezt az álláspontját. (Vö. I. C. J. Reports, 1986. 96. p.)

⁸⁶ D. Bowett: i. m. 269–270. p.

⁸⁷ D. Bowett: i. m. 87. p.

⁸⁸ Itt elsősorban E. Borchard amerikai jogászt kell megemlíteni, aki az idegen országba csapatok szállítását is jogosnak tartja az állampolgárok védelme címén, s ez nézete szerint öt célból is indokolt. (E. Borchard: *Diplomatic Protection of Citizens Abroad*, New York, 1916. 449. p.) Humanitárius okokból jogosnak tekinti a beavatkozást A. von Wachter is: „Es lässt nicht bestreiten, dass in einzelnen Fällen ein Recht zur Intervention besteht, wenn allgemeine Grundsätze der Menschlichkeit in gröblichster Weise verletzt werden.” (Die völkerrechtliche Intervention als Mittel der Selbsthilfe. Inaugural-Dissertation, München, 1911. 50. p.)

⁸⁹ Vö. H. Waldock: *The Regulation of the Use of Force by Individual States in International Law*. Recueil des Cours, 1952. Tome 81. 296. p.

⁹⁰ I. Brownlie: i. m. 296. p.

⁹¹ D. Bowett: i. m. 104. p.

jegyzí⁹² — az a szépséghibája, hogy a veszélyt nem az egyiptomi hatóságok mulasztása, hanem az izraeli csapatok támadása idézte elő, a brit akció ezzel szemben kizárólag Egyiptom ellen irányult...

Elterjedt nézet szerint a jogos védelem alkalmazhatóságával és az erőszak tilalmával kapcsolatos szokásjogi szabályok ugyanazok, mint amelyeket az ENSZ Alapokmánya tartalmaz. Erre hivatkozott az Egyesült Államok a Nicaragua által ellene indított perben⁹³ és hasonlóan foglalt állást e kérdésben a Nemzetközi Jogi Bizottság is: „...a nemzetközi jogászok nagy többsége ma határozottan azon a véleményen van, hogy az Alapokmány 2. cikkének 4. paragrafusa az Alapokmány egyéb rendelkezéseivel együtt hitelesen megállapítja a modern szokásjognak az erőszak alkalmazására vagy az azzal való fenyegetésre vonatkozó szabályait.”⁹⁴ Az 51. cikkel kapcsolatosan hasonló nézeten van R. Ago, a Nemzetközi Jogi Bizottság felelősségi tervezetének második előadója is,⁹⁵ aki szerint az ENSZ Alapokmány létrehozásakor az államok képviselői csupán írásba fektették a jogi tudatukban már létező elveket és eszméket.⁹⁶

A Nemzetközi Bíróság nem osztotta az USA álláspontját, úgy látta, hogy az Alapokmánynak a jogos védelemre vonatkozó rendelkezése és a nemzetközi szokásjog vonatkozó szabályai nem pontosan ugyanazok, mivel az Alapokmány nem határozza meg sem a fegyveres támadás fogalmát, sem az arányosság szabályát a támadás és a jogos védelmi intézkedések között, ennél fogva ez utóbbiakat az általános nemzetközi szokásjog rendezi.⁹⁷ Azt azonban a Bíróság sem állította, hogy különbség lenne a szerződési jog és a szokásjogi norma között az erőszak tilalmát illetően, nézete szerint ezt mindkét jog azonos módon szabályozza és úgy látta, hogy ebben a felek is egyetértenek.⁹⁸ A Bíróság továbbá megállapította, hogy az erőszaktól való tartózkodás kötelező erejére nézve egy opinio juris alakult ki a nemzetközi szokásjogban.⁹⁹

Ha tehát van is különbség az ENSZ Alapokmányában foglalt jogos védelmi és az egyetemes nemzetközi szokásjog által elismert önvédelmi jog között, ez a *különbség nem az erőszak alkalmazásának tilalmában van*. A mai nemzetközi szokásjog sem ismeri el tehát a fegyveres erő alkalmazásának jogszerűségét fegyveres támadás hiányában, így az állampolgárok védelme címén eszközölt és fentebb idézett esetekben a fegyveres erő használata egyaránt ütközik az ENSZ Alapokmány 2. cikk 4. pontjának rendelkezéseibe és a nemzetközi szokásjog vonatkozó normáiba, ennél fogva az ilyen akció jogellenes.

Felvetődik az a kérdés is, hogy vajon a fegyveres támadással szembeni védekezés az egyetlen jogos elhárító cselekmény, vagy lehet védekezni egyéb nemzetközi jogsértés ellen is? Kétségtelen, hogy vannak olyan, az állam szuverenitását sértő jogtalan cselekmények, melyek nem jelentenek a szó szoros értelmében támadást, azaz nem foglalják magukban fegyveres erő használatát, de amelyek sértik az állam alapvető jogait és megszüntetésük céljából sikeresen alkalmazhatók velük szemben elhárító cselekmények. Ilyen jellegű jogsértés pl. idegen állam légi terének jogosulatlan használata, kontinentális talapzatán engedély nélküli

⁹² D. Bowett: i. m. uo.

⁹³ Article 2(4) of the Charter is customary and general international law” (I. C. J. Reports, 1986. 99. p.).

⁹⁴ ILC Yearbook, 1966. Vol. II. 247.

⁹⁵ „...the writers, who have gone most thoroughly into the substance of this problem have highlighted the plain truth (and the present writer is firmly convinced that it is truth) that the principles that were current in general international law at the time when the Charter was drafted in no way differed as to substance, from those laid down in Article 51.” (I. L. C. Yearbook, 1980. Vol. II. 65. p.)

⁹⁶ Vö. I. L. C. Yearbook, 1980. Vol. II. 65. p.

⁹⁷ I. C. J. Reports, 1986. 94. p.

⁹⁸ I. C. J. Reports, 1986. 99. p.

⁹⁹ Lásd I. C. J. Reports, 1986. 99. p. 188 par.

olajkitermelés vagy parti tengerén való jogosulatlan halászás. Mindezekkel szemben az állam elhárító cselekmények kifejtése útján felléphet. Ez logikusan következik abból, hogy *nincs semmiféle nemzetközi jogszabály* — beleértve az ENSZ Alapokmányát is — *amely az államot bármiféle jogsértés elűzésére kötelezné*, sőt a jogsértésből keletkező felelősségi viszonyból következik a sértett állam azon joga, hogy szankciót alkalmazhat a jogsértővel szemben.¹⁰⁰ Ennek megfelelően *az állam nemcsak a fegyveres támadással szemben védekezhetsen, hanem szuverén jogait ért bármilyen más úton okozott sérelem ellen is*. Miután azonban az ENSZ Alapokmánya értelmében fegyveres erőt csak fegyveres támadás esetén, tehát jogos védelmi helyzetben alkalmazhat, így ezt a nem fegyveresen kifejtett jogsértést is *fegyveres erő alkalmazása nélkül* kell elhárítania. Ha például az állam parti tengerén idegen hajók jogosulatlanul halásznak, ez sérti az állam területi felségjogát, és a parti állam gazdasági érdekeit is, amellyel szemben jogosan felléphet és védekezhetsen. Ennek megfelelően *a jogos védekezésnek két változata van* a nemzetközi jogban: egyrészt az 51. cikk szerinti *jogos védelem* a fegyveres támadással szemben; másfelől minden más, az állam jogait sértő cselekmény elleni védekezés, ez az *önvédelem*. A kétféle védekezésre külön terminológia alakult ki azokban a nyelvekben is, ahol a magyarban, franciában, olaszban, spanyolban stb. használatos „jogos védelem” kifejezés helyett az ENSZ Alapokmány 51. cikkében szabályozott védelmet az „önvédelem” szóval jelölik. Így pl. ilyen megkülönböztetést alkalmaznak B. Graefrath—E. Oeser—P. A. Steiniger az NDK jogászai, akik a fegyveres támadással szembeni védekezést — az ENSZ Alapokmány hivatalos német fordításának megfelelően — „Selbstverteidigung” kifejezéssel jelölik, míg az egyéb szuverenitás sértéssel szembeni védekezésre a „Selbstschutz” megjelölést használják.¹⁰¹ A kétféle védekezésre külön kifejezés van az orosz,¹⁰² az angol¹⁰³ nyelvben is. Gyakorlati példát szolgáltatott a nem fegyveres jogsértéssel szembeni védekezésre Izland, az ún. tőkehal-háború idején, amikor az 50 mérföldre kiterjesztett izlandi halászati övezetben halászó idegen (főleg angol) hajók hálójának elvágásával védekezett a szigetállam az általa jogtalannak tartott¹⁰⁴ halászat megakadályozása végett. Ez a magatartás Izland részéről csupán a jogtalan halászás megakadályozását, annak elhárítását

¹⁰⁰ Ez az álláspont a nemzetközi jog szocialista művelői között általánosan elfogadott. H. Fiumel lengyel jogász pl. megállapítja: „...az állam nemzetközi jogi felelőssége ahhoz a kötelezettséghez vezet, hogy viselje mindazokat a következményeket és hátrányokat, amelyek abból a tényből erednek, hogy konkrét nemzetközi kötelezettségeit megsértette.” (H. Fiumel: W sprawie pojęcia odpowiedzialności państwa we współczesnym prawie międzynarodowym — Az állami felelősség modern nemzetközi jogi fogalmának ügyében — Państwo i Prawo, 1976. 3. sz. 39. p. Hasonló nézeten van Herczegh Géza: Állam nemzetközi felelőssége. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Budapest, 1980. I. kötet 386. p.; P. Kurisz: Mezsduarodnie pravonarusenije i otvetsztvennoszty gosudarstva. Vilna, 1973. 49. p. G. Tunkin: i. m. 295—296. p.; D. B. Levin: Otvetsztvennoszty gosudarstva v szovremennom mezsduarodnom prave. Moszkva, 1966. 11. p. V. David: Sankce v mezinárodním pravu. 44—45. p.; E. Graefrath—E. Oeser—R. Steiniger: i. m. 213. p. — A felelősségnek ez a felfogása előfordul a burzsoá jogtudományban is, ez a véleménye pl. M. Guiliano-nak, aki úgy látja, hogy a jogsértés alanyi jogot teremt a sértett számára, hogy represszáliát alkalmazzon (Diritto Internazionale Milano, 1974. I. 597. p.)

¹⁰¹ B. Graefrath—E. Oeser—R. A. Steiniger: i. m. 73. p. Ez a megkülönböztetés a német nyelvű irodalomban más szerzőknél is megtalálható, csak éppen nem azonos terminológiával. Így pl. G. Dahm is különbséget tesz a kétféle védekezés között, csak mindkét fajta védekezést a „Selbstverteidigung” kifejezéssel jelöli. (G. Dahm: Völkerrecht, Stuttgart, 1961. Band II. 424. és köv. p.)

¹⁰² Így P. Kurisz a nem fegyveres támadással szembeni védekezést „szamozascsita” kifejezéssel jelöli, míg a fegyveres támadással szemben alkalmazható védekezésre az Alapokmány hivatalos orosz szövegében szereplő „szamooborona” szót használja. (I. m. 42. p.)

¹⁰³ Így C. H. Waldock a kétféle védekezésre a „self-defence” és a „self-protection” kifejezéseket használja. (I. m. 495. és köv. p.)

¹⁰⁴ A Nemzetközi Bíróság 1974-ben hozott ítéletében az 50 mérföldes halászati övezetről szóló izlandi szabályozás jogszerűségét kétségbe vonva kimondta, hogy Izlandnak nem volt joga egyoldalú aktszal kitiltani az övezetből az angol halászhajókat [Fisheries Jurisdiction (United Kingdom v. Iceland) Merits, Judgment, I. C. J. Reports, 1974. 34. p.]

célozta és így céljában, funkciójában csak annyiban választható el a jogos védelemtől, hogy nem fegyveres támadással szemben következett be. Ez az elhárító cselekmény kétségkívül erősen hasonlít a represszáliához, tehát a szankcióhoz, de attól — nézetem szerint — mégis megkülönböztethető. Hogy az ilyen fellépés nem egyszerűen szankció alkalmazása, tehát nem represszália az azzal bizonyítható, hogy ilyen esetben a jogtalan halászatból származó kár megtérítésére külön sor kerülhet, illetve a kártérítés megtagadása esetén represszália alkalmazására is sor kerülhet. Egy további különbség a fegyveres támadással szemben alkalmazható jogos védelemhez képest az, hogy — mint ezt a Nemzetközi Bíróság 1986-ban hozott ítéletében megállapította — *nem fegyveres jogsértés esetén az arányos elhárító cselekmény kifejtésére csak a megtámadott állam jogosított, harmadik államok nem*.¹⁰⁵ Ez azt jelenti, hogy önvédelmet csak akkor lehet kollektíve gyakorolni, ha az ilyen cselekmény egyszerre több államot sértett, ilyenkor nyilvánvaló, hogy minden, jogaiban sértett állam ellenintézkedést alkalmazhat.

Végül az önvédelem a fegyveres támadással szembeni jogos védelemtől abban is különbözik, hogy a sértett állam egyben köteles *békés úton* keresni megfelelő megoldást, vagyis mint J. Zsurek megállapítja, az önvédelem csak másodlagos címen alkalmazható¹⁰⁶ azaz, ha a békés rendezés nem lehetséges.

Az önvédelem mai szokásjogi fogalma tehát jelentősen különbözik mind az önvédelem régi — 1920 előtti — fogalmától, mind az ENSZ Alapokmány 51. cikkében szabályozott jogos védelemtől.

KÁROLY NAGY

LEGITIMATE DEFENCE AND SELF-PROTECTION IN INTERNATIONAL LAW

(Summary)

In the international practice of states nowadays too, many of them often refer to legitimate defence in such cases as well, when they wish to present their actually wrongful act as a lawful one. The institution, which is called in English simply self-defence better to designate with term legitimate defence (légitime défense, legitime Verteidigung, legitima defensa etc.) used in the continent. That better gives the substance of the legal concept, notably *it means defence against a wrongful armed attack*. Legitimate defence exist only since the prohibition of aggressive war. First time it was universally declared by the Pact of Paris in 1928.

The putting the laws, called legitimate defence and the act of necessity into operation is deduced by the science of international law from *the right of self-preservation*. The right of self-preservation gave the right to the state for actions against not only wrongful acts, but even it made possible the use of preventive measures as well. Nowadays the right of self-preservation is not a base of reference because, according to the sense of Article 51. of the Charter, armed force may used only against armed attack. Therefore the anticipatory actions against the threatening attack are wrongful.

¹⁰⁵ A Bíróság, miután megállapította, hogy azok a cselekmények, amelyekkel Nicaraguát vádolják, nem tekinthetők fegyveres támadásnak, kimondta: „The acts of wich Nicaragua is accused, even assuming then to have been established and imputable to the State, could only have justified proportionate countermeasures on the part of the State wich had been the victim of these acte... They could not justify counter-measures taken by a third State...” (I. C. J. Reports, 1986. 127. p.)

¹⁰⁶ J. Zsurek: i. m. 57. p.

Nevertheless the rules of international customary law corresponding to the Charter were not abolished at the foundation time of UNO. Those are still applicable according to the orders of International Court of Justice in case of Nicaragua c. USA. So the armed attack is prohibited by this customary law too, as the first use of armed force is also not allowed in title of protection of citizens as well. At the same time the state may defend not only against armed attack, according to the international customary law, but even against any other wrong too trespassing sovereignty, because *the state is not obliged to endure such kinds of wrongful acts*.

Then nowadays in the international law there are two types of defence. The first is a legitimate defence against aggression. (It is called self-defence by the Article 51 of the Charter.) The second is the self-protection (Selbstschutz), which is against any other armless, internationally unlawful acts. *But in this case the repel of the action may not be the use of armed force*. The self-protection is not a sanction, so it aims solely only to beat the unlawful act off. As it was stated by International Court of Justice in 1986, the use of self-protection is the only right of the very state attacked and not of any third one's.

Antalfy György, az államtudós-politológus

I. Antalfy professzor tudományos munkássága 1947-től formálódott, elsősorban állam- és jogelméleti politológiai jellegű. Művei közül kiemelkednek: *Állam- és alkotmány az athéni demokráciában.* 1962; *Állam- és demokrácia.* Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből. 1967; *Basic problems of state and society.* 1974; *Állam, politikai rendszer, társadalom.* Az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdései. 1979; Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója. 1983; *Cours sur l'Etat Socialiste.* 1985; Machiavelli és az állam tudománya. Állam- és jogelméleti reflexiók. 1986. című monográfiák. A társszerzőségben írt tudományos munkáiból mindenekelőtt az 1970-ben és az 1977-ben megjelent *Állam- és jogelmélet* című, valamint az 1974-ben publikált, *A politikai és jogi tanok története* című tankönyvek jelentősek. Fontosak még a *Társadalom, állam, jog.* 1963 című könyv és az *Állam- és Jogtudományi Enciklopédiában* (1980) írt tanulmányok.

A fentiekben túlmenően számos tanulmányban foglalkozott az állam- és jogelméletről szóló nézetekkel, azok tudományos kritikájával, az állam lényegével, szuverenitásával, valamint a szocialista állam funkcióinak és szervezetének kérdéseivel.

Az egyes művekben kifejtett maradandó, érdemi-tudományos tételek összefüggésben vannak az állam és jogfejlődés alakulásával.

Valamennyi munka a marxizmus tételeit tette meg kiindulópontul, azokat a társadalmi tényezőket tanulmányozta behatóan, amelyek befolyásolják az állam- és jogfejlődést.

Az államot és jogot *módszertani* szempontból mint az objektív társadalmi viszonyok termékeit fogta fel, és tételeinek bizonyítására alkalmazta a marxista filozófiát (a dialektikát és a materializmust), a dialektikus logika és a formális logika kategóriáit, bírálta az idealista filozófiai kiindulópontokat és fellépett az egyoldalúságok és a vulgarizálások ellen. Munkáját az erős társadalomtörténeti szemlélet hatja át és ezekre alapozta elméleti következtetéseit.¹

II. Az államelmélet kategóriáival kapcsolatban azok logikai, társadalmi-történeti tartalmára koncentrált.

Az *államtípussal* összefüggésben fő kérdésnek tartja, hogy kinek a hatalma érvényesül, és kinek a kezében van a gazdasági, a politikai, a kulturális-ideológiai hatalom. Az athéni rabszolgatartó államtípust mutatja be először gazdasági alapjával és felépítményével összefüggésben. Foglalkozik a feudális, a kapitalista, vagyis összefoglalóan a kizsákmányoló és a szocialista államtípus fő vonásaival is.²

¹ Antalfy György: *Állam és demokrácia.* (Fejezetek az Állam- és jogelmélet köréből) Bp. 1967. 3—9. p.; *Uő.*: *Basic Problems of State and Society.* Bp. 1974. 7—41. p.; *Uő.*: *Állam, politikai rendszer, társadalom.* Az állam és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről. Bp. 1979. 33—37. p.; *Uő.*: *Les méthodes d'analyse fondées sur la théorie de l'Etat et de administration.* ARSP. 1985. Beiheft 23: *Tradition und Fortschritt in den modernen Rechtskulturen,* 97—104. p. Sep.; *Uő.*: *The teaching of the history of the political and legal disciplines as part of the political and legal culture, Problemy teorii i filozofii prawa.* Lublin. 1985. 17—28. p.

² Antalfy György: *Állam és alkotmány az athéni demokráciában.* I. m.: 83—149. p.; Antalfy György—Halász Pál: *Társadalom, állam, jog.* Bp. 1963. 57—212. p.; Antalfy György: *Állam és*

Az államszervezettel összefüggésben hangsúlyozza, hogy az az emberek speciális csoportja, amely különböző szervekből áll, amely jogi normákba foglalt konkrét jogokat és kötelezettségeket teljesít, amely hatalommal, kényszerrel rendelkezik. (Pl. Athénban a népgyűlés, a tanács, a tisztviselők, a bíróságok, a véderő.) A szocialista államszervezettel összefüggésben annak osztályozását mutatja be figyelemre méltóan, majd elemzi a szocialista államszervezet, mint társadalmi jelenség szociológiai vonásait, így többek között a benne kialakult sajátos érdekeket, státusokat — szerepeket és a nem formalizált struktúrát stb.³

Az államforma első elemét a központi vezető szervek rendszerében, kapcsolatukban és a lakossághoz való viszonyukban, a második elemét a területi (helyi) vezető szervek rendszerében, a legfelsőbb szervekhez és a lakossághoz való viszonyukban, a harmadik elemét a legfelső és a területi (helyi) vezető szervek működésében látja. Athénban ezek jelentkeztek a demokratikus köztársaságban, az arisztokratikus köztársaságban számos sajátossággal. Majd a kapitalista állam, mint jóléti állam sajátosságait és a szocialista állam kormányformáját, területi (helyi) szerveit (államszerkezetét) és a politikai rendszer közös, és sajátos vonásait mutatja be.⁴

Az állam szuverenitásával kapcsolatban leszögezi, hogy az minden más hatalomtól való függetlenség az állam határain belül és azon kívül. Aláhúzza, hogy a szuverenitás az állammal együtt jött létre. Bemutatja és bírálja a különböző szuverenitás-elméleteket. Vizsgálja továbbá a szocialista állam szuverenitásának sajátosságait. Azt is, hogy az állam szuverenitását korlátozzák az elfogadott nemzetközi jogi normák, az általános nemzetközi jogi elvek és az erkölcsi normák is. Megjegyi még, hogy a szocialista állam szuverenitása kapcsolatos a népszuverenitással és a nemzet szuverenitással.⁵

Az állam funkcióin az állam tevékenységének fő irányait érti, illetve tevékenységének alapvető irányait, amelyeket az állam előtt álló feladatok határoznak meg. A fő irányok pedig az állami tevékenység általános és közös vonásai. Bemutatja az eltérő felfogásokat, így pl. azt, hogy egyesek szerint van úgynevezett alapvető és nem alapvető állami funkció, illetve belső és külső funkció. A szocialista állam funkcióival összefüggésben kifejti, hogy abban az alábbi jelentős tevékenységi irányok találhatók: a) a rend fenntartása és korlátozó funkció, b) a gazdasági szervező és kulturális nevelő funkció. c) a terület és a nép külső támadásokkal szembeni védelmének funkciója. A fentiekkel összefüggésben beszél a munka és a fogyasztás mértéke feletti ellenőrzésről, a szocialista jogrend és az állampolgári jogok (szabadságjogok) védelméről, az együttműködésről, valamint a békés egymás mellett élésről és a háború kiküszöböléséről. Taglalja még a kényszer és a meggyőzés módszereit és aláhúzza, hogy az említett funkciók manifesztálódott (vagyis eredetileg szándékolt) funkciók, majd rámutat, hogy van még látens (rejtett) és diszfunkció is.⁶

Elemzte a szocialista állam és jog összefüggéseit is, az állam általános meghatározását és a szocialista állam fogalmát. Vizsgálta a társadalmi szervek szerepét az állami tevékenység befolyásolásával kapcsolatban, így különösen a pártot, a szakszervezeteket, az ifjúsági szervezetet, a szövetkezeteket képviselő szerveket, a népfrontot, az egyesületeket, a társadalmi

demokrácia. I. m.: 286. p. *Uő.*: Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. Szerk.: Samu M.) 1970-245—273. p.; *Uő.*: Basic Problems... i. m.: 81—101. p.

³ Antalffy György: Állam és demokrácia. I. m.: 287—290., 404—430. p.; Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. (Szerk.: Samu M.) I. m.: 285—291. p. Antalffy György: Basic Problem... i. m.: 147—171. p.

⁴ Antalffy György: Társadalom, állam, jog. Bp. 1963. 78—85. p. *Uő.*: Állam és demokrácia, i. m.: 290—292. p. 404—426. p.

⁵ Antalffy György—Halász Pál: Társadalom, állam, jog. I. m.: 46—51. p.; Antalffy György: Állam és demokrácia. I. m.: 292—307. p.; *Uő.*: Basic Problem... i. m.: 102—124. p.

⁶ Antalffy György—Halász Pál: Társadalom, állam, jog. I. m.: 51—55. p.; Antalffy György: Állam és demokrácia. I. m.: 301—312. 432. p.; Állam- és jogelmélet (Szerk.: Samu M.) i. m.: 133. p.: 174—284. p.; *Uő.*: Basic problems... i. m.: 125—246. p.

biróságokat, a népi ellenőrzést.⁷ (Ez utóbbi témát napjainkban a politikai rendszer kategóriája fogja át.)

Felvetette az önálló államelmélet lehetőségét és rámutatott arra, hogy más társadalomtudományok (pl.: filozófia, politológia, szociológia, közgazdaságtan, az állam- és jogtudományon belül pedig az államjog, az államigazgatási jog, sőt a nemzetközi jog) sem mondanak le az államelméleti alapok műveléséről. Az államelmélet, mint általános tudomány sem mellőzheti viszont a filozófiai, a politológiai, a szociológiai, a közgazdaságtani és a jogi nézőpontokat sem és az államelmélet művelhető viszonylagos önállóság keretében is, de a politikai elmélet (politológia) részeként is.⁸

A társadalmi-történeti fejlődés a 70-es évek végén felvetette az államelmélet fogalmainak újragondolását és a felvetődő új kérdések megválaszolásának szükségességét, az új tapasztalatok tükrében. Az új kérdések (pl.: politikai rendszer) és az államelméleti fogalmak újragondolása, továbbfejlesztése az 1979-ben megjelent „Állam, politikai rendszer, társadalom. Az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről” című műben jelent meg.

A szocialista forradalom és az állam, a szocialista állam fejlődése, az állam és a társadalmi öngazgatási viszonyának bemutatása után újszerűen foglalkozott a *szocialista állam funkcióival*. Az állam funkciói — fejti ki — az államszervezetben belül, vagy azon kívül érvényesülnek, és kifejeződnek a szocialista államon belüli-kívüli és a társadalmon kívüli tevékenységi viszonyokban. Az állami funkciók az állami szervek konkrét tevékenysége és az állam elé tűzött célok között helyezkednek el, mint az állami szervek tevékenységének, irányainak főbb csoportja. Újszerű tehát a szocialista állam funkcióinak olyan tipizálása, miszerint az egyrészt jelentkezik a társadalmon kívüli (nemzetközi) és a társadalmon belüli (azaz államon belüli és államon kívüli) gazdasági, politikai, ideológiai vonatkozásokban.⁹

A *szocialista állam szuverenitását* is új szempontból közelíti meg. Hangsúlyozza, hogy a szuverenitás belső oldala az egyetemesség, amely tárgyi szempontból jelenti, hogy a szocialista állam elvileg bármilyen társadalmi viszonyt a jogi szabályozás tárgyának tekinthet, ennek csak az szab határt, hogy a jogalkotás alapvető feltétele a társadalmi viszonyok „szabályozás-igénylése” és hogy ez a szabályozás „jogi eszközöket kívánjon”. Személyi és területi vonatkozásban az egyetemesség az állam területén, illetve a szocialista társadalom állampolgárai felett gyakorolt felsőbbiséget jelent. A szocialista állam függetlensége pedig szuverenitásának külső oldala. Majd leszögezi, hogy a belső és külső szuverenitás viszonylatában a belső szuverenitásnak van nagyobb jelentősége. Helyesen, írja továbbá, hogy a szocialista állam szuverenitásának az alábbi jellemzői vannak: a) alapvető ismérve a szocialista állam lényegének, b) jelenti a politikai hatalom viszonylagos felsőbbiségét a társadalom felett, c) és ez a viszony általában jogi formában jut kifejeződésre.¹⁰

A *szocialista állam szervezetével* összefüggésben tisztázza, hogy mit jelent Nyugaton az államhatalmi ágak megosztásának elve. Jelenti a) hogy ugyanazon személy csak egy államhatalmi ágazatban tevékenykedhet, b) hogy egyik ágazat sem ellenőrizheti a másik ágazat tevékenységét, c) hogy egyik ágazat sem gyakorolhatja egy másik ágazat funkcióját. Aláhúzza, hogy az államhatalom gyakorlása a szocialista államszervezet egészét jellemzi. A szocialista állam szerveit újszerűen három aspektusból osztályozza statikus szempontból.

⁷ Antalffy György: Állam és demokrácia. I. m.: 312. p., 322. p., 452. p., 493. p. *Uő.*: Basic problems... i. m.: 172. p.

⁸ Antalffy György: Állam és demokrácia. I. m.: 501—504. p. *Uő.*: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 25. p.

⁹ Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 74—90. p.: *Uő.*: Cours sur L'Etat Socialiste. Acta Juridica et Politica Szeged. 1985. 26—32. p.

¹⁰ Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 91—101. p.; *Uő.*: Cours sur l'Etat Socialiste i. m.: 12—26. p.; *Uő.*: Az állami szuverenitás. Állam- és jogtudományi enciklopédia Bp. 1980. 260—266. p.

Ezek: a) felépítésük (morfológiájuk), időtartamuk és létrehozási módjuk szempontjából; b) a szervek kompetenciája szerint; c) a szervek egymáshoz való kölcsönös viszonyuk szerint, majd megállapítja, hogy ezek a szervek belsőleg differenciálódnak, jogilag szabályozottak és általánosabb szinten ezek mint államhatalmi, államigazgatási, bírói, ügyészi szervek különülnek el és diszfunkcionális vonatkozásait is bemutatja, különösen az államigazgatási szervezetekkel kapcsolatban. Rámutat, hogy a nyugati politológiában miben látják a bürokratikus szervezet fogyatékoságait, illetve, hogy a szocialista államban milyen szociológiai problémák adódnak abból, hogy a szocialista állam társadalmi csoport is.¹¹

A *szocialista állam formájával* összefüggésben a fogalomváltozás alakulását mutatja be, figyelembe véve a munkásosztály harcának tapasztalatait, és aláhúzza, hogy a párizsi kommun teljesebb demokráciát valósított meg, mint a parlamenti demokrácia. Bemutatja még a tanácsköztársaság sajátosságait, majd az államforma eltérő értelmezéseit, és úgy foglal állást újszerűen, hogy az államforma az „államtípushoz képest alacsonyabb elvonatkoztatási szinten levő tulajdonságokat foglal össze, és ezzel közvetít az egyes és az általános között.”¹² Korábbi gondolatait úgy *fejleszti* tovább, hogy az államformának két aspektusát különbözteti meg szocialista vonatkozásban; a) strukturális mozzanat, amely az államszervezet felépítésének sajátosságait tartalmazza, központi jelentősége van benne, egyrészt a kormányformának, amely a legfelsőbb vezető-irányító szervekből és egymáshoz való kapcsolódási módjaiból áll, másrészt áll a vertikális viszonyokból, azaz abból, hogy milyen felépítésű az államszervezet helyi és területi szinten, és ezek milyen formában kapcsolódnak a kormányzathoz, b) a struktúra működési módjának mozzanatát, a funkcionális oldalt. Megállapítja, hogy a formális demokrácia a valóságban kisebbségi érdekeket is kifejezhet és a demokratikus részvétel lehetőségét pedig minimálisra csökkentő szervezeti forma is képes lehet az általános érdek kifejezésére. Elemzi a szocialista demokráciát és aláhúzza, hogy a szocialista államok között eltérés lehetséges a szocialista demokrácia konkrét formáinak és mértékének tekintetében. Tudományosan meggyőző az a következtetése, hogy „azonos államformába tartoznak a szocialista államtípus azon államszervezetei, amelyek a kormányforma, ennek területi (helyi) szervekhez való viszonya, valamint az államszervezet társadalmi környezethez való kapcsolódási formáinak és az egész államszervezeti mechanizmus működésének főbb vonásai szempontjából azonos tulajdonságúak”¹³ Bemutat néhány közös (pl.: az államszervezet szakosodása) és sajátos vonást a (pl.: a történeti előzmények) a szocialista államformával kapcsolatban. Egyben felhívja a figyelmet, hogy az államformák változása, alakulása permanens folyamat.

A szocialista állam *elidegenedésének* elemzése, valamint a szocialista *állami döntési folyamat* szakaszainak bemutatása is kiemelendő, összefüggésben az információval, a részvétellel, és az ellenőrzéssel.¹⁴ Az említett műben jelentős a *társadalom politikai rendszerének taglalása*. Igaz felismerés az, hogy a politikai rendszer köti össze a társadalmat és az államot, s az állam a társadalom központi döntéshozó szerve. Ezzel az állam újszerű vizsgálatát állította előtérbe, központban az érdekkifejeződéssel és az azokat közvetítő szervezetekkel.

¹¹ Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 101—114. p.: *Uő.*: Cours sur l'Etat Socialiste i. m.: 632—637. p.: *Uő.*: Az államszervezet felépítése (szerkezete). Állam- és jogtudományi enciklopédia. I. m.: 382—390. p.

¹² Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 114—128. p.: *Uő.*: Cours sur l'Etat Socialiste. I. m.: 37—43. p.

¹³ Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 122. p.

¹⁴ Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 81—301. p. *Uő.*: A szocialista állam döntési rendszeréről. Állam és igazgatás. 1986. 35. évf. 12. sz. 1073—1084. p.; *Uő.*: Cours sur l'Etat Socialiste. I. m.: 67—88. p.; *Uő.*: Osznovnije problemu resenije szocialisticseszkom obsesztve sztocki zrenija teorij gosudarstva i pravo. Acta Juridica et Politica. Szeged, 1986. Fasciculus. 1. Tomus XXXV. 7—18. p.: *Uő.*: Über den entscheidungsmechanismus in socialischen staat. Acta Juridica et Politica i. m.: XXXVI. Fasciculus 1. Szeged. 1986.

Ez egyrészt magával hozta azt a felismerést, hogy az államelmélet csupán része a politika-elméletnek (politológiának), másrészt, hogy fel kell tárni a politikai rendszer összefüggéseinek és funkcióinak egészét, és abban el kell helyezni az államot.¹⁵

Kiemelkedő jelentőségű a társadalom politikai rendszerének bemutatása, amely a politológia központi kategóriái közé tartozik. Először is bírálja a nyugati nézeteket, majd Marx (és marxista irodalom) idevágó gondolatait mutatja be, aki a politikai rendszer számos összetevőit sorolta fel, és az államra, illetve a pártokra koncentrált. Később a politikai rendszert leszűkítették az államhatalom gyakorlásának módszerére, és az államforma elemévé tették. Bebizonyosodott azonban, hogy a politikai rendszer a társadalom összes politikai intézményeit felöleli, és az állam ezek közül csupán egy, bár a legfontosabb. Az idevágó tudományos munkákra támaszkodva a *politikai rendszer az alábbi összetevőit szemlélteti*: a) a politikai szervezetet, b) a hozzájuk kapcsolódó társadalmi, politikai normákat, a velük kapcsolatos státuszokat és szerepeket, c) az ezeket megvalósító és befolyásoló emberi magatartásokat, törekvéseket, majd előadja, hogy mások d) a tömegkommunikációt, e) a politikai ideológiát stb. a politikai rendszer összetevőihez sorolják, hiszen azok irányítják az emberi magatartásokat. Megállapítja, hogy a politikai rendszer elemei szoros kapcsolatban vannak a jog, mint rendszer elemeivel.¹⁶ Bemutatja továbbá a *politikai rendszer funkcióit*, szintén az irodalomban kifejtett nézetek alapján. Ezek röviden: a) a társadalmi küzdelmek lebonyolítása, b) a társadalmi konfliktusukból adódó feszültségek megoldása, c) a társadalom vezetése, alakításának megindítása, a társadalmi érdekű döntések kialakítása. Arra is rámutat, hogy a politikai rendszer funkciói a rend és a biztonság, a szabályozott kapcsolatok keretei között valósulnak meg. Bemutatja még, hogy a társadalom struktúrája, történeti sajátosságai, hagyományai, kulturális és műveltségi szintjei hatnak a politikai rendszerre és a politikai rendszer is visszahat a társadalmi környezetre.¹⁷

Jelentős megfigyelés az, hogy az állam csak részben eleme a politikai rendszernek, ugyanis helyet foglal a gazdasági és a kulturális-ideológiai rendszerben is. Továbbá fontos meglátás, hogy a nagy gazdasági, kulturális-ideológiai szervezetek, illetve más csoportok is nyomást gyakorolhatnak a politikai rendszerre formalizáltan és nem formalizáltan (pl.: a vállalatok, az egyházak, a tömegkommunikációs intézmények). Sőt, az állampolgár egyénileg is, mint a szocialista politikai rendszer tagja, hatnak a politikai rendszerre, és hogy a politikai tudat, a közvélemény pedig a politikai rendszer szubjektív oldalai. Értékesek a politikai rendszer változásával összefüggő gondolatai.¹⁸

A társadalom *érdekvizonyai és a politikai rendszer vizsgálata* során sikeres annak bemutatása, hogy az érdek az, amely a politikai rendszert és a társadalom makrostruktúráját összeköti és ez utóbbi legalapvetőbb érdekviszonya az osztályérdek. A közérdek pedig általános érdek, míg a magánérdek különérdek. „Az érdek lényegében — s itt Marxot idézi — nem más, mint törekvés, vágy valamely szükséglet eléérése.”¹⁹ és összefügg az ember szociális helyzetével, szükségleteivel, tükröződik a tudatban és a tevékenységben. A politikai érdek tartalma pedig a célirányos törekvés. A társadalmi politikai szervek a társadalom oldaláról kiinduló érdekeket közvetítik az állami szervek felé, amelyek kifejeződnek elsősorban az állami-jogi szabályozó tevékenységben. Foglalkozik továbbá a társadalom osztályokra, rétegekre, csoportokra tagozódásának ismérveivel is.

Az elemzett műben a *politikai pártok* fogalmát, funkcióit és a párt döntések sajátosságait, feltételeit, illetve a párttagok aktivitásának és passzivitásának kérdéseit vizsgálja. Egyrészt bemutatja a pártok funkcióit a kizsákmányoló társadalmakban (pl.: integrál, dezintegrál),

¹⁵ Antalffy György: Állam, politikai rendszer, társadalom. I. m.: 131—178. p.

¹⁶ Antalffy György: i. m.: 131—146. p.

¹⁷ Antalffy György: i. m.: 146—149. p.

¹⁸ Antalffy György: i. m.: 150—155. p.

¹⁹ Antalffy György: i. m.: 162. p.

másrészt foglalkozik a szocialista társadalomban a pártok sajátosságaival és leírja az egy-pártrendszerben működő pártok funkcióit. Ezek a) a politikai vonal helyes kidolgozása (a politikai döntés), b) a politikai vonal megvalósításának ellenőrzése, c) az ideológiai munka irányítása, d) az információs munka irányítása, e) a szervezetek tevékenységének koordinálása, f) a vezetők kiválasztásában közreműködés, majd ezek sajátosságait fejtegeti. A társadalmi szervezetekkel összefüggésben átfogó áttekintést ad azok jellegzetességeiről, funkcióiról a kizsákmányoló társadalmakban. A szocialista társadalomban a társadalmi szervek elsődleges funkciója az érdekképviselet és ide tartoznak a szakszervezetek, az ifjúsági szövetség, a népfront és a szövetkezeti érdekképviseleti szervezetek stb.²⁰

Megállapítható, hogy az államelmélet-politológia tudományos kategóriáinak és történeti tartalmának kifejtése a jelzett művekben, mindig összhangban volt az adott korszak irodalmában jelentkező nézetekkel, társadalmi-történeti viszonyokkal. Ezt igazolja a nemzetközi irodalmi apparátus, illetve az ott jelentkező pozitív nézetek gondos elemzése, elfogadása és bírálata a társadalmi-történeti viszonyokkal összefüggésben.

III. A politikai (jogi) gondolkodásról megjelent könyvei a korábban írt munkákra alapozódnak.²¹

A) Ezek közül jelentős Szalay László, *a reformkor politikai és jogi gondolkodója című munkája* (1983).

Szalay László azok közé tartozott, akit méltán tisztelünk haladó jogi és politikai gondolataiért, de haladó történészként is. Abban a korszakban született, amikor javában dúlt az európai népek harca a világalomra törő Napóleon ellen (1813). Szalay alapos jogi, filozófiai és történeti tudással rendelkezett. Már ügyvédeskedése alatt arra a következtetésre jutott, hogy minden haladás előfeltétele a jogi viszonyok reformja. Célul tűzte ki a nyugati jogi intézmények tanulmányozását. Két folyóiratot is indított, s a másodikban foglalkozott először a kodifikációval. 1840-ben kiadta „A büntető eljárásjogról, különös tekintettel az eskütszékre” című művét, amely igen jó nevet szerzett neki és a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választotta, tagja lett a Törvénytudományi Osztálynak. Meglátta — írja a szerző — azt az embertelen ellentétet, amely a magyar jobbágyok adóztatása és a nemesi-egyházi adómentesség között feszült. Felismerte azt is, hogy a bírói és a közigazgatási teendők összefonódása a megyerendszerben, lehetetlenné teszi a gyors igazságszolgáltatást, a törvény előtti egyenlőséget és a jury alkalmazását.

A Kodifikáció című munkájában érződik nála a hegei eszmerendszer hatása, de olvasta Kantot, Fichtet és Savignyt is. Különösen a büntetőjog reformját tartotta minden politikai átalakulás alfájának, és propagálta az új polgári törvénykönyv megalkotásának szükségességét is. Észlelte — a korabeli javaslatok tanulmányozása során — a büntető eljárás új polgári alapelveit és a feudális büntető eljárásjognak a nemzeti fejlődést gátló, elavult voltát. A francia jogot tartotta alkalmazhatónak. Követelte a vádlói eljárást, a közbírói kollégium felállítását, az ügyvédi segítyt, a per minden szakaszában, valamint a teljes állampolgári jogegyenlőséget, a nyilvánosságot, a szóbeliséget, a kétoldalú meghallgatás követelményét és azt, hogy a bíró a vádlott beismerését csak a többi bizonyítékokkal összefüggésben fogadhassa el. Elhatárolta magát a forradalomtól, a haza kifejlődését a törvényhozástól várta, de

²⁰ Antalffy György: i. m.: 181—277. p. *Uő.*: *Curs sur l'Etat Socialiste* i. m.: 43—66. p.

²¹ Antalffy György—Halász Pál: A politikai és a jogi tanok története a marxizmus megjelenéséig. Egyetemi jegyzet. Bp. 1961. 210. old.: Antalffy György—Papp Ignác: A politikai és a jogi tanok története. Egyetemi tankönyv. 1974. 457. p.; vö.: Antalffy György: Szalay Lászlóról. Magyar Jog. 1981. XXVIII. évf. 4. sz. 289—309. p.; *Uő.*: Nicolo Machiavelliről, a politikatudomány atyjáról. Állam és Igazgatás. 1981. XXXI. évf. 11. sz. 1008—1016-ig. *Uő.*: Nicolo Machiavelli politikatudományi tanításának lényegéről. Acta Juridica et Politica Szeged, 1982. Tomus XXIX. Fasciculz 1. 80. p.; *Uő.*: Cours sur Nicolas Machiavelli. Acta Juridica et Politica Szeged, 1983. Tomus XXX. Fasciculus 1. 66. p.

látta a jog korlátait is. Szalay küzdött az esküdtbíráskodás bevezetéséért azzal, hogy annak csupán a bűnösségben kell állást foglalni, ez ugyanis nem követel szakbírókat. Az 1843–44. évi országgyűlés azonban elutasította gondolatát. Szalayt 1848-ban nevezték ki a Batthyány-kormány igazságügyi tárcája kodifikációs osztályának vezetőjévé. Ennek birtokában — amely csak pár hétig tartott — a rend helyreállítását szorgalmazta.

Szalay — húzza alá a szerző — mint más centralisták is, szigorú kritikával illette a rendi államot és a kor polgári államait tekintette mintának. Jelszava neki is az volt: ne habozzunk haladó külföldi gondolatokat átvenni, ha azok a fejlődést szolgálják, és beilleszthetők a sajátos magyar viszonyokba.²² Őt is hidegen hagyta a nemzeti alkotmány sáncaiba temetkező hazafiság. Erős hatást gyakorolt rá Széchenyi. Szalay jól látta, hogy a jogi és törvénykezési viszonyaink gyökeres megjavítása lehetetlen, ha politikai állapotaink a régié maradnak. Meglátta, hogy az igazság gyors szolgáltatása, a törvény előtti egyenlőség, a nagy jury hazánkban ugyanis nem alkalmazható a rendi alkotmány, a privilégiumok, valamint az úrbéri viszonyok és a megyei szerkezet miatt. 1843-ban egy felvidéki város követte lett az országgyűlésben, s a jövőt az országgyűlésben centralizált központi hatalomban látta, Kossuthal és követőivel ellentétben. 1844-ben átvette a népszerű Pesti Hírlap szerkesztését, amely korábban Kossuth szócsöve volt. A Hírlap Szalay vezetésével megkezdte a harcot a megyerendszer ellen, és a parlamentet, a felelős kormányt (a közigazgatás központosítását) kínálta helyébe, amely korszerű fegyver lett volna az abszolutizmus, a germanizáció ellen. Szalay küzdött a magyar genius hamis illúziója ellen és egyetértett azokkal, akik azt hangsúlyozták, hogy a megyerendszer nem régi magyar intézmény, hanem frank—germán eredetű, és vallotta a nemesség előjogainak megszüntetését, a mérsékelt cenzusos alapon történő képviselői választást, valamint azt, hogy a főhatalmat a szuverén parlamentnek kell gyakorolnia. A centralisták — így Szalay is — a szabad sajtóban, az egyesülési és a gyűlékezési jogban (bizonyos határok megsabásával) és a valódi parlamentben látták a szabadság garanciáit. A centralisták közgazdasági nézetei elsősorban az osztrák—magyar vámviszonyokra terjedtek ki, amelyekben a viszonyosságot követelték.

Kossuth is — mutat rá a szerző — felhasználta a doktrinerek egyes tanait, de ő nem a polgárságnak szánt nagyobb szerepet az átalakulásban, hanem meg akarta őrizni a vezetésben a kis- és középnemesség túlsúlyát.²³ Ennek megfelelően jött létre a Szemere által készített sajtótörvény, illetve a Kossuth által készített népképviselési javaslat és maradt tovább a megyei szerkezet.

Szalay politikai példaképei az államférfiak közül főként a francia Mirabeau, az angol Canning és az Egyesült Államokbeli Jefferson voltak. Álláspontja szerint ezeknek köszönhet legtöbbet a parlamenti kormány, illetve a képviselői rendszer elveinek kifejtése és gyakorlati alkalmazása. Jeffersont vizsgálva — szerző megállapítja — hogy annak a fekete rabszolgáról írt gondolatai felhasználhatók voltak a magyar jobbágyság anakronisztikus helyzetének propagálása szempontjából. Nagy jelentőséget tulajdonított továbbá neki az emberi jogok katalógusának kidolgozásáért és meglátta, hogy Jefferson idejében is probléma volt a régi intézményekhez való ragaszkodás. Szalay helyeselte Jeffersonnak az állam és az egyház elválasztására vonatkozó gondolatát, valamint azt, hogy a törvények megváltoztathatók, illetve hogy a sajtó csak parányi törvényességet igényel.

Szalay diplomataként is tevékenykedett. 1848-ban a frankfurti német nemzetgyűléshez delegálják, ahol a német egység megteremtéséről volt szó, de a döntés Magyarországra is közvetlenül hatott volna. A magyar kormány őszintén óhajtott a szövetséget Németországgal. Szalay igyekezett rábírní a német nemzetgyűlést, hogy az is küldje el követét Magyarországra. Közben azonban változtak a viszonyok, és az osztrák külügyminiszter, az 1848.

²² *Antalfy György: Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp. 1983. 70. p.*

²³ *I. m. 146. p.*

évi 3. tc. 2. szakaszára hivatkozva kijelentette, hogy a magyar kormány nem képviselheti magát idegen kormánynál.²⁴ Szalay franciaországi, angliai küldetései sikertelenek maradtak, és a brüsszeli sem volt eredményes. 1849 májusától önkéntes száműzetésbe vonult, és élesen elhatárolta magát Kossuthtól. A függetlenségi nyilatkozat óta tudta, hogy a magyarság rosszul jár. 1849-ben Zürichbe költözött, és még a szabadságharc leverése előtt megírta „Levelek Magyarországról” című röpiratát francia nyelven, melyben védelmezte a haza ügyét. Egyébként a levelek egyenkénti bemutatása is tanulságos. Az abszolutisztikus Ausztria Schwarzenberg kormányát és Haynau szabadságharc utáni terrorizmusát mélyen elítélte. 1849-ben hozzákezdett a magyar történelem alapos tanulmányozásához, majd megbízást kapott annak megírására. Jó barátságot kötött Flegler Alexander történésszel. Az 1850-es években befejezte a Státus férfiak és a Szónokok könyvét, részt vett Sionban egy kantoni polgári törvénykönyv német fordításának átnézésében, majd átdolgozásában. 1852 után a Magyarország története című kötetei gyors egymásutániságukban jelentek meg,²⁵ amelyben a tárgyilagosságra törekedett. 1855 májusában visszatért Budára, ahol folytatta Magyarország történetének megírását, amelyből összesen hat kötet jelent meg. A fenti mű mellett több tanulmányt is írt a történelem köréből. 1861-ben ismét megválasztották országgyűlési képviselőnek, és részt vett a törvénykezés ideiglenes rendezésével foglalkozó bizottság munkájában. Az országgyűlésen csak egyszer szólalt fel a Deák által készített perirati javaslat mellett. 1861-ben kinevezték az MTA főtitkárának, és két főtitkári jelentést olvasott fel a közgyűlésen 1863-ban, illetve 1864-ben. 1864-ben külföldre távozott, majd július 17-én Salzburgban nemes szíve megszűnt dobogni.

Elmondhatjuk, hogy Szalay László portréjának marxista és történeti szemléletű megrajzolása meggyőzően bizonyítja, hogy Szalay László haladó jog- és politikatudós volt, hiszen magáévá tette a polgári jog- és államtudomány haladó gondolatait, mint tevékeny közember pedig küzdött azok megvalósításáért. De haladó „politológus” is volt, hiszen a demokrácia igényeinek jövőbeni érvényesítése mellett foglalt állást, jóllehet közvetlenül nem mutatott túl a polgárosodás területein.

B) Machiavelli és az állam tudománya című könyvében (1986) felvázolja a XV. századi olasz reneszánsz jellemzőit: a Mediciek uralmát, Savonarola tevékenységét, a születő kapitalizmus kibontakozását, az akkor dúló háborúkat. Machiavelli is a reneszánsz tipikus képviselője volt, és műveinek háttere a modern világi állam, amelynek látja eredetét és előre látta hatásait is. Machiavelli figyelmen kívül hagyta az állam isteni eredetét és saját megfigyelései alapján győződött meg arról, hogyan keletkeznek a fejedelemségek, és milyenek azok uralmi módszerei, számára ugyanis a politikai tények képezték a valóságos érveket, realista volt, és azt kutatta, hogyan lehet a politikai hatalmat megszerezni, felállítani és megtartani, illetve hogy mi tesz egy kormányt erőssé, mi teszi lehetővé a politikai szabadság fenntartását. Ideálja az erős kormányzat volt.²⁶ Ezt bizonyítja élete és művei. Machiavelli 1494-ben lépett Firenze szolgálatába, és 1512-ben veszítette el állását. Számkivetésében írta leghíresebb művét: A fejedelmet. Ebben a művében elmondja, hogy milyen módszereket kell felhasználni, hogy egy erős monarchiát képes legyen felállítani. Politikai filozófiáját pedig az Értekezésekben fejti ki.

Vizsgálja továbbá, hogy Machiavelli hogyan ismerte meg a hatalmat és a politikát és arról ír, hogy a Machiavelli család ősei mindig a lázadók oldalán álltak, majd Firenzében a Mediciek velük törvényesítették az egyeduralkodóhoz vezető útjukat. Machiavelli ifjú korában három politikai rendszer váltotta egymást: a felvilágosult autokrácia (Medici), a teokrácia (Savonarola), ez utóbbit pedig a köztársaság követte. 14 évet töltött a köztársas-

²⁴ I. m. 211. p.

²⁵ I. m. 246. p.

²⁶ Antalffy György: Machiavelli és az állam tudománya. Bp. 1986. 47. p. *Uő.*: Machiavel et les acienes politiques. Acta Juridica et Politica. Tomus XXXVII. Fasciculus 1. 1987. Szeged, 7–19. p.

ság szolgálatában. Itáliát abban az időben az inváziók sora érte, a belsőleg pedig a polgárság és a munkásság harcolt egymással. Machiavelli, mint a kormányzó tanács titkára a legtitkosabb ügyekben is részt vett, mint követ pedig ismerte az akkori Olaszország, sőt Európa politikai mechanizmusát. Machiavelli konkrét tapasztalatokból, megfigyelés alapján-vonta le ugyanis az uralkodás törvényeit: fenntartani az uralmat (elszántsággal, bátorsággal, csellel is); az igazságnak és az erénynek nem sok keresnivalója van az államügyekben, a siker minden eszközt igazol (a gazság, a szélhámosság néha szükséges a nemzet felvirágozásához). Más oldalról azt is magyarázta Machiavelli, hogy a fejedelmet akkor gyűlölik, ha megrabolja és erővel elveszi alattvalói vagyonát. Továbbá összefoglalja Cezare Borgia államférfiúi és hadvezéri tetteiből levont tanulságokat. Ezek közé tartozik: hogy minden vállalkozás alapja az önálló hadsereg: hogy a hódítónak bármekkora is katonai ereje, ha tartós gyökeret akar ereszteni, meg kell nyernie a lakosság szimpátiáját; hogy „A bölcs uralkodó ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha az okok amelyek miatt ígéretet tett, megszűntek.”²⁷ A fejedelem modellje Machiavellinél Cezare Borgia volt, de a felsorolt jegyek nem illenek pontosan Borgiára, inkább Machiavelli időtálló politikai nézeteit, mint Borgia egyéniségét tükrözte. Machiavelli megbocsáthatatlan hibának tartotta, hogy Cezare Borgia hagyta, hogy esküdt ellenségét, II. Gyulát ültessék a pápai székbe apja halála után. Machiavelli fejedelmképe az volt, hogy a fejedelem mentse meg az államot, s ehhez megfelelő tulajdonságokkal kell rendelkeznie, és bár a fejedelem nem gyakorolhatja az összes emberi erényeket, de őrizkednie kell — amennyiben ez lehetséges — a bűnöktől, és a hibáktól, mert az veszélyezteti az államot. A politikai harc első eszközének Machiavelli a törvényt tartotta, másodiknak pedig az erőszakot. Fontos tulajdonsága legyen a fejedelemnek továbbá, hogy az emberek lássák, hogy uralkodójuk könyörületes, becsületes, feddhetetlen, emberséges, de ha az állam biztonsága forog kockán, nem lehet tekintettel lenni a törvényes és a törvénytelen kérdéseire: a politikai játékot ugyanis nem lehet pl. szőszegés, megtevesztés nélkül játszani. Machiavelli ugyanis meg akarta tanítani a fejedelmet (az abszolút monarchát), hogy az megvédje Itáliát és megszabadítsa azt a külső támadásoktól, éppen ezért a népnek érdemes támogatnia az abszolút monarchát, különösen a nemzeti egység megvalósítása céljából. A fejedelem című munka tehát politikai kiáltvány — húzta alá.²⁸

Machiavelli 43 éves volt, amikor elbocsátották állásából, és a birtokára vonult vissza. Itt írta meg az *Értekezések* című művét is. Ebben értekezik a köztársaságról, és kifejti azt, hogy a nép ritkábban téved, mint a fejedelem, ezért a népben jobban meg lehet bízni, mint az uralkodóban.²⁹ Három alapvető kormányformát ismer; a fejedelmet, az optimatákét (arisztokratákét) és a népit, de ezeknek ellentét-párja is van, pl. a zsarnokság. Kifejtette, hogy a köztársaság nem lehet gyenge, másrészt lehetőséget kell adnia a polgárok elleni vádemelésre. A múlt eseményeinek vizsgálata ugyanis elősegíti a régi időkben használt orvoslási módok felhasználását. A Római Köztársaság bukásának okait elemezve Machiavelli — mutat rá a könyv szerzője — kiemelte a földkérdés helytelen kezelését, amit nem szabad megengedni. Machiavelli az összeesküvés leírásával pontos megfigyelőkészségéről tesz tanúbizonyságot,³⁰ s ezt a szerző történeti példákkal bizonyítja. Bemutatásra kerül továbbá — Machiavelli nyomán — hogy elég okos és bátor ember kell ahhoz, ha például a köztársaságok náluknál hatalmasabb ellenféllel állnak szemben, meg kell elégedni azzal, hogy győznek, hogy elfogadható kompromisszumot sikerült elérniök. Ha ezt nem teszik, gyakran mindent elvesztenek.³¹ Fontos továbbá a nép rokonszenvének megszerzése, a törvények betartása, bár vannak ellentmondások is Machiavellinél.

²⁷ I. m. 133. p.

²⁸ I. m. 148. p.

²⁹ I. m. 162. p.

³⁰ I. m. 192. p.

³¹ I. m. 203—204. p.

A háború művészetével kapcsolatban bemutatja, hogy Machiavelli rajongott Róma világhódító légióiért, és a régi harci erények mellett foglalt állást, a harc, a háború ugyanis az uralkodás erényének legfontosabb megjelenési formája. Machiavelli saját tapasztalatai alapján irt a zsoldosok és a kapitányok megbízhatatlanságáról,³² lebecsülte azonban a tűzér-ség jelentőségét. A gyalogságot a hadsereg lelkének nevezte, bár felismerte a lovasság hasznát. Machiavelli célja: a nemzeti hadsereg kialakítása a honpolgárokból, a köztársaság védelmére, és az általános védkötelezettség bevezetése. Ezzel összefüggésben egy tervezetet is készített, amelyben minden 15. életévét betöltött férfi köteles katonáskodni, s benne úgy foglalt állást, hogy a kapitányokat minden évben át kell helyezni más területre. Machiavelli azonban tévedett a római példa csodálatával és a kapitányokat is szubjektíven ítélte meg, de helyes volt az a nézete, hogy „a politikus olyan orvos, aki kigyógyíthatja az államot a rossz 'nedvek' okozta betegségből” és a parasztságra tekintett mint alkalmas katonanyagra.

A legkevésbé megértett és a legtöbbet rágalmozott ember, akiről csak tud a történelem címet viselő részben szerző bemutatja, hogy Machiavelli neve — noha ellentmond egész életének — az ármány és a cinizmus szimbóluma lett, azonosult az aljas, a gyáva ravaszsággal, az ördöggel. Machiavelli szeme előtt azonban Itália vibrált,³³ és ennek érdekében fogalmazta meg tanácsait. Figyelembe kell tehát venni műveinek történelmi háttérét, enélkül ugyanis nem érthető meg. Machiavelli műveit azonban nem lehet az „abszolút erkölcsi kategóriákkal” mérni (pl. a szószegést). Szerinte Machiavelli és Morus egyformán gondolkodtak, de az angol Bacon, ellentétben Machiavellivel, nem arról beszélt, hogy mit tegyen a fejedelem, hanem arról, hogy mit ne tegyen és lenézte a népet. Shakespeare pedig irodalmi működésével hozzájárult Machiavelli rossz értelmezéséhez (lásd: IV. Henrik). Marlowe viszont úgy rajzolta meg Machiavelli alakját, ahogy azt a köztudat ma is értelmezi, vagyis aki mindenkinek tanácsot ad, aki a hatalmat és a gazdagságot kergeti. A francia Maigne pedig azért gyűlölte a hugenottákat — mint Machiavelli a pápaságot — mert azok megosztják és veszélyeztetik Franciaországot (illetve Itáliát). II. Frigyes pedig olyan machiavellista volt, aki alkalmazta a képmutatást, a cselt és a cinizmust saját érdekében. Machiavellit tehát a XVII. században a rossz és a gonoszság, az agyafúrtság, a képmutatás és a kegyetlenség megtestesítőjének tartották. Spinoza tett legtöbbet, hogy felülvizsgálják Machiavelliről elterjedt, elmarasztaló nézeteket, és kiemelte éles elméjét, valamint szabadságszere-tetét. A XIX. században pedig dicsérték Machiavellit.³⁴ Alfieri szerint Machiavelli célja az volt, hogy feltárja a népek előtt a fejedelmek előre megfontolt kegyetlenségét, amit — többé-kevésbé — mindig alkalmaztak. Herder szerint viszont Machiavelli becsületes, egyenes jellemű, éles szemű, hazájának hű fia volt. Hegel szerint a fejedelem cselekedeteit abszurd dolog a magánerkölcs szerint megítélni. Bemutatja még a párhuzamot Machiavelli és Vico nézetei között, és megállapítja, hogy mindketten megsejtették az osztályharc valóságát.

Machiavelli és Zrínyi nézeteinek összefüggésében kiemeli, hogy mindketten egy erős nemzeti fejedelemről várták hazájuk előrehaladását. Zrínyi műveiben sok Machiavelli-gondolatot találunk, annak ellenére, hogy a társadalmi viszonyok eltérőek voltak. Zrínyi sok gondolatot átvett Machiavellitől, sőt Itáliában is volt, ahol láthatta, hogyan olvassák és bírálják Machiavellit. Zrínyi — kora művelt hadvezére és politikusa. Az 1650-es években már a Habsburg uralkodó és a magyar nemzet közötti együttműködés lehetetlennek tűnt. Ekkor Zrínyi úgy vélte, hogy hős (pl. Mátyás királyhoz hasonló) vezetheti az országot. A szerencse ragadja meg legjobban képzeletét, a Vitéz hadnagy című művében, de hangsúlyozza — Machiavellihez hasonlóan — hogy ezzel mérsékelten kell bánni.³⁵ Zrínyi mélyen

³² I. m. 245. p.

³³ I. m. 255. p.

³⁴ I. m. 300. p.

³⁵ I. m. 333. p.

vallásos volt, hiszen az említett munkában azt is kifejti, hogy „Isten az” kit megáld szerencsével, illetve kitől elvonja azt. A virtus szó jelentette Zrinyinél nem csupán a katonai erényt, a bátorságot, a vitézséget, hanem az álhatatosságot és az okosságot is. Zrinyi — ellentétben Machiavellivel — az adott szót egyenesen szentnek tartotta. A vitéz embernek — Zrinyi szerint — a róka, az oroszlan és az erdei kan természetét kell hordoznia. Zrinyi is, miként Machiavelli, a parasztra gondol — A török áfium elleni orvosság című művében — a haza megmentéséhez szükséges katonaság felállításakor. Zrinyi egyébként élesen szembefordult az egyház politikai szereplésével, morálja tekintetében azonban Machiavelli ellenlábasa.

Vizsgálja továbbá Machiavelli és Gramsci nézeteinek összefüggéseit. Leírja Gramsci életútját, 1928 előtti tevékenységét, börtönéveit, Marxhoz és Engelshez, illetve Leninhez való viszonyát stb. Gramsci a börtönben tanulmányozta Machiavelli Fejedelem című munkáját, és figyelemreméltónak tartja Gramsci megállapításait az értelmiségről. Szerző kiemeli, hogy Gramsci az értelmiséget társadalmi funkciója alapján szemlélte.³⁶ A párt pedig koncepciójában kollektív értelmiségi, azaz vezetői, szervezői, nevelői funkciót lát el, s mivel a fejedelem csak szervezatként létezhet, és ez a szervezet a politikai párt. Gramsci az Új fejedelem című művében meglátta, hogy a politika önálló tevékenység, amelynek megvannak a maga elvei, és a törvényei, amelyek élesen különböznek az erkölctől és a vallástól. Machiavelli maga is írta, hogy az általa leírt dolgokat a történelem legnagyobb alakjai mindig is alkalmazták és alkalmazzák; tehát a politika önálló tudomány. Gramsci bírálta Groce politikai felfogását is, miszerint a politika nem más, mint szenvedély. Gramsci továbbá állítja, hogy az egész politikatudomány alapeleme: a vezetők és a vezetettek, a kormányzók és a kormányzottak. Vizsgálni kell éppen ezért, hogyan lehet a vezetőket felkészíteni arra, hogy azok leghatékonyabban tudjanak vezetni, és nem szabad azt hinni, hogy az engedelmisség szükségképpen automatikus. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a párt mindmáig a legalkalmasabb eszköze a vezetőképzésnek³⁷ és a párt arra törekszik, hogy élvezze saját, a szövetséges, sőt az ellenséges csoportok támogatását is. A pártnak Gramsci szerint három eleme van: az átlagemberek tömege (ahol fontos a hűség és a fegyelem); az összetartó elem (a parancsnokság, amely ütközéssé teszi az erőket); a közbülső elem (amely egyesíti erkölcsileg és szellemileg az előző kettőt). Kifejti továbbá Gramsci nyomán, hogy a törvényt háromféle elem sértheti meg: a reakciós elemek, a féken tartott haladó elemek, és azok, akik nem érték el a törvény által képviselt civilizációs szintet. Felhívja a figyelmet a képviseleti rendszerrel összefüggő Gramsci-nézetekre és megállapítja; nem igaz az, hogy minden választó véleményének a súlya pontosan egyenlő, de igaz az, hogy mindenki hajlamos összevetészeni a maga érdekét a nemzet érdekével, és hogy a politikára kell visszavezetni mindent.

Valóban igaz az, hogy Machiavelli politikai filozófiája számára a történelem eszközt jelentett az államférfiaknak adott tanácsai kialakításai során, és azok a történelemből vett, illetve a kora harcaiból vett példákkal vannak alátámasztva, értékesek a fortuna, az utile, az i tempi, a necessita, a virtu kategóriáinak elemzése. Fontos az a kiemelés is, hogy Machiavelli a politikai viselkedésre koncentrált, hiszen őt az ember elsősorban mint polgár, katona, fejedelem és köztisztviselő érdekelte. Úttörő az ember politikai pszichológiai szempontból történő elemzése is. Az állam (az erő) pedig Machiavelli szerint a rend és a biztonság egyetlen fenntartója egy olyan világban, amelyben az erő vastörvénye uralkodik, és az állam mindenható. Machiavellinél — magyarázza helyesen — az állam emberi alkotás, a közhatalom egyetlen forrása, melynek részei a központhoz alkalmazkodnak. Az állam alapja pedig a jó törvény (a vallásnak kell a népben ébrentartani a törvények tiszteletét) és az erős fegyver. Az államot azonban mindig a közjó teszi naggyá. Értékesek a legjobb kormányformáról

³⁶ I. m. 373. p.

³⁷ I. m. 389. p.

kifejtett gondolatai, de megérti azt is Machiavelli, hogy az abszolút uralkodó is megoldhatja a kor problémáit, ha okos és jó vezető.

Machiavelli munkásságának és hatásának marxista szemléletű bemutatása meggyőzően bizonyítja; hogy Machiavelli művei gazdag tárháza a hatalomgyakorlás tapasztalatainak. A történetileg és irodalmilag megalapozott mű jól szolgálja Machiavelliről szóló marxista képelmélyítését nemzetközi szinten.

Antalffy professzor a jog és a szocialista jog általános elméleti kérdéseivel is foglalkozott. Analizálta a jogrendszer, a jogág, a jogtudományi ág, a jogpolitika, a jog és a politika, a politikai és jogi kultúra, jogalkotás és jogalkalmazás összefüggéseit, továbbá az emberi jogok jogelméleti problémáit, a szocialista törvényességet, az alkotmányfejlődést.

IGNÁC PAPP

GYÖRGY ANTALFFY SPÉCIALISTE DE LA THÉORIE DE L'ÉTAT ET DE LA POLITOLOGIE

(Résumé)

L'auteur de la présente étude analyse le contenu des catégories essentielles de la théorie politique. Il se penche avant tout sur le contenu des notions du type d'Etat, de la forme constitutionnelle d'Etat, de la souveraineté de l'Etat et sur le contenu historiquement déterminé des fonctions de l'Etat. Il nous fait connaître aussi ses vues relatives à la définition générale de l'Etat ainsi que celles qui concernent les relations des partis et des organes sociaux avec l'Etat.

Il nous fait voir en outre la reconsidération et le développement progressif des catégories mentionnées, la place occupée par l'Etat dans le système politique et il fait l'analyse de la structure et des fonctions du système politique, ainsi que l'analyse des rapports d'intérêts de la société et des organismes de transmission de ceux-ci. Il analyse encore l'aliénation de l'Etat et les décisions émanant de la part de l'Etat.

Ensuit il résume les vues progressistes de *László Szalay* — jurisconsulte et politicien éminent de l'ère des réformes nationales — relatives aux hommes d'Etat et aux droits féodaux hongrois. Et de plus il passe en revue les vues et opinions concernant l'activité et l'influence de *Machiavelli*.

Enfin il attire notre attention sur les ouvrages dans lesquels György Antalffy s'est penché sur les problèmes généraux du droit et particulièrement sur ceux de l'ordre légal, des branches du droit, de la législation ainsi que sur ceux de la légalité et des droits de l'homme.

ИГНАЦ ПАПП

ДЬЕРДЬ АНТАЛФФИ — ПОЛИТОЛОГ И ГОСУДАРСТВОВЕД

(Резюме)

Статья рассматривает основные категории теории государства. Среди прочего, типы и формы государства, его суверенитет и содержание исторически связанных государственных функций. Кроме того, в статье рассматриваются общее понятие государства и взгляды, связанные с взаимными отношениями государства, партий и общественных организаций.

В статье показано, далее, новое осмысление вышеупомянутых категорий и их дальнейшее развитие, а также место государства в политической системе. Приводится также и анализ структуры, функций политической системы, отношений интересов общества и представляющих эти интересы органов. Исследуется и вопрос отчуждения государства, а также актуальные проблемы государственных решений.

В статье суммируются также и прогрессивные взгляды Ласло Салаи, — политического и правового мыслителя времен реформ, — как в отношении государства, государственных деятелей, так и в отношении феодального венгерского права. Показаны в статье и взгляды о влиянии работ и о работах Малиавелли.

В заключение статья обращает внимание на те работы, в которых Дьёрдь Анталффи разбирает общие вопросы права: особенно, проблемы правовой системы, отраслей правовой науки, правотворчества и правоприменения, а также законности и прав человека.

A német tartományi rendi képviselet történetéből

„...die Stände vertreten nicht das Land, sondern sie sind es.”

(Otto Brunner, 1965)

1. Otto Brunner gyakorta idézett mondata a rendi képviseletnek, egyáltalán: a rendiség lényegének meghatározása körül a múlt században kibontakozott s máig nyugvó pontra nem jutott vita egyik sarkpontjának alkotmánytörténeti meghatározása. A rendek szerinte nem *képviselek*, hanem *alkotják* az országot, ők testesítik meg.¹ Igaza volt-e a bécsi, majd hamburgi alkotmánytörténésznek? Annyiban kétségtelenül, hogy nem helyes modern, XIX—XX. századi fogalmakat visszavetíteni a középkorba, amint ezt a kérdéssel addig foglalkozók többnyire tették. Persze a kutatót — ha másban nem: kérdésfelvetésében — mindig befolyásolja a maga kora, az éppen akkor időszerű kérdések megoldása. A rendiség iránti utólagos érdeklődés a német tudományosságban akkor erősödött meg, amikor az 1815. évi *Wiener Bundesakte* 13. cikkelyének értelmét keresni kezdték. Ez ugyanis „Landständische Verfassung”-ot, magyaros szóhasználattal „országrendi alkotmányt” írt elő. Arra még a konzervatívok sem gondolhattak, hogy a középkori vagy a kora újkori rendeket eredeti alakzatban fölélesszék, arra viszont annál inkább, hogy XVIII—XIX. századi megjelenési formáikat, funkcióikat úgy tekintsék, mintha kezdettől ezek jellemezték volna őket.

2. A rendiség Európa-szerte a XII—XIII. században bontakozott ki. A rendek, még inkább a rendi képviseletek kialakulásának első, a XIV. század elejéig tartó időszaka csupán a kezdeti lendületet jelentette, ám ezt a század végéig tartó visszaesés követte. A XIV. század végén kezdődött, s a XV. század közepén-végén következett be a virágzás időszaka, mely legtöbb országban még a XVI. században is tartott. A XVII—XVIII. század sok helyütt az uralkodói abszolútizmus kora; ebben már a rendi képviseletek visszaszorultak, bár maguk a rendek nem tűntek el.

Jóllehet a történeti tudományok, köztük az állam- és jogtörténet, nem szívesen alkotnak absztrakt, kortól és helytől független fogalmakat, nélkülük mégsem dolgozhatnak. Így van ez a sokat vitatott rend és rendiség intézményeivel is. A német nyelvterület tudományossága abban eléggé egyöntetű, hogy a rend (*ordo*, *Stand*) fogalmát nem annyira az arisztotelészi hármas társadalmi fölsoztást átvevő egyházi művekből, hanem az adott társadalomban ténylegesen kialakult elemekből kell megalkotni. Ezek viszont annyira különbözők, hogy jobbra megelégszenek a fogalmi jegyek fölsorolásával, valamennyi rendre egyaránt vonatkozó absztrakt fogalomig viszont nem juthatnak el.

Otto Brunner kiindulópontja az, hogy a rend fogalommeghatározásában a gazdasági és társadalmi jegyeket éppúgy figyelembe kell venni, mint a politikai és „alkotmányos” tényezőket. „Immer ist — írja — jene wirtschaftliche und soziale Stellung mit der politi-

¹ Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. (Darmstadt, 1981) 423. p.

schen Ordnung untrennbar verbunden." Majd így folytatja: „Stand als Gliederung des Landsvolkes ist in der Verfassung des Landes begründet, kein »Überbau« über einem gesellschaftlichen Unterbau. Zugehörigkeit zu einem Stand bestimmt ebenso sehr die öffentlich-rechtliche Stellung in der Verfassung des Landes wie die »privat«-rechtliche Eigentumsform, da man »des aignes hausgenoss« sein muss." Magyarán: a rendet, mint az adott ország társadalmának (Landvolk!) a tagozódását az ország alkotmánya határozza meg; a rend tehát nem „fölépítmény" egy társadalmi „alépítmény" fölött. Egy adott rendhez tartozást éppannyira meghatározza az alkotmányban elfoglalt „közjogi" helyzet, mint a „magánjogi" tulajdonforma. A rend tehát éppúgy hozzátartozik a tulajdonviszonyok meghatározta „alépítményhez", mind a közjogi-politikai „fölépítményhez".²

Karl Bosl szerint: „In allgemeinem Sinne bedeuten *ordo, état, estate*, Stand eine bestimmte Gruppe oder Art der Personen mit Fähigkeit, Herrschaftrechte auszuüben, die auf Einung der Mitglieder beruhen. Aus der Einung am Anfang wurde die mit Privilegien ausgestattete Korporation, eine juristische Einung von Individuen und Körperschaften innerhalb der Grenzen eines einzelnen »States«. [...] Diese Korporationen waren in sich keineswegs homogen."³ Mint látható, a bajor szerző ügyet sem vetve a „magánjogi" tulajdonviszonyokra, a rendet „közjogiasan" fogja föl: rendeltetésének az uralmi jogok gyakorlását tekintve, olyan, persze nem homogén *korporációnak* tartja, amelyet a jog határoz meg, amelyet *privilegiumai* jellemeznek. A rend megjelenését így határozottan csupán a közjogi-politikai fölépítmény részének véli.

Michael Mitterauer, aki az 1975. évi Schloss Reisenburg-i szimpózium bevezető előadását tartotta, megkísérelte újból összefoglalni a rend különböző fogalmi megközelítéseit. A középkori egyházi „rendtan" fogalmaiból következő hivatás- és születési rendekkel (pap-ság, nemesség, polgárság, parasztság) általánosságuk miatt történetileg ő sem tudott mit kezdeni. A rendeknek egy territórium kiváltságolt rétegeiként vagy osztályaiként való fölfogása szerint nem fedi történeti szerepüket. A „társadalmi tekintély" és a „gazdasági hatalom" szintén nem nyújt elégséges és közvetlen kritériumokat a rendi följogosítottsághoz. „Eine Erklärung für die eigenartige Zusammensetzung der mittelalterlichen Stände — írja — muss vielmehr von einem ganz anderen Ausgangspunkt her gesucht werden, nämlich aus der jeweiligen Herrschaftsstruktur des Territoriums. Nur im Rahmen dieser Herrschaft in Territorien unmittelbar oder durch Repräsentanten beteiligte Personenverbände befriedigend erfassen."⁴ Mitterauer így egy terület „uralmi szerkezetéből" kiindulva a rendeket olyan személyi kötelékeknek tartja, amelyek közvetlenül vagy közvetve — képviselőik útján — részt vesznek territóriumuk uralmában. A rend tehát egészen egyszerűen szólva a hatalomban részt vevő társadalmi csoportot jelenti. További kérdésnek tartja ő is, hogy a hatalomban részt vevő személyi köteléket mi minősíti tartományi vagy birodalmi renddé. A hatalomban való részvétel okleveles rögzítése, amelyet a jogtörténet elégséges elhatároló elemnek tart, szerintem nem elegendő, hiszen nem minden rendnek vannak privilegiumai, „Magna Chartái"; különben is ez a fejlődésnek csak meghatározott fokán jelenik meg. A (rendi-) gyűlések szervezettségi fokát, összehívásuk rendszerességét éppen úgy nem tartja megkülönböztető jegynek, mint egy meghatározott csoportnak — pl. a városoknak — a bennük való

² Brunner 402. p.

³ Bosl, Karl: Repräsentierte und Repräsentierende. Vorformen und Traditionen des Parlamentarismus an der gesellschaftlichen Basis der deutschen Territorialstaaten vom 16. bis 18. Jahrhundert. = Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation. Beiträge des Symposiums der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und International Commission for Representative and Parliamentary Institutions auf Schloss Reisenburg vom 20. bis 25. April 1975. Unter Mitwirkung von Karl Möckl herausgegeben von Karl Bosl, ([West-] Berlin, 1977) 47. p.

⁴ Mitterauer, Michael: Grundlagen politischer Berechtigung mittelalterlichen Ständewesen = Der moderne parlamentarismus (1977) 13. p.

részvételét. Az előbbiekkal — tehát a privilegizáltsággal, a rendi gyűlésen való részvételükkel — összefüggésben a rendek létét *specifikus funkciókból* kiindulva véli megfogalmazhatónak. E funkcióval függhet csak össze a rendi gyűlésen részt vevőknek a köre. E funkciók — hatáskörök — térben és időben változók voltak. A fejlődés újkori végkifejletében ugyan az *adómegszavazás* került középpontba, ez azonban a kialakulás időszakában még csak egy volt a többi közül, s a mindenkori uralkodó igényét, követeléseit jelentette a rendekkel szemben. Mitterauer a kezdetekben — tehát a XIII—XIV. században — elhatározóbb funkciónak véli pl. az utódlási kérdések eldöntését („die Entscheidung von Nachfolgefragen”), a királyválasztási jogot, amely a Német—Római Birodalom kialakuló rendiségében a választófejedelmek rendjét illette meg. Ugyanez Lengyelországban (és Magyarországon) az országgyűlés joga lett, Flandriában pedig már a XII. században a városoké. A kialakuláskor a bírói funkció is jelentős volt és nem csupán az angol parlamentben; Kelet-Közép-Európában a korai országgyűléseknek hadsereggyűlési hatáskörük is volt.⁵

S ennél a pontnál a német szerző átfordítja a kérdést a rendi gyűlések tipológiájára, anélkül, hogy megkísérelné levonni a következtetést: a rendek fogalmi jegyei szűkebb vagy tágabb értelemben körülírhatók, ám fogalmuk minden időre és országra egyaránt érvényes meghatározásba, absztrakt definícióba aligha szorítható.

E vizsgálódásokból, amelyeket csupán példaszerűen emeltem ki az általuk is érintett, jóval gazdagabb irodalomból, egy körülmény világos, amelyet ugyan historikusoknak nem kell bizonygatnom, a mából vagy a tegnaptól kiinduló tétele jogászoknak azonban minduntalan emlékeztetükbe kell idéznem: egy társadalmi jelenség, így a rendiség fogalmi jegyeit mindig csak a folyton változó társadalmi valóságból lehet leszűrni, megközelíteni.

A történelmi materializmusnak döntően a termelőeszközök tulajdonviszonyaira alapított, tehát elsősorban gazdasági meghatározottságú, a liberálkapitalizmusnak a feudalizmusénál egysíkúbb viszonyaira alapított osztályfogalmával, melyet persze az iskolás „tört. mat.” még tovább egyszerűsített, önmagában nem juthatunk messze. Az uralkodó és elnyomott osztályok, a földesurak és jobbágyok közötti, egysíkúan szemlélt viszonyok semmit sem magyaráznak meg a társadalomban magában, valamint az állami—jogi—politikai fölépítményben zajló bonyolultabb mozgásokról, még akkor sem, ha e két alaposztályon belüli különbségekre figyelünk.

A történelmi materialista (marxista—leninista) általános osztályfogalom, melynek a maga helyén — elsősorban a gazdaságtörténetben — a feudalizmus kutatásában is megvan a mással nem pótolható jelentősége, e hatalmi viszonyok vizsgálatában, ha csak nem tesszük minden korban döntővé és állandóan „osztályharcossá” az úr és paraszt között feszülő érdekellentétet, fontos eleme ugyan a rendnek is, ám mégis egy a többi között. Állandó szemlétartása nélkülözhetetlen, de pusztán vele aligha magyarázhatók a rendiség jelenségei. A feudalizmus meghatározott időszakában a XII—XV. században föllépő rendiség, mint társadalmi és alkotmánytörténeti fogalom *nem* zárja ki, sőt föltételezi az osztályok létét, az osztályfogalommal mégsem azonosítható. Nem fedik tehát, hanem *árfdik* egymást, vannak közös és eltérő elemeik is.

Mivel a rendi képviselőnek, mint témám kiindulópontjának a vizsgálatában elengedhetetlen — legalább munkahipotézisként — a fogalmi meghatározás, ha nem is elmélettörténeti igényűen zárt, absztrakt definíció formájában, az előbbiektől nyomán s támaszkodva Both Ödön lényegre törően rövid megállapítására,⁶ a rendek (a rendiség) fogalmát így határozhatom meg: A rendek a feudalizmus meghatározott szakaszában, Európában a középkor végén (a XII—XV. században) kialakult, általában azonos vagy hasonló vagyoni (osztály-

⁵ Mitterauer 15. p.

⁶ Both Ödön: A kifejlett feudális állam jellegzetességei Nyugaton. = A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete). Szerk. Révész T. Mihály (Bp., 1984) 90. p.

vagy réteg-) helyzetű személyek lazább vagy szorosabb csoportjai voltak, amelyeket kiváltságai, foglalkozásuk, eszméik, törekvéseik kapcsolnak össze. A kiváltságok fontos részének tekinthető a rendi gyűléseken való részvételi — ülés és döntéshozatali — jog⁷, amelyet egyébként talán helyesebb egyetlen szóval: képviseletinek (*representatio*) hívni; ez tudvalevően átfogóbb, hiszen nem csupán az „országos” (tartományi, birodalmi), hanem a „helyi” (grófsági, megyei, kerületi) képviseletet, önkormányzatot magában foglalta. Az persze túlzás, hogy a rendiség csupán a rendi gyűléseken, helyi rendi önkormányzati testületekben való részvétellel s ezek funkcióival volna azonosítható, hiszen a külön jogok vagy kiváltságok katalógusa ennél sokkal gazdagabb szokott lenni. Magában foglalhat a személyi szabadságra, a bíraskodásra vagy az adózásra vonatkozó elemeket, amelyek nem föltétlenül a képviselettel kapcsolatosak.

Témám kiindulópontja, a rendi képviselet tehát a rendiségnek fontos része, ám nem kizárólagos és nem is föltétlen eleme. Kétségtelenül: a kialakuló rendiség elképzelhetetlen képviselet, különböző szintű rendi gyűlések nélkül; ezek az uralkodói abszolutizmus korában — az újkorban (a XVI—XIX. században) — szervezetükben, hatáskörükben összehozhatók, sőt meg is szűnhettek anélkül, hogy a rendek maguk eltűntek volna. Nem is szűntek meg, csak összetételükben, kiváltságukban átalakultak. Ez témám szempontjából elsősorban azért fontos, mert a rájuk hivatkozó, hozzájuk visszanyúló elmélet, amikor a *Vormärz* Németországában az „*altständliche Verfassung*”⁸ (őrendi alkotmány) visszaállításáért kardoskodott, előtte nem a középkori, hanem ez az újabb kori, főként a XVII—XVIII. századi rendiség lebegett. Ez az időszak, amikor a rendek — kevés kivétellel — az abszolutizmusra törő vagy ezt megvalósító uralkodóval szemben többnyire engedelmes, a követelt adókat sorra megszavazó eszközökké váltak.

A XVIII. században egyébként a tartományi — nem csupán *perem*tartományi! — szintre visszazsorított francia rendek, közöttük is elsősorban a harmadik rend, egyre határozottabban az ország, pontosabban az egész lakosság képviselőinek tartották magukat.⁹ Nem volt ez másként Németországban sem, s ez az „országképviselet”, melyet a korabeli közjogi irodalom is átvett, alkalmas kiindulópontnak látszott a XIX. századi német konzervatív tollforgatók számára is, akik erre hivatkozva igyekeztek igazolni: nem kell megszüntetni ezt az „őrendiséget”, legföljebb kiegészíteni egy újabbal, a parasztrenddel (*Bauernstand*).

Otto Brunnernek igaza van, amikor a XV. századdal záruló korszakról a tanulmányom mottójaként idézett mondatával kimondta: a rendek *nem képviselik* az országot, hanem *ők maguk jelentik*, azaz saját magukat képviselik. A jobbágyság tehát — eltérő gazdasági és jogi helyzetű csoportjaival — általában nem része e „rendi országnak”, mert — néhány tartomány kivételével — nem érte el az országrendiséget, tehát nem is rend, hanem olyan negatív rend, „ellenrend” (*Gegen-Stand*), amelynek nincsenek kiváltságai. Számunkra, akik a werbőczyánus, a jobbágyparasztságot a nemzetből (az országból!) kirekesztő *natio hungarica* fogalmát jól ismerjük, nem hat különösnek a középkori fölfogásnak megfelelően a rendeket magával az „országgal” (tartománnyal, birodalommal) azonosító meghatározás. Kérdés persze, hogy a rendiség gyöngülésének időszakára is éppúgy érvényes-e, mint fölvirágzásának korára. Aligha. Különösen nem korszakunk előestéjére — más szempontból: hajnalára —, a XVIII. század végére, amikor nem csupán a francia, hanem pl. a bajor rendek is föllép-

⁷ Mitterauer 13—14. p.

⁸ Brandt, Hartwig: *Landständische Repräsentation im deutschen Vormärz*. Politisches Denken im Einflussfeld des monarchischen Prinzips (Neuwied—[West-] Berlin, 1969)

⁹ Schmitt, Eberhard: *Repräsentation und Revolution. Eine Untersuchung zur Genese der kontinentalen Theorie und Praxis parlamentarischen Repräsentation aus der Herrschaftspraxis des Ancien régime in Frankreich (1760—1789)* (München, 1969)

tek az egész országot és népet képviselő, rég nem ülésező rendi gyűlés összehívásáért.¹⁰ Ez a rendiség már aligha azonosítható eredeti önmagával.

3. A képviselet, a *representatio* történetileg ki- és átalakult fogalma, jelentése nem egységes, s noha a XIX–XX. században általában a *választással* kapcsolódott össze, nem szorítható kizárólagosan erre. A középkori rendi képviseletnek — számos tényezőtől függően — két fajtája alakult ki: 1. az összehívó uralkodó meghívása alapján a személyes megjelenés jogát (és kötelezettségét!) jelentő önjogú, *virilis* képviselet; valamint 2. a rendi testületek, korporációk *kollektív* képviselete. Ez utóbbi általában közvetlen, esetenként közvetett *választáson* alapult, de a választási elem háttérbe is szorulhatott benne. Ez történt a tanács által választott, mégis a város egész polgárságát képviselő követek esetében. A személyes meghívás és részvétel akár kétkamarás, akár három (vagy több)-kúriás rendi gyűlésről volt is szó, a rendeken belül a nagyobb vagyonnal és hatalommal bírókra vonatkozott, ám nem kizárólagosan, hiszen a tömeges országgyűlésen általában minden nemes személyesen volt köteles megjelenni. A kollektív képviselettel együtt járó választás, a szoros értelemben vett *representatio* az egyházi képviseletből került át a világi rendi gyakorlatba.¹¹

A rendi képviselet formái államonként és koronként nagy változatosságot mutatnak. Különösen a Német–Római Birodalomban, ahol a XIII. századi kezdetekről az 1806. évi fölösztatásig az államfejlődés, benne a rendiség alakulása két szinten: birodalmi és tartományi síkon ment végbe. A fejlődés párhuzamosan indult; a kettő hatott is egymásra, a XIX. század elejére való kisugárzás szempontjából azonban kétségtelen, hogy a tartományok példájának lehetett jelentősége, hiszen az 1663 óta permanensen ülésező háromkúriás birodalmi gyűlés (*Reichstag*) afféle, nemzetközi jogi értelemben vett, követi konferenciává vált.¹²

A tartományi rendi gyűlések, ezek a többnyire *Landtag*-oknak nevezett intézmények összetétele, szervezete és képviseleti rendszere csak a részleteket összemosó nagy általánosságban foglalható össze. Vajon mi tette az egyik rendet birodalmivá, a másikat pedig tartományivá (vagy még azzá sem)? Az állami egység fejéhez (az „államfőhöz”) való közvetlen kapcsolódás. A német király (a német-római császár) *közvetlen* hűbéres alattvalói: a választófejedelmek, a fejedelmek, a tartományoktól való függetlenségüket megőrző grófok és bárók, valamint a birodalmi és szabad városok ezért képviselték magukat a birodalmi gyűlésben (*Reichstag*); a fejedelmi (tartományi) függésben levő egyháziak, „nemések” — együtt vagy főurakra (*Herren*) és lovagokra (*Ritter*) elkülönülve —, a tartományi városok, mezővárosok, kivételesen — pl. Tirolban, Vorarlbergben, Ost-Frieslandban stb. — a szabad parasz-tok bírósági és közigazgatási kerületei pedig a tartomány gyűlésében (*Landtag*).¹³

A korábbi, Below kifejlesztette *rendi dualizmus*¹⁴ elmélete szerint az ország rendjei egymással szemben álló tényezők voltak. A kapcsolatukat föltáró ellentétes

¹⁰ Bosl 236. p.

¹¹ Hofman, Hasso: Repräsentation. Studien zur Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis ins 19. Jahrhundert ([West-] Berlin 1974); Rausch, Heinz: Repräsentation. Wort, Begriff, Kategorie, Prozess, Theorie. = Der moderne Parlamentarismus (1977) 43–68. p.

¹² Hartung, Fritz: Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart (Stuttgart, 1969) 36–42. p., Conrad, Hermann: Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. 2. Neuzeit bis 1806. (Karlsruhe, 1966) 88–101. p.

¹³ Hartung 82–92. p.; Conrad 242–245. p.

¹⁴ Below, Georg, von: Die landständische Verfassung in Jülich und Berg bis zum Jahre 1511. Teil 1–3. (Düsseldorf, 1885–1891); Brunner 437–440. p.; Hartung, Fritz: Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien. = Die geschichtliche Grundlagen (1974) 28–46. p.; Oestreich, Gerhard: Ständetum und Staatsbildung in Deutschland = Die geschichtlichen Grundlagen (1974) 47–62. p.; Reden-Dohna, A., von: Landständische Verfassungen. = Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. von Erler, Adalbert und Kaufmann, Ekkehard (...) Red. Werk-müller, Dieter. Bd. 2. ([West-] Berlin, 1978) 1578–1585. p.

megközelítések között tulajdonképpen csak abban volt különbség, hogy közülük ki élvezzen elsőbbséget; s melyikük az „államalkotó” tényező. A porosz Fritz Hartung egyértelműen a fejedelem meghatározó jellegét hirdeti, míg újabban F. L. Carsten angol kutató — a szigetországbeli parlament példájának hatása alatt — a tartományi rendekre helyezve a súlyt, szerepüket némileg föl is nagyítva, visszaszorításukat teszi meg az „antiparlamentáris” irányú német alkotmányfejlődés okául. Az újabb kutatások a korábban túl merevvé kifeszített rendi dualizmus két „hatalmi tényezője” közötti alapvető *egységet*, ezzel együtt a rendek létrejöttében, fejlődésében a tartományurak szerepét hangsúlyozza. A tartományi és birodalmi rendek közötti, az „államfőhöz” való közvetlen kapcsolaton alapuló különbségtétel, mint elhatároló tényező, szintén e szintézis felé mutat.¹⁵

A „tartományok” (*Länder*) persze csak távolról nézve mutatnak ilyen egyöntetűséget, a valóságban nagyságuktól, eredetüktől, sorsuktól — osztódásaiktól és egyesüléseiktől — függően rendjeik összetétele, rendi gyűléseik szervezete és hatásköre is eltérhetett egymástól. Figyelemre méltó, hogy — amint arra pl. a bajor rendek példája is vall — a patrimoniális szemléletű tartományurakkal szemben, akik a rendiség idejére is változatlanul szabadon igyekeztek rendelkezni tulajdonuknak tekintett tartományaikkal, így — ha szükségét látták — örökösök között fölosztották őket, a rendi gyűlések fölléptek az ország (*Land*) egységének megőrzéséért. Így is sokszor fölosztottak tartományokat, s ez együtt járt a rendi gyűlések megosztásával is. Ha valamilyen úton-módon a fejedelem újabb tartományt, tartományokat kapcsolt az eredeti területéhez, azokon — ha mást nem is — a rendi képviselőket meghagyta különállónak, így e perszonális unióba került tartományoknak külön-külön volt a rendiségük. Ez volt a helyzet pl. a Habsburg-ház örökös tartományaiban, valamint Brandenburg-Poroszország hangsúlyozottan *provinciáknak* tekintett tartományaiban. Mivel az abszolutizmusra törő uralkodóknak különben is könnyebb volt az önállóan működő tartománygyűlésekkel egyezkedniük, s ezek eltérő állásuk miatt ragaszkodtak is önállóságukhoz, a tartománygyűlések intézményes összevonására általában nem is került sor; kivéve olyan résztartományokban (pl. Alsó- és Felső-Bajorországban), melyek korábban is egységesek voltak. Esetenként a közös uralkodó általános tartománygyűlést (*Generallandtag*) is összehívott, mint ez az osztrák örökös tartományokban többször megtörtént, ez azonban nem befolyásolta a különálló tartománygyűlések fönmaradását.¹⁶

4. Amint arra Mitterauer is rámutat, e rendi gyűléseken való részvételre az elvi lehetőség nem jelentett föltétlen meghívást s megjelenési jogosultságot is. Egy-egy renden belül is még további föltételeket fűzhettek a személyes vagy a képviselői úton való részvételhez.

¹⁵ Buck, Pär-Erik: Die Stände in Schwedisch-Pommern in späten 17. und 18. Jahrhundert. = Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. von Gerhard, Dietrich. (Göttingen, 1969.) 120—130. p.; Birtsch, Günter: Die landständische Verfassung als Gegenstand der Forschung. = Ständische Vertretungen (1969) 32—55. p.; Buchda, Gerhard: Reichsstände und Landstände in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert. = Die geschichtlichen Grundlagen (1974) 211—241. p.; Carsten, F. L.: Die deutschen Lanstände und der Aufstieg der Fürsten. = Die geschichtlichen Grundlagen (1974) 315—340. p.; Gerhard, Dietrich: Probleme ständischer Vertretungen im früheren achtzehnten Jahrhundert und ihre Behandlung in der gegenwärtigen internationalen Forschung. = Ständische Vertretungen (1969) 9—31. p.; Hartung, Fritz: Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien. = Die geschichtlichen Grundlagen (1974) 28—46. p.; Helbig, Herbert: Königtum und Ständerversammlung in Deutschland am Ende des Mittelalters. = Die geschichtlichen Grundlagen (1974) 94—122. p.; Ugyanó: Fürsten und Landstände im Westen des Reiches im Übergang von Mittelalter zur Neuzeit = Die geschichtlichen Grundlagen (1974) 123—180. p.; Oer, Rudolfine, Freiin, von: Landständische Verfassungen in den geistlichen Fürstentümern Nordwestdeutschlands = Ständische Vertretungen (1969) 94—119. p.; Oestreich (1974); Vierhaus, Rudolf: Land, Staat und Reich in der politischen Vorstellungswelt deutscher Landstände im 18. Jahrhundert = Historische Zeitschrift Jg. 223 (1976) 40—60. p.; Ugyanó: Von der altständischen zur Repräsentativverfassung. Zur Problem institutioneller und personeller Kontinuität und vom 18. 19. Jahrhundert = Der moderne Parlamentarismus (1977) 177—194. p.

¹⁶ Bost (1974) 208. p.; Brunner 413—440. p.

Némi túlzással: a rendiségnek is volt „választójoga”, amint ez pl. 1430-tól az angol parlament esetében az ún. 40 shillinges választójog formájában ismeretes. Az angolhoz képest a kontinensen, közelebbről a német tartományokban az eltérés az volt, hogy e követelmények általában nem öltöttek törvényi alakot.

Ahhoz, hogy valaki „nemesnek” minősüljön, nem volt elegendő pusztán a származás, hanem megkövetelték, hogy *birtokos* is legyen, különösen azután, hogy a rendi gyűlések elvesztették eredeti: katonai és bírói jellegüket. Amint fő funkciójuk az adómegszavazás lett, mindjárt előtérbe került a teljesítés biztosítékául szolgáló földbirtok megkövetelése, amely a középkorban, ha nem is volt teljesen ismeretlen, mindenképpen alárendelt szerepet játszott. A „nemesek” — német tartományokban a (fő)urak és lovagok (*Herren und Ritter*) — között az elhatároló momentum az volt, hogy az előbbieknak maguknak is volt lovagi kíséretük, az utóbbiaknak viszont nem; ennek persze anyagi oka is volt. Ha viszont egy eredetileg önálló „szabad úr” (báró) a tartományúrtól hűbért fogadott el, birtokának nagyságától és eredetétől függetlenül a lovagságba süllyedt le. Az osztatlanul együttbirtokló „nemesek” esetében a személy szerinti meghívás és részvétel éppúgy előfordulhatott, mint a család egy tagja útján való képviselet. (Mint a XV—XVI. századi magyar példa mutatta, ennek nem mindig a többi családtag mellőzése volt a célja; sokkal inkább előnyt jelentett számukra: mentesítette őket a terhes és különben kötelező országgyűlési részvételtől.)

A rendi gyűlésen való részvétel *korhatára* változó volt. Eredetileg, mint valamikor a népgyűlési tagságot, a fegyverforgatási képességhez mérték, később pedig eltérő korhatárokat állapítottak meg. Így pl. míg az osztrák örökös tartományokban általában a 20., Tirolban csak a 16. év volt a nemesi részvétel korhatára. (Ez nálunk még a reformkorban is ingadozott.) A kiskorú örökösöket gyámjuk (*Lehensvormund*) képviselte, az is előfordult viszont, hogy a felnőtt fiú *procurator*ként átvette atyjának, a tulajdonképpeni hűbéresnek (*Lehensiräger*) a képviseletét. A nemesség „csoportképviselete” — helyi önkormányzati testületei révén — elsősorban Európa „peremvidékére”: Angliára, Lengyelországra, Magyarországra, valamint a hozzájuk hasonló helyzetű Poroszországra volt jellemző, de a központi területeken is előfordult (pl. Franciaországban), Németországnak az Elbától nyugatra eső tartományaiban azonban ritkán.

Az *egyházi* képviseletet, mint amely befolyásolta ugyan a rendiség egész fejlődését, a 19. században azonban igen kicsiny intézményi jelentősége volt, itt nem vizsgálva, figyelmünket a városi és faluközségek (*Stadt- und Landgemeinde*) szerepére fordíthatjuk. Mitterauer szintézise szerint a középkorban nem a polgárság vagy a (szabad) parasztság, hanem egyszerűen közösségek (*communitates*) képviseletéről kell beszélni; számos helyen — így pl. Franciaországban — a városok és a falvak közötti különbségtétel igen ingadozó. Hasonló a helyzet egyébként a német tartománygyűlések városi kúriáiban is, amelyekben városok és mezővárosok képviselői egyaránt részt vettek. Érdekes, hogy ezek képviseletének eredetét is az ősi hadiszemlékre vezetik vissza, mikor még a polgárok vagy parasztok közösségüket mint *militēs* képviselték. Ez persze nem elegendő kritérium, fontosabbnak tarthatók a közvetlen fejedelmi alárendeltség és bizonyos községi önkormányzati jogok. Mindkettőt növekvő gazdasági erejük alapozta meg. „Képviselők” sokszor mégsem polgáraik közül kerültek ki, hanem fejedelmi hivatalnokok voltak akkor is, ha netán választották volna őket. E választás egyébként eredendően az illető közösség vezető testületét — pl. a városi tanácsot, a több falut összefogó bíróságot stb. — illette, s csak lassan terjedt ki a lakosság (polgárság) szélesebb rétegeire; akkor is úgy, hogy bizonyos szakmai (korporatív) szervezetek — leginkább céhek — küldötteivel egészült ki a korábbi szűk választó grémium.¹⁷

5. A tartományi rendi képviseletében eredendően és általában legnagyobb szerepet Németországban is a „nemesség” és az egyház rendjei játszottak; mellettük a városi kúriák

¹⁷ Mitterauer (1977) 32—41. p.

háttérbe szorultak, a paraszti képviselet pedig csak kivételesen jöhetett létre. Mégis, az első két rend általában kiemelkedő szerepének elismerése és hangsúlyozása mellett a kutatók figyelme — a német nyelvterület tudományosságában is — az utóbbi időben egyre inkább a paraszti közösségek rendi képviselete felé fordul. A tartományi rendiség sokszínűségének és teljességének föltárása igényén túl szerepe lehet ebben annak is, hogy éppen ez az a rend, amelyből a XIX. század eleji korai „népképviselet” kibontakozhatott.

A kutatás területileg a nyugati osztrák örökös tartományokon — Tirolon, Vorarlbergen (és Salzburgon) túl — a későbbi értelemben vett Németország déli-délnyugati területére, főként Svábföldre és a belőle kiszakadt tartományokra, köztük a XIX. század előtt még viszonylag kicsiny Badenre és Württembergre irányul. A paraszti rendiség középkorba visszanyúló eredete itt több, nagyjából hasonló okra vezethető vissza. Mindenekelőtt: a paraszti rendiségre is áll az általános szabály, hogy csak ott és akkor jöhetett létre, ahol és mikor a tartományúr közvetlen intézményes kapcsolatba lépett paraszti testületekkel. Mivel a német jogterületen különben eléggé változatos jogállású „jobbágyparaszt” csakis „nemesi” (úri vagy lovagi) jogokat élvező, így legalább az alacsonybíráskodást is gyakorló földesúr közbeékelődésével kapcsolódhatott a tartományúrhoz, ez a legtöbb helyütt eleve kizárta a renddé válást. Erre lehetőség csak akkor nyílt, ha a jobbágy és az uralkodó között álló, tartományi rendiséget élvező nemest „kikapcsolták”. Ez történt Tirolban a XIV. században, ahol a tartományúr a nemesi rendeket háttérbe szorította, a jobbágyparasztozok fölötti bíráskodási jogot pedig maga vette át, s ezt később sem adta vissza a „nemese” kezébe. A közvetlen uralkodói függésbe került parasztozok rendi jogállását *katonáskodásuk* alapozta ugyan meg, maga a rendiség azonban nem egy-egy személyt, hanem (választott és megerősített) *bíróságokat* illetett meg, amelyeknek az illetékessége több falura is kiterjedt. Voltak vidékek, ahol egy-egy fejedelmi vár körül alakultak ki ezek a várkerületszerű területi egységek (*Täler*), amelyek az igazságszolgáltatáson kívül igazgatási, különösen *adóigazgatási* funkciókat is elláttak. Tirol példája közvetlenül hatott Vorarlbergre, ahol nemesség hiányában egyedülállóan kétkúriás, a városok és a paraszti közösségek küldötteiből alakult tartománygyűlés volt.

Néhány osztrák szerző, legújabbán Bruckmüller¹⁸, a belső feltételeken alapuló fejlődést állítván előtérbe, teljesen tagadja az esetleges svájci hatást a paraszti rendiségre, noha ez éppen a közelség miatt joggal föltételezhető volna. A „nemesség” háttérbe szorítása vagy éppen hiánya mellett aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a XV. századtól fenyegető török veszély is ezen alpesi tartományok paraszti rendiségét erősítette, hiszen a paraszti fegyverforgatókra nagyobb szükség volt, mint bármikor.

Más délnémet tartományokban nem annyira a honvédelem szükségessége indokolta a „közember” (*gemeiner Mann, armer Mann*) képviseletét, hanem az, hogy a tartományúr nem is támaszkodhatott másokra: csak a városi és falusi közösségek képviselőire. Württembergben s más szomszédos kisebb tartományokban a lovagság közvetlen birodalmi alárendeltséget ért el, birodalmi renddé ugyan nem vált, mégis kivonhatta magát a fejedelmi hatalom alól, amely ezután — a tartomány protestánssá vált egyházi rendje mellett — a városokra és kerületekre (*Städte und Ämter*) terjedt ki; mivel pedig ezeket egy testületnek tekintették, a városi polgári elem háttérbe szorította a számbeli fölényben levő paraszti lakosságot. Ennek hatása még később, a XIX–XX. században is megmutatkozott. A szomszédos Badenben viszont szétvált egymástól a városok és „kerületeik” (*Ämter*) képviselete. Szemben a nyugati osztrák tartományokkal — Tirollal, Vorarlberggel, Salzburggal — ahol a városi községek és a falusi (bírói) községek megszilárdult testületei *korporatív* formában

¹⁸ Bruckmüller, Ernst: *Täler und Gerichte = Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischer Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen Bd. 3.* (München, 1973) 11–51. p.

képviseltették magukat, a délnyugati német tartományokban a hasonló egységek (*Hauptmannschaften, Dorfschaften, Pfarrereien*) már a XVI—XVIII. században is csupán mintegy választó testületek voltak, amelyekben az alattvalók megválasztották tartománygyűlési képviselőiket (*Landtagsboten, Landschaftsvertreter*). E kérdés még vitás, ezért szól Karl Bosl is tanulmányában arról, hogy itt „wohl eher von Unterenrepräsentation als von Gemeinde- und Gerichtsrepräsentation zu reden”, azaz inkább alattvalói, semmint községi vagy bírósági (kerületi) képviseletről kellene beszélni. A szembeállítás, amely szerint a szervezett testület követte általi képviselet korporatív jellegű, tehát még rendi, egy hasonló területi egységnek az ott lakó „alattvalók” által választott küldött általi képviselet viszont már „alattvalói”, végkifejlődésében individuális, *polgári* jellegű, számomra túl merevnek látszik. Hasonló jogállású rendek képviseletéről van itt szó; azzal a különbséggel, hogy míg a tirolti „alattvalóknak” megszilárdult és elismert helyi bírói és igazgatási egységeik voltak, a délnyugati német tartományok paraszti közösségei ilyeneket nem mondhattak magukénak.

Az alattvaló (*Untertan*) fogalma ebből a szempontból persze nem volt azonos a terület lakosságával, csupán a renddé szervezett parasztsággal. Ezek a telektulajdonosok (*Hufinhaber*) voltak, akik sorában „családatyai demokráciát” (*Hausvaterdemokratie*) valósítottak meg, kirekesztvén abból asszonyaikat, szolgálkait, fiaikat (kivéve az elsőszülötteket), a helység szegényeit, a napszámosokat és a munkásokat. Ennek is köszönhetően ők jórészt a XIX. században sem kaptak választójogot.

E paraszti közösségek képviselői többnyire az adott terület bírói, közigazgatási vagy adóügyi tisztviselői (*Vogte, Amtsmänner, Hauptleute, Schultheissen, Stabhalter, Gerichtsgeschworene, Steuerer*) voltak, akik maguk is a vidéknek, jórészt paraszti származású vezetőrétegéhez tartoztak. Gyakran átruházott uralkodói („állami”) funkciókat láttak el. Helyzetüket tekintve mintegy közvetítettek a tartományuraság (*Herrschaft*) és a község között. Tisztségük többnyire tiszteletbeli volt, fizetést tehát nem, legfeljebb kedvezményeket kaptak, s megbízatásuk sem élethosszig szólt. E tisztviselők egyébként még az olyan tartományokban is, mint Vorarlberg, ahol korporatív képviselet volt, nem eleve hivatalból vettek részt a tartománygyűléseken, hanem a választás kiírása után összegyűltek, s maguk közül megválasztották követüket. Vorarlbergben a bírósági esküdtek rendszerint vezetőjüket, a politikailag tapasztalt *Landmann*t bízták meg a képviselettel. Tirolban a XVIII. században a bíróságokat nem paraszti esküdtek, hanem illetékességi területükön élő polgárok képviselték.

A tartományi városokat a közvetlenül vagy közvetve a városi polgárság által választott, tehát a polgárok bizalmát élvező tisztviselők — a polgármesterek, a tanácsstagok, a városi jegyzők, jogászok — képviselték. Némileg más a helyzet Badenben, ahol a városokból és a falvak kerületeiből a hivatalviselőkön kívül hivatal nélküli személyeket is megválasztottak képviselőkké.

A Habsburg-uralom alatt álló Breisgau területén a lakosságot kamarai uradalmak (*Kameralherrschaften*) fogták össze, amelyek kisebb, a várost és vidékét összetartó kerületekre tagolódtak. Ezek tisztviselői a XVI. században még ritkán vettek részt a tartománygyűlésben, a XVII. században viszont már a „többi renddel” való egyenjogúsításukért küzdöttek, s követelték rendszeres meghívásukat a tartománygyűlésekre. Ez ellen azonban a másik három rend (a prelátusok, a lovagok és a városok) tiltakoztak. A XVIII. században bizonyos kamarauraságokban már szabad választások voltak: paraszti képviselőket választottak, és ezek a többi rend ellenére mégis bejutottak a tartománygyűlésekbe.

A XVI. századtól a rendiség folytonosságát két rendi gyűlés közötti időszakban a tartománygyűlés által választott állandó bizottságok (*ständige Ausschüsse*) őrizték; lévén viszonylag kis létszámúak, egykönnyen a fejedelem engedelmes eszközeivé válhattak, ő pedig azután velük helyettesítette magát a Landtagot is. Ezért a Habsburg-hatalom alatt álló délnémet területeken nem is maradt meg a tartománygyűlések jelentősége. Annál inkább

tevékenykedtek a paraszti „alattvalók” által választott „kamaraurasági” bizottságok, amelyek fő feladata az adókievetés volt. Saját választott, az állam által csupán megerősített tisztviselők is voltak, akik valóságos paraszti önkormányzatot hozhattak létre.¹⁹

Külön említést érdemel Württemberg, ahol a XVI. századtól egészen sajátos helyzet alakult ki. A lovagság a frankföldiek példájára kivonta magát a herceg hatalma alól, és ezzel birodalmi alárendeltségűvé vált. Az először 1457-ben összegyűlt Landtagban kezdettől domináns szerepet játszó városi polgárság felső rétegének a jelentősége így tovább nőtt, hiszen nem csupán a városbírák és tanácstagok, hanem — hercegi kinevezéssel — a protestáns „prelátusok” is közülük kerültek ki. Ez az előkelő városi polgárság képviselte a tartománygyűléseken nem csupán a városokat, hanem a hozzájuk csatlakozó vidékeket (*Ämter*) falusi önkormányzati testületeit is. A városok és vidéki kerületeiknek közös hercegi tisztviselői voltak (*Vogt*). A tartományurassággal a württembergi városok aligha szállhattak szembe, ehhez gyöngék voltak, annál inkább éreztették hatalmukat — úgy is, mint fellebbezési fórumok — „lefelé”, a falvak irányában. 1514-ben a falvak meg is kísérelték az elszakadást, az önálló renddé válást, ám nem sikerült nekik. Az ekkor megkötött tübingeni szerződés a városok előnyére szolgált, ezért azután még a XVIII. század elején is a stuttgarti tartománygyűlésben az 1200 württembergi falunak csak 5%-a volt jelen. A parasztság szerepe — gazdasági súlyának növekedtén — a XVIII. században mégis nőtt. A századelőn a képviselőválasztásban némileg már érvényesíthette érdekeit, az ugyanis vagy a városi magisztrátusban történt, ahol viszont a falubíráknak vétőjoguk volt, vagy a „kerületi bizottságban” (*Amtsausschuss*), esetleg a „kerületi gyűlésben” (*Amtsversammlung*), amelyekben pedig valamennyi falu képviselve volt.

Mindez együttjárt a falvak önkormányzatának növekedésével; a falubíroság megerősödött, a bíró (*Schultheiss*) pedig uradalmi tisztviselőből a falusi lakosok által választott tisztviselővé vált, a fejedelem csak megerősítette. A parasztság növekvő szerepe Württembergben és egész Dél-Németországban minden abszolutista törekvés ellenére a polgári képviselő számára készítette elő a talajt.²⁰

6. Mivel az 1648 után egyre önállóbbá váló német tartományokban a rendek helyzete lényeges különbségeket mutatott föl, s a rendiségnek csupán a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig megmaradó elemei hozhatók csak kapcsolatba az 1815 utáni fejlődéssel, a német rendiségnek ezt a hanyatló időszakát közelebről is szemügyre kell vennünk, legalábbis néhány fontosabb területen. Brandenburg-Poroszországban, az osztrák örökös tartományokban, valamint két jelentősebb délnémet államban: Bajorországban és Württembergben.

A XVII–XVIII. század a fejedelmi abszolutizmus kora igen sok német államban, ez azonban a rendi intézményeket *teljesen* sehol sem számolta föl, „csupán” messzemenően korlátozta. Ez az általános megállapítás, amely természetesen a tartományok viszonyaira csak több-kevesebb módosítással áll, a fejedelmi abszolutizmusban legmesszebb jutott Brandenburg-Poroszországra is vonatkozik.

7. A XVII. század második évtizedében újabb tartományokkal megerősödött brandenburgi választófejedelemség nem volt egységes állam. Az eredeti területhez (*Mark Brandenburg* = *Kurmark*), e rendileg ugyancsak megosztott tartományhoz csatolt új, rendiségükhöz sokáig ragaszkodó territóriumok (1614: Kleve és Mark; 1619: Poroszország) rendjei féltékenyen őrizték különállóságukat. Frigyes Vilmosnak (1640–1688), a „nagy választófejedelemnek” sikerült csupán az igazgatási egységesítés, amely az 1644-ben az *állandó hadsereg* létesítésével kezdődött. Az ez ellen, valamint a vele együtt járó abszolutista közigazgatás ellen tiltakozó rendeket, rendi gyűléseket a választófejedelem külön-külön szorította hát-

¹⁹ *Bosl* 100–116. p.

²⁰ *Bosl* 117–120. p.

térbe. A tartománygyűléseket egy idő után — a kurmarkit 1653-tól, a poroszt (a königsbergit) 1671-től — nem hívta össze, noha erre ígéretet tett. Az adómegszavazásakor, ahol egyébként leginkább szükség lett volna rájuk, mellőzte őket. Ez azonban nem jelentette sem a rendek, sem intézményeik teljes félreállítását, még az „anyaország” Brandenburgban, a Kurmarkban sem, pedig az az „összállam” (*Gesamtstaat*) központi területét képviselte.

Az 1653. évi utolsó plenáris tartománygyűlésen hozott határozat (*Rezess*), amelyre a rendek 1740-ig oly sokszor hivatkoztak, a „kurmärkische Landschaft” két rendjének a lovagságot és a városokat tekintette. A reformáció és a vele együtt járó szekularizáció után az egyházi rend maradványai éppen úgy a lovagsághoz csatlakoztak, mint az egyetlen család által képviselt „grófok és urak” (Familie Gans zu Pulitz) kúriája.

A tartományban élő valamennyi nemes jogosult volt a tartománygyűlésben való megjelenésre, mint a német kifejezés pontosan kifejezi: *landtagsfähig* volt. Ez azt jelentette, hogy a kastélyok, várkastélyok birtokosai zárt és személyre szóló, az egyszerű lovagi kúriával (*Rittersitz*) bírók viszont csak nyílt páténsben kollektív meghívást kaptak. A még mindig a hűbérvizonyra alapított meghívásnak nem a személyi, hanem a *dologi oldala* volt a lényeges. A birtokukban levő lovagi birtokra tekintettel az özvegyeket és kiskorúakat is meghívták, ők azonban csak képviseltethették magukat, a tartománygyűlésben ugyanis csak felnőtt férfi nemesek (lovagok) vehettek részt. Az egyháziak esetében is a birtokhoz kapcsolódott a meghívás. Ha ezt — mint a havelbergi és a brandenburgi püspökök — elvesztették, nem kaptak meghívást; ha megtartották, mint ugyanazon püspökök káptalanjai, továbbra is kapták a meghívókat. Ha egy kolostornak a birtokai nemesi kézre kerültek, rendisége nem szűnt meg, hanem átruházódott az új tulajdonosra.

Hogy a hűbérvizony dologi oldala alapozta meg a meghívást, az is mutatja, hogy azok a polgárok, akik nemesi (lovagi) birtokot szereztek — és ennek a XVI—XVII. században nem volt akadálya — ugyancsak a lovagokkal együtt nyertek meghívást. A polgárok volt egyházi birtokokat is szerezhettek, s ebben a minőségben is rendiséghez juthattak. Ez egyébként a XVIII. században a királyi nemességadományozással is együtt járt. Korlátozásáért a régi nemesség csak a XVIII. század végén lépett föl. A lovagi birtok megszerzése önmagában följogosította a polgári birtokosokat és a rendi testületek lovagi kúriáiban való részvételre. Közöttük sokan a dinasztia hivatalnokai voltak.

A városi kúria, amely mintegy negyven, közvetlenül a fejedelemnek alárendelt várost számlált, ottani követekből állt, akiket — utasításukkal együtt — a városi tanács bizott meg. Jelentősége mélyen a lovagi kúriáé alatt volt.

Kurmarkban 1653 után igazi tartománygyűlést nem tartottak, csak a hűbéreskü letételét szolgáló, csupán tisztán ceremoniális *Huldigungslandtag*okat. A fokozatosan kiépülő új, csak az uralkodótól függő hadügyi és adóügyi igazgatás lehetővé tette a rendek mellőzését. Döntő csapást mért rájuk a választófejedelem (a király) az adórendszer (*Steuerverfassung*) radikális átalakításával: 1667-ben a városokra kivetített állandó adó (*Akzise*), majd csupán a jobbágyokat terhelő hadiadó (*Kontribution*) kivetése mellőzhetővé tette a rendi közreműködésüket. A két rend közötti érdekközösség ezzel teljesen fölbomlott. A városok éltek a maguk életét, a lovagság pedig visszahúzódott kerületeibe (*Kreise*), amelynek elsősorban pénzügyi jellegű önkormányzatának lettek az egységei.

E kerületeket a jobb birtokosokból választott direktóriumok (*Kreisdirektorium*) vezették, élükön a *Kreisdirektor*al, aki a korábbi, az inkább katonai funkciójú *Landeshauptmann* helyét vette át. E kerületi rendiség középpontja a kerületi gyűlés, a *Kreistag* volt, amely lovagi birtokok tulajdonosaiból állott, akár lovagok, akár polgárok voltak is; a városok viszont, ha képviseltethették is magukat, követek ott többnyire csupán megtúrt személyeknek számítottak, akiknek szava nem sokat nyomott a latban. A polgárság háttérbe szorítását mutatta az 1775. évi királyi rendelet, mert megvonta a lovagi birtokokat birtokló polgárok kerületi és esetleges tartománygyűlési jogát. A *Kreistag*ok hatáskörébe egyébként a rendi

tisztviselők választására, az adó- és kerületi pénztári ügyekre, valamint a terület egyéb dolgaiban való állásfoglalásra terjedt ki. I. Frigyes Vilmos alatt még e jogokat is megszorították, különösen a tisztségviselőválasztási jogot; a kulcsszerepet játszó tanácsosok (*Landräte*) esetében a választásból csupán „bemutatói” jog (*ius praesentandi*) lett. A nemesi (lovagi) rendiség kerületi szinten élt tovább, a *Kurmarkische Landschaft* egységét csupán hitelintézete (*Kreditwerk*) jelképezte, még a XVIII. században is. Mellette az uralkodótól függő, a Kreistagokon választott delegátusokból álló rendi bizottságok (*engere Ausschüsse, Grosser Ausschuss*) működtek, amelyekbe egyébként a jelentősebb városok delegátusai is bekerültek.²¹

A porosz abszolút államban e szervezeti és hatáskörileg egyaránt megszorított rendek végül is kis jelentőségűek voltak, csupán a rendi folytonosságot képviselték. Hagyományaik a XIX. századi fejlődést így is befolyásolták.

8. Az osztrák örökös tartományok rendjei ugyancsak kuriális rendszerű tartománygyűléseket alkottak; összetételük azonban a helyi társadalmi adottságoktól függően eltért egymástól. Felső- és Alsó-Ausztriában négy kúria alakult: 1. a főnemességé (*Herren*), 2. a lovagoké (*Ritter*), 3. az egyháziaké (*Prälaten*) és 4. a városoké, mezővárosoké (*Städte und Markte*). Stájerországban és Karintiában — a főnemesség kis száma miatt — csupán három kúriát találunk, mivel az 1. és 2. rend együtt alkotott egyet. Tirolban, Salzburgban a négykúriás rendszert 1. a lovagok, 2. a prelátusok, 3. a városok, mezővárosok, valamint 4. a parasztság bíróságai (*Täler und Gerichte*) alkották. Vorarlbergben csak ez utóbbi két rend volt.

Az egyháziak közé, miként másutt is, csupán a tartományúrral hűbérviszonyban levőket sorolták be; ennek föltételeit itt sem az egyházjog, hanem a tartományi jog határozta meg. Előfordult az is, hogy némely püspökök — így a XVI. század elején a bécsi és a bécs-újhelyi — *Herrenstandba* mentek át, ami kétségtelen jele a kétkamarás rendszerre való törekvésnek, ám ez sem itt, Alsó-Ausztriában, sem más örökös tartományokban nem következett be. A püspökökön kívül egyébként a káptalanok, valamint a régebbi egyházi rendeknek akár újonnan létesített szervezeti egységei is helyet kaptak a főpapi kúriákban, az újabban azonban — mint a jezsuiták — nem. A birtok e tagságnak föltétele volt ugyan, önmagában azonban mégsem jogosított föl az ülési és szavazati jogra. Az alsópapság kiemelkedőbb tagjai, így Graz, Klagenfurt, Bruck an der Mur plébánosai (*Stadtpfarrer*) a XVI. században hiába igazolták, hogy a nemesektől megkövetelt nagyságú birtokuk van, nem nyertek fölvételt a tartománygyűlésekbe. A murabrucki és a grazi plébános csak II. Józsefnek a szerzetes rendeket főlsszámoló intézkedése után kerülhetett be a stájer tartománygyűlésbe, akkor is csak a megszüntetett kolostorok „képviselői”-ként. Ugyanígy kaptak Alsó-Ausztriában és Stájerországban rendi gyűlési képviselőt a megszüntetett szerzetesházak javait kezelő kamarai hivatalnokok (*Kameralbeamten*).

A nemesség és a polgárság között a XV. században még nem volt éles határ. A tartományúri nemesítésekkel új réteg, a megnevesítették rétege ékelődött a birtokos nemesek és a polgárok közé. Ezek aránylag nem voltak sokan, földbirtokuk sem volt, többnyire a tartományúri hivatalokban tevékenykedtek (*Briefadel, Beamtenadel*). A nemesítés XV. századi kezdetei egyszersmind a nemesi rendek lezárulását is jelezték. A vidéki birtokos nemesség (*landsässiger Adel*) maga is lezárta sorait az újak elől; anyakönyveket, más néven *Landtafelen* vezettek — Tirolban már a XV. században, másutt az 1560-as évektől — a tartományban honos és birtokos nemesekről, s egyidejűleg kialakították a soraikba való bekerü-

²¹ Baumgart, Peter: Zur Geschichte der kurmärkischen Stände im 17. und 18. Jahrhundert = Ständische Vertretungen (1969) 131–161. p.; Conrad 307–315. p.; Hartung (1969) 92–127. p.; Hintze, Otto: Die Wurzeln der Kreisverfassung in den Ländern des nordöstlichen Deutschland (1923) = Staat und Verfassung. Gesammelten Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Hrsg. von Gerhard Oestreich, mit einer Einleitung von Fritz Hartung (Göttingen, 1970) 186–215. p.

lés föltételeit is. Ezek: nemes családban a törvényes házasságból származás, a nemesítéstől számított 20, esetleg 30 év eltelte (Alsó-Ausztriában), egy törökök elleni vagy egyéb hadjáratban való részvétel és megfelelő birtok. A birtoknagyság egyébként változó volt: Alsó-Ausztriában és Karintiában pl. 10—12 font (Pfund), Salzburgban viszont 100 font évi jövedelmet hozó, adózó birtok (*Herrengült*). Stájerországban és Karintiában — a határhelyzetből következően — csak német nemzetiségűek kerülhettek be a tartományi nemességbe. 1629 óta — Österreich (Alsó- és Felső-Ausztria) kivételével — a katolikus vallás is föltétel volt. A fejedelem általában igényt tartott arra, hogy a fölvételhez hozzájárulását adja.

Ami a fölvett nemesek fiait illeti, róluk kevés szó esett eddig. A törvényes házasságból való származáson és a minimális korhatáron (Tirolban 16., másutt 20. év) kívül azt is megkivánták, hogy egy nemesi családot hányan képviselhetnek. Tirolban 1:4 volt az arány, míg másutt ez csupán a főnemességre vonatkozott, különben pedig a lovagok családjainál 1:2 arány érvényesült, azaz egy családot négyen vagy ketten is képviselhettek. Ebben a különbségben nyilvánvalóan a birtoknagyság játszott szerepet.

A XVII—XVIII. században az udvar nehézségei miatt a birtokot átmenetileg helyettesíthette a kincstár részére a fölvételt kérő által kamatra kölcsönzött, általában 10 000 forint (Gulden) összegű hitel is. Ez lehetővé tette a birtokkal ugyan nem, megfelelő tőkével viszont bíró újnemeseknek a tartományi nemesség soraiba való fölvételét. Bizonyos, az államnak vagy a tartománynak különös szolgálatokat teljesítő személyiségek minden anyagi föltétel nélkül is megkaphatták a rendiséget. Mindez persze éppen úgy hígította a nemességet, mint azok az „összozstrák nemesség” kialakítására irányuló XVIII. századi uralkodói intézkedések, amelyek sorába tartozott pl. a bécsi nagykereskedőknek az alsó-ausztriai nemességbe való fölvétele (1774).

A városok és mezővárosok (*Städte und Markte*) kúriái tartományonként ugyan sokban eltértek egymástól, általánosítva mégis megállapítható, hogy szerepük már akkor kisebb volt, mint más német tartományokban. Különösen így volt ez a cseh tartományokban, valamint a Magyarországgal határos részekben. E városokat általában a tanács választotta követek képviselték. Többnyire minden városnak megvoltak a maga követei, ám nem mindenhol. Alsó-Ausztriában pl. a XVI. századtól csupán Bécs küldött — a korábbi nyolc helyett — két képviselőt a tartománygyűlésbe, míg a többi tizenhét városnak és mezővárosnak csak egy-egy követe volt, s magának az egész „negyedik rendnek” továbbra is csak egyetlen szavazata volt, pedig a többiek már fejenként szavazhattak. A XVII. században a stájer városokat egyetlen személy, a „városmarsall” (*Städtemarschall*) képviselte az országgyűléseken, aki eredetileg az itt létező külön városi rendi gyűlés elnöke volt. Csak II. Lipót idején csatlakozhattak hozzá a városok követei, ekkor is mindössze ketten-ketten.

A tirolai és vorarlbergi fejedelmi alsóbíróságok (*landesfürstliche Pfleggerichte*) képviseletéről már szóltam. Itt csupán annak újólagos megjegyzésével, hogy eredendően ezek *nem* egyszerűen az ottani parasztság képviseletei voltak, említtem meg, hogy a XVIII. században már magát a tirolai parasztságot (*Tiroler Bauernschaft*) nevezték rendnek, noha maga a képviselet testületi jellege nem változott meg.

A tartománygyűlésekben három vagy négy — Vorarlbergben két — kúria működött. Egyedül Tirolban nem volt ez meg, ott ugyanis csupán együttes ülés volt, amely az ügyek előkészítése végett negyedekre (*Viertel*) oszlott; tizenhárom tag számított egy „negyednek”, ezek viszont nem tartoztak szükségképpen ugyanazon rendhez. A többi tartományokban is, ahol a rendi elkülönülés megvolt, ez nem jelentette a kúriákként való külön-külön ülésezést, hanem az ülésteremben elhelyezett padokon való ülésrendet. A rendek így is jól elkülönülhettek egymástól. A szavazás is rendenkénti sorrendben fejenként, olykor rendenként fölváltva — egy nemes, egy egyházi — folyt, úgy, hogy a városi szavazatok leadására mindig a végén került sor. A szavazáskor tehát a rendenkénti és a fejenkénti szavazás összemosódott, és a többségi szavazat döntött. Ennek ismeretében értékelhetjük igazán, hogy a városok

képviselőinek az említett két tartományban csupán egyetlen szavazatunk volt. (Talán ennek hatására is zsugorodott nálunk is a XVII. századtól a városi követek összességének szavazata egyetlen vokssá.) A plenáris tanácskozásokat bizottságokban készítették elő, amelyekben a XVI. században minden rend képviselve volt, a városok viszont később innen ki-maradtak. A tagság különben sem volt mindig és mindenütt paritásos. Ezek az ún. nagybizottságok (*Grosse Ausschüsse*) helyettesítették is a ritkán összehívott tartománygyűléseket, amíg Mária Terézia — Tirol kivételével — őket is föl nem oszlatta. Viszont II. Lipóttól 1848-ig ismét működtek minden tartományban. Megkülönböztetendők e szervektől a tartománygyűlések választotta „képviselők” kollégiuma (*Verordnetenkolleg*). Ez nem helyettesítette magát a plénumot, hanem csak a döntéseinek végrehajtásában működött közre, így pl. részt vett a már megszavazott adók fölosztásában, kinevezte az alacsonyabb rangú rendi tisztviselőket (a magasabb rangúak a nagybizottságtól kapták megbízatásukat), sőt Karintiában, a polgári bírói fórum szerepét is betöltötte. Mária Terézia és II. József e testületeket nem szüntette meg, „csupán” beolvasztotta őket az állami közigazgatásba. II. Lipót az udvari kancellár (*Hofkanzler*) alá rendelve állította vissza őket.

Az osztrák örökös tartományok tartománygyűlései, legfőbb joguk az adómegszavazás lévén, létalapjukat akkor veszítették el, amikor az I. Lipóttól kezdődő uralkodói törekvéseket kiteljesítve Mária Terézia új adórendszert vezetett be; megszüntette a nemesség adómentességét, s az egyetlen Karintia kivételével azt is sikerült elérnie, hogy a rendi gyűlések tíz évre szavazzák meg az adókat. Ezzel a királynő nagy lépést tett fölszámolásuk felé. II. József 1789-i adópátense, amely a földbirtokokra tartós adót vetett ki, az adómegajánlási jog teljes megszüntetésével volt egyenlő. E jogot ugyan II. Lipót visszaadta, ám ez mindvégig, tehát egészen 1848-ig tisztán formális maradt. Az osztrák rendi gyűlések, nagybizottságaikkal, kiküldötteikkel együtt sem jelenthettek ellensúlyt az abszolutista jellegű „összállam”, az Osztrák Császárság központi és tartományi szerveivel szemben.²²

Ámbár az északi, északnyugati, valamint a középnémet tartományokban a rendiség viszonylagos töretlenségben érte meg a XIX. század elejét, a két nagy államalakulaton, Poroszországon és Ausztrián kívül a későbbi fejlődésben játszott szerepük miatt különös jelentőségük volt a déli államoknak: Bajorországnak és Württembergnek.

9. A bajor rendiség kezdetei a XIII. században voltak, megerősödése a XV. században, kiterjedése pedig a XVI. században ment végbe. A tartománygyűlések itt is háromkúriásak voltak: 1. a prelátusok, 2. a „nemesek”, valamint 3. a városok és hűbéres mezővárosok kúriájából állottak. Az *első* rendbe tartoztak azoknak a rendházaknak előjárói, akiknek jelentősebb birtokaik voltak. A *második*, a legbefolyásosabb rend tagjai voltak a főurak (*Grafen, Edelfreie [Freiherren]*), valamint a hercegi (fejedelmi) miniszterialisok; később minden „nemes”, tehát a nagyúri miniszterialisok, valamint az egyszerű lovagok is, ha „fölszabadított javakkal” (*gefreite Güter = Hofmarken oder Sitze/Sedel*), amelyek a XV. század végén keletkezett *Landtafelek*be föl voltak véve, rendelkeztek. Az eredetileg személyes jog a középkor végén itt is eldologiasodott, földbirtokhoz kapcsolódott. A nemesek rendiségét a származás és a birtok együtt határozta meg: birtok híján csak a még atyai hatalom alatt

²² *Baltl*, Hermann: Österreichische Rechtsgeschichte. Von Anfängen bis zur Gegenwart (Graz, 1979) 100. p., 104—105. p.; *Bilgeri*, Benedikt: Geschichte Vorarlbergs, Bd. 3. Ständemacht, gemeiner Mann — Emser und Habsburger (Wien—Köln—Graz, 1977) 323—336. p.; *Brauneder-Wiehelm—Lachmayer*, Friedrich: Österreichische Verfassungsgeschichte (Wien, 1980) 35. p.; *Feldbauer*, Peter: Herren und Ritter = Herrschaftsstruktur und Ständebildung Bd. 1. (1973); *Hassinger*, Herbert: Ständische Vertretungen in den althabsburgischen Ländern und in Salzburg = Ständische Vertretungen (1969) 247—285. p.; *Ilwof*, Franz: Der ständische Landtag des Herzogtums Steiermark unter Marie Theresia und ihren Söhnen. = Archiv für österreichische Geschichte Bd. 104/1. (Wien, 1914) 123—196. p.; *Mitterauer*, Michael: Ständegliederung und Ländertypen = Herrschaftsstruktur und Ständebildung Bd. 3. (1973) 115—203. p.; *Steinacker*, Harold: Staatswerdung und politische Willensbildung im Alpenraum (Darmstadt, 1967) 7—19. p.

álló nemes ifjak vehettek részt a rendi gyűléseken (mint a birtokörökség várományosai). A nemesi birtokok forgalomképesek lévén, a *Landtafel* tükrözte a tulajdonosok személyében bekövetkezett változást is, amelyhez természetesen a rendi jogok is fűződtek. A fejedelem számára is fontos volt, hiszen mint afféle korai adókataszter, jó áttekintést adott a tartomány birtokairól. Ezért is rendelte el V. Albrecht herceg 1570-ben egy újnak a fölvételét (*Verzeichniss der Schlösser, Hofmarken, Edelsitze und Sedelhöfe und ihrer Inhaber*).

A harmadik rendhez a tartományi városok és a „hübéres” (*gebannt*), a kiváltságosabb mezővárosok tartoztak. A szükséges önkormányzattal rendelkezvén, képviselőiknek már a XV. században teljes fölhatalmazással (*plena potestas*) kellett megjelenniük a tartománygyűlésen.

A bajor rendek között is a nemesség játszotta a döntő szerepet. Ezt számbeli fölénye is indokolta: a XV. században a rendi gyűlések a két bajor tartományban együttesen 1030 nemes, 80 egyházi testületet, 42 várost és 78 mezővárost számláltak. A rendek közötti (nemesség — egyháziak — városok, mezővárosok) aránya 75:2:3 volt. A plenáris tartománygyűléseken, ahol kúriánként szavaztak, ez elvileg nem is okozott nagyobb gondot, hanem azon kívül: a bizottságokban már annál inkább.²³ Pedig a XV. század végétől a teljes tartománygyűléseket egyre inkább a bizottságok ülései (*Ausschusstage*) váltották föl. Ezek 16 nemesből, 8 egyházból és 8 városi polgárból, esetleg ennek kétszeres létszámú, rendenként választott tagságból (32:16:16) állottak.

Két tartománygyűlés között, hatáskörét átvéve a bizottsági ülés jelentősége tartománygyűlésével vetekedett. Szűkebb testület lévén, már nem a rendenként, hanem fejenként szavaztak. Erre lehet következtetni abból, hogy a „kisebbségi” rendek — a prelátusok és a városok — a bizottságok megválasztásakor külön-külön vett paritásra törekedtek, ez azonban sohasem sikerült nekik.²⁴

A XVI. századtól a bajor fejedelmek egyre ritkábban tartottak teljes tartománygyűlést, ezért ennek hatáskörét — benne az adómegszavazási, -fölosztási, -behajtási és -kezelési jogot — a választott (nagy) bizottság vette át. E fejlődés különösen megerősödött I. Miksa herceg és választófejedelem (1597—1651) alatt, a bajor abszolutizmus kialakulásának időszakában. Több mint félévszázados uralkodása alatt mindössze két teljes tartománygyűlést hívott össze (1605, 1612). Az utolsó tartománygyűlést pedig utóda, Ferdinánd Mária [!] választófejedelem (1651—1678) hívta össze 1669-ben. Ez egyelőre kilenc évi megbízatással 16+4 tagból álló megbízotti testületet (*Landschaftsverordnung*) küldött ki az adóüggyel kapcsolatos tartománygyűlési hatáskör folyamatos ellátására. Az uralkodók azonban e testületet, megbízatását meghosszabbítgatva, a rendek állandó képviselőivé tették, s a teljes tartománygyűlést így többé nem is hívták össze. Ezt egyébként az is elősegítette, hogy az 1669-i rendi határozat szerint e bizottság tagsági helyeinek megüresedése esetén kiegészíthette magát.

Karl Bosl szerint a XV—XVI. században — először 1467-ben — a rendi szerveket a *gemeiner Mann* (= *armer Mann*), azaz a rendiséggel nem bíró jobbágyparasztság is a sajátjának vélte, mintegy az ország egész lakossága képviselőjének tekintette, s bennük saját képviseletre is törekedett. Az abszolút uralkodók e törekvéseket igyekeztek is a rendekkel szemben kihasználni.

Akármennyire is csupán törekvés volt ez, mégis alkalmas arra, hogy Otto Brunner idézett megállapítását, mely szerint „a rendek nem képviselik az országot, hiszen ők maguk jelentik”, a XV. század végétől már ne vegyük szó szerint érvényesnek. Amikor ugyanis a rendi funkciók súlypontja eltolódik az adómegszavazás és az azzal kapcsolatos hatáskörök irányába, a rendek, ha „megbízás nélkül” is, átvesszik jobbágyaik képviseletét, anélkül persze, hogy ezt különösebben hangsúlyoznák. Nemcsak Bajorországban, hanem másutt is a XVIII.

²³ Bosl 47—53. p.

²⁴ Bosl 60. p.

század végén a fejedelem és a rendek képviselői is megkísérelték az *armer Mann* képviselői hiányát maguk javára kiaknázni, általa saját helyzetüket erősíteni. A bajor *Landschafts-verordnung* 1784-ben e hiány pótlására is igényt támasztott, hogy az egész bajor nemzet (*bayerische Nation*) képviselőjének tekintsék. 1785-ben a „bajor rendek, polgárok és alattvalók” (*bayerische Stände, Bürger und Untertanen*) nevében lépett föl. Ez persze nem azt jelentette, hogy az adófőosztáskor az alattvalói (polgári) jogegyenlőség álláspontjára helyezkedett volna. Az egyenlőség eszméjét e téren inkább a fölvilágosult uralkodó helyezte előtérbe, s e terhezzé vált rendi testület kilapcsolásával az alattvalói közösségig (*allgemeiner Untertanenverband*) törekedett eljutni, miközben az államügyekbe való beleszólás utolsó rendi maradványait is igyekezett kiiktatni. E törekvések persze egyelőre elképzelések maradtak, hiszen — miként Franciaországban 1789 előtt — „a rendiség végül is a lakosság, legalábbis a képviselt és privilégizált rétegnek az egyetlen képviselője volt”. Ezért is fordult feléje a közvélemény, benne a tudósok csoportja, ezért hirdetett történetének föltárására a Bajor Tudományos Akadémia is pályázatot, amely számos jelentős művet eredményezett. E század végén, miként Franciaországban, Németföldön — benne Bajorországban — is a levegőben lógott a változás, sürgető igényként nyert teret a „nemzeti képviselő” gondolata. Miből lehetett csak kiindulni? A már meglevő rendi intézményekből. 1789 után a bajor rendeket képviselő *Landschaftsverordnung* tagjai még inkább a bajor nemzet képviselőjének vallották magukat. 1790-ben azt hangsúlyozták, hogy ők nem egyszerűen alattvalók, hanem „az egész (társadalomnak) a reprezentánsai, valamennyi vazallusnak, rendnek és alattvalónak a képviselői” („[...] sie nicht Untertanen, sondern Repräsentanten des Ganezen und Vertreter samtllicher Vasallen, Stände und Untertanen seien”). Az 1794-i panaszaik bevezetésében pedig egyenesen a nép képviselőinek vallották magukat. Mindez persze csak „utópia és ideológia” volt, hiszen a rendek csak a lakosság kisebbségét képviselhették, mégis aligha vonható kétségbe, hogy e megnyilatkozások a nagy francia forradalom által megvitatott *népképviselő* gondolatának lecsapódásai is voltak. A rendek fontos állításai mindenesetre megerősítették, hogy „egy ország képviselője a nép képviselője nélkül lehetetlenség” („*Repräsentation eines Landes ohne Volk ein Unding ist*”).²⁵

10. Württembergnek, amelyről a paraszti képviselői törekvések kapcsán már szóltam, sajátos, „nyárspolgári” rendisége volt. A nemesség már 1482-ben kivált a tartományi képviselőből, az *Armer Konrad*-fölkelés után, a parasztok jövőbeli renddél választ megakadályozó tübingeni szerződést (1515) sem írta alá, a reformáció idején e protestáns tartományban megmaradt katolikusnak és császárhűnek, 1561-ben a közvetlen birodalmi alárendeltséget jelentő, ám birodalmi rendiséget nem nyerő *reichsunmittelbare Ritterschaft* rangját kapta meg. Így a tartománygyűlést két rend: a „prelátusok” és a *Städte und Ämter* követői alkották; ők azonban nem szakadtak két kúriára, hanem együtt ülészttek és döntöttek. A kúriák megszűntét két tényező: az azonos társadalmi eredet és a közös törekvések indokolta. A reformáció idején megszűnt szerzetesházak élére a herceg ugyanabból a városi polgári vezetőrétegből nevezett ki igazgatókat, mint akiből a „városok és kerületek” követői is kikerültek. Az újdonsült „prelátusok” a hercegtől és „kerületük” lakosságától egyaránt önállósították magukat. Helyzetüket erősítette a kolostoroknak a harmincéves háború utáni, osztrák részről szorgalmazott visszaállítása. A „városok és kerületek” utasítással (*Gewalt*) ellátott követői eredendően a székhelyvárosok magisztrátusai választották, a kerület paraszti lakóinak kizárásával. Később a falubírák, akik különben is az önkormányzati jogukat gyakorló kerületi gyűlés tagjai voltak, a megválasztott személye ellen vétőjoggal élhettek. 1737-ben viszont a választás joga átment ezen *Amstversammlung* hatáskörébe, ám ez sem változtatta meg a württembergi rendiség sajátosságát: a városi felső réteg — *städtische Ehrbarkeit*,

²⁵ *Arélin*, Karl Otmar, Freiherr von: Die bayerische Landschaftsverordnung 1714–1777 = Ständische Vertretungen (1969) 208–246. p.; *Bösl* (1974) 208–237. p.; *Conrad* 302–307. p.

bürgerliche Aristokratie (Hegel) — hatalmát. A rendi gyűlés legfontosabb jogát — az adó-megszavazást és -kezelést, általában az állami pénzügyek ellenőrzését — itt is bizottságok vették át. Az operatív tevékenységet a „szűkebb bizottság” (*Engerer Ausschuss*) látta el, amely két „prelátusból” és a városok és kerületeik hat követéből állott; mellette mintegy támaszként ott volt még a kétszeres taglétszámú „nagyobb bizottság” (*Grösserer Ansschuss*) is. Mivel a „szűkebb bizottság” szükség esetén kiegészíthette önmagát, egyre inkább magához ragadta a rendek képviseletét, s teljes összetételű — mintegy 60—70 tagú — tartománygyűlés összehívását csak akkor kényszerítette ki a fejedelemtől, ha a rendi jogok védelmében föltétlenül szükségesnek látta. Így vált azután a XVIII. században valóságos mellékkormányvá, amely elsősorban egy szűk városi polgári vezetőréteg érdekeit képviselte.²⁶ Württembergben 1805. december 30-i földosztásáig működött a tartománygyűlés állandó bizottsága, s az 1815-ben kibontakozott alkotmányos mozgalomban is vezető szerepük volt „a régi jó jogért” (*das gute alte Recht*) küzdő rendi elemeknek, akik ezáltal közreműködtek az 1819-i kompromisszumos, részint a polgári népképviselőre épülő alkotmány létrehozásában.²⁷

JÓZSEF RUSZOLY

AUS DER GESCHICHTE DER DEUTSCHEN LANDSTÄNDISCHEN REPRÄSENTATION

(Zusammenfassung)

Der Verfasser hat — einerseits, um eine spätere umfassende Arbeit über das mittel- und ost(mittel)-europäische Wahlrecht vorzubereiten, andererseits, um den Hintergrund der ungarischen Entwicklung darzustellen — eine Monographie mit folgendem Titel verfasst: *A rendiség és a népképviselő között. Tartománygyűlések és választójog a Német Szövetségben (1815—1848)* [Zwischen dem Ständewesen und der Volksvertretung. Landtage und Wahlrecht in dem Deutschen Bund (1815—1848)]. Seine Dissertation („zweite Habilitationsschrift”) für den Titel Dr. Sc. jur. der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Manuskript, Miskolc, 1985, 297+XXXIII S.) erscheint in Teilpublikationen unter den Titeln: *A tartománygyűlési képviselet eszméletörténetéhez a Német Szövetségben, 1815—1848* (Zur Ideengeschichte der Landtagsrepräsentation im Deutschen Bund, 1815—1848), in *Jogtörténeti előadások (= Rechtsgeschichtliche Vorträge)*, Budapest 1988; *Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815—1848* (Verfassung, Wahlrecht

²⁶ Conrad 334—338. p.; Lehmann, Hartmut: Die württembergischen Landstände im 17. und 18. Jahrhundert = Ständische Vertretungen (1969) 183—207. p.

²⁷ Tanulmányom *A rendiség és népképviselő között. Tartománygyűlések és választójog a Német Szövetségben (1815—1848)* (Miskolc, 1985. 297+XXXIII p.) című, 1986. május 20-án megvédett akadémiai doktori értekezésem I. fejezetének átdolgozott változata; további fejezeit az alábbi címeken publikáltam: *A tartománygyűlési képviselet eszméletörténetéhez a Német Szövetségben, 1815—1848* (= Jogtörténeti előadások I., Bp. 1988. 41—72. p.); *Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815—1848* (= Publicationes Jur. et Pol. Miskolc Tom. V/b. Fasc. 5., sajtó alatt; ez utóbbi a bibliográfia mellőzésével mintegy előpublikáció gyanánt, oktatási segédanyagként 1989-ben megjelent a JATE Kiadónál is.) Értekezésem főbb eredményeit — hazai kitekintéssel — a 27. Deutscher Rechtshistorikertagyon előterjesztett referátumomban foglaltam össze; magyar szövege, *A rendi képviselet és a népképviselő között* címmel jelent meg (Állam és Igazgatás, 1989. november, 988—1000. p.), németül is sajtó alatt van *Zwischen ständischer Repräsentation und Volksvertretung. Zur Entstehung des parlamentarischen Wahlrechts in den Staaten des Deutschen Bundes und in Ungarn im Vormärz* címmel a Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 1990-i kötetében.

und Wahlsystem in den Mitgliedstaaten des Deutschen Bundes, 1815—1849), in: *Publicationes Jur. et Pol. Miskolc*, Tom. V/b (Unter Druck). Sein Referat *Zwischen ständischer Repräsentation und Volksvertretung. Zur Entstehung des parlamentarischen Wahlrechts in den Staaten des Deutschen Bundes und in Ungarn im Vormärz* ist unter Druck im Bande vom Jahre 1990 der Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung.

Diese Abhandlung ist eine neue Fassung des einleitenden Kapitels I der obenerwähnten Dissertation. Der Verfasser beschäftigt sich darin mit den folgenden Fragen: 1. Otto Brunner's Auffassung über den Ständen; 2. der moderne Begriff der feudalen Stände; 3. die ständische Repräsentation und der ständische Dualismus; 4. „das Wahlrecht“ der einzelnen Stände; 5. die Vertretung der bauerlichen Körperschaften bzw. des Bauernstandes; 6. das Ständewesen in den 16—18. Jahrhunderten; 7. die Stände in Brandenburg-Preussen; 8. die Landtage in Österreich; 9. die ständische Entwicklung in Bayern; 10. das eigenartige Ständewesen in Württemberg.

The Law as a Command in the Pure Theory of Law and Technical Theory of Jurisprudence

1. Pure Theory of Law

In realistic terms, what the *public conceives* as lawful or unlawful is almost changing day in day out. Legal rules, too, are changing swiftly nowadays; what was still effective law yesterday may well have lost its validity by now. Court ruling, or judicial practice in general, also tends to be modified: judgment of yesterday are unlike those of today which, in turn, may be unlike those of tomorrow. In *practical law*, then, *change* is the most general feature.

Scientific views concerning law are changing as well. Especially mutable are those ideas of a scientific hue that intend to be actively involved in the processes of practice, i.e., those that strive to alter people's concept of lawfulness and unlawfulness, that aspire to alter the legal norm, judicial rulings and legal practice in general. By implication, then, these notions aim at stimulating changes even further which do exist in practice after all.

At the same time, law as a *system of norms* continuously exists. The living together of human beings is characterized by the fact that their mutual behavior is regulated. The living together of individuals, in itself a biological phenomenon, becomes a social phenomenon by the very fact of being regulated. Society is ordered living together, or society is the ordering of the living together of individuals. To the individual the order appears as a complex of rules that determinate how the individual ought to behave in relation to other individuals. Such rules are called norms.¹

The various types of the social order constitute law as well as operate it. For it is undoubtedly a different system of ideas that realizes as a social order, eg., monarchy or republic, liberalism or dictatorship, still each of these shares a *common* feature, the regulatedness of social relations, the legal regulation. On the bases of the theoretically deducible common properties of regulatedness we may presumably reach a *universal* essence. If in the course of this inquiry regulatedness is sought *from the premise of positive law* and it is assumed that in the interest of the social order certain social conditions are regulated by positive law, this may be construed in diverse ways.

The exploration of positive law is the focus of, eg., *J. Austin's* analytical theory of law,² the Scandinavian legal realism,³ *Vishinsky's* socialist-normativism,⁴ and plenty of other trends, primarily *Hans Kelsen's* pure theory of law. The theoretical trends scrutinizing positive law from diverse aspects are all to outline the universal nature of law — with different methods. The most homogeneous version of coherent analyses that can be abstracted from the real norms — as *par excellence* normativism — is the pure theory of law.

¹ H. Kelsen: The law as a specific social technique. In: What is Justice. Law and Politics in the Mirror of Science. Collected essays by H. Kelsen. University of California Press, 1971. p. 231.

² J. Austin: The Province of Jurisprudence Determined. Oxford, 1954.

³ See, for example, A. Hägerström: Inquiries into Nature of Law and Morals, 1953., K. Olivecrona: Law as Fact. 1939., K. Olivecrona: The Imperative Element of Law. Rutgers Law Review, 1964. 18., A. Ross: Towards a Realistic Jurisprudence. 1946., A. Ross: On Law and Justice. 1958., A. V. Lundsedt: Legal Thinking Revised, 1956., F. Castberg: Problems of Legal Philosophy. 1957.

⁴ А. Я. Вышинский: Вопросы теории государства и права. Москва, 1949.

„*The Pure Theory of Law* is a theory of positive law — a general theory of law, not a presentation or interpretation of a special legal order. From a comparison of all phenomena which go under the name of law, it seeks to discover the nature of law itself, to determine its structure and its typical forms, independent of the changing content which it exhibits at different times and among different peoples. In this manner it derives the fundamental principles by means of which any legal order can be comprehended. As a theory, its sole purpose is to know its subject. It answers the question of what the law is, not what it ought to be. The latter question is one of politics, while the pure theory of law is science.

It is called „pure“ because it seeks to preclude from the cognition of positive law all elements foreign thereto. The limits of this subject and its cognition must be clearly fixed in two directions: the specific science of law, the discipline usually called jurisprudence, must be distinguished from the philosophy of justice, on the one hand, and from sociology, or cognition of social reality, on the other.

To free the concept of law from the idea of justice is difficult, because they are constantly confused both in political thought and in general speech, and because this confusion corresponds to the tendency to let positive law appear as just. In view of this tendency, the effort to deal with law and justice as two different problems falls under the suspicion of dismissing the requirement that positive law should be just. But the Pure Theory of Law simply declares itself incompetent to answer either the question whether a given law is just or not, or the more fundamental question of what constitutes justice. The Pure Theory of Law — a science — cannot answer these questions because they cannot be answered scientifically at all.”⁵

Positive law, which is the object of the Pure Theory of Law, is an order by which human conduct is regulated in a specific way. The regulation is accomplished by provisions which set forth how men ought to behave. Such provisions are norms.⁶ In this sense, the legal norm refers to the conduct of two entities: the subject of legal relation, i.e. the citizen, against whose delict the coercive measure of the legal sanction is directed; and the organ that is to apply the coercive measure to the delict.⁷

Such a way the element of coercion is an essential characteristic of the law. But if we say that a legal norm “exists” we mean that a norm is valid. To say that a norm is valid for an individual means that the individual ought to conduct himself as the norm prescribes. A law system of valid norms consists of “ought” propositions, statements, and not in which an “is”, is expressed.⁸ The validity of the norm may be expressed by saying: something ought to be or ought not to be, something ought to be done or ought not to be done. If the specific existence of the norm is identified with its *validity*, then by this a specific mode is meant in which the norm — unlike the existence of natural facts — is given.⁹

The norm cannot be logically deduced from the “is” (*Sein*) rule. From the fact that something is or happens, it does not logically follow that it (or something else) ought to be or ought to happen.¹⁰ An isolated legal norm may be “valid” even if it does not prove effective in every single case.¹¹

The reason for the validity of a norm supplies the answer to the question: why ought

⁵ H. Kelsen: *The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence*. In: *What is Justice*, *ibid.* p. 266. Theory of H. Kelsen, first in Hungarian language, see, *Kelsen Hans: Az államelmélet alapvonalai* (The Outlines of Theory of State). Transl. Prof. Gyula Moór. Szeged, 1927. pp. 90.

⁶ H. Kelsen: *The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence*. *ibid.* p. 267.

⁷ H. Kelsen: *ibid.* p. 275.

⁸ H. Kelsen: *ibid.* p. 268.

⁹ H. Kelsen: *Reine Rechtslehre*. Wien, 1960. p. 10.

¹⁰ H. Kelsen: *Value Judgments in the Science of Law*. In: *What is Justice*. *ibid.* p. 218.

¹¹ H. Kelsen: *ibid.* p. 225.

one to behave as the norm prescribes? Because the "validity" of a norm is its specific mode of existence, the reason for the validity of a norm is always another norm, never a fact.¹²

"The facts which condition the existence of a legal norm — the presence of a norm-creating fact and the absence of the norm — annulling fact — are therefore not the ground for the existence of the norm. They are a *condition sine qua non* but not a *conditio per quam*.¹³

The *facts* — either those of norm-creation or those of judicial practice — are, indeed, not to be annulled. In Kelsen's view the facts take on importance in a divergent aspect of interpretation: in judging the *efficacy* of the law, which is the domain of *sociology*. Normative jurisprudence deals with the validity of the law: sociological jurisprudence with its efficacy; but just as validity and efficacy are two different aspects of the law that must be kept clearly apart, yet which stand in a definite relation to each other, so there exists between normative and sociological jurisprudence, despite the difference in the direction of their cognitions, a considerable connention.¹⁴

In addition, normative jurisprudence and sociological jurisprudence may stand in a *complementary* relation to each other. The Pure Theory of Law by no means denies the validity of such sociological jurisprudence. Sociological jurisprudence stands side by side with normative jurisprudence; neither is able to replace the other because each deals with different problems.¹⁵

For Kelsen, pure information about legal prescriptions must be separated from intrusive value judgments of all kinds. Despite the obscurities of this esoteric language, Kelsen is the true friend of the practitioner who wants to be called on to describe the law and nothing but the law in *office hours*.¹⁶

In the Pure Theory of Law — just as in sociological jurisprudence or in Hart's theory of obligation¹⁷ —, the technique of law does not figure as a separate area of interpretation, let alone as an aspect for theory modeling. In other words: the technical solutions, although by no means indifferent from the aspect of theoretical tenets, do not appear determinant. At a time when Kelsen had already finished his oeuvre, *Herbert Simon* referred to a contingent interpretation, not expressly in terms of the law, that in the course of societal action it is not merely the means that should be found for the goals of society, but rather it is the *means existing in a given situation that mark out the goals of society*.¹⁸

It is possible that at a cursory look this interpolation seems meaningless, as the Pure Theory of Law does not deem the law a means of society and sociological jurisprudence is less inclined to grasp the bases of the efficacy of law in its normative and technical characteristics. The goal that is deducible from the means or following from them is for H. Simon too the manifestation of observation and experience: it is rather an empirical truth than a theoretical thesis. However, if the provisions of law direct human conduct,¹⁹ then it is to be presumed that the technical characteristics, the functioning mechanism should scarcely be considered as unimportant. Rather, it can even be an aspect for system modeling; of course, the question is on what grounds.

¹² H. Kelsen: *ibid.* pp. 218—219.

¹³ H. Kelsen: *ibid.* p. 219.

¹⁴ H. Kelsen: *The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence. ibid.* pp. 269—270.

¹⁵ H. Kelsen: *ibid.* p. 269.

¹⁶ J. W. Harris: *Legal Philosophies*. London, 1980. p. 3.

¹⁷ H. L. A. Hart: *The Concept of Law*. Oxford, 1961.

¹⁸ H. Simon: *From Substantive to Procedural Rationality*. 1978.

¹⁹ H. L. A. Hart: *The Concept of Law*. p. 39.

2. On the interpretability of law

In people's view, law can be interpreted in terms of *what they think to be a legal rule*, then in terms of what is the meaning of *a lawfully constituted legal norm*, then with what content of meaning the courts and other official law — applying organs *apply* the legal rules as well as from several other professional aspects.

The result — if we wish to express the law — depends in a large measure on in what kind of *range of interpretation* we have tried to define the law.

Supposedly, the operativeness of legal system is a *fact* at all times, which, supposedly, may also be measured by setting out from the conclusion of legal cases and lawsuits. Much less definable is the number of cases in which people behaved in a manner held to be lawful, when the concrete situations did not come up for trial or failed to involve the authorities and courts. These cases, regarded as ones passing through a regular procedure, are not recorded in any statistical chart whatsoever. In every modern state there are case-statistics, court-statistics, criminological statistics and so forth. However, the data of these are invariably made up of the functioning of authorities, of what these perceive. People do not register into how many and what kind of legal relationships they have entered with one another, and how many times was their behavior lawful and how many times unlawful. These cases, therefore, cannot be summed up, nor can they be evaluated. The cases that can be handled as data and evaluated originate from law-suits and affairs of the courts, the law — applying organs, the administrative bodies etc.

The cases known to the courts, the authorities and the administrative bodies are facts as much as those we cannot become familiar with in this manner. The cases as existing *facts*, and of these all that can be evaluated from the law-applying procedures with a technical method, constitute *two fields* as far as the law is concerned:

- cases that can be factually evaluated (these can be learned from the files of judiciary and other law-applying bodies),
- cases that cannot be factually evaluated (to know these in profundity no practical method exists).

In the case of law there is a possibility primarily for cases that may be contested, that have become debatable, cases presumably involving a violation of law as well as ones that cannot be effected without the participation of an administrative body. On the number of cases listed in the second field we have no data at all. If we have data on the facts of the first field, we are *not to infer* the second field from these. So if, for instance, the court tried a thousand cases in a month which were concerned with sales, we should refrain from deducing from this the number of sales contract within the competence of the court in the same period. And this also applies to so strictly — controlled a theme as delict: from the number of crimes that become known to the authorities we should not extrapolate the number of crimes actually committed. We need not justify that the number of cases is a far too general indicator, scarcely illustrative of anything, if we wish to establish something concerning the content of the rule.

If the functioning of the law manifests itself *in cases*, then the processing of cases that can be evaluated as well as their analysis and measuring, although feasible in theory, still is extremely relative in practice. Indeed, it is pragmatically possible to evaluate and measure only cases that are, as compared to the legal norm, disputable, contrary to law, perverted or wrong without the participation of the administrative bodies. And if we consider here also that in a substantial portion of cases the client can initiate proceedings — legal proceedings start when the plaintiff of his own free will commences an action, and this subjective decision

usually stems not from the motivation of positive law, but of the generally accepted law²⁰ — then suffice it to point out that the *measurability* of cases with legal relevance is *extremely relative*, fuzzy and of slight factual value.

Nevertheless the functioning of the law is a *fact*, which is *realistic* within a definite *duration* and a definite *space-relation*. Law in general and law in function actually — if seen from a variety of theoretical considerations — may be right or wrong, just and unjust, moral and amoral, necessary and unnecessary for society, imperative or incidental. These are aspects for principles. They can express the norm's sociability, the law's evolution and involution and other things. These are suppositions of principle, as there are other suppositions of principle, which, no matter how much factual content they have, are still *suppositions*. And a supposition can be substituted for by another: the fact — which defies any close definition — may be substituted for by a supposition from outset. This would lead us the Pure Theory of Law. In this, because of its normativistic interpretation, the facts are neutral from the aspect of theory-creation: they are irrelevant for the validity of the legal norm. According to Kelsen, if a norm exists *as law*, then it is *valid*.²¹ The fact of the norm is: value as legal value. The law constitutes its value by being a *norm*.²² The fact of the norm is of course neither that of legislation, nor that of jurisdiction, nor that of a legally significant act of the subject of law.

The interpretation of Technical Theory of Jurisprudence — although it is one of the premises of Kelsen's normativism — is not identical with this. Here the *act* is a *fact*: the act of legislator, law-applier, and of the subject entering into relation with the law. Not because this could be defined exactly at present, but because, at least in principle, it can be handled as a fact. It regards as crucial criterion the dimension of *time* and space, as coordinates of *factualness*. Functioning and the capacity for functioning cannot be interpreted without these.

The expressible boundary of this may be realized by the *practical validation of positive law*. Thus, however, the problematics of the validity of the law turns into the validation and efficacy of the law. This transition from the regularities of the norm is a switch over to the regularities of the validity of the norm: a switch over from the theses of the norm to the postulation, application and practical validation of the norm. Factually this is a *translocation*, and temporally an *asynchrony*. It can also be interpreted as a conversion from the regularities of the *norm* into those of the *efficacy* of the norm, i.e., a transition from a "pure theory of law" into a "non-pure" or mixed or, if you like, a "dirty theory of law", into the theory of application and practical functioning.

In the interpretation of the pure theory of law as well as in the conception of dogmatics of jurisprudence, the functioning and prevailing of the law is essentially not a legal-normative but a political and sociological phenomenon: the *applied* legal norm, then, is not a pure legal norm. Applied law is *metajuristic*: it may be good sociology, policy, psychology or good administration, but it is not necessarily good legal dogmatics or legal normatics. What is "pure" in a normative sense would not retain this property in the course of the application of law. *Applied law* and the application of law can be deduced by no means only from premises of a "pure" theory of law or of legal dogmatics. The actually functioning law consists *not only of legal postulates*. Law is *not* solely comprised of rules. Rules are part of law. But in hard cases, judges are guided to their decisions by standards which are not legal norms. Such standards include policies and principles. A policy is that kind of standard that sets

²⁰ Compare Gy. Antalffy—A. Tamás: The State and law-making. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tom. XXXIII. Fasc. 1. Szeged, 1985. p. 32.

²¹ Compare H. Kelsen: General Theory of Law and State. Cambridge, 1949. p. 113.

²² H. Kelsen: Reine Rechtslehre. p. 67.

out a community goal, generally an improvement in some economic, political or social feature of the community's life; for example, the policy that automobile accidents are to be decreased. A principle is a standard to be observed because it is a requirement of justice or fairness or some other dimensions of morality; for example, "no man may profit by his own wrong".²³

The legal norm necessarily *prevails* by stepping out of its frameworks posited by legislation. The practical application of the legal norm engenders those *segments of interpretation* in the course of which legal regulation may be grasped as a programing or conditioning of society,²⁴ its normative analysis or even a specific algorithm-theory of it. The norm as rule standard and its judicial practice full with non-rule standards are together always in complementary relation. So the application of law is not a legal-normative regularity because the legal norm *can be* applied in this manner too, but because it *is actually applied in this manner*, and this is factual.²⁵ The fact is real, yet in itself it is still not science.

Scientific tenets can be constructed as much from abstract *principles* as from the contracted explication of the *facts* of reality. *A priori*, neither has an advantage over the other. If some version of jurisprudence can be verified by deduction from principles, then all versions that directly stem from facts are just as much verifiable. Pragmatically no exclusive grounds exist for either the "pure" or the "non-pure", that is, applied law. It is a separate question that these could well be self-contained areas of interpretation for a scientific proposition.

Of course, a scientific proposition is not an arbitrary thing which, say, arises in the spirit of *varietas delectat*. A scientific proposition requires the scrutiny of the objects of the domain at issue, according to necessity both subjective and objective.²⁵ The former can at best lead to a representation that in what manner can the *external* order and ranking be expressed. Inasmuch as the objective necessity of the object resides in its logico-metaphysical nature, the scientific closeness or even the seriousness of the scrutiny would diminish accordingly in the inquiry of insulated phenomena, and this leads to the acceptance of logico-interpretational ranges.

On this basis one could encounter *two* contrasting treatments. *One* of these aspires to make jurisprudence draw its rationality from *what already exists*: from the codified legal rules and from the practice of their application, and would set the principles deducible from these as the general principles of law.

The *other* approach builds directly upon *principles* which speak in generalities about the rightful and the just, about the valuable and worthless for society. This would create a theory — the abstract philosophy of law — that does not directly affect the legal norm in its particularity, only in its generality, ie., according to principles. Such theories may offer a variety of lessons, still these do lead to one-sided postulation. On the one hand, the interpretation of the dogmatic and pure theory of law comprises the precondition that it is capable of impeccably determine the pure criteria of law, which, as compared to the actual validity of law, constitute after all only a narrower terrain. On the other hand, law — without normative and dogmatic restrictions — becomes immoderate and arbitrary, and it will indeed be exclusively a matter of the manifestation in form what is law and what is not.

Theoretical explications, therefore, are usually allied with *facts* or *principles*. The number of explications is arbitrary. One further common feature of them is that between facts and principles they aspire now toward *coherence*, now toward *composition*. These are *com-*

²³ R. M. Dworkin: Taking Rights Seriously. 1978. p. 22.

²⁴ Compare for example, E. A. Ross: The System of Social Control. In: American Social Thought. New York, 1961. pp. 151—155.

²⁵ Compare Vogel: Der Skandinavische Rechtsrealismus. Arbeiten zur Rechtsvergleichung 56, Frankfurt am Maine. 1972.

²⁶ G. W. F. Hegel: Vorlesungen über die Aesthetik. Erster Band, Stuttgart, 1953. pp. 32—33.

binations as compared to the question whether the point of departure is primarily made up of abstract principles or empirical facts.

In terms of methodology, this is a fundamental question. In several respects this depends on the choice of paradigm in which — as Thomas S. Kuhn in his work "The Structure of Scientific Revolution" puts it — the confidence in the new scheme and paradigm is by no means irrelevant.²⁷

However, there is no absolutely invariant — untainted by theory — principle of observation.²⁸ The theory can be comprehended as classes of empirical and analytical components, but there is not a logically marked difference between these. On each plane of the acquisition of knowledge a theory comes about on the basis of which predicate-classes can be formed,²⁹ with identical extensions in them. Nevertheless, the meaning of scientific predicates and their empirical content are discernible³⁰. We may even say that for professional lawyers one single paradigm-system is given; they are working within the same paradigm, so pragmatically the choice of paradigm is irrelevant.

The precondition of the stability of the legal rule would attach the choice of paradigm to social-historical landmarks; this however is not necessarily true. Apart from the most fundamental legal facts — the axioms of law — almost everything is subject to change by sequences. At the same time, any one modification of rule rarely results in the revision of basic tenets and axioms.

The ascertainment of these can be factually interpreted on the bases of experience, although the theories and regularities might be labeled as subjective if not gained with a measuring method.³¹ At present, the possibility of measuring is restricted in the realm of law. What can actually be measured are mostly cases of violations of law.

However, this does not imply that opportunities for getting to know the functioning are out of the question here. For if something is a fact, then it is real even though no reliable measuring methods are at our disposal today for measuring it. In the interpretation of facts realness and verifiability may in a peculiar way be complemented by falsification; that is, something which cannot be critically scrutinized does not deserve the attention of science, i.e., it is most likely false. Yet it is worthy of our serious attention or even of our belief, with reservation though.³²

As compared to these, the value of theories lies not in their veracity but in their capacity for functioning: and this is true for the theories of law as well. First of all, the theory is a hypothesis and not a conclusion. Secondly, it contains generally accepted tenets — just as the legal norm — which realistically have no specific, absolute truth-content. The norm — as Kelsen puts it — is neither true nor false, but it is either valid or invalid. There is no parallel or analogue whatever between the truth of the tenet and the validity of the norm.³³

In K. Popper's view the dynamism of society is an interaction between logic-imbued theory and irrationalized practice.³⁴ Law is not really rationality, points out Gottfried Dietze,

²⁷ T. S. Kuhn: The Structure of Scientific Revolution. Chicago, 1970. p. 206.

²⁸ J. Giedymin: The Paradox of Meaning Variance. British Journal of Phil. Sci. 21. 1970.

²⁹ See M. Hesse: A Self-correcting Observation Language. In: Logic, Methodology and Philosophy of Science. Amsterdam, 1968., M. Hesse: The Structure of Scientific Inference. London, 1974.

³⁰ Compare for example, J. Lepin: Reference and Scientific Realism. Stud. Hist. Phil. Sci. 10., 1979. 4., R. Carnap: Meaning and Necessity. Chicago, 1956.

³¹ See R. Carnap: The Methodological Character of Theoretical Terms. In: Minnesota Studies, I. Minneapolis, 1956.

³² K. R. Popper: Truth, Rationality and the Growth of Knowledge. In: Conjectures and Refutations. London, 1963., K. R., Popper: Objective Knowledge. Oxford, 1972.

³³ H. Kelsen: Die Grundlage der Naturrechtslehre. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. No. 1—2. 1964. p. 2.

³⁴ K. Popper: Objective Knowledge: An Evolutionary Approach. Oxford, 1972.

law as men recognize or make it, be it unaffected or affected by desire, is thus not something merely rational. The saying, *error multiplex, veritas una*, could be complemented by the dictum, *lex multiplex, ratio una*. We know the law, but we are unable to discern the *ultima ratio*. This applies to all types of law, divine or natural, common or customary, written or codified.³⁵

3. The Technical Theory of Jurisprudence

For the sake of analogy, proceeding at first along a Kelsenian argumentation, we may state that the Technical Theory of Jurisprudence is the theory of the functioning of positive law. Thus, it is a general theory of law and not the demonstration or interpretation of some kind of specific legal order. By comparing all phenomena labeled with the name of law, it attempts to detect the nature of the actually prevailing law, to determine the regularities of its functioning, the essence of its technology, with especial regard for those lasting forms as well as changing contents that might appear as its manifestation in various times and in various peoples.

Here, too, the point of departure is strictly the realm of *positive law*. The technical theory of jurisprudence, then, establishes those basic principles by means of which the *functioning* of any legal order is perceivable. As a theory, its sole objective is merely the cognizance of its object. It answers the question, what is the actually functioning law, and not what it might be, or what it ought to be. This latter question obviously belongs to the province of social philosophy and practical policy; the technical theory of jurisprudence, by contrast, is a theoretical science with realistic-pragmatic grounds.

The technical theory of jurisprudence is not a "pure" theory of law by any means. All those elements that play a role in the functioning of positive law are not irrelevant for this theory. The regularity of the practical functioning of law is a technique, an applied practical solution. To ascertain and generalize the regularities of this technique constitutes the technical theory of jurisprudence.³⁶

Kelsen takes the view that positive law is a compulsory order the norms of which are made up of volitional acts of human beings — i.e., customs created by acts of legislative, judiciary and administrative bodies or human beings. And as the norms of positive law are made up of volitional acts of human beings, these norms can be altered arbitrarily: they differ from one another according to ages and peoples.³⁷

If this is true — and the human experience tends to make it plausible — then the primary features of law and especially those of the *functioning* of law overwhelmingly originate from human volition, and their explanation in many an area must ultimately be traced from this.

Will, direction, normalization: these are interlinking and entwining concepts. Seen from this angle, the law is a regular will generally acknowledged or the making regular of will.

That the will in *what form* is regular is posited by the pure theory of law.

Why and to what degree the will strives for regularities, is posited by the sociology of law.

³⁵ G. Dietze: The Limited Rationality of Law. In: Rational Decision. Nomos, VII. New York, 1964. p. 69.

³⁶ See A. Tamás: Vázlat a jogról mint sajátos társadalmi technikáról (Outlines of Law as a Specific Social Technique) Jogtudományi Közlöny, XXXVIII. 1983. No. 8., Gy. Antalffy—A. Tamás: The State and law-making. *ibid.*

³⁷ H. Kelsen: Positivism juridique et doctrine du droit naturel. In: Mélanges en l'honneur de Jean Dabin, 1963. p. 141.

How the will becomes regularity, is posited by the technical theory of jurisprudence. This latter does not delimit itself rigorously from any other theory: it is eclectic like reality. It holds the facts stronger than the speculative or abstract principles. As opposed to any theoretically constructed homogeneity, it prefers the real myriad of phenomena which still does allow for the prevailing practical composition to be generalized in theory.

According to this, the general methodological theses that can be related to the legal order as rule-standards are as follows:

— The law can be constructed as a specific social technique. In this respect the paramount theoretical interpretability of law is that it is a functioning social system of rule-standards. The configuration to be highlighted for inquiry in the first place is functioning. Any thesis of a legal character which fails to function in reality can only be interpreted as a law-related principle or legal ideology.

— The law as a system of norms is an induced form. In this capacity as a departure of normativity, it is perforce a hypothesis. This shows itself best in legislation as an operation of the technology triggering a process. At the creation of the legal norm, the validity and functioning of the norm is pure assumption.

— The general basis of the functioning of law is the credibility of its hypotheses, in a given case independently of the rightness, justness, unjustness etc. that may be associated with it, which are and will remain areas of interpretation.

— The actual functioning of law can be factually interpreted, irrespective of the fact that only data on legal conflict-situations are at our disposal. The law as a fact: this is practice. The law as a fact can be interpreted in time and space. The practice can be appropriately typified by the creation of the legal norm and the law case. A principal technological feature of the legal norm is that it can be multiplied to various kinds of law cases. A principal feature of the law cases is that they are unique and irreversible.

— The law as a norm — it is by necessity a defined form. It is indifferent from this regard that it is customary law or codified law.

— Modern law — or the law functioning in the modern political state — is defined first and foremost by the state-legislative power, thus it constitutes one single paradigm-system.

— Modern law as a system of rule-standards primarily defined by legislation is based on one single axiom-system.

— In the designation of the generally known or unknown parameters of law as well as in the choice of paradigm the governing bodies play a crucial role. It is in the manner of form and not that of content that the law delimits government. For the legislative power can alter the content of legal rules at any time and, hence, the change of law is linked up with the change of government in modern political states. This, however, involves that in the modern political state the legislative and executive power tend to come very close to each other. This modern law-creation, compared to any that prevailed before, is the most purposeful, the most goal-oriented legislation that functions according to goals and builds in compliance with those and, thus, a constructive one.

Legislation is closely related with the administration of justice or *application* of law, with its official and professional apparatus and its purposefulness, which would not infrequently step forward even as a corrector of legislation. The goal-rationality and self-consciousness will increase both in the field of law-creation and in that of law-application, yet the finite nature of these unfolds all the more conspicuously. With this then — although under entirely different conditions, in a diverse way in diverse *sequences* — the law as a technique repeats itself in its model-like fashion,

Yet the more complex the relationships of the people, the more complication is involved in *making this expediency prevail*. From the vantage of logic it might be excepted that the

law-creation and law-application of the modern political state is the most conscious, centralized and coherent. And this is correct in several respects. Still, having surveyed the argument, we may say, despite all notions, ideas, concepts and schemes in favor, that modern law is not entirely a centrally-designed order and regulation.

The law as an actually functioning system of rules does not originate exclusively from a central idea, it is much rather self-generating. It *generates from itself as a fact*. This fact is the act of law-creation and the law case as an act. The imprint of a temporally earlier legislative and executive will ever be left upon government and legal order, and will, among others, prescribe one of the finalities of the actions of government. This is a certain continuity in time and space, but it is not sure that it is a continuous rationality. And this applies also, to some degree, to earlier law cases. As opposed to this, the *interpretation* of modern law tends to argue with "rationalities". On closer inspection the majority of these appear as *evidence* or feeds on *axiom-like* bases.

The interpretation of *determinate* character is mostly worked out in the *professional* lawyers' sphere as the interpretation of law-creation and as that of court judging or law-application. *In terms of operation*, neither interprets directly principles or norms, but expounds rather *situations* of decision and judgments or rulings, that is, "rationalizes" by means of principles and norms. By means of *principles* like "rightness", "justness", "freedom", "equality before the law", "democratism", "fairness" etc. — as to the creation of legal norms — and by means of *norms* — in cases of law-application — which people *presuppose* to be right and just, which warrant equality before the law, freedom, democratism, which are fair and are equal to other similar principles: i.e. they are *lawful*. Significantly, these concepts, principles and norms not only hypothesize and symbolize reality in some manner, but the operations, the manipulation with them *somehow generate it as well*,³⁸ Or not, we may add.

It is not at all indifferent *how* they generate reality, or how they fail to generate it. Both the principles and the norms — although with different methods — are more or less always *defined*, and in this capacity they are given to the practicing experts of law-making and law-application. The making of the legal norm and the passing of the law-applier's ruling cannot be done exclusively from principles or from legal rules codified earlier. The concrete practical expediency *diverts* legislation from the legal principles and diverts jurisdiction from the legal rules. The task to be solved entails an unmasking of facts and a situation-analysis; there follows an interpretation *bound in time and space*. The content or material idea turns into a *technical* idea or principle.³⁹ In this the exactitude cannot be either verified or falsified, that is, it cannot be satisfactorily expressed in a positivistic way. The technical solution of the operation can be at least as purely logic as purely empiric. This latter — if *Popper* is right — is non-rational, i.e., is empiric: it is irrational.

The question remains that what can guarantee the functioning of the legislator's and the law-applier's decision if at the passing of judgment neither law-creation nor law-application has at its disposal an exact mode of evidence. Or put it differently, what is the *admissible margin of error* in these cases?

A realistic answer is that it is society's reciprocity at a given or concrete time-space dimension, or the credibility of the law-creator's and the law-applier's act. Credibility usually comes about not through the persuasive force of some kind of absolute and logically sound deduction. A ruling may meet a general social acceptance even on purely emotional grounds.

³⁸ See J. Parain-Vial: Note sur l'épistémologie des concepts juridiques. Archives de Philosophie du Droit. 1959. p. 132.

³⁹ Compare S. Ritterman: Méthode de la formation des notions dans la systematique du droit positif, notamment du droit civil. Archivum Juridicum Cracoviense, 1968. Vol. 1. pp. 116—118.

The basis of credibility may be varied, and may change in a variety of ways. This may be rationality, a correspondence with diverse principles and ideas, the manner of decision-making, confidence in the correctness or necessity of the procedure, belief, recognition of authority, feeling of intimidation, defencelessness, coercion, terror and so on. Credibility cannot be traced back always to the same cause, or the same type of group of causes.

In other words: the *functioning capacity* of the legal norm relies upon its *credibility* as a legal norm. Essentially, this is on the one hand the assumption that the legal norm contains a satisfactory, acceptable rule, and on the other that in case of a violation of the rule the law-applying bodies will indeed take measures against anyone who fails to observe the rule. The functioning capacity of the legal norm, therefore, lies in its usability as a *motivational technique* and the *coercive acts* of the official jurisdiction. The technology of functioning is thus a unity of persuasion and coercion, i.e., the combination of *two kinds* of technique.

This unity is not a theoretical question, but in full measure a *pragmatic* one, which can be resolved only in a concrete situation. The situation is unique and irreproducible. Only similar situations can arise, and not identical ones. Because behavior — be it action or non-action — can invariably be enacted *in time and space*, and thus it is *irreversible*. The concrete judging of a concrete behavior is bound by the time-space dimension: so this too is unique, unrepeatable and irreversible as a process. The law as a norm endeavors to break through this artificially, e.g., with its temporal force, nullity, rehabilitation, fiction, presumption and with other similar things. These are specific legal-technical resolutions. These may also be grasped as techniques which enable the flexible treatment of the admissible margin of error.

The functioning capacity of the judge's rule or the law-applier's decision essentially hinges on its *enforceability*. It may, of course, have a logical and emotional persuasive force or acceptability on rational grounds, yet its characteristic feature lies elsewhere. When a sentence of a judge has been passed, the subject of law is left without any real choice whatsoever. He has at best a chance that the decision cannot be executed for some reason. Usually, the number of inexecutable cases is an indicator not only of the disorders of jurisdiction but also those of law-marking.

The convincing interpretation — that is, one eliciting credibility — of the law-maker's and the law-applier's decision is not the same in these two fields. A sentence of the court can be satisfactorily accounted for by a legal norm, whereas in most cases a bill is not to be justified by referring to a judgment. These are not identical techniques. It is a moot point what is implied in a technical sense. The question is, then, what is the legislator's and the law-applier's *act* in general or in the abstract?

4. Law as a Command

For the pure theory of law the question is, what is the *legal norm*? According to one of its crucial answers to this question, the legal norm is a "*Sollen*". For the technical theory of law the question is, what is the *legal act*? One of its crucial answers to this question: the legal act is a *fact*.

The solution of the pure theory of law could involve that the legal norm is some sort of will. The solution of the technical theory of jurisprudence could involve that the legal act is some sort of will-manifestation. Although in dissimilar dimensions, the implication is the same. However, this conclusion might lead us to a misunderstanding of either approach.

The methodological basis in the pure theory of law is the consistent distinction of the "*is*" (*Sein*) and the "*ought*" (*Sollen*) propositions: without this — i.e., without the "*Sollen*" nature of the norm — law cannot be postulated "purely". The methodological basis in the technical theory of jurisprudence is a *disregard* of interpreting the legal norm as "*Sollen*"

or "Sein", for if either interpretation is made absolute, the *real legal operations* are bound to be unexplainable. In certain respects the pure theory of law determines the essence of law in normativity, while the technical theory of law its capability for functioning. Volition is a factor in both concepts, but not a key factor by any means.

The norm can be comprehended as a certain will, but the will is not necessarily a norm. Kelsen does not take it for granted that the will should have an exclusively "*Sollen*" character. Moreover, he does not preclude that the will may well have a "*Sein*" character in some relations; so he interpretes by this means the norm, and not the will. As far as its functioning is concerned, a "will" which, for instance, can be gathered from a legal rule is undoubtedly different from that which can be gathered from a court ruling of a concrete case, then from the act executing that ruling. Volition resides also in people's behavior, yet it should not be taken into account either as a norm-generating or as a norm-applying will; these are, so to speak, not of a command nature.

The originator of the "*command theory of law*" is *Jeremy Bentham*.⁴⁰ He held that all law could be analytically reduced to a "logic of the will", in which every human conduct could be seen either as commanded or prohibited, or not commanded or not prohibited, by the law. Where a human act was commanded or prohibited, it was the subject of a legal duty.

The most successful classic of the command theory of law is *John Austin*. Austin defines law as "rule", and "rule" as "command". He says, "Every law or rule (taken with the largest signification which can be given to the term properly) is a command. Or, rather, laws or rules, properly so called, are a species of commands."⁴¹

A command is the expression of the will of an individual directed to the conduct of another individual — Kelsen wrote.⁴² A command consists of two elements: a wish directed towards someone else's behavior, and its expression in one way or another. There is a command only so long as both the will and its expression are present. If someone issues a command to me, and before its execution I have adequate reason to assume that it is no longer his will, then neither is it any longer a command, even though the expression of his will should remain.⁴³

Austin says, now where it obliges *generally* to acts or forbearances of a *class*, a command is a law or rule. But where it obliges to a *specific* act or forbearance, or to acts or forbearances which it determines *specifically* or *individually*, a command is occasional or particular.⁴⁴

A so-called "binding" command — Kelsen argues — is said to persist even if the will, the psychic phenomenon, has lapsed. More accurately, however, that which persists is not really the command, but rather my obligation. Hence legal rules, which according to Austin constitute the law, are not actually commands. Legal rules exist, that is to say, they are valid and obligate individuals, even if the will by which they were created has long ceased to be. It may even be said to be doubtful whether some instances in which legal obligations exist as to certain behavior even represented the real will of anyone.⁴⁵

The critique of the "law as command" propounded by *Kelsen* continues here, remarkably enough, not with a scrutiny of those tenets of Austin's which are dubitable on norma-

⁴⁰ *J. Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Burns and Hart ed. Of Laws in General. 1970.

⁴¹ *J. Austin: The Province of Jurisprudence Determined*. p. 13.

⁴² *H. Kelsen: The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence*. p. 272.

⁴³ *H. Kelsen: ibid.* p. 272.

⁴⁴ *J. Austin: ibid.* p. 19.

⁴⁵ *H. Kelsen: ibid.* p. 272.

tivistic grounds (declarative laws, imperfect laws, repealing laws and maybe dispositive laws). Kelsen employs this time a realistic technical argumentation:

"The statute is enacted when a majority of the legislators have voted for a bill submitted to them. The content of the statute is not the "will" of the legislators who vote against the bill; their will is expressly contrary. Yet their expressions of will are just as essential to the existence of the statute as are the expressions of will of the members who voted for it. The statute is an enactment of the whole legislature, including the minority, but this obviously does not mean that its content is the will — in the psychological sense — of all the members of the legislature. ... And it is indubitable that in very many if not all senses, a large proportion of the members of a legislature who vote for a bill either do not know its content or know it very superficially. That a legislator raises his hand or says "Aye" when the vote is being taken does not mean that he has made the content of the bill the content of his own will, in the way in which a man who "commands" another to act in a certain way "wills" this conduct."⁴⁶

Conclusion of Kelsen is the following: If a particular law is called a command, or "will" of the legislator, or if law is called the "command" or "will" of the "state", this can be taken as only a figurative expression. Law might be termed a "depsychologized" command. But a comparison of the "ought" of the norm with a command is apt only to a very slight extent. The law enacted by the legislator is a "command" only if it is assumed that this command has binding force. A command which has binding force is, indeed, a norm. But without the concept of the norm, the law can be described only with the help of a fiction, and Austin's assertion that legal rules are "commands" is a superfluous and dangerous fiction of the "will" of the legislator or the state.⁴⁷

It is evident also to the technical interpretation of law that the legal norm *as rule* is a depsychologized will. But if we consider the *actually* proceeding enactment of the law, or the *actual* passing of the court ruling, or the people's behavior of legal relevance, it is plain that the psychological will is present in these as well. We do not claim it is the essence of the operations, but its presence cannot be contested.

Admittedly, without the concept of norm the law can be described only with the aid of fiction. The question remains, however, whether in the various theories of law — the pure theory of law included — the concept of law is not a fiction. Or, put differently: are the various theories of law all-inclusive or do they present only a certain range of interpretation of the concept of law? In pragmatic terms, law is a norm *which functions as law*. If we expose the *technique* of functioning from this, we might arrive at a kind of range of interpretation. This, however, precisely because it is a technique, may be composed of elements brought from elsewhere yet assembled purposefully.

According to its actual functioning, law can be interpreted as a general, *indirect technique of motivation* of a central (state) administration. The *motivational planes* of this — and the technology pertaining to each — are different.⁴⁸

A legal norm as law in force enacted by legislators in its functioning does not really concur with that applied by courts and other jurisdictional bodies as a legal rule. Moreover, it is different what people practically think to be a legal rule and the way they behave in compliance with that rule. And a rule is that which functions as one. Therefore, the concept of law changes actually according to the planes of legal motivation; though mostly similar, these concepts are still not identical.

⁴⁶ H. Kelsen: *ibid.* p. 273.

⁴⁷ H. Kelsen: *ibid.* p. 274.

⁴⁸ Gy. Antalffy—A. Tamás: *ibid.* pp. 28—32.

Law consists of rules binding on everyone in principle, irrespective of the fact that the content of these rules is represented by the various motivational planes in various ways. That some rule is universally binding is a *principle* only. That some rule functions in reality as though universally binding is a *fact*. Of all those affected by the rule, the rule is practically obligatory on those who *accept* it, or those who are forced *by coercion* to observe that rule. The principle's turning into fact is promoted by persuasion and coercion.

In the legal norm, the element of *coercion* is the sanction. Institutionalized and regular coercion is realized by the jurisdictional functioning of the courts and other law-applying organs. With this, however, the element of coercion in law has not been exhausted. Just as the technical planes or levels of legal motivation differ from each other, each with a practical concept of law of its own, in like manner each of these levels has a coercive technique.

On the basis of the mechanics of functioning the question cannot be simplified by saying that the legal norm is a command, or is not a command.

The legal norm can indeed be interpreted *for the legislator* as a command, but there is not much benefit in this. Usually, in the norm the legislator gives a command not to himself, but to others. Although the enacted legal rule is binding on the legislator — thus far it is a “command” for him too — but he can modify it any time, that is, he can “repeal the command”. The legislator — especially in the modern political state where the state executive has also legislative power⁴⁹ — decides himself in a technical sense whether to make a legislative or operative decision for the solution of a task. For in most cases an operative decision can be made in the form of a norm, and instead of norm-creation it is technically feasible to produce a sequence of operative decisions: the operative can be described as normative and the normative can be described as operative. The operative decision is by no means a command for the decision-maker — still it can be a precedent, a frame of reference even against the decision-maker as well.

The legal norm *for the court and the jurisdictional bodies in general* is a command inasmuch as they are obliged to apply the legal norms. The cases in which the courts and other law-applying organs take measures are typically those in which the “command” of the norm is addressed not to them but to their clients. The law-applier cannot alter the legal rule; he is not to repeal or modify the “command” of the legislator. In the course of his decision-making procedure, by contrast, he is free to interpret the legal norms with a relatively broad margin: thus the binding force of the norm is relative.

The legal norm *for the citizens and subjects of law* is a command inasmuch as they are, or can be, responsible for a certain behavior. If the subject of law does not deem this obligatory on himself, and he is not forced by the courts or the jurisdictional bodies to comply, then there is no real obligation. The citizen, or the subject of law is not to change the legal norm. If the legal norm is not observed, it cannot persist for long even with the coercive force of jurisdiction; this, however, applies not to an occasional case but to a massive number of phenomena, with the concomitant loss of both the legal norm's and the jurisdictional bodies' credibility. The legal norm is known to the subject on his own motivational plane and he judges it accordingly. The norm in this sense is not a command either, only a motivation heightened by coercion.

As opposed to this, *the court ruling and the jurisdictional decision is a legal command* for the one who is obligated by it. In this sense it is a command for others too: a judgment-at-law — apart from exceptional cases — is not to be altered by either the same or another court, either the legislator or the citizens. It is for one single case, and is valid definitively.

⁴⁹ Compare, for example, J. K. Conant: In the Shadow of Wilson and Brownlow: Executive Branch Reorganization in the States, 1965 to 1987. Public Administration Review, 1988. 5. pp. 896—897.

The court ruling and the jurisdictional decision is a real legal command, and not a norm, even if the *ratio dicendi* expounded apropos the concrete case may serve as an example for the interpretation of law.

Finally, the *generally accepted law* — ie., the tendency by which the legal norm as law in force enacted by legislators manifests itself in the behavior of subjects of law, the way people know and accept law — is not a command but a behavior pattern. The saying “behave as everyone does in similar situations” is more than a simple behavior-pattern. A behavior contrary to this motivation and behavior-pattern will lead to enforcing one’s rights before the authorities: to suing someone, to reporting someone, to taking an action against someone, to cooperating with the law-enforcing authorities, etc. There is stimulation, or even coercion in this motivational field, too, but this is no command.

By way of conclusion it must be indicated that the *violation of law* is not a *denial of command* in either the pure theory of law or the technical theory of law. Concerning the disobedience of the subject of law, Prof. John Rawls thinks that in a just society one has to accept even the unjust rules, provided they do not transcend a certain limit of justness.⁵⁰ The discussion of the problem lies in the sphere of the questions of freedom and righteousness, ie., *in dimensions far removed* from the validity of law or the functioning capacity of law. In Rawls’ view the denial of a command depends on the *justness* of the command.

The theoretical argumentation is imposing as well as engaging, yet not very convincing. On the one hand, it is not convincing that, in the case of an unjust regime, can the disobedience to law be interpreted as a denial of command? If the law is not a command, then the unjust law is not a command either. It is at best that a deliberate disregard for the execution of a judgment — at-law or a jurisdictional decision is a denial of legal command on the part of the obligant. On the other hand, Prof. Rawls arguments reveal that he performed an analysis of the problematics of command-denial from the perspective of philosophy — with no regard to any technological methods or their possible or impossible applicability. This latter aspect is somewhat beyond the scope of our discussion, we should still remark that the problem is not a purely philosophical-theoretical aspect at all, but much rather a realistic one. The Europe of our century is far too experienced as far as modern dictatorships are concerned, aware even of the fact that the fundamentals of a totalitarian system are by no means the legal considerations and, conversely, there are no absolute legal guarantees for precluding it. A dictatorship is not brought about by law, nor is toppled by it, although it does have a role in both. Without expounding the argument: law is not a command in this sense either.

⁵⁰ J. Rawls: A Theory of Justice. Oxford, 1972. p. 351.

A magyar agrár szövetkezés eszméje és szabályozása 1948 előtt, különös tekintettel a társadalmi szervezeti jellegre*

1. Magyarországon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kialakulását és általános térhódítását (a Tanácsköztársaság idejét kivéve) csak 1948-tól számítjuk. Joggal feltehető tehát a kérdés: szükséges-e az 1948 előtti szövetkezés — amely elsősorban a hitel és a kereskedelem szférájában jött létre — kérdéseit és jogi szabályozását is vizsgáljunk e tanulmány keretei között? Szerintünk az igenlő válasz egyértelmű. Ha egy „újszülött” jegyeit, ismérveit, jellegét akarjuk meghatározni és fejlődésében nyomonkövetni, akkor elengedhetetlen a „szülőpárok” vizsgálata. Márpedig — véleményünk szerint — a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek is két „szülőpárja” van: az egyik, az 1948 előtti Magyarországon kialakult szövetkezeti mozgalom (szövetkezeti tan, jogi szabályozás és gyakorlati megvalósulás), a másik pedig a már létező szocialista (?) mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom (szovjet kolhoztan, jogi szabályozás és gyakorlati megvalósulás).¹

Hazánkban a szövetkezeti eszme és annak megvalósulása az 1800-as évek végén és a századfordulóban élte embrionális korát. Az 1875-ös törvény alapján 1894-ben mindössze 755 *hitelszövetkezet* működött, de ezek száma 1902-re már 2085-re emelkedett.² Az 1898. évi XXIII. tc. alapján bontakozott ki a *fogyasztási szövetkezeti mozgalom*, és 1905-re az összes szövetkezeten belüli arányuk már 25—30%. Ezek a számok arra utalnak, hogy nálunk a szövetkezeti mozgalomra egyaránt hatással voltak az angol altruista fogyasztási szövetkezetek és a Németországban elsősorban merkantilista alapon kialakult, lényeges számbeli többségben lévő hitelszövetkezetek.

Az is *magyar sajátosságnak tekintendő*, hogy amíg a nyugati kapitalista országokban — elsősorban Angliában és Németországban — a szövetkezetek általában a nagy városokban jöttek létre, addig nálunk *kis falvakban és községekben*. (A budapesti uzsoraszövetkezetek, mint vadhajtasok, kivételek.)

A századfordulóra tömegesen létrejött szövetkezeteket az akkori hatályos jog a kereskedelmi társaságok körébe sorolta. A kereskedelmi törvény azonban *expressis verbis* nem nevezte ezeket kereskedelmi társaságoknak. A szövetkezet alatt „csak” olyan társaságot értett, amely tagjainak keresetét, gazdálkodását, vagy hitelét akarja előmozdítani. (223. szakasz.)

A kereskedelmi törvénynek a szövetkezetekre való kiterjesztése a magyar szövetkezeti jogalkotást lényegében 1875-től 1947-ig béklyóba kötötte. Ezen időszak alatt több mint 30 törvénycikk és több mint 50 miniszteriális rendelet vonatkozott a szövetkezetekre, de egy egységes szövetkezeti törvény nem született meg. A szövetkezet lényegére, jellegére vonatkozóan így nem alakulhatott ki jogszabályi meghatározás. Annál érdekesebbek és

* E cikk átdolgozott része egy nagyobb — még meg nem jelent — tanulmánynak.

¹ Ez utóbbiak elemzése a jelzett tanulmányban található.

² Timkó Zoltán: A szövetkezeti uzsora. (Magyar Jogászegyleti Értekezések Bp. 1911. III. köt. 22. füzet 129. p.)

változatosabbak viszont azok a tervezetek és a vitájuk kapcsán kialakult jogász nézetek, amelyek ebben a fontos kérdésben nyilvánosságra kerültek.³

Az 1904-es törvénytervezetben, és a tervezet vitájában kristályosodott ki az a megállapítás, mely szerint a szövetkezet „Nem tisztán *humanitárius társulás*, mert hiszen tagjai a saját anyagi boldogulásuk előmozdítását akarják a szövetkezetben való belépéssel elérni, de nem is szorosan vett *kereskedelmi társaság*, amelynek csak egy célja lehet, a minél nagyobb osztalék vagy nyereség.”⁴

Már ebben az időben sem vonta senki kétségbe a szövetkezetek *altruisztikus jellegét*, sőt éppen a tervezet előadója, Navratil Ákos hangsúlyozta vitázárójában: az az álláspont, amely a szövetkezeteket a kereskedelmi társaságok színvonalára *süllyeszti le*, ellentmond a szövetkezeti eszmének.⁵

A *szövetkezeti forma lényegét* (fogalmát) nem sikerült egyértelműen, általánosan elfogadottan meghatározni. Ezért a kísérletek arra irányultak, hogy elhatárolják a szövetkezetet egyrészt a kereskedelmi társaságoktól (részvénytársaságoktól), másrészt az egyesületektől (egyletektől). A kereskedelmi társaságoktól való elhatárolásra figyelemre méltónak tartjuk azt az álláspontot, amely a disztributív szövetkezetekben a szövetkezet specifikumát abban látta, hogy a szövetkezet nem a saját (mint jogi személy) részére gyűjtött vagyoni nyereség felosztásával biztosítja a tagok előnyét, hanem a szövetkezet üzemében való részvétele révén juttatott anyagi előnyökkel. A produktív (termelő) szövetkezeteknél ez az előny kiegészül a szövetkezeti tagok produktumainak értékesítésével, és az ebből származó előnyökkel. Ez a specifikum képezheti a szövetkezet materiális célját. E lényegét további eltérések színezhetik. Pl.: a szövetkezet tagjainak a száma és a tagoknak az üzemhez való anyagi hozzájárulása bizonytalan, és változók (eltérők) a szövetkezet üzemében résztvevőknek a felelősségi viszonyai is.⁶

Ha ezek a specifikumok vitathatók is, abban a kérdésben mindenképpen elfogadhatók, hogy a szövetkezetek *materiális céljukban* már kialakulásuk pillanatában is *különböztek* a magántársaságoktól, mai szóhasználattal: a *magánvállalatoktól*. Már az első kodifikációs kísérleteknél komoly gondot okozott a szövetkezet elhatárolása az *egyesületektől* (egyletektől).

Az egyesületekkel való rokonságot az a tény adta, hogy a szövetkezet nemcsak tőke-, hanem személyegyesülés is, és *altruista jellege* lehetővé teszi (tette) olyan célok kitűzését és megvalósítását is, amelyeket a tagok munkaerejével vagy a rendelkezésére álló (kényszerítő) munkaerővel nem tudott elérni.

Ebben az időben már több száz olyan szövetkezet működött az országban, amelyek cégükben is kifejezésre juttatták olyan célok követését, amelyek korábban az egyletek feladata volt. Könyvtárakat létesítettek, lapokat adtak ki, és évi nyereségük egy részét *kulturális és politikai célokra* fordították.

A törvénytervezet készítői az egyesületektől való elhatárolást egyrészt a materiális célban látták, és jogi biztosítékok beiktatásával próbálták a társadalmi-mozgalmi jellegét korlátozni. Így a szövetkezet cégében csak olyan célok lettek volna felvehetők, amelyek nem tartoztak kifejezetten az egyletek feladatai közé. A cégbejegyzést és ellenőrzést nem az egyesületekre vonatkozó hatósági eljárásra utalták, hanem a cégbíráóságok és központok felügyelete alá.

³ Különösen kiemelkedik ezek közül az 1904-es (kormány által készített) törvénytervezet, és Kuncz Ödön 1926-ban majd 1934-ben készült tervezete.

⁴ L. bővebben: A szövetkezetekről szóló törvénytervezet. (Magyar Jogászegyleti Értekezések Bp. 1905. XXXI. köt. 4. füzet).

⁵ Uo. 117. p.

⁶ U. o. 65–68. p.

Témánk szempontjából kiemelendőnek tartjuk, hogy a szövetkezetek fejlődésének ellenzői éppen a szövetkezetek *társadalmi-mozgalmi* (politikai) jellegében látták a legfőbb veszélyt. A tervezet vitájában elhangzott olyan követelés, „hogy már a bejegyzés feltételei közé főlévessék az is, hogy az alapszabályok olyan határozmányokat tartalmazzanak, amelyek arra vallanak, hogy a szövetkezet működését a gazdaságiakon kívül egyéb célokra is kiterjeszteni szándékozik.”

Ebből az alapállásból utasították el azokat a törekvéseket is, hogy a törvénytervezet szabályozza az ipari és mezőgazdasági munkások szövetkezeteit is, vagy legalábbis tegyen említést róluk.⁷

Összegezésül tehát megállapíthatjuk, hogy már a szövetkezetek kialakulásának idején tény volt azok társadalmi-mozgalmi jellege, amely jogi szinten az egyesületekhez való rokonságában jutott kifejezésre, továbbá hogy a kodifikációs előmunkálatok során — az akkori uralkodó osztály érdekeinek megfelelően — éppen ebben látták a veszélyt, és ezért a joggal is igyekeztek elnyomni e jellegének kibontakozását.

2. Az I. világháború utáni időszakban a legtöbb nyugat-európai kapitalista államban nagy lendületet vett a szövetkezetek fejlődése, és ezen belül az agrárszövetkezetek kialakulása. Ezzel szemben Magyarországon a hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek szaporodása és megerősödése mellett „csak” az értékesítő szövetkezetek kialakulása és elterjedése volt a jellemző.

Erdei Ferenc ennek okait a következő magyar sajátosságokban látta:

— A hazai agrárszövetkezetek óriási többségükben a központi szervezés nyomán keletkeztek, tehát előbb hozták létre a szövetkezeti központokat, majd ezeken belül a helyi tagszövetkezeteket, így ezek gazdaságpolitikai szervezetekké, állami gazdaságpolitikai kényszeralakulatokká váltak.

— A helyi szövetkezetekkel, vagy az ezekre alulról felfelé épülő központokkal szemben, erősen tért hódítottak az országos központi szövetkezetek. (Pl.: hagyma-, komló-, len-, paprika-, szőlő-, bor-, és állatértékesítő szövetkezetek.) Ezekben a szövetkezetekben a tagok öntevékenysége csak igen kis mértékben bontakozhatott ki.

— A döntő szerepet játszó állami támogatáson (közvetlen állami alapításon) keresztül erősen érvényesült a tőkés-földbirtokos osztályállam befolyása. A szövetkezeti mozgalom mögött nem a dolgozó parasztság haladó társadalmi szervezetei állottak, nem az ő érdekvédelmi törekvéseiknek lett a mozgalma, hanem a nagybirtokosoké és a nagybirtokos szervezeteké (OMGE, Faluszövetség). A vezetésben erős befolyásra tett szert az egyház és így negatív politikai irányba vitte a mozgalmat.⁸

Míndezekhez hozzátehetjük, hogy a szegény parasztság körében kialakult agrárszocialista mozgalom — az adott földviszonyok között objektív okok miatt — sem elsősorban a produktív agrárszövetkezetek kialakítását célozta, hanem az elmaradt földreformért harcolt. Véleményünk szerint e tényezők adnak magyarázatot arra, hogy Magyarországon a szövetkezeti viszonyok önálló jogi szabályozása, kodifikálása lényegében 1947-ig elmaradt. A szabályozatlan, bonyolult és zavaros viszonyok kedvező terepet biztosítottak mind az állam, mind az érdekelt uralkodó körök számára, hogy a szövetkezeti formában potenciálisan meglévő lehetőségeket a haladó erőkkkel szemben kihasználhassák.

Önálló szövetkezeti törvényhozás hiányában — a két világháború közötti szövetkezeti jogviszonyok lényegét keresendő — csak a Kuncz Ödön által készített két törvénytervezetre (1926 és 1934), és elsősorban az ő munkáira támaszkodhatunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy témánk szempontjából sem a tervezetek, sem a szerző szövetkezeti fogalommeg-

⁷ Uo. 36. p. és 18. p.

⁸ L. bővebben: *Erdei Ferenc: Mezőgazdaság és szövetkezet.* (Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó Bp. 1977. 221—232. p.)

határozása nem nyújthat kellő támpontot annak ellenére, hogy Kunc Ödön jogi munkássága valóban elismert. Ennek két oka van:

— Ebben az időszakban Magyarországon a szövetkezetek nem a modern kapitalizmus körülményei közötti objektív lehetőségek optimális kihasználásával alakultak és fejlődtek, tehát a létező magyar szövetkezetek elemzéséből nem következtethetünk a kapitalista szövetkezetek társadalmi-mozgalmi funkcióira, céljaira.

— A törvénytervezetek is a hazai viszonyokat tükrözik, így a szövetkezetek jogi fogalma sem általánosítható. Sőt, véleményünk szerint a kor politikai viszonyainak hatására a Kuncz-féle meghatározás visszalépést jelent az 1904-es tervezet vitájában kialakult fogalomhoz képest.

*Kuncz szerint a szövetkezet sem nem egyesület, sem pedig gazdasági szakegyesület, hanem kereskedelmi társaság, és mint ilyen, a magánjogi társaság talajából nőtt ki. Ezzel szemben megismételjük Navrátil Ákos álláspontját, miszerint az az álláspont, amely a szövetkezeteket a kereskedelmi társaságok színvonalára süllyeszti le, ellentmond a szövetkezeti eszmének.*⁹ Másrészt Kuncz szerint a szövetkezeten belül a bonafides és a bajtársi szellem a tagokat kötelezi arra, hogy „egymás érdekeit kölcsönösen respektálják”, tehát a szövetkezeteknek nincs egy kifelé irányuló (más kereskedelmi társaságokkal szembeni) érdekvédelmi-érdekképviseleti, vagy éppenséggel szociális-kulturális funkciója.

Közvetlenül 1945 előtt még egy utolsó kísérletet tett Szundy Károly — éppen a belátathatlan jövőre való tekintettel — az „önálló magyar szövetkezeti törvény” megvalósítására egy tervezet kidolgozásával. A szerző szerint a „kollektivizmusra való törekvésektől eltekintve is, be kell állítani a nemzetéletbiztosítás eszközei közé a szövetkezeti ügy intézményes rendezését.” Tervezetében ő is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szövetkezet nem más, mint „társaság, amelyben a tagok vagy a közös ügyvitelben való munkával, vagy igénybevételekkel vesznek részt saját gazdasági és valamennyiük közös érdekeinek elősegítése érdekében”. (Kiemelés tőlem — T. L.)¹⁰

Annak ellenére, hogy a történelmi időszakban (1944) naivitásnak tűnhet a tervezet megvalósítása, az alkotó gondolatai közül kiemelendőnek tartjuk a Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, mint érdekképviseleti szerv és a Magyar Szövetkezeti Bank mint központi pénzügyi szerv létrehozásának javaslatát.¹¹

Összegzésül azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két világháború között, a modern állammonopolista kapitalizmus körülményei között a magyarországi szövetkezetek társadalmi-mozgalmi funkciója nem tudott kibontakozni, amelynek oka a társadalmi-gazdasági, politikai viszonyokon kívül (illetve arra épülve), a kereskedelmi társulásokra vonatkozó joganyag erőszakolt és béklyóként működő átvételében is keresendő.

3. 1945 után érthető módon felélénkült és meggyorsult a szövetkezeti elmélet és az átfogó, önálló szabályozásra való törekvés. Ennek eredményeképpen született meg az *első önálló szövetkezeti törvény* (1947: XI. tc.) és *szövetkezeti novella* (1948: XXXI. tc.).

Nem tartjuk feladatunknak e nagy jelentőségű jogalkotás részletesebb elemzését, csak azokra a novumokra térünk ki, amelyek a témánkhoz szorosan kapcsolódnak. Ismeretes ugyanis, hogy ez a törvény a gyakorlatban — éppen a következő években bekövetkezett szövetkezeti politika változásai miatt — valójában nem hatályosult, de elméleti igénytel bíró meghatározásai — véleményünk szerint legalábbis — ma is időtállóak. A novumokat a következőkben összegezhetjük;

⁹ Vö. Kuncz Ödön: Törvénytervezet a szövetkezetekről Bp. 1934. és a 4. sz. alatti jegyzetet.

¹⁰ Szundy Károly: A magyar szövetkezeti törvény tervezete. (Saját kiadás Bp. 1944. Előszó, ill. 5. p.)

¹¹ I. m.: IX—XI. fejezet 56—69. p.

a) Már a törvény praeambulum kimondja: „A szövetkezetekről szóló törvény megalkotásával az a cél lebegett a Magyar Köztársaság törvényhozóinak szeme előtt, hogy a magyar nép nagy többségét alkotó dolgozók: a parasztok, munkások és haladó értelmiségiek összefogásával, a kisgazdasági egyedek részére biztosítsák a nagyobb szervezettség gazdasági és társadalmi előnyeit.” (Kiemelés tőlem — T. L.) Az előszó tehát egyértelműen megfogalmazta: a szövetkezetek a parasztok, munkások és haladó értelmiségiek nagyobb szervezettségének eszköze, és (ahogy a törvény szakaszaiból kiderül) ez a szervezettség független a tagok „politikai párthoz, felekezethez vagy nemzetiséghez való tartozásától”. [Tc. 23. § (2) bek.] Ez a szervezettség pedig kettős célt szolgál: a gazdasági és társadalmi előnyök kihasználását.

b) A törvény az első két paragrafusában adta meg a szövetkezet fogalmát és célját. E szerint a szövetkezet előre meg nem határozott számú kis gazdasági egyedek társasága, amely előmozdítja tagjai egyéni és közös gazdasági érdekét, valamint társadalmi felemelkedését, a kölcsönösség elve alapján. Mindig gazdasági célból alakul, de gondoskodni kell arról is, hogy tagjai közösségi szellemben nevelődjenek, megfelelő szaktudást, a szövetkezeti önkormányzati ügyekben és üzletvitelben való jártasságot szerezhessenek, tehát hogy társadalmi rendeltetését is betöltsse.

Annak ellenére, hogy a törvény a szövetkezetet társaságnak nevezte, és subsidiarius jelleggel a kereskedelmi társaságokra vonatkozó jogszabályokra utalt, nem tekintette azokat kereskedelmi társaságoknak. Az eddigieken túl ezt bizonyítja az átalakulásra vonatkozó rendelkezés is. A feloszlátott szövetkezet — felszámolás nélkül — átalakulhatott részvénytársassággá vagy korlátolt felelősségű társassággá. [100. § (1) bek.]

A két világháború alatt kialakult szemlélettel így gyökeresen szakított a törvény, és megadta a lehetőséget minden szövetkezet számára, hogy a törvényekbe nem ütköző gazdasági és társadalmi céljaikat cégükbe felvegyék, tagjaik személyegyesülését is megvalósítsák. Ezt a tényt a kodifikáció elévülhetetlen érdemének kell tekintenünk.

c) Fontos intézkedése volt törvénynek (és a novellának) az is, hogy a legkülönbözőbb szövetkezeti központokat és a központkényszer megszüntette, helyükre a két ágazati központot (MOSZK és OKISZ) állította központkényszer nélkül. Elrendelte az Országos Központi Hitelintézet (OSZH), valamint a szövetkezetek egyetlen érdekképviseleti szervének, a Magyar Szövetkezeti Kamarának a felállítását, amelynek az ország minden szövetkezete a törvény erejénél fogva tagja lett, és kötelesek voltak tagdíjat fizetni.¹²

Végezetül — és egyben e kornak lezárásaként is — legyen szabad idéznünk a Szövetkezeti kate-ban megfogalmazott, általánosnak mondható szövetkezet-elméleti gondolatot, amely igen jellemző erre az időszakra:

„Van azonban a szövetkezetnek a gazdasági feladaton és célon felül erkölcsi, magasabbrendű célja és hivatása is és ez pedig az, hogy a tagok közösségi érzését, az együvé tartozás, az egymáson segíteni akarás szellemét növelje, továbbá, hogy tagjait oktassa, vezesse, nékik közgazdasági és társadalomtudományi tájékozottságot adjon. Sohase feledkezzünk meg a szövetkezeteknek ezekről az erkölcsi feladatairól! Csak az a szövetkezet tarthat számot arra, hogy valódi, tiszta szövetkezetnek tekintsék, amely a gazdasági cél mellett, az erkölcsi cél elérését is szolgálni igyekszik.”¹³

Ezt az eszmét nevezik ma egyes kutatók — a ma létező szövetkezetekre és „valóságra” hivatkozással — a szövetkezeti teoretikusok és szövetkezeti jogászok „szövetkezeti nosztalgájának, idealizmusának”!

¹² Kivételként országos érdekképviseleti szervként megmaradt a Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetsége (TETEOSZ) (Szt. 133. és 155. §, valamint a Nov. 16. §)

¹³ Kolta János: Szövetkezeti kate. (Bp. 1947. Szeged városi nyomda és Könyvkiadó RT. 6. p.)

Hogy igazuk van-e vagy sem, ezt csak az 1947-től napjainkig kialakult magyar szövetkezeti mozgalom elemzése alapján adhatjuk meg, amely már meghaladja e tanulmány kereteit. Hogy az olvasót a szerző mégse hagyja álláspontjának rögzítése nélkül, további kutatásai alapján egyértelműen vallja a szövetkezetek kettős természetét: *gazdasági és egyben társadalmi szervezeti jellegét* elvitatni aligha lehet. E kettős jellegnek (természetnek) elválasztása bármely történelmi korszakban a *szövetkezés halálát* jelenti. A szerző reméli, hogy Magyarországon erre a „temetésre” sohasem kerül sor!

LAJOS TÓTH

DIE THEORIE UND DIE GESETZLICHEN REGELUNG
DER UNGARISCHEN WIRTSCHAFTSVEREINIGUNG VOR 1948,
IN BESONDEREM HINSICHT DERER GESELLSCHAFTLICHEN
ORGANIZATIONISCHEN CHARACTER

(Zusammenfassung)

Diese Arbeit beschäftigt sich mit der Theorie und mit der gesetzlichen Regelung der ungarischen Wirtschaftsvereinigung vor 1948, in besonderem Hinsicht derer gesellschaftlichen organisatorischen Charakter.

1. In Ungarn wurde sich die Konsumgenossenschaftsbewegung anhand vom Gesetzartikel XXIII vom Jahre 1898 entwickelt. Auf die ungarische Genossenschaftsbewegung übten so die englischen altruistischen Konsumgenossenschaften als auch die in Deutschland vor allem auf merkantilistischem Grund zustande gekommenen, in wesentlicher zahlenmäßigen Überlegenheit existierten Kreditgenossenschaften eine Wirkung aus. Es kann als *ungarische Eigentümlichkeit* betrachtet werden, daß soweit die Genossenschaften in den westlichen kapitalistischen Ländern — vor allem in England und Deutschland — hauptsächlich in großen Städten entstanden wurden, in Ungarn wurden sie in kleinen Dörfern und Gemeinden erschienen.

Die bis auf das Jahrhundertweise massenweise entstandenen Genossenschaften waren vom damals geltenden Recht zu den Handelsgenossenschaften gerechnet. Vom Handelsgesetzbuch waren sie aber nicht expressis verbis Handelsgenossenschaften benannt. Genossenschaften waren 'nur' jene Gesellschaften, die einfach das Einkommen, die Wirtschaft oder den Kredit ihrer Mitglieder begünstigen wollten. Die ungarische Genossenschaftsrechtsetzung war zwischen 1875 und 1947 durch die Erweiterung des Handelsgesetzbuchs verhindert.

Es wurde 1904 im Gesetzentwurf über die Genossenschaften und durch die Debatte des Entwurfs die Vereinbarung kristallisiert, daß eine Genossenschaft *keine humanitaristische Assoziation* heißt, weil derer Mitglieder mit dem Eintritt ihre eigene materielle Ziele erfüllen wollen. Sie ist aber auch *keine Handelsvereinigung* im engeren Sinne, die das einige Ziel des möglichst großer Quote oder großes Gewinn hätte.

Die Theorie konnte dass *Wesen der Genossenschaftsform* nicht eindeutig, auf einer allgemein akzeptierten Weise bestimmen. So richten sich die Versuchen auf die Abgrenzung der Genossenschaften, einerseits von den Handelsgesellschaften, anderseits von den Vereinen.

Es hieß schon im Falle der ersten Kodifikationsversuchen ein großes Problem, die Genossenschaften von den Vereinen abzugrenzen. Die Ähnlichkeit der beiden Formen stammte aus der Tatsache, daß die Genossenschaft nicht nur Kapital-, sondern auch Personenvereinigung, und ihr altruistischen Charakter Zielsetzungen und Zielerfüllungen ermöglicht, die ihre Mitglieder vorher mit Hilfe eigenen oder der zur Verfügung stehenden Arbeitskräfte nicht erreichen konnten. Zu jener Zeit gab es in Ungarn mehrere hunderte von Genossen-

schaften, die auch in der Firma Ziele setzten, die früher zu den Aufgaben der Vereinen gehörten. Sie gründeten zum Beispiel Bibliotheken, gaben Zeitschriften heraus und wendeten einen Teil ihres Gewinns für *kulturelle und politische Ziele*.

Vom Standpunkt unseres Themas aus ist sehr wichtig, daß die Gegner der Förderung der Genossenschaften die größte Gefahr gerade in deren gesellschaftlich-politischen Charakter sahen und deshalb versuchten sie auch mit Hilfe der Rechtsetzung die Entwicklung dieses Charakters zu unterdrücken.

2. Im Zeitraum nach dem II. Weltkrieg neben der Zunahme und Verstärkung der Kredit- und Konsumgenossenschaften sind 'nur' noch Handelsgenossenschaften zustande gekommen. Der Grund dafür wird hier anhand der Monographie 'Wirtschaft und Genossenschaft' von Ferenc Erdei erforscht. (Siehe Notizen.)

Über die Zwischenkriegszeit aus Mangel an selbständiger Gesetzsetzung über Genossenschaften können nur die vom Rechtskundigen Ödön Kuncz fertiggestellten zwei Gesetzentwürfe (von den Jahren 1926 und 1934) und seine weitere Arbeiten behilflich sein. Es muß aber bemerkt werden, daß vom Standpunkt unseres Themas aus weder diese Gesetzentwürfe noch seine Definitionen über Genossenschaften Beistand leisten, obwohl seine juristische Tätigkeit anerkannt ist.

Direkt vor 1945 wurde vom *Károly Szundy* noch einen letzten Versuch in der Form eines Entwurfs angestellt, um ein selbständiges ungarisches Genossenschaftsgesetz zu schaffen. (Es war damals sehr dringend, gerade die unsichere Zukunft anblickend.) Seinem Entwurf nach ist Genossenschaft nicht anders als eine Gesellschaft 'in der die Mitglieder entweder durch die Mitarbeit in der gemeinsamen Geschäftsprüfung oder durch Erfassungen teilnehmen, um die *Beförderung des eigenen und des gemeinsamen Interesses*.'

Als Zusammenfassung kann die Folgerung gezogen werden, daß in der Zwischenkriegszeit die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Funktion der ungarischen Genossenschaften sich nicht entwickeln konnte, und der Grund dafür war neben den gesellschaftlich-wirtschaftlichen und politischen Verhältnisse auch die forcierte Übernahme des sich auf die Handelsvereine beziehenden Rechtsmaterials.

3. Nach 1945 auf deutlicher Weise wurde die Genossenschaftstheorie und der Versuch nach einer allgemeinen und selbständigen Regelung verschnellt und lebhafter geworden. Die Ergebnisse waren das erste selbständige Genossenschaftsgesetz (G. A. XI vom Jahre 1947) und die Genossenschaftsgesetznovelle (G. A. XXXI vom Jahre 1948). Obwohl diese Gesetze — wegen der Veränderungen der Genossenschaftspolitik in den nächsten Jahren nicht in Gültigkeit befindlich wurden, ihre anspruchsvolle theoretische Definitionen sind immer noch heute bleibend.

Ungeachtet der Benennung der Genossenschaft als Gesellschaft und des Hinweises auf die sich auf Handelsvereine beziehende Rechtsnormen, wurden die Genossenschaften nicht als Handelsvereine genommen. So brechte das Gesetz mit der in der Zwischenkriegszeit existierten Anschauung und gab für jede Genossenschaft die Möglichkeit, die legale wirtschaftliche und gesellschaftliche Ziele in die Firma aufzunehmen und die *Personeneinigung der Mitglieder zu verwirklichen*. Diese Tatsache muß als ein unverjährbares Verdienst der Kodifikation betrachtet werden.

Zum Schluß — und in einem als Abschluß des Zeitraums — wird der im von *János Kolta* ausgearbeiteten 'Kathechismus der Genossenschaft' formulierter, allgemeingültiger Gedanke zitiert, der meiner Meinung nach die Doppelfunktion (wirtschaftliche und gesellschaftliche Funktion) der Genossenschaften am besten ausdrückt. Diese Theorie wird heutzutage von einigen ungarischen Forschern — unter Bezug auf die heute existierenden Genossenschaften und auf die heutige 'Wirklichkeit' — als 'Genossenschaftsnostalgie' oder 'Idealismus' der Genossenschaftstheoretiker und Genossenschaftsjuristen genannt.

Dementgegen nehme ich Stellung (auch im Hinsicht der späteren Forschungen) neben dem Doppelwesen der Genossenschaften, neben ihrem gleichzeitig wirtschaftlichem und gesellschaftlichem Charakter. Die Separierung dieses Doppelwesens wird zu jeder Zeit das Tod der Vereinigung heißen. Ich hoffe, daß es in Ungarn nie dazu kommt!

The Effect of the African way of production Upon the Connection Between State and Society

With some delay, the recognition in modern literature on state law is becoming more and more definite as to interpret the development of statehood of countries freshly liberated from colonialism together with problems of the Asian way of production. This delay can hardly be interpreted since debates about the Asian way of production growing into a more generalized discussion of general theory of formation had already been going on much earlier. The consequences were attempted to be built in scientific results by writers on state law only in the eighties in spite of the fact that these offer a re-interpretation of some basic problems of state law in several aspects. The process of formation of a statehood, the analysis of the relation between state and society can be enriched with new attitudes, the basic categories of the system of states can be changed in the light of the Asian way of production. Up to this time Hungarian state law in general neglected the study of statehood of developing countries both as an attempt to adapt the theoretical considerations coming from this and on the level of a concrete analysis as well.

It is rather difficult to insert relatively new problematics stepping over the previously mentioned approach into the thematics of a state theory, with a normativist view as a basis, which mainly prefers structural relation of the state. For a long time the theory of state dominated in the vulgar materialistic view of history regarding social formations as there are slave holder, feudal and bourgeois class societies. Consequently the state of the Asian way of production has not undergone any analysis, the speculative category of Chinese feudalism being applied instead.

We can state in general that the whole system of principles in the theory of state is characterized by a special "Europecenteredness" — however, on this basis no processes going on in other geographical regions can be exactly interpreted. Thus inserting this problem into the theory of state is a marked change of views, an enrichment of topics furthermore it means a more marked and rapid application of the results of philosophical, economic and sociological resarches. The first steps on this way have already been taken in the special literature on the theory of state in Hungary.¹

Carrying on these statements one has to attempt to answer some freshly arising questions. Namely, which of the developing countries are influenced by the correlation of the theory of state and the Asian way of production, furthermore, when this is not wholly applicable to interpret the problem of statehood, where are we to start from? In our contribution we are trying to emphasize the consequences in the theory of state, but naturally the catego-

¹ On the deductions of Asian way of production in theory of state: *Varga Sadján* László—*Visegrády Antal*: Az állam keletkezésének kérdései az ázsiai termelési mód kapcsán. Állam és Igazgatás. 1978. 3. sz., *Samu Mihály*: Bevezetés az állam- és jogtudományba. Tankönyvkiadó. Bp. 1982. 212. p.; *Antalffy-Samu-Szotóczky*: Állam- és jogelmélet. I. K. Tankönyvkiadó. Bp. 1987. 416. p., *Visegrády Antal*: Az ázsiai termelési mód államelméleti összefüggései. Valóság. 1987. 2- sz.

ries, deductions having been shaped in detail in other branches of social sciences are being taken as a principal basis.

Already in the sixties when debates in connection with the Asian way of production flamed up in marxist theory it was recognized that the scheme of development in primitive community, slavery and feudalism can hardly be applied e.g. for Africa.² There is a chance to describe the development of society in Africa by adapting the Asian way of production to Africa. However, analyses stressed that the historical way of development of African societies, besides main characteristics of the Asian one, shows some specificity, so the Asian societies described by Marx represent one, the African another variety of the same way of production. Some views have also appeared (Sair and others) that any society must go through three consequent stages of development; it gets to the period of realization of communism via primitive communism, then taxing and capitalist ways of production. Thus the taxing way of production has grown into a general category. This social formation is regarded by Amin as a basic way of production, which can be characterized by phenomena like a marked development of the forces of production, an agricultural production ensuring rich surplus of products, a more developed distribution of work, a social division formed on an economic basis, and a well-developed state growing out of the villages.³ Therefore the taxing way of production is a much wider category than the African or Asian way of production, moreover, in this respect Amin ascribed only a minor role to the slave holder way of production and regarded the feudal one only as a variation. This category has not been widely accepted since the particular characteristics could not appear as a whole in all the regions and formations.

After a long period of discussion the conception of the African way of production appeared in Hungarian and international special literature.⁴ It seems logical to suppose that differences existing in the model of this way of production serve as a basis for differences in the formation and development of state and among others these interdependences make for us possible to deduce on the characteristic phenomena of the political system and state of the African society.

In present time Africa the problem of statehood, the relation of state and society comes afore extremely strongly. To illustrate this it is enough to mention that while before the second World War there were only two independent states on the Continent: Ethiopia with her thousand years of tradition and Liberia founded in the XIX century now Africa has 53 sovereign states and there are hardly other bigger territories lacking independence with the exception of Namibia. In the majority of countries the formation of statehood happened nearly in the same period: at the end of the fifties and in the early sixties or in the mid-seventies following the collapse of the Portugal colonial state. From this follows that in most of these countries the problems of statehood appear simultaneously and in a concentrated form. In later phases of development there happened a marked differentiation in the young states embodied in their different choices how to alter society. Besides countries on the continent with a definite and overwhelming capitalist orientation there appeared a group of states working on a socialist re-shaping of society and another group representing the so

² Jean-Suret *Canale*: A Trópusi-Afrika hagyományos társadalmi. (Az ázsiai termelési mód a történelemben.) Gondolat. Bp. 1982. 537—562. p.

³ Samir, Amin: Osztály és nemzet. Fejlődés—Tanulmányok. 2. k. Bp. 1983. 542. p.

⁴ The different theoretical approaches on the issue are introduced in detail as by: *Katona Emil*: Társadalmi-gazdasági formációelméletek és érvényesülésük Kelet-, Délkelet-Afrikában. Egyetemi Szemle, 1984. 4. sz. 77—78. p. Továbbá: Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmi. Fejlődés—Tanulmányok. 2. k. Bp. 1983. 542. p. Östársadalom és az ázsiai termelési mód. Szerk. *Tőkei Ferenc*. Bp. Magvető. 1982. 729. p. *Agh Attila*: Afrikai termelési mód? Valóság. 1969. 10. sz. 18—29. p.; *Agh Attila*: Kereskedők és misszionáriusok Afrikában. Világosság. 1980. 11. sz. 689—695. p.

called noncapitalist development. However, it seems that in spite of political aims and programs with quite different content, in most of the states we can experience mostly similar general characteristics as to the connection between state and society.

In his monography on African states of the elements determining the political, legal system of contemporary African society Professor Gonidec first of all emphasizes the far-reaching effect of the colonial system.⁵ Perhaps it is more reasonable to look for deeper roots, to go back to the basis how the African social structure was formed. A good tool here is to interpret the way of production in Africa coming from the disentangling of the primitive communism, because the influence of this upon the structure of African societies largely is to be felt even today in the correlation of state and society.

This observation is mainly valid when we examine the continuity of the development of state structure. In this respect we can say with large degree of certainty that for further development the period colonisation has not had lasting effect. Colonial administration had worked as a rationally organized, centralized, unified mechanism although there were some differences in the practice of the particular colonial states. In 1937 in French West Africa there worked 385 colonial officers in a territory with 15 million people.⁶ In the colonial period mostly the higher level of directing the society was formed while, on the contrary, on lower levels, especially in the British colonial administration traditional forms and frames of social organisation prevailed, that is, the state had not invaded the basic units of society. Therefore some extremely important characteristics in the connection between state and society formed already in the period earlier than colonisation. The fact that this could be felt for such a long time does not mean at all that the African societies are unchanged, hard to move but testifies that the main elements of the basic structure of this connection have not been modified even today. That's why one has to return when examining the present time state development of the African states to the peculiar way of production serving as a basis of the formation of states.

From the point of view of society, pre-colonialized Africa could boast with the agricultural village community as having the highest developed structure. The central element of the social structure is land, what is also the most important tool and object of work. Under these conditions forces of production had direct social character. This is what also determined the main features of appropriation, thus instead of property the central category was possession expressing the appropriation of Nature by men, the human societies. These relations were uniquely combined with the power, administrative form of the society and together ensured the reproduction of society. These were the conditions under which in precolonial Africa the class- and political relations began to form, the antagonistic social relations, exploitation appeared while the agricultural village communities were preserved. But this process took place under peculiar conditions and relations. At the beginning the status of a man in a village community was not determined by his wealth, but it was a so called social status, namely his place held in the power relations. These latter in society were realized in human contacts as a peculiar kind of oppression but this was not yet exploitation — only its rather important precursor. The appearance of exploitation was evoked by the accumulation among the upper circles of society according to which the material values were obtaining a more and more important place in the value order of the society. The possibilities of accumulation were widened by the territorial expansion. To extend the power of larger communities over ethnically alien ones resulted in a double effect. A peculiar African form of slavery had been formed. Among its main characteristics it was important that under

⁵ Gonidec P. F., A. Bockel: *L'Etat africain*. Paris. Librairie général de droit et de jurisprudence. 1985. 362. p.

⁶ W. Tordoff: *Government and politics in Africa*. 123. o. MacMillan. London. 1984. c42. p.

the conditions of a lower level of productivity the captured enemy had the same rights as any other member of the community: he was first of all a new work-force for group community. Where productivity was higher the situation basically differed; the surplus product was taken away from them for the community — they got only a minimum value to secure maintaining their lives. As a new social power the aristocracy appeared; privileged groups began to be formed, whose legal status was somewhat similar to that of the feudal aristocracy in the Middle Ages.

As a result, besides relations characterizing natural social communities, which relations have further remained dominating for the whole of society, there appear new relations, quite alien, expressing an antagonistic form of combining labourers and means of productivity⁷. The full development of social antagonisms was hindered by the geographical conditions of the Continent, since the gain of surplus products depended on the ecological system of conditions; all these taken together had an influence on the formation of a state.

Were the inner factors of development of the African society enough and did these consequently lead to the formation of conditions required by the appearance of a state? This is a point where the African and Asian ways of state formation departed. In the classical forms of the Asian way of production the surplus product taken as taxation direct from the labourers yielded a lasting material basis for the formation and preservation of the state, of the state authorities. The existence of the state depended on the incessant reproduction of the material basis, thus the state not only safeguarded but itself organized production, in this way exploitation. Together with geographical factors of the Asian societies the organising function of the state a despotic form and structure of exercising power became widespread.

The question asked somewhat earlier gets — in the case of the African development — a categoric no-answer by scholars of social sciences. In regions south of the Sahara inner sources of surplus production did not make possible, the organization of village communities did not demand, the formation of a state. This statement is in dependence on the ecological conditions of the African continent according to Attila Ágh, since these relations formed such conditions under which it was easy to reach a level of maintaining life but very difficult to get rich surplus product. We are speaking of conditions which did not make possible in Africa an arable economy to be formed — similar to the valleys of the big Asian rivers. This is the fact which hindered the formation of centralised states like in Asia.

The possibilities of a developing agriculture were lessened by a hard soil in the savannah territories and by the running wild flora in the jungles. The characteristic form of African agrarian production has been the method of burning and deforesting, and due to lack of big animal breeding this could not grow into a ploughing way of production yielding larger productivity. The development or rather the underdevelopment of African agrarian society was basically determined by this, the weak distribution of labour for a longer time and the backwardness to be felt even today must be explained this way.

As there had been inadequate inner sources, besides the inner differentiation of the society the impulses required for the formation of a state were: commerce, subduing, expansion. In Africa the economic role of the state was centered first of all on organizing and protecting trade, mainly goldselling. Here as well the material basis of its work and maintaining is exploitation through taxation, but its source is the gain of surplus coming from long-distance trade.

The geographical place, the distance of a given region from the main routes of trade were important factors of the formation of statehood in Africa. Ancient Ghana, one of the

⁷ Kiszelyev, G. Sz.: O formacionnoj prirode dokolonial'nyh obscsesztv Trepicseszkaj Afriki. — Narodü Azii i Afriki 1986. No 2. 66—74. p.

strongest states of the X—XIII centuries, besides having a well organized administration and army also worked out a developed method of taxation. Owing to her distinguished place in the Trans-Sahara trade routes, the state treasury regularly got a customs income. Mali state was fairly stable largely owing to — besides flourishing trade — gold mines in the southern part of the country.⁸ Expansion, conquering had similar role since dominating some regions, nations also meant increasing sources of taxation.

The model of the African way of production was shaped by these conditions and its essence, its main point was the twofoldness as described by some researchers. This means that one pole was the state, controlling trade and drawing taxes from it, and the material basis of its existence was gaining as much as possible from incomes coming from trade. On the other level of society the agricultural village community, hardly earning its living from natural economy lived on undisturbed. This polarisation of the society was somewhat stirred by a capitalist way of production appearing with colonisation, but it could not be basically changed.

The main elements of this way of production: the land being a common property, the village community has been maintained almost unchanged for centuries. The existence of the African way of production is a reality of our time. From this follows that the social composition of African societies hardly changes. In 1980 66,8% of the economically active African population worked in agriculture. This percentage was still 76,6% in 1960. But changes vary according to countries and regions.⁹ The social composition is quite different in the North-African and South-African regions from e.g. in Tropical Africa where the African way of production has deep roots.

The backwardness of agricultural production is not only an economic problem; the unchanged character leads to very rigid social and political relations. It hinders the mobilisation of society. The strikingly small number of agricultural hired labourers, which, with the exception of North Africa, Mozambique and Angola hardly reaches 10% testifies that in regions of Tropical Africa production within the frames of a family remained the typical form of production¹⁰. And this production is going on at a very low level. A good illustration of this is that according to FAO statistics in Asia 50 p.c. of the energy required by agricultural production comes from animals, while the same percentage in Africa is merely 7 per cent.¹¹ Other data are convincing as well

	Arable land	No. of tractors (10 000 ha)	Amount of manure (q per Ha)
Africa	1,8	7	4,4
Asia	28,0	45	45,4
South America	6,1	57	38,8

The survival of village communities for a longer time, what is regarded by Ferenc Tőkei inevitable for a further development of the third world as a whole, preserves the

⁸ N.-Lante; Wallace-Bruce: Africa and International Law- the Emergence to Statehood. The Journal of Modern African Studies 1985. 4. 576—602. p.

⁹ Afrika: enciklopedicseszkij szpravocsnik. M. 1985. „Szov. Enc.” 100. p.

¹¹ Conditions of work and the working environment ILO Geneva. 1983. 76. p.

¹² Development Digest vol. XIX. n. 4. Oct. 1982. 122. p.

system of correlations between state and society¹³. The twofold African society survives unchanged in our time, although there are formal differences.

Political scientists, theoretical researchers of the theory of state are very often looking for inner and outer causes of the inertia, weakness of the African states. The real situation of some African states due to inability to be governed, discrepancy between ethnic and political borders, economic reasons supported a view according to which — having in view the generally accepted criteria of the state — these cannot be regarded, either in the long or in the short run, as a state.¹⁴

These marks can be regarded much more as consequences, and the cause of the ineffectivity of the state are to be looked for in the basic structure of the relations of state and society, which were formed as functions of the prevailing way of production. Even today the functioning of the state hardly has any effect upon the majority of the society. In consequence of the way of production, the conserving effect of village communities there is no organic connection, no effective interaction between state and society. In this situation there is an enforced role of African states, namely, to be a motor of development in the society, to try to mobilize all the resources necessary for the development of society. However, from the point of view of a social basis for the state, this attempt seems to be a failure.¹⁵

The existing barriers of the society-shaping, modernizing activity of the state are more and more apparent. "State-centered" conceptions demanding independence, where the role of state in economic, political processes is absolutized in forming integration have been re-evaluated markedly just upon the effect of social facts. Researchers of different views and outlooks are inclined to accept the paradigm of state and society being separated. A state separated from society is unable effectively to influence the relations while the population expresses its separatedness by movements against the state, emigration or autarchic seclusion. General strivings for a marked centralization of power what equally characterizes states with different social orientation have very often opposite effect and — together with other factors — lead to unstable power.

The marked domination of state in African societies is an enforced situation coming from the lack of social grounding of the relation. Taken separated, neither economy nor state are capable to solve this situation, as is proved by facts of present time development. An evolution, also using traditional forms of social organization, is necessary, by which the two poles of society can be extinguished, a coupling mechanism between state and society formed. Traditional institutions and ideologies may play very important role here; their social importance, due to their authority, has largely increased in our time¹⁶. Modernized forms of traditional economic, social cultural structures, among them village communities with elements of self-government, can largely contribute to a deeper change of society when they exert effect together with state organizations.

¹³ Tőkei Ferenc: A „harmadik világ” fejlődésproblémáinak történeti alapjairól. T. Sz. 1981. 7. 24—31. p.

¹⁴ Robert M. Jackson, Carl G. Prosberg: Why Africa's weak states persist: The Empirical and Juridical in Statehood. *World Politics* 1982. oct. 1—25. p.

¹⁵ V. Azarya; Charan: Disengagement from the State in Africa: Reflections on the Experience of Ghana and Guinea. *Comparative Studies in Society and History* 1987. 1. sz. 106—109. p.

¹⁶ V. Khoros: Politics and traditions (Countries of the East: Politics and Ideology) M. 1987. 182. p.

A szövetkezeti tag munkavégzésének jogi szabályozása

Történeti visszapillantás

1. A szövetkezeti tag személyes közreműködési jogosultságának és kötelezettségének egyik eleme lehet a munkavégzés, amelyik elsősorban a közösen termelő szövetkezetekben, a termelőszövetkezetekben áll az érdeklődés középpontjában. E témakörben a munkavégzéssel, mint a tagsági viszony tartalmi elemével kívánunk foglalkozni, hangsúlyozva azonban azt a felismerést is, hogy a szövetkezeti tag munkavégzése nemcsak a jelzett jogviszony tartalmi elemeként jelenik meg. Beszélhetünk ugyanis olyan munkavégzésről is, amelyiknek alapja a tagsági viszony, de maga nem tartalmi elem; sőt a szövetkezet és tagja között fellelhető a nem tagsági viszonyra épülő, belső és külső kapcsolatrendszer elemeként megjelenő rendszeres vagy időszakos munkavégzés is.

2. A folyamatok megismerése érdekében e kérdéskört a maga történetiségében próbáljuk röviden összefoglalni. A szövetkezeti tagsági viszony tartalmának tényleges belső mozgásaiban ugyanis szinte látványosan tükröződik az alapot adó társadalmi termelési viszonyaink és az azokat jól vagy (főleg) rosszul értékelő társadalom- és gazdaságpolitika alakulása. Ezt a folyamatot még akkor is észre kell vennünk, ha a társadalmi, gazdasági fejlődésünk által megszabott tendenciákat a jog a felismerés optimális pillanatában nem képes regisztrálni.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy mind az elmélet, mind a gyakorlat a szövetkezeti tagsági viszony tartalmának mindig azokat a vonásait hangsúlyozta, amelyek megfeleltek az adott gazdaságpolitikai elképzeléseknek; így szükségszerűen elhanyagolta azokat, amelyek ha nem is voltak gátló jellegűek, de az „egysíkúan tiszta” koncepciót zavarták.

A szövetkezeti tag munkavégzésével kapcsolatos jogviszony jogági hovatartozásával és szabályozásával összefüggő nézeteket a következő csoportokba tömöríthetjük.

Az *első csoportba* tartozó nézetet úgy lehetne megfogalmazni, hogy miután „a szocialista államban a szocialista tulajdoni formák meghatározó volta miatt a munkaviszonyok szerves egységet alkotnak, szabályozásuk is csak egy jogág keretében történhet”. A szövetkezeti tagsági munkaviszonyok külön jogágban történő önálló jogi szabályozása ellentmond a szervesen egységes munkaviszonyok elismerésének. (A „széleskörű hatály” koncepciója még ma is érezteti hatását, és a Munka Törvénykönyve hatályának „óvatos” és lépésről lépésre történő kiterjesztése is ezt az elméletet szolgálta.)

A *második csoportba* tartozó nézetet közvetítő jellegűnek lehet minősíteni, mivel a szövetkezeti tagsági munkaviszonyokat egyaránt a munkajogba és a szövetkezeti jogba tartozónak vallja.

A *harmadik csoportba* tartozó is a „szocialista munkaviszonyok” szerves egységéből indul ki, de a szocialista tulajdon két formájának létezéséből, abból eredő hatásokból arra a következtetésre jut, hogy a szövetkezeti tagsági munkaviszonyok olyan különleges vonásokkal rendelkeznek, amelyeknek eredményeképpen szabályozásuk nem munkajogi, hanem szövetkezeti (termelőszövetkezeti) jogi jogszabályok és egyes alapszabályok normái alapján történhetnek. A „szocialista munkajog” alapelveinek ugyan ki kell terjedniök a szövetkezeti

tagsági munkaviszonyokra is, de egyetlen munkajogi szabály sem szabályozhatja a szövetkezeti tagok munkaviszonyát. Plasztikusabban fogalmazva: nem lehet a munkához való jogot a munkajoggal, az alkotmányjog alkalmazási területét a munkajog alkalmazási területével összekeverni. (A forrásanyagok felsorolása fölöslegesnek tűnik, miután valamennyi „szocialista” országban az elméletek és nézetek a jelzett három csoportba tömöríthetők.)

Végezetül a több mint húsz év óta élő függvénymunkaviszony-elmélet sem ismeretlen, amelynek az a lényege, hogy a szövetkezeti tag munkaviszonyának alapviszonya (feltétele) a szövetkezeti tagsági viszony. Pontosabban: a tagsági munkaviszony a szövetkezeti tagsági viszony függvényében jelenik meg. (Erdei Ferenc: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle 1968. 2. sz. 36. p.)

Még ma is a két szélső álláspontot képviselő nézet viaskodik egymással a szövetkezeti tag tagsági munkavégzésének jogi szabályozásáért. Az egyik a munkaviszonyok egységes rendezéséért tört lándzsát, a másik a szövetkezeti tagok munkaviszonyát (munkavégzését) csak a tagsági viszony tartalmi elemeként fogadja el, s ennek megfelelően a szövetkezeti jog hatályát ismeri el. És hogy mennyire igaz az a klasszikus tétel, amely szerint a szélső helyeket elfoglaló álláspontok tulajdonképpen közel esnek egymáshoz, bizonyítja az 1970-es évek közepén felerősödött, az egységes tagsági viszony elvét valló nézet lényege is, amelynek értelmében a tagsági viszony tartalmában a munkavégzési jogosultság- és kötelezettségcsoport a többihez viszonyítva nem a primus inter pares pozícióját, hanem az „elnyomásra” is képes csoport státusát és szerepét is képes betölteni; magyarán szólva, e nézet szerint a szövetkezeti tagsági viszony és a munkaviszony között lényegi különbség nincs. (Hegedűs István: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony társadalmi tartalmának és jogi szabályrendszerének összehangjáról. Jogtudományi Közlöny 1976. 9. sz. 495—496. p.)

Ezt a következtetést támasztja alá az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal közlése is, amely szerint 1986-ban a rendszeres munkavégzésre irányuló jogviszony túlnyomó része, mintegy 80%-a munkaviszony, amelyet a Munka Törvénykönyve szabályoz. Aminek rendelkezései — a hatályt kiterjesztő más jogszabályok alapján — egészben vagy részben vonatkoznak más munkavégzésekre is (pl. a szolgálati jogviszonyra, az ipari, szövetkezeti tagsági viszonyra, a bedolgozói munkaviszonyra, a javító-nevelő munkára irányuló jogviszonyra); ezenkívül egyes szabályai — külön rendelkezés, vagy tartalmi átvétel folytán — alkalmazást nyernek a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony esetén. Mindezekkel szemben az Országos Szövetkezeti Tanács Munkabizottsága már 1984-ben követelményként jelezte, hogy a közigazdasági és jogi szabályozás fejezze ki: a tagság a szövetkezetnek közvetlen tulajdonosa; a szövetkezet vállalkozás is, amely a tagok önkéntes elhatározásából, vagyoni hozzájárulásukkal és ellenőrzésük mellett működik, ennek megfelelően a tagok csoportos kollektív vállalkozók. Szükséges, hogy ehhez igazodjék rendelkezési jogosultságuk, érdekeltségük, valamint felelősségük és kockázatuk.

3. Az 1980-as években mind jobban hangot kapott az a nézet, amely szerint a „bér-munkás” szövetkezeti tagnak valódi tulajdonossá, a szövetkezeteknek „tagsági szövetkezetekké” (a tagság érdekeit szolgáló szövetkezetekké) kell válniuk. A kettős pozíció (már hogy tudniillik a szövetkezeti tag tulajdonos és munkavállaló) elméletét kiszorította a „dolgozó tulajdonos” koncepciója. Ebből a váltásból pedig egyenes (vagy utólag annak nevezhető) út vezetett a szövetkezeti vagyon oszthatatlanságának tagadásához. Amiből viszont következik, hogy a jövőben a tulajdonos szövetkezeti tag tagsági viszonyának tartalmaként megjelenő személyes közreműködési jogosultságában és kötelezettségében manifesztálódó munkavégzés szabályozása — legyen az bármilyen jellegű is — a szövetkezeti jog, pontosabban: a modern szövetkezeti törvény hatálya alá tartozik. A következőkben ezt a folyamatot szeretnénk bemutatni.

Alapvető kérdés az, hogy „a Munka Törvénykönyvének szabályai uralják-e a termelő-szövetkezeti tagsági munkaviszonyt vagy sem?” Másképpen fogalmazva és kissé kibővítve a jelzett kérdés körét: a szövetkezeti tagsági viszonyban meglévő emberi tevékenységet (munkavégzést) milyen szabályozás szolgálja leghatékonyabban?

1. Bár csak egy alapproblémáról lesz szó, mégis elkerülhetetlen a fő kérdés érintése is, nevezetesen a szövetkezeti jogi szabályozás mikéntje. A kettő (mármint a szövetkezeti tagsági viszony és a szövetkezeti jog) ugyanis olyan szoros összefüggésben van egymással, hogy aligha lehetne azokat logikai törés nélkül különválasztani.

A tisztességesen gondolkodó szövetkezeti szakemberek számára sohasem volt vitás az a tétel, amely szerint a rendszeresen munkát végző szövetkezeti tagnak pontosan olyan védelemben kell részesülnie, olyan jogosultságokkal kell rendelkeznie, mint valamennyi munkavállalónak. A társadalmilag hasznos emberi munka megvalósítói és megtestesítői, az emberek között nem lehet különbséget tenni a tekintetben, hogy munkaviszony vagy szövetkezeti viszony alanyai-e. Ennek a különbségtételnek a legteljesebb hiánya természetesen a társadalombiztosítás, a szociális ellátás területére is vonatkozik. Ezt az igényt a szövetkezeti törvény fogalmazza meg, amikor kimondja: „a szövetkezetben tagsági viszony alapján végzett munka egyenrangú a társadalmi tulajdon más formája keretében végzett munkával.” (A szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény 72. §-ának szövege.)

Nincs okunk kételkedni a jogalkotói elképzelések jóhiszeműségében. A jogosultságok és biztosítékaik egységesítésére irányuló törekvések jogszabályi építményei társadalmi igényekre, sőt, követelésekre épültek. A munkavégzésre irányuló szabályozások 1968 óta mégsem harmonizálnak a szövetkezeti életviszonyokkal, a tagok érdekeivel. Ennek okát — nagyon leegyszerűsítve és sematizálva — egyrészt a monolitikus, uniformizált szabályozásban, másrészt azokban az elméleti koncepciókban látjuk, amelyek a szövetkezetek vállalati jellegét erősítették fel, s elsősorban az aktív szövetkezeti tagokra és munkakollektívákra koncentráltak.

A közel 40 év munkajogi szabályozását áttekintve láthatjuk azt a folyamatot, amelyik, sajnos, egyesekben a munkavégzés egységes és oszthatatlan szabályozásának gondolatát érlelte meg. Nézetünk szerint, eredetileg a munkajogi szabályozás tiszteletre méltóan az azonos jogosultságok kogens jellegű deklarálására törekedett, s csak később alakult ki az a gyakorlat, amelyik már a tételes részletszabályok automatikus átvételében nyilvánult meg.

Hogyan is történt ez a folyamat? Az 1951-es Munka Törvénykönyvének hatálya nem terjedt ki a kisipari szövetkezetek, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok tagjaira. Az 1967-es Munka Törvénykönyve privilégizált pozíciót biztosított a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, mondván: a szövetkezeti tagok munkavégzésére vonatkozó szabályokat az Mt. elveinek figyelembevételével külön törvény rendezi. Az ipari szövetkezetek tagjai munkavégzésével összefüggő kérdéseket viszont az Mt. rendelkezései és a tagsági viszonyból eredő sajátosságokra figyelemmel kell szabályozni. És jött a Munka Törvénykönyve 1979. évi novellája, amelyik nemes egyszerűséggel és nagyvonalúsággal megszüntette a két termelő típusú szövetkezet közötti szabályozási különbségeket. Ettől kezdve ugyanis mind a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, mind az ipari szövetkezetek tagjainak munkavégzésével összefüggő kérdéseket a Munka Törvénykönyve rendelkezései és a tagsági viszonyból eredő sajátosságok figyelembevételével kellett rendezni. (53/1953. (XII. 28.) Mt. sz. r. 5. §-a, 1967. évi II. törvény 7. §-a, 1979. évi 29. sz. tvr. 3. §-a.)

Az emberi munka egységes elbírálása, a munkát végző ember védelme alkotmányos igényű kogens szabályozásának sinjéről, ha nem is siklott ki, de megtorpant a szabályozás mikéntjének vonata. A visszahúzó erőket akarva-akaratlanul segítette a vállalati jog és a munkajog kapcsolatrendszerével, a kollektíva jogág létjogosultságával összefüggő, sok esetben presztízs jellegű csatározások is.

2. Az előzőek alapján is szinte kényszerképzet színezetű kérdést kell újra és újra megfogalmaznunk: a társadalom és gazdaság közegében valóban csak egy jogviszony és egy jogág (jogterület) fejezheti ki a rendszeres emberi munkavégzéssel és azzal összefüggésben a kollektívába tartozással járó jogokat és kötelezettségeket. Miután közismert tényeket nem illik bizonyítani, így csak azt tudjuk jelezni, hogy szinte nincs olyan jogág (jogterület), amelyik valamilyen emberi munkavégzést ne szabályozna (még a büntetőjog is, például a javító-nevelő munkát). Felesleges és meddő vitának tűnik tehát az egyes jogágak munkavégzésre vonatkozó szabályozási hatályának patikamérlegre helyezése.

3. Az előbb jelzett kérdés vonzata: vajon a szövetkezeti tag szövetkezeten belüli tevékenységét (munkavégzését) kifejező jogviszony lényegét mi határozza meg? Nem kézenfekvő, hogy annak a társadalmi és gazdasági alakzatnak, közösségnek a státusa, amelyet elfoglal az adott társadalmi rendben. A szövetkezeti közösség státusát pedig nem a törvényi elismerésben részesülő gazdasági és társadalmi célok, feladatok, azokat szolgáló önkormányzati rendszer és szervezet, s nem utolsósorban az a képesség határozza meg, amelyik a közösség vagyonát és az egyén tulajdonát szervesen össze tudja kapcsolni a kettős érdekeltiség keretében?

Az elmúlt évtizedekben az volt az álláspontunk, hogy a termelőszövetkezeti tagsági munkaviszony nem egy sajátos önálló munkaviszony, hanem a termelőszövetkezeti tagsági viszony egyik részjogosítványa (tartalmi eleme). Még akkor is ki kell tartanunk álláspontunk mellett, ha a divatos áramlatok és etatikus irányzatok keresztüztébe kell állni, amelyek — furcsa módon — a munkaviszonyt is tagsági viszonyná igyekeznek varázsolni. A csapda abban van, hogy ha munkaviszonyt tagsági (status) viszonyná lehet kibővíteni, a szövetkezeti tagsági viszonyból miért kell kivenni a munkavégzést, mint lényeges tartalmi elemet?

4. Csak egy pillantást vessünk a munka kb. ötven évvel ezelőtti magánjogi szabályozására. Az úgynevezett munkabéri és szolgálati jogviszony elhatárolásánál nemcsak a vállalkozást, a megbízást és a haszonbérletet, de a társas viszonyt is elkülönítették a munkaviszonytól azon az alapon, hogy a felek egymással nem függőségi, hanem mellérendeltségi viszonyban állnak, még akkor is, ha egy vagy több tag a munkájával járul hozzá a társasági cél megvalósulásához és ezért ellenszolgáltatást kap. (Vincenti Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Budapest, 1942. 31. p.)

Mit mond az első szövetkezeti törvény? A következőket: „...a tiszta feleslegtől függetlenül ki kell fizetni a szövetkezet tagjainak annak a munkának vagy dologi szolgáltatásnak értékét (pl. termelőszövetkezetnél a végzett munka bérének megfelelő értékét, tejszövetkezetnél a beszolgáltatott tej árát), amellyel az a szövetkezet céljának megvalósításában részt vesz ... ennek a szerződésnek az a jogi sajátossága, hogy az nem munkaviszonyból, szolgálati szerződésből, hanem a tag és a szövetkezet közötti eme minőségükből folyóan kialakult jogviszonyból ered.” (Fülöp Kálmán—Boros Lajos: A szövetkezeti törvény és magyarázata. Budapest, 1947. Magyar Állami Nyomda 124. p.)

Az 1950-es évektől kezdődő munkajogi szabályozásról már szoltunk. A visszatekintéssel csupán a szövetkezeti tagsági viszony tartalmának egységét kívántuk hangsúlyozni. A tartalom egységéből következik a szövetkezeti tag tevékenységének (munkavégzésének) tagsági viszony tartalmakénti felfogása, de a tagsági munkaviszonynak a tagsági viszonyból való kiemelésének tilalmára vonatkozó igény is.

Kétségtelen a munkát végző ember alkotmányjogi, munkajogi védelme kogens szabályozásának feltétlen szükségessége. (Például a munkaidő, pihenőidő, szabadság meghatározása, a fiataloké, nők védelme stb.) Azt is meg kell azonban mondanunk, ha szembe merünk nézni a valósággal, valamennyiünknek be kell vallani: a kogens, a részletekbe menő aprólékos szabályozás ellenére is ma Magyarországon az önkiszákmányolás olyan magas

fokára léptünk, amelyet aligha lehet egy egységes munkajogi szabályozással máról holnapra az elfogadható szintre visszazoritani.

Szemérmesek is vagyunk, a belső vállalkozásokat, a munkaidőn és munkakörön kívül végzett munkát, az átalánymunkát, a részesmunka vállalást, a részesművelést, a háziipari munkát, a belső gazdasági munkaközösségi munkát a munkajog által varrt meglehetősen bő köntösbe öltöztetjük a szalonképesség kedvéért. A gyakorlat az ilyen erőlködésre, a konok, ma már konzervatívnak mondható szabályozásra rácáfol; lépten-nyomon grimaszt vág, amelyik nem egyéb, mint a szükség és a jámbor óhaj közötti tétovázás okozta kínos mosoly.

5. Kérdés, hogy de lege ferenda nem lehetne az előbb felsorolt és még más munkavégzéseket is a helyükre tenni? El kellene fogadni azt a tényt, hogy különösen a közösen termelő szövetkezetekben a sokat emlegetett tulajdonosi és dolgozói pozíció olyan, nem új, de jól átalakítható jogi formákat (kategóriákat) igényel, mint pl. a szövetkezeti belső vállalkozás, megbízás, átalánydíjas és részesmunkavégzés stb. (Ma amúgy is divat a régi jogintézmények leporolása és objektív okok miatti kézbevétele, gondolunk itt például a részvénytársaságokra.) Ezek a kategóriák a munkajog közbeszólása nélkül a tagsági viszony tartalmaként jelennének meg, s amelyek egyben jobban kifejeznék a tulajdonosi pozíció primátusát. A jelzett kapcsolatokban egyértelműbbé válna a kölcsönös függőség, a kockázat vállalásának és viselésének osztottsága, ha úgy tetszik, egy sajátos tulajdonosi, munka- és vállalkozói kapcsolat ismerve.

Tudjuk, s ezen nem is lehet vitatkozni, a szövetkezet (legyen az ipari vagy mezőgazdasági) vállalati tevékenysége megköveteli az üzemi működést, a rendszeres munkavégzést, a munkafegyelmet. Azt kell tehát látnunk, hogy az emberi munkának is több fajtája jelenik meg egy szövetkezeten belül. Például milyen nagy különbség van a beosztott könyvelő tagsági munkaviszonya és a belső vállalkozás keretében dolgozó gépkocsivezető tagsági munkaviszonya között! A példával csupán azt kívánjuk illusztrálni, hogy elképzelhetőnek és a valósághoz közelebb állónak tartjuk a munka jogi szabályozásának egy jogviszonytípus keretében való differenciálását, ugyanakkor a két alapjogviszony típuson — a szövetkezeti- és munkaviszonyon — belüli tükröztetését is. Másképpen fogalmazva, a tagsági viszony tartalmába belefér a munkajogis és a polgári-jogias színezetű munkavégzés is.

Az sem lehet kétséges, ha a tagsági viszony tartalmaként megjelenő munkavégzés egyértelműen munkaviszony jellegű, jogi szabályozásának alapelvei, az alapintézmények (munkaidő stb.) tartalma között nem lehetnek lényegi eltérések. Ha ez így lenne, nem kellene azon sem vitatkoznunk, vajon a tagsági viszonyt (tehát nem a munkamegállapodást, a belső vállalkozási megállapodást stb.) felmondással meg lehet-e szüntetni. A vita végleges tisztázása érdekében például elő lehetne venni az első (1947-es) szövetkezeti törvényt, amelyik a kizárást nem minősíti legsúlyosabb fegyelmi büntetésnek, sőt egyáltalán fegyelmi büntetésnek sem.

6. Végül, nagyon röviden jeleznünk kell a szövetkezeti tag és a munkavállaló munkavégzésének, a szövetkezeti jog és a munkajog szabályozásának összefüggéseit is — a jogalkotás vonatkozásában. Felerősödött a társadalmi igény egy új, egységes szövetkezeti törvény megalkotására. (E kérdésre még visszatérünk.) A megoldásra váró probléma az, vajon milyen „társadalmi összefogással” készülhet a törvény, kik és hogyan koordinálhatják az előkészítő munkálatokat, hogyan érvényesülhet az a társadalmi kontroll, amelyik biztosíthatja a valódi (nem látszat) tulajdonos szövetkezeti tag belső vállalkozásának, munkavégzésének sui generis szabályozását oly módon, hogy az harmonizáljon a szintén új munkajogi jogalkotással. Ez pedig nem a munkajogi, hanem a szövetkezeti jogalkotás feladata.

1. Ha a két új jogalkotás (munkajogi, szövetkezeti jogi) realizálásával kapcsolatosan kérdéseket lehetne feltenni, a következőket fogalmaznánk meg:

— a szövetkezeti tagság érdekeivel egyértelműen össze lehet-e hangolni a szövetkezés, a szövetkezetek célját, feladatait, szerepvállalásait;

— a társadalompolitika és a jogalkotó magáévá teszi-e azt a másságot, amely a tulajdonosi tagsági kapcsolatrendszer és a termelésre koncentrált, elkülönült tőkét felmutató munkakapcsolat-rendszer között fennáll;

— ezt a másságot alkotmányjogi és munkajogi elvek (fiatalkorúak, nők védelme stb.) sérelme nélkül ki lehet-e fejezni; szükség van-e erre a kifejezésre éppen társadalom-gazdaság-politikai érdekből; egyértelműen megvalósulhat-e a tulajdonos tagság szövetkezeti és a modernségében is klasszikus munkaviszony elveire épülő összehangolt szabályozás.

Összefoglalva tehát: lehetséges-e egyfelől tulajdonosi, vállalkozói, munkavégző, öngazgató, érdekvédelmi és érdekképviselési közösséget kifejező szabályozást alkotni, másfelől ezt a szabályozást összhangba lehet-e hozni a tőkéttől különváló élőmunka árumozgását kifejező munkaviszony magasszintű rendelkezéseivel úgy, hogy zavaró átfedések ne legyenek.

Meggyőződésünk, a szövetkezeti tagsági viszony az az alapviszony, amelyik tükrözi a szövetkezeti viszonyokat. Azokat a viszonyokat, amelyek a jogalkotás fókuszában állnak. Éppen ezért, ha elfogadjuk a vegyes tulajdonú tagsági szövetkezet elméleti koncepcióját, akkor az egységes szövetkezeti jogi kodifikáció egyik novuma csakis a szövetkezet és a tagok kapcsolatainak új megközelítése és természetesen azok újszellemű szabályozása is.

2. A szövetkezeti viszonyok önmagukban keveset mondanak, mivel a szövetkezéssel összefüggő emberi magatartások és kapcsolatok tértől és időtől nem függetlenek, ellenben nagyon is kötődnek az adott társadalmi-gazdasági valósághoz. A jog is elsősorban a gazdaságkodás szférájában tevékenykedő emberek — jobbára jogi önállóságot is kapott szervezetek keretében működő emberek — magatartását szabályozza, amikor megenged, előír, ösztönöz vagy tilt és szankcionál. A jognak tehát tartalmában is ki kell (kellene) fejeznie azokat a társadalmi-gazdasági, vagyoni (tulajdonosi), vállalkozói összefüggéseket, amelyeknek hordozója az a szövetkezet, amelyekben a kollektíva és az egyén (a tag) szerves egységet alkot. Ki kell (kellene) fejeznie azt a bonyolult viszonyrendszert, amely a kollektíva-tagság kollektív érdekei és az individuum (a tag) individuális érdekei között fennáll. A szövetkezet és az ÉN összetartozó, de mégis jól megkülönböztethető érdekek hordozói, s a harmónia nem más, mint az érdekösszeütközési felületeknek a jólétre irányuló — kölcsönös előnyökre törő — kompromisszumokkal való állandó csiszolása.

Az alapviszony jobb megismeréséhez és korszerű szabályozásához csak úgy juthatunk el, ha megközelítő pontossággal ismerjük az adott korszak társadalmi-termelési viszonyait, a szövetkezés társadalom-és gazdaságpolitikai alapjait; a múlt és a jelen tudományos elemzésére, a jövő reális lehetőségeire építkező célokat, feladatokat, s nem utolsósorban azt a szerepet, amelyet a szövetkezeteknek nemcsak játsznunk, de át is kell élniük. Az alapviszonyban ugyanis ott vannak mindazok az adottságok és kellékek, amelyek a szövetkezeteket alkalmassá teszik, ha nem is fő, de karakterszerep vállalására és a műalkotás (ha az igazán jó) sikerre vitelére.

3. A munkajogi és a szövetkezeti jogi szabályozás reformja időbelileg egybeesik. A szakcikk és a szakmai értekezletek tanúsága szerint mind a munkaügyi, mind a szövetkezeti szakemberek egyetértenek a szinkronszabályozás tartalmi egyeztetésében. Ennek ellenére — a legjobb tudásunk szerint — mind a mai napig nem történt meg a kodifikációs egyeztetés. Pedig nagyon alapos elvi vitának, vagy vitáknak kellene megelőzni a hosszú távra szóló munkajogi és szövetkezeti jogi kodifikációt a tekintetben, hogy a munkavégzésnek,

mint a tagsági viszony lehetséges tartalmi eleme (elválasztva a személyes közreműködéstől) alapintézményének a kiépítésére és fejlesztésére a szövetkezeti jog is képes és alkalmas-e, illetőleg változatlanul szükség van-e az adaptációra.

Szeretnénk hangsúlyozottan leszögezni: a szövetkezeti jog sokat kapott a munkajogtól. Az idők folyamán azonban a munkajogi intézmények is alapos revízióra szorulnak, nem beszélve a tagsági viszony tartalmi változásairól, a szövetkezeti tag „bérmunkási pozíciójának” remélhetően végleges megszűnéséről. Nézzünk meg egy új irányzatot! A klasszikus munkaidő-elméletet nemcsak a szükség rontja, de az a tendencia is, amelyet nem is olyan régen a II. Európai Regionális Munkajogi Kongresszuson (1986. szeptember 8—10., Olaszország) úgy fogalmaztak meg, hogy az új foglalkoztatási formák keretében egyre kisebb a jelentősége a munkaidő meghatározásának; lényegében a munka függetlenné válik a munkaidőtől; s nem utolsósorban, hogy a dolgozó vállalkozóként kapcsolódik a munkáltató tevékenységéhez. De messzebbre is mehetünk: Kínában a kommunák megszüntetését követően „családi termelési felelősségi rendszert” hoztak létre, melynek keretében a családok 15—30 évi bérleti viszonyt létesíthetnek, s a termelt termékekből — a termés arányában — részesednek. A két szélsőnek tűnő példát csak az összehangolással egyidőben történő modernizálás követelményének alátámasztására említettük.

Ma már a korszerűtlen munkajogi intézmények adaptációja akadályozza a szövetkezeti belső viszonyok, különösképpen a tagsági viszony dinamikus fejlődését. Csak egy példa az adaptációról. A kezdetben jelentős előrelépésnek mondott, a szövetkezeti tag jogosultságait és kötelezettségeit rögzítő munkamegállapodási rendszer épülete inog. Nem azért, mert a konstrukció rossz, hiszen a szövetkezeti tag munkavégzésével kapcsolatos „bérmunkási” jogosultságokat és kötelezettségeket konkretizálni kell, s biztosítékokkal is körül kell bástyázni, hanem azért, mert a szavak ellenére (hogy tudniillik a munkamegállapodás nem szerződés, s csak a tagsági viszony egyik elemét, a munkavégzést konkretizálja), lényegét tekintve, a szövetkezeti jog átvette a határozatlan idejű munkaviszonyt keletkeztető munkaszerződés teljes kelléktárát, amely kifejezésre jut a munkamegállapodás kötelező — munkajogias — tartalmában. Az egzisztenciális biztonság és a mobilizálható munkaerő ellentmondása, nem beszélve a feltétlen nyereségre orientáltságról, megteremtette ugyan azokat a támasztó pilléreket (pl. a szövetkezet foglalkoztatási kötelezettségének szünetelését és megszüntetését stb.), amelyek az épületet úgy-ahogy megtartják, de szem elől tévesztette azt a tényt, hogy nem az épülettel, a konstrukcióval van baj, hanem az alappal. A szövetkezés talaja csak könnyebb szerkezetű megállapodási konstrukciót bír el. Olyant, amelyik a szövetkezet által nyújtott egzisztenciális biztonság mellett — az érdekek kölcsönös egyeztetésével — nagyobb mozgásteret és több variánst biztosít mind a szövetkezetnek, mind a tagoknak.

Aggályunkat „szinten tartja” azonban az ortodox nézetek modern köntösben való megjelenése is. Nevezetesen, újból napvilágot látott az a soha meg nem valósítható nézet, hogy az emberi munkával kapcsolatos társadalmi viszonyokat csak egy „jogág” szabályozhat, annak meghosszabbításában a munka szervezetét is (most csak ezt emelve ki) szintén csak egy kódex képes rendezni.

A nagy koncepciók mellett ugyanakkor elsiklottunk például olyan „részletkérdés” mellett, mint a munkaviszony fogalma meghatározásának parancsoló szükségessége. Bár el kell ismerni, a közelmúltban egyre erőteljesebb hangot kapott a munkaviszony fogalma reformjával kapcsolatos igény annak hangsúlyozása mellett, hogy a munkajog tudományának meg kell haladnia a munkajogviszonyra vonatkozó eddigi elméleti tételeket. A megállapítás értékét rontja viszont az a kétely, amely szerint a régi elméleti tételek fenntartása, vagy az új általános fogalom meghatározás azt eredményezhetné, hogy a foglalkoztatási formák egy része kívül maradna a munkaviszony keretén, s esetleg átcúszna a polgári jog

területére. Az elméleti tisztánlátás mellett tehát felszínre bukkan az impérium védelme is. (Nagy László: Dereguláció és munkajog. Állam és Igazgatás 1989. 11. sz.)

Összefoglalva, a korszerű szabályozásnak nemcsak az az alapkövetelménye, hogy a különböző jogterületekkel összehangoltan történjék a kodifikáció, hanem az is, hogy összehangolása felülvizsgált és modernizált intézmények figyelembevételével valósuljon meg.

Mindezek alapján: a termelői kategóriába tartozó szövetkezet tagjának munkavégzésével összefüggő kérdéseket a Munka Törvénykönyve sem közvetlenül, sem közvetve nem rendezheti, mivel:

- a szövetkezeti tagsági viszony nem munkáltató és munkavállaló között jön létre;
- a termelőszövetkezeti tagsági viszony tartalmában jelzett személyes közreműködési kötelezettség sem jelent feltétlenül rendszeres munkavégzést, de mint munkaviszony sem jelenik meg önállóan;

- a munkavégzést konkretizáló megállapodás csak a tagsági viszony létrejöttét követően születhet meg, amely csupán a jogviszony egyik tartalmi elemére irányul.

A jelzett álláspontból viszont az is következik: a szövetkezet — függetlenül kategóriájától — a saját tagjával a tagsági viszony mellett munkaviszonyt is létesíthet még oly módon is, hogy a szövetkezeti tag részben vállalkozó, részben (pl. időszakosan, rövidebb időre) munkavállaló is. De e tétel fordítottjának is igaznak kell lenni, ugyanis még ma is vitatott a kereskedelmi és szolgáltató szövetkezetekben meglévő kettős jogviszony kérdése. Ezekben a szövetkezetekben a tag vonatkozásában létezik egy tagsági viszony és egy munkaviszony. A szövetkezeti tag munkaügyi helyzetére a Munka Törvénykönyve rendelkezéseit kell alkalmazni akkor is, ha az alkalmazott egyben szövetkezeti tag is; és csak a tagsági jogviszonyból eredő jogokat és kötelezettségeket határozhatják meg a szövetkezeti jogszabályok. Ezt tarthatatlan helyzetnek véljük, éppen a szövetkezeti belső vállalkozások perspektívájára tekintettel. Ezért a tulajdonos tagságú szövetkezet elméleti koncepciója alapján lehetne megszüntetni a munkajog és a szövetkezeti jog kettős szorítását az alkalmazott tagokkal szemben. Viszont a szövetkezet testére szabott tagsági megállapodási rendszerrel lehetne azt a kötést szorosabbra fűzni, amelyek a tagsági kapcsolatokat erősítené.

JÓZSEF VERES

(Zusammenfassung)

Diese kurze Arbeit beschäftigt sich mit der Frage nach der gesetzlichen Regelung der Arbeitsverrichtung des Genossenschaftsmitglieds. Der Ausgangspunkt des Verfassers ist, daß die Arbeitsverrichtung eine Komponente der Berechtigung und Verpflichtung zu persönlicher Mitwirkung sein kann, die vor allem in den gemeinsam produzierenden Genossenschaften im Mittelpunkt des Interesses steht. Innerhalb dieses Themas beschäftigt sich die Arbeit mit der Arbeitsverrichtung als einer sunstantiellen Komponente des Mitgliedsverhältnisses, es wird hier aber betont, daß die Arbeitsverrichtung des Genossenschaftsmitglieds nicht nur als suntantieller Komponente des oben bezeichneten Rechtsverhältnisses erscheint. Es gibt nämlich auch derartige Arbeitsverrichtung, deren Grund das Mitgliedsverhältnis bildet, aber die selbst nicht sunstantielle Komponente ist, die sogar eine von dem zwischen den Mitgliedern und der Genossenschaft bestehenden Verhältnis unabhängige regelmäßige oder zeitweilige Arbeitsverrichtung ist.

Im Interesse des Klarlegens der Prozesse versucht der Verfasser den Fragenkomplex geschichtlich zusammenzufassen. Es wird festgelegt, daß sowohl von der Theorie als auch von der Praxis immer derjenigen Merkmale des Inhalts des Genossenschaftsmitgliedsver-

hältnisses betont wurden, die den gegebenen gesellschaftlichen und wirtschaftspolitischen Vorstellungen entsprachen, und so wurden notwendigerweise diejenige Aspekte vernachlässigt, die — wenn sie auch nicht einen hemmenden Charakter hatten — die 'eindeutig klare' Konzeption störten.

Der Ausgangspunkt der neuen Regelung war das Verhältnis der Genossenschaftsmitglieder — das Grundverhältnis der genossenschaftlichen Verhältnisse. Die Meinung des Verfassers ist, daß, falls man die Konzeption der im Gemischteigentum existierenden Personengenossenschaft wahrnimmt, das novum der einheitlichen genossenschaftlichen Rechtskodifikation allein die Neuannäherung an die Verhältnisse zwischen der Genossenschaft und den Mitgliedern, und natürlich die Regelung im umfassenden Geist sein können.

Die bessere Erkennung und moderne Regelung des Grundverhältnisses kann nur in der Weise erreicht werden, wenn die gesellschaftliche Produktionsverhältnisse des gegebenen Zeitalters, die gesellschaft- und wirtschaftspolitische Gründe der Vereinigung, die sich auf die wissenschaftliche Analyse der Vergangenheit und Gegenwart und auf die realen Möglichkeiten bauenden Ziele und Aufgaben annähernd bekannt sind.

Schlußfolgerung. Die Grundanforderung der modernen genossenschaftlichen Rechtsregelung ist nicht nur die Abstimmung der Neukodifikation und der verschiedenen Rechtsgebiete, sondern auch die modernen Rechtsinstitute (die zu regeln sind). Deswegen können die mit der Arbeitsverrichtung zusammenhängenden Fragen, die in den Mitgliedsverhältnissen der Genossenschaftsmitarbeiter vorkommen, weder unmittelbar noch direkt durch das Arbeitsgesetzbuch geregelt werden. Das Genossenschaftsmitgliedsverhältnis kommt nämlich nicht zwischen einem Arbeitsgeber und einem Arbeitnehmer zustande. Eine, die Arbeitsverrichtung konkretisierende Vereinbarung kann erst nach dem Entstehen des Mitgliedsverhältnisses ins Leben gerufen werden und sie bezieht sich nur auf die einer substantiellen Komponenten des Rechtsverhältnisses. Die durch den Inhalt des Mitgliedsverhältnisses der Genossenschaft verpflichtete Mitarbeit heißt noch nicht unbedingt eine regelmäßige Arbeitsverrichtung (das Genossenschaftsmitglied kann auch ein unternehmer innerhalb der Genossenschaft sein). Gleichzeitig kann aber die Genossenschaft — unabhängig von ihrer Kategorie — mit ihrem eigenen Mitglied auch weitere Rechtsverhältnisse, neben dem Mitgliedsverhältnis zustande bringen.

Der sozialistische Rechtsstaat als Verfassungsstaat

In der DDR eröffnet sich die historische Chance, auf dem Wege einer revolutionären Erneuerung des Sozialismus auf deutschem Boden ein solches Freiheitsmaß zu erreichen und zu gestalten, welches ohne jede Einschränkung dem Marxschen Ziel des Sozialismus dient: der Organisierung der gesellschaftlichen Macht — dem Recht unterworfen zum Zwecke der Rückkehr des Menschen zu einem wirklich menschlichen Wesen. Es geht um einen sozialistischen Rechtsstaat, der von den Grund- und Menschenrechten ausgeht und die Gesellschaft durchgehend auf der Grundlage des Rechts organisiert. Der Gedanke des Rechtsstaates — entstanden als Panier bürgerlicher Kräfte gegen feudale Willkür — die Bindung des staatlichen Handelns allein an das Gesetz — erfährt als sozialistische Rechtsstaatlichkeit auch in unserem Lande im Spannungsfeld von gesellschaftlicher Wirklichkeit und historischer Aufgabe seine dialektische Auferstehung.

I

Probleme der Rechtsstaatlichkeit rücken in vielen Ländern, in denen sich demokratische und sozialistische Erneuerungsprozesse vollziehen, immer mehr in das wissenschaftliche Blickfeld. In der DDR ist bereits vor dem revolutionären Aufbruch von Rechtswissenschaftlern dies und jenes zu dieser Thematik geschrieben worden. Meine These — auch in dialektischer Negation der Idee und der Erfahrungen eines Rechtsstaates als Erscheinung der Kultur und der Zivilisation auf dem Gebiet des Rechts — ist: *Eine sozialistische Rechtsstaatskonzeption ist originär als eine wesentliche Komponente einer neuen Qualität des Sozialismus zu begreifen.* Die Sozialismuskonzeption, die sich in der Vergangenheit des sozialistischen Aufbaus herausgebildet hat und die auch in unserem Lande im nationalen Kolorit dominierte, ist nicht nur politisch, sondern auch theoretisch zusammengebrochen. Die Konturen einer neuen Sozialismuskonzeption, die an errungene sozialistische Grundwerte keinesfalls vorbeigeht, zeichnen sich ab: Humanismus, Gerechtigkeit, soziale Gleichheit, Freiheit als Verantwortung. Ein deutscher Sozialismus und damit auch ein sozialistisch deutscher Rechtsstaat kann nicht vom nationalen Kolorit, den Errungenschaften der deutschen Kultur abstrahieren. Nun können wir natürlich nicht warten, bis eine neue deutsche Sozialismuskonzeption, die auch im künftigen europäischen Haus wettbewerbsfähig und menscheitsfortschrittlich ist, „anwendungsbereit“ für die Gestaltung des Rechtsstaates auf dem Tisch liegt. Obwohl wir auch nicht genau wissen können, welche spezifischen Züge — auch im nationalen Kolorit — die neue Qualität des Sozialismus aufweisen wird, kristallisiert sich jedoch bereits ein Kulminationspunkt besonderer Art heraus, der unmittelbar als inhaltlicher „Anknüpfungspunkt“ für die Ausgestaltung des sozialistischen Rechtsstaates fungiert: Das Kriterium des gesellschaftlichen Fortschritts und dessen höchstes Ziel im Sozialismus ist der Mensch: nicht ein isoliertes Individuum, sondern der wirkliche lebendige

Mensch mit seinen realen Bindungen zur Gesellschaft, zu anderen Menschen, zum materiellen und zum geistigen Bereich. Ein solcher Sozialismus muß deshalb auf das Marx'sche Menschenbild zurückgehen und es zugleich durch die Errungenschaften der menschlichen Kultur und Zivilisation bis in unsere Tage bereichern. Dieser demokratisch-humanistische Sozialismus hat auf deutschem Boden seine Chance.

Sozialistische Rechtsstaatlichkeit wird demgemäß wesentlich vom Marx'schen Ziel des Sozialismus gespeist: Beherrschung der eigenen Lebensumstände zum Zwecke der Rückkehr zu einem wirklich *menschlichen* Wesen. Die neue Qualität des Sozialismus muß die Rechte *dieses* Menschen in den Mittelpunkt des gesellschaftlichen Seins stellen. *Hieraus resultiert das grundlegende Menschenrecht im Sozialismus: das Recht des Menschen auf Selbstverwirklichung.* Ein solcher humanistisch-demokratischer Sozialismus ist zu messen an dem Sachverhalt, in welchem Maße es den Menschen bei der Organisierung des gesellschaftlichen Lebens gelingt, das Ziel des Lebens zu verwirklichen: „die menschliche Kraftentfaltung, die sich als Selbstzweck gilt, das wahre Reich der Freiheit.“¹

Da bei der revolutionären Erneuerung des Sozialismus dem Individuum, seiner Selbstrealisierung, seinen Rechten und Freiheiten die erstrangige Rolle zukommt, müssen sich die rechtlichen Beziehungen zwischen Bürgern und dem Staat immer mehr in gegenseitigen Rechten und Pflichten gemäß sozialistischer Rechtsstaatlichkeit gründen. Der sozialistische Rechtsstaat muß sich in historisch langer Zeit als Form der Marx'schen (dritten) Individualitätsstufe entwickeln: der „freien Individualität, gegründet auf die universelle Entwicklung der Individuen und die Unterordnung ihrer gemeinschaftlichen, gesellschaftlichen Produktivität, als ihres gesellschaftlichen Vermögens.“² *Folglich kann das grundlegende Kriterium für den Reifegrad eines sozialistischen Rechtsstaates nur darin bestehen, inwieweit der sozialistische Staat als eine politische Organisation, in der jedes seiner Mitglieder gleichberechtigtes Subjekt der Staatsmacht, assoziierter Träger der Volkssouveränität wird, ein höheres Maß der Freiheit der Persönlichkeit, ihrer Gemeinschaften, des ganzen Volkes als die bürgerliche Rechtsstaatlichkeit erreicht und durch das sozialistische Recht als die juristische Form dieser Freiheit vermittelt.*

Für die inhaltliche Ausgestaltung sozialistischer Rechtsstaatlichkeit in der DDR bedeutet dies, daß in der *Rechtspraxis* und ihrer theoretischen Reflexion solche rechtlichen Erscheinungen in das Verhältnis Bürger — Staat bzw. Individuum — Gesellschaft treten müssen, die ihrer Natur nach direkt mit dem Freiheitsmaß der Persönlichkeit, mit dem Recht auf Selbstverwirklichung, in Beziehung stehen: Gesetzlichkeit, Menschenrechte, subjektive Rechte, Gerechtigkeit, Rechtssicherheit. Es handelt sich hier nicht um solche Erscheinungen, die einfach dazu dienen können, einen „Dach- bzw. Kombinationsbegriff“ vom sozialistischen Rechtsstaat zu bilden, sondern um solche, die aus Sicht der Erfordernisse eines sozialistischen Rechtsstaates auch einer spezifischen, d. h. rechtsstaatlichen rechtstheoretischen Weiterführung (bzw. Erneuerung) bedürfen.

Ein sozialistischer Rechtsstaat muß von den Menschenrechten ausgehen. Das ist wohl deshalb unabdingbar, da sich die einzelnen Menschenrechte im Sozialismus — das Recht auf Arbeit, das Recht auf Eigentum, das Recht auf Kommunikationsfreiheit, das Recht auf menschenwürdige Bewältigung und Umwandlung biologisch und ökologisch bedingter Bedürfnisse, das Recht auf Gesetzlichkeit und Rechtssicherheit u.a. — aus dem Marx'schen Ziel des Sozialismus ergeben. Als eine unabdingbare Eigenschaft des Sozialismus sind sie deshalb in Grundrechten verfassungsmäßig zu objektivieren und (soweit das faktisch und juristisch möglich ist) in subjektive Rechte umzuwandeln, die unmittelbar mit der Freiheit der Persönlichkeit verbunden sind. Da das Maß dieser subjektiven Rechte eine wichtige

¹ Vgl. K. Marx, In: MEW, Bd. 25, Berlin 1964, S. 828.

² K. Marx, Grundrisse der politischen Ökonomie, Berlin 1953, S. 75.

Kennziffer des Standes der Herausbildung eines sozialistischen Rechtsstaates ist, sind alle Forderungen, die subjektiven Rechte und ihren juristischen Gewährleistungsmechanismus, der erst im Ansatz vorhanden ist, auszubauen, uneingeschränkt zu unterstützen. Die Schaffung neuer Gesetze (Wahlgesetz, Gesetz über die Vereinigungsfreiheit usw.) sowie die ausstehende Reform des bestehenden Rechtssystems muß in der DDR von diesem Ziel sozialistischer Rechtsstaatlichkeit ausgehen. Dieser Weg, der auch zu mehr Rechtssicherheit führt, ist ohne Neuformierung der sozialistischen Gesetzlichkeit undenkbar; das heißt vor allem: Das Recht selbst darf kein Unrecht, es muß gerecht sein und tatsächlich das Allgemeine und Notwendige des Interessengefüges der Gesellschaft widerspiegeln. Nur so ist „Herrschaft“ des Gesetzes für jedermann und alle gesellschaftlichen und staatlichen Organisationen rechtsstaatliche Gesetzlichkeit, die der weiteren Humanisierung des Rechts und der Entfaltung des Menschen verpflichtet ist. Deshalb muß auch mit einer in unserem Land weit verbreiteten „Praxis“, das Gesetz unter der Hand administrativ durch „innere Weisungen“ aller Art auszuhöhlen — und dies als „Rechtsfortbildung“ auszugeben, sofort Schluß gemacht werden.

II.

Ein sozialistischer Rechtsstaat muß als Verfassungsstaat existieren, und zwar als eine solche Form der Organisation und Ausübung der politischen Macht im Sozialismus, die dem Sozialismus und der sozialistischen Demokratie vollständig entsprechen muß; dies bedeutet zunächst grundsätzlich: In der Verfassung des sozialistischen Verfassungsstaates sind die unveräußerlichen Menschenrechte zu verankern: die sozialen und politischen Rechte der Persönlichkeit. Sie muß insbesondere die Unantastbarkeit der Persönlichkeit, die Gleichheit vor dem Gesetz, die Freiheit und Würde des Menschen zuverlässig schützen. Ein Charakteristikum des sozialistischen Verfassungsstaates ist deshalb die juristische Verantwortung des Staates für die Entwicklung des Individuums und die des Bürgers für die gesellschaftlich-staatlichen Angelegenheiten, für die Einhaltung der staatsbürgerlichen Pflichten und schöpferischen Mitarbeiten, Mitplanen, Mitregieren.

Die weiteren evolutionären und revolutionären Veränderungen des Sozialismus in Richtung einer Gesellschaft freier Menschen, gestaltet nach den Prinzipien des Humanismus, der Demokratie und der Gerechtigkeit impliziert auch, daß sich die Verfassungsmäßigkeit einer solchen Gesellschaft ausprägt und in reifen Formen in Erscheinung tritt. Als „Prinzip der Verfassung“ ist sie eine objektiv-gesetzmäßige Erscheinung der Entwicklung, Struktur und Funktion einer künftigen sozialistischen Gesellschaft mit menschlichem Antlitz, die inhaltlich die soziale Konstitution dieser Gesellschaft sowie ihren politischen Zustand faktisch und rechtlich zum Ausdruck bringt. Der sozialistische Verfassungstyp wird sich wahrscheinlich in einem in seinen historischen Dimensionen noch nicht überschaubaren Zeitraum allmählich in die Gesellschaftsverfassung eines demokratisch-humanistischen Sozialismus entwickeln.

Für die Gestaltung eines sozialistischen Rechtsstaates ist dieser Sachverhalt deshalb relevant, weil sozialistische Verfassungen als politische und juristische Dokumente von prinzipieller Bedeutung im wesentlichen über ihr „Innenverhältnis“ zum sozialistischen Staat und zum sozialistischen Recht vermittelt sind. Das Prinzip der Verfassung einer modernen sozialistischen Gesellschaft (sozialistische Verfassungsmäßigkeit) als Wirklichkeit und Aufforderung verlangt nicht nur einen höheren Stellenwert des sozialistischen Rechts für die Entwicklung des Sozialismus, sondern auch des sozialistischen Staates, der immer mehr die „Herrschaft des Gesetzes“ — die Gesetzlichkeit — als das wichtigste Charakteristikum des sozialistischen Rechtsstaates qualifizieren muß. Deshalb ist der sozialistische Staat als Rechtsstaat inhaltlich und formell an das „Gesetz der Gesetze“ (Marx), an die sozialisti-

sche Staatsverfassung gebunden, die sich mit der weiteren Entwicklung des Sozialismus — und damit auch der Verfassungsgesetzgebung — als Staats- und Gesellschaftsverfassung entwickelt. Unter diesem Aspekt ist es sinnvoll und begründet, den sozialistischen Rechtsstaat als einen Verfassungsstaat zu bestimmen. Damit wird die Einheit von sozialistischer Verfassungsmäßigkeit als Ziel, Erfordernis und Wirklichkeit reflektiert; sie verlangt allerdings historisch permanent, „daß die grundlegenden politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse den meistentwickelten sozialistischen verfassungsmäßigen Grundsätzen folgend auch eine tatsächliche Verfassungsregelung erfahren und der Inhalt der Verfassungsregelung nicht hinter der wirklichen Entwicklung der geregelten Verhältnisse zurückbleibt.“³ Eine optimale Äquivalenz zwischen dem Inhalt der Verfassung und der verfassungsmäßigen Wirklichkeit ist eine elementare Grundvoraussetzung für die effektive Realisierung der Verfassung im Leben. Der sozialistische Rechtsstaat als Verfassungsstaat ist angehalten, diese produktive Äquivalenz durch Weiterentwicklung seines Grundgesetzes zu sichern.

Der sozialistische Rechtsstaat existiert als Verfassungsstaat; diese These ist eine Weiterentwicklung der rechtstheoretischen Aussagen, wonach das Verfassungsrecht die Grundlage des sozialistischen Rechtssystems ist. In der marxistischen Rechtswissenschaft wurde bereits umfassend der Sachverhalt theoretisch auf den Begriff gebracht, daß vor allem die Verfassung gemäß ihres Regelungsgegenstandes nicht nur das hauptsächlich strukturbildende Element des Verfassungsrechts, sondern auch aller anderen Rechtszweige ist. Die besondere Symbiose im Verhältnis des sozialistischen Staates und Rechts im sozialistischen Rechtsstaat findet so im sozialistischen Verfassungsstaat ihre logische Vollendung.

Für die Entwicklung des sozialistischen Rechtsstaates als Verfassungsstaat ergibt sich aus diesem Sachverhalt ein Paket antizipierender Erfordernisse, die folgende Struktur aufweisen:

a) In dieser Zeit wird die Dynamik der gesellschaftlichen Entwicklung und der Verfassung als dialektischer Prozeß immer umfassender durch die Gesetzlichkeit als inhaltliche Widerspiegelung der sozialistischen gesellschaftlichen Totalität in juristischer, politischer und moralischer Form bestimmt und geprägt. Diese Gesetzlichkeit bringt insofern umfassender Verfassungsmäßigkeit zum Ausdruck, die sich als rechtliche Gesetzlichkeit im Grundgesetz des sozialistischen Staates manifestiert. Die Schaffung des sozialistischen Rechts, dessen Gerechtigkeit sowie dessen humanistisch-friedlicher Gehalt werden dadurch immer dynamische determiniert.

b) Durch die Verfassung des sozialistischen Verfassungsstaates ist immer mehr die von Marx erhobene Forderung zu erfüllen, „daß die Bewegung der Verfassung, daß der Fortschritt zum Prinzip der Verfassung gemacht wird, daß also der wirkliche Träger der Verfassung, das Volk, zum Prinzip der Verfassung gemacht wird. Der Fortschritt selbst ist dann die Verfassung.“⁴ Aus dieser Sicht ist die Verfassungsgesetzgebung zu gestalten, die früher oder später zu einer neuen demokratischen Verfassung der DDR führen wird.

c) Der sozialistische Verfassungsstaat ist moralisch, politisch und juristisch verpflichtet, jede Verletzung der Verfassung aufzudecken, die juristische Verantwortlichkeit für solche Verfassungsverletzungen geltend zu machen, die zur Verfassungsverletzung führenden Umstände zu beseitigen und den Rechtsschutz der Verfassung zu gestalten. Dies impliziert, jede Verletzung der Verfassung — auch durch verschiedene Formen der Verfassungskontrolle — aufzudecken, die juristische Verantwortlichkeit für solche Rechtsverletzungen geltend zu machen sowie die Umstände zu paralysieren, die zu Verletzungen des Grundgesetzes

³ A. Ádám, Verfassungsmäßigkeit und Verfassungsschutz in der Ungarischen Volksrepublik. *Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* (83), Pécs, 1975, S. 4.

⁴ K. Marx, in: MEW, Bd. 1, Berlin 1956, S. 259.

führen. Der durch verfassungswidriges Handeln entstandene Schaden ist zu beseitigen. Ein Verfassungsgerichtshof ist deshalb unabdingbar.

d) Da die Verfassung die rechtliche Grundlage der Rechtsetzung und Rechtsverwirklichung der juristischen Träger der sozialistischen Rechtsordnung sowie unmittelbar geltendes Recht ist, muß sie im sozialistischen Verfassungsstaat einen zentralen Ausdruck im Verfassungstext selbst finden. Ungeachtet ihrer politischen Bedeutung und Funktion trägt die Verfassung Rechtscharakter; die Wissenschaftlichkeit des Rechtstextes ist deshalb eine wichtige praktische Wirkungsbedingung und Grundlage für die diesbezügliche wissenschaftliche Arbeit. In dieser Hinsicht läßt die Verfassung der DDR viele Wünsche offen.

Die „Gretchenfrage“ der Gestaltung eines sozialistischen Rechtsstaates als Verfassungsstaat besteht darin, inwieweit es mittels einer konsequenten Demokratisierung der sozialistischen Gesellschaft gelingt, die volle und reale Macht des Volkes zu gewährleisten. Es ist nicht zu bezweifeln, daß das in den 40 Jahren Arbeiter- und Bauernmacht auf deutschem Boden erreichte auch Elemente der Rechtsstaatlichkeit impliziert. Aber bereits mit Beginn der sechziger Jahre setzte in Bezug auf das Verhältnis Partei und Staat eine Verfestigung ein. Der Staatsapparat wurde den Beschlüssen der SED unterworfen. Dies führte zu einer Verfälschung der führenden Rolle der SED. Es ist auch so, daß sich das politische System des Sozialismus in unserem Lande bereits mit Beginn der achtziger Jahre immer mehr zu erschöpfen und zu deformieren begann und sich ein bürokratischer Zentralismus in „preußischer Form“ breit machte. Der faktische Einfluß der Werktätigen auf die inhaltliche Gestaltung dieses Systems wurde immer geringer. Es „herrschte“ der Apparat — obwohl in unserer Verfassungsgesetzgebung in Worten genau das Gegenteil zu lesen ist. Die Beschneidung der Rechte der Regierung und der Volkskammer durch die alte politische Führung der SED war verfassungswidrig. Die Schaffung einer neuen Verfassung steht auf der Tagesordnung.

Der Ausbau des sozialistischen Rechtsstaates in der DDR ist jetzt eine historische Chance, auf dem Boden des sozialistischen Rechts das politische System gemäß eines modernen Sozialismusbildes und den Erfordernissen der menschlichen Kultur und Zivilisation zu gestalten. Damit werden einige weitere Fragen relevant.

Aus Sicht des sozialistischen Staates als Verfassungsstaat dürfte damit das Problem der „Teilung der Gewalten“ besondere Relevanz erhalten. Daß dies nicht die Aufhebung der einheitlichen Staatsmacht der herrschenden Klasse (oder verschiedener Klassenkräfte) bedeutet, war (unter Ignorierung des Klassenmäßigen) bereits bürgerlichen Rechtswissenschaftlern klar. G. Anschütz schrieb im Jahre 1906: „Die Dreiteilung hat zunächst den Sinn einer theoretischen Distinktion, einer Einteilung. Sie bedeutet weiterhin, schon und gerade bei Montesquieu, ein praktisch-politisches Organisationsprinzip, sie bezweckt die Trennung der Gewalten..., das heißt; ihre Verteilung an besondere und selbständige Organe des Staates. Weder in dem einen noch in dem anderen Sinne widerspricht das Prinzip der Gewaltenteilung der Einheit von Staat und Staatsgewalt. Einteilen heißt nicht zerreißen: die logische Operation des Einteilens hebt die Einheit des Ganzen nicht auf, bekräftigt sie vielmehr. Und wer die Verteilung der verschiedenen Funktionen an verschiedene Organe für unerträglich halten wollte mit der Idee der staatlichen Einheit, der müßte ungereimter Weise auch behaupten, daß Lebewesen und Maschine keine Einheiten seien, weil jenes viele Organe, diese viele Räder hat.“⁵

Wie bereits von K. Marx gezeigt wurde, ist die „Teilung der Gewalten... im Grunde nicht anders als die profane industrielle Teilung der Arbeit, zur Vereinfachung und Kontrolle angewandt auf den Staatsmechanismus.“⁶ Die Verschiedenheit der Gewalten als lebendige

⁵ G. Anschütz, in: Systematische Rechtswissenschaft, Berlin und Leipzig 1906, S. 338.

⁶ K. Marx, in: MEW, Bd. 5, Berlin 1959, S. 194.

und vernünftige Unterscheidung des Staates als eines gesellschaftlichen Organismus zu betrachten, ist ein historischer Fortschritt, der im sozialistischen Verfassungsstaat ein neues Maß dieses Fortschrittes verkörpern muß: strengste Bindung der Staatsverwaltung an das Gesetz und die Gesetzlichkeit; dies involviert die Gerichtskontrolle über ihre Entscheidung, die die gesetzlichen Interessen, Rechte und Freiheiten der Bürger tangieren. Weiterhin die völlige, absolute Unterwerfung der Rechtspflege unter das Gesetz und die Gerechtigkeit. Und was die Hauptsache ist: Der sozialistische Staat ist ein solches politisches Gemeinwesen aller Werktätigen, in dem das Volk mittels der Volksvertretungen tatsächlich die politische Macht ausübt und organisiert. Der sozialistische Rechtsstaat als Verfassungsstaat ist diese Form der Organisierung und Ausübung der politischen Macht.

Dies impliziert, daß sich auch die Rolle der marxistischen Partei als der bislang führenden und organisierenden Kraft der sozialistischen Gesellschaft neu stellt, wobei in den Beziehungen zwischen Partei und Staat von den Leninschen Prinzipien der exakten Trennung ihrer Funktionen auszugehen ist. Im sozialistischen Rechtsstaat als Verfassungsstaat sind alle politischen Parteien und Organisationen verpflichtet, im Rahmen der Verfassung und der Gesetze zu handeln. Der Führungsanspruch keiner Partei darf verfassungsmäßig festgeschrieben sein.

Das Hauptproblem der Gestaltung des sozialistischen Rechtsstaates als Verfassungsstaat ist die weitere Entfaltung der Demokratie als die innere Hauptkomponente des Wesens der Vervollkommnung und der Festigung eines jeden sozialistischen Staates. Der sozialistische Rechtsstaat als Verfassungsstaat verlangt zwingend eine höhere (neue) Qualität der sozialistischen Demokratie. Dieses Grundgesetz der politischen Verhältnisse im Sozialismus, das die Wirkungsrichtungen aller anderen Gesetzmäßigkeiten bestimmt, determiniert entscheidend die weitere Entfaltung des Volkscharakters des sozialistischen Staates und damit seine Entwicklung in Richtung eines solchen Staates. Die bereits von K. Marx, F. Engels und W. Lenin geäußerten Überlegungen, daß der Sachverhalt, bei der das Volk verwaltet wird, durch eine Selbstverwaltung des Volkes ersetzt werden müsse, scheint in welthistorischer Sicht die reale Möglichkeit zu sein, den sozialistischen Rechtsstaat als Verfassungsstaat zu vollenden. Da sie der sozialistischen Demokratie am vollständigsten entspricht, sichert sie den Grundzug des sozialistischen Rechtsstaates: höchste Autorität und Triumph des Gesetzes, das den Willen des Volkes zum Ausdruck bringt.

Alle diese Überlegungen münden in die Hypothese ein, daß diese Gestaltung und Vollendung des sozialistischen Rechtsstaates mit der Herausbildung einer Form des sozialistischen Staates verbunden sein wird, die man als demokratisch-republikanische Volksmacht bezeichnen könnte. Sie könnte in nationalen Abarten existieren.

Bereits Lenin schwebte in Auswertung der Erfahrungen der Pariser Kommune die Idee vor, daß der sozialistische Staat nicht nur seinen Inhalt, sondern auch seiner Form nach etwas prinzipiell Neues im Vergleich zu seinen Vorläufern sein sollte; und zwar keine parlamentarische, sondern eine Räterepublik, die die höchste Form der Demokratie hervorbringt und gewährt, nämlich, die Prinzipien der sozialistischen Selbstverwaltung, die in Staat und Gesellschaft dominieren.

Die Herausbildung einer neuen Form des sozialistischen Staates vollzieht sich ohne Zweifel in nationaler Form. Die nationale Vielheit des Sozialismus schließt auch ein, daß in den einzelnen sozialistischen Ländern verschiedene Formen und Methoden der staatlichen Macht erprobt werden. Aber es wäre falsch zu vermuten, daß in nationaler Form nur national und historisch Spezifisches gestaltet wird. Der Trend zur Herausbildung einer neuen Form des sozialistischen Staates drückt Allgemeinnotwendiges und insofern Allgemein gültiges aus, das nicht auf Spezifika in einzelnen Ländern reduziert werden kann: Da der Sozialismus jetzt tiefgreifend erneuert wird und es in dieser Etappe darum geht, seinen sozialen und humanistischen Charakter umfassend und für jeden zur Wirkung zu bringen,

wird die Organisation des sozialistischen Staates als einer wahren Volksmacht sowie die dazu erforderliche Teilung und Kontrolle der Staatsgewalten auf wissenschaftlicher und streng gesetzlicher Grundlage immer dringlicher.

Die Hauptfrage hierbei ist die weitere Entfaltung des Volkscharakters des sozialistischen Staates. Hiervon ausgehend ist es auch dringend geboten, Auffassungen von Karl Marx über den Staat für die Lösung dieses historischen Angliegens wissenschaftlich aufzubereiten. Es sei nur daran erinnert, daß der Gedanke des Aufbaus der sozialistischen Gesellschaft nach republikanisch-demokratischem Vorbild sich bereits in den Frühwerken von K. Marx vorfindet. Es durchzieht das gesamte Marsche Werk. Diese und viele andere Überlegungen von K. Marx sind für die Gestaltung einer modernen Form des sozialistischen Staates zu Rate zu ziehen — ein Anliegen, das offensichtlich nur in anderen Zusammenhängen und Arbeiten weiter verfolgt werden kann.

III.

Ein sozialistischer Rechtsstaat kann nicht gestaltet werden, ohne die Erfahrungen aus der Entwicklung der Weltzivilisation hinsichtlich der Rechtsstaaten, die in den verschiedenen Ländern auf unterschiedliche Weise entstanden, zu beachten und zu nutzen, denn die Bewegung der Menschen hin zur Freiheit, ihr bewußtes Streben, den Staat zu zügeln, ihn zu zwingen, Gesetz und Recht zu achten, ist jeder Rechtsstaatlichkeit immanent. Im einzelnen.

Die Idee der Rechtsstaatlichkeit ist ein Kind des rechtswissenschaftlichen Positivismus in Deutschland im 19. Jahrhundert.⁷ Rechtsstaat bedeutet nach dieser deutschen Lehre zuallererst Gesetzmäßigkeit der Verwaltung. Diese Rechtsstaatslehre strebte die „Herrschaft des Gesetzes“ bzw. des Rechts an. Jede Willkürhandlung der Verwaltung soll durch die (gerichtlich überprüfbare) Gesetzesgebundenheit der Staatstätigkeit unterbunden werden. Dadurch sollte die Herrschaft von Menschen über Menschen beseitigt werden. Jedoch: „Diese Lehre nimmt den Staat als gegebenes Faktum und stellt ihn der Gesellschaft und den einzelnen Bürgern gegenüber. Die inhaltliche politische Zielsetzung des Staates, seine Legitimität und das politische Verhältnis der Bürger zum Staat sind nicht Gegenstände der Rechtsstaatslehre. Sie beschäftigt sich allein mit den rechtlichen Formen durch die die Freiheit der Bürger vom Staat, d. h. die Grenzen der Staatstätigkeit gegenüber der Gesellschaft festgelegt sind... Der positivistischen Rechtsstaatslehre genügt für die Gültigkeit des Rechts, daß es nach den für die Gesetzgebung aufgestellten rechtlichen Regeln zustande gekommen ist. Wie das Recht politisch entstanden ist, ob die Rechtsetzung ein Akt der politischen Selbstbestimmung des Volkes oder die selbstherrliche Setzung eines Monarchen ist, und welche politischen und ethischen Inhalte dadurch gesetzt werden, fällt nicht in den Zuständigkeitsbereich der Rechtsstaatslehre. Sie interessiert sich ausschließlich für die rechtliche Form in der sich die Staatstätigkeit vollzieht. Diese Form ist für sie selbständig und unabhängig von den politischen Inhalten, die mit dem Recht verwirklicht werden sollen, und von den politischen Strukturen des Staates, der dieses Recht setzt. Recht ist lediglich Form, nicht Inhalt.“⁸

W. Rosenbaum trifft mit dieser Einschätzung den Nagel auf den Kopf. Er schreibt weiter zutreffend, daß nach dieser positivistischen Lehre die Form des Rechtsstaates nicht eigentlich die Freiheit der Bürger sichern kann, „sondern diese lediglich vor staatlicher Willkür schützen, d. h. vor unterschiedlicher Behandlung durch den Staat. Inhalt, Zweck

⁷ Vgl. R. Mohl, *Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*, Tübingen 1832—1834; ders., *Staatsrecht des Königreichs Württemberg*, Tübingen 1829—1831.

⁸ W. Rosenbaum, *Naturrecht und positives Recht*, Neuwied und Darmstadt 1972, S. 44.

und Umfang der Staatstätigkeit, sowie die inhaltliche Bestimmung der Freiheit des Bürgers sind dieser Staatsrechtslehre außerrechtliche Daten, die die juristische Betrachtung nicht tangieren. Demnach ist ein Rechtsstaat auch ohne Demokratie möglich.⁹

Diese positivistische Bindung des Staates an das Gesetz bezweckte, die Interessen der in der Gesellschaft dominierenden Klasse (Bourgeoisie), der eine unmittelbar politische Bestimmung des Staates verwehrt war, gegen die feudale politische Führungsschicht zu sichern. Die Rechtsstaatslehre begünstigte damit die an der Macht befindlichen und die soziale und politische Realität beherrschenden Kräfte gleichermaßen. Diese spezifische klassenmäßige Begrenzung der Rechtsstaatsidee, die erkenntnistheoretisch involviert, Staat und Recht ahistorisch und idealistisch zu interpretieren, bildete sich mit ihrer Geburt aus.

Die Theorie des Rechtsstaates hat mit der Entwicklung des Kapitalismus — insbesondere im Imperialismus — verschiedene Metamorphosen durchlaufen; sie hat das Gewand oft gewechselt; sie ist mit anderen Komponenten der bürgerlichen politischen Ideologie und verschiedenen bürgerlichen Rechtslehre diese und jene Symbiose eingegangen. Die Bandbreite ihrer gesellschaftlichen Zielsetzungen ist erheblich. Sie wurde nicht nur von liberal-demokratischen Bestrebungen, sondern auch von anderen politischen Richtungen benutzt — bis hin zu reaktionären. Der „Rechtsstaat“ ist auch in einigen bürgerlichen Ländern in den Rang einer verfassungsrechtlichen Terminologie erhoben worden, so auch in der BRD (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Art. 28).

Leider gibt es in der marxistischen Rechtswissenschaft keine wissenschaftliche Einschätzung des bürgerlichen Rechtsstaates in Theorie und Praxis — abgesehen von punktuellen und partiellen Bemerkungen in anderen Zusammenhängen.¹⁰ Um die Qualität des sozialistischen Rechtsstaates prägnant von der bürgerlichen Rechtsstaatlichkeit abheben zu können, ist die marxistische Rechtswissenschaft angehalten, dieser Strömung in der bürgerlichen Rechtsideologie künftig die gebührende Aufmerksamkeit zu schenken. Dies schließt auch eine Antwort auf die Frage nach einem demokratischen und sozialen Rechtsstaat als ein Problem der Theorie und Taktik des Kampfes der fortschrittlichen Kräfte um die Zurückdrängung und Zügelung der Herrschaft des Monopolkapitals in den bürgerlichen Ländern ein.

Im Konnex dieser Arbeit kommt es nur darauf an, folgendes anzudeuten: Die Qualifizierung der sozialistischen Rechtsstaatlichkeit steht in einem unlösbaren Zusammenhang mit einem Bündel theoretischer Fragen der allgemeinen Theorie des Staates und des Rechts im allgemeinen und der Theorie des sozialistischen Staates und Rechts im besonderen. Für weiteres Forschen ist es sinnvoll, auf einige Probleme des Rechtsstaates auf der abstrakt-allgemeinen Ebene hinzuweisen:

a) Daß das Problem des sozialistischen Rechtsstaates qualitativ in Inhalt und Form im Sozialismus wurzelt, liegt auf der Hand. Insofern liegt gegenüber der bürgerlichen Rechtsstaatsidee und ihrer (dieser oder jener) praktischen Relevanz Diskontinuität vor. Hieraus kann man aber nicht ableiten, daß die sozialistische Rechtsstaatsproblematik von der weltgeschichtlichen Entwicklung dieser Idee abgenabelt sei.

b) Der sozialistische Staat und das sozialistische Recht sind die Erben alles Positiven und Fortschrittlichen, was die Menschheit auf staatlich-rechtlichem Gebiet geschaffen hat. Die marxistische Rechtswissenschaft muß ebenfalls den positiven Teil des Erbes innerhalb der widersprüchlichen, reaktionären und fortschrittlichen, materialistischen und idealistischen usw. usw. staats- und rechtstheoretischen Auffassungen der Vergangenheit dialek-

⁹ Ebenda, S. 45

¹⁰ Vgl. z. B. W. A. Tumanow, *Bürgerliche Rechtsideologie*, Berlin 1975, S. 16, 34, 63, 95, 108, 157, 176 ff.; vgl. aus historischer Sicht auch R. Meister, *Das Rechtsstaatsproblem in der westdeutschen Gegenwart*, Berlin 1966 sowie E. Paschukanis, *Allgemeine Rechtslehre des Marxismus*, Wien—Berlin 1929, Fünftes Kapitel.

ichnegieren, in diesem Sinne bewahren und als progressive Tradition fortführen. Hierzu gehört auch der Gedanke des Rechtsstaates. Dies involviert, ihm zunächst eine progressive Komponente im welthistorischen Progreß der Entwicklung der staatlich-rechtlichen Organisationsform der menschlichen Gesellschaft zuzubilligen. Darüber dürfen weder der spezifische deutsche Geburtsfehler dieser Idee noch ihre antidemokratische und reaktionäre Entartung hinwegtäuschen. Es läßt sich insbesondere nicht bestreiten, daß diese Theorie in der historischen Tendenz auch in einer solchen gewissen Weise die Staats- und Rechtspraxis beeinflußte, die gegenüber dem Feudalstaat, in dem monarchistische und polizeiliche Willkür herrschten, eine Komponente des welthistorischen Fortschritts verkörperte. Und dies ermöglicht auch, daß der sozialistische Rechtsstaat als eine Komponente der sozialistischen Zivilisation diese und jene Momente der Praxis des bürgerlichen Rechtsstaates dialektisch negieren und in den Dienst des Sozialismus stellen kann. Dies schließt die prinzipielle klassenmäßige Kritik an der Theorie und Praxis des bürgerlichen Rechtsstaates keinesfalls aus.

c) Ideengeschichtlich ist allerdings zu beachten, daß sich die zunächst positivistische Rechtsstaatsidee in historischer Retrospektive mit der Herausbildung und Entwicklung des bürgerlichen Staats- und Rechtsdenkens selbst in Beziehung setzte. Der Kampf der jungen Bourgeoisie gegen den Feudalstaat manifestierte sich in der Forderung nach bürgerlicher Gesetzlichkeit: Trennung der Gewalten, Verfassungsstaat, Herrschaft des Gesetzes in der Verwaltung, Konstituierung von Rechten der Persönlichkeit als Menschenrechte. Diese Postulate werden immer mehr mit der Idee des Rechtsstaates verbunden und durch weitere staats- und rechtsphilosophische Gedanken de facto bereichert. Aus dieser Sicht erscheinen dann Locke, Montesquieu, Rousseau, Kant und andere Denker auch als Vertreter des Rechtsstaatsgedankens, obwohl bei ihnen dieser Begriff nicht zu finden ist. Diese hervorragenden Vertreter des philosophischen, staatlichen und rechtlichen Denkens sahen im Rechtsschutz allerdings den eigentlichen Zweck des Staates. Aus dieser Sicht haben sie allerdings an der Ausbildung des Rechtsstaatsbegriffs wesentlichen Anteil, der für die damalige Zeit das objektive Bedürfnis widerspiegelte, die Staatsordnung durch die Errichtung der Grundlagen der bürgerlichen Gesetzlichkeit zu stabilisieren. Vor allem diese Rechtsstaatsgedanken sollten im sozialistischen Rechtsstaat als progressive Traditionen in sozialistischer Qualität fortgeführt werden. Abschließend: Die marxistische Rechtswissenschaft steht vor der Aufgabe, dem sozialistischen Rechtsstaat die theoretische „Form“ zu geben und Vorschläge für seine weitere Ausgestaltung zu erarbeiten.

L'heure est donc aux réformes

Pour un juriste, la période contemporaine peut sans doute être caractérisée par deux traits essentiels : la profondeur de débat sur le rôle et le contenu du droit, et l'importance acquise par ce débat.

Cela ne signifie certes pas que les juristes doivent, comme le leur reprochait Marx dans l'« Idéologie Allemande », voir le monde à partir de leur point de vue, et sans doute y a-t-il aujourd'hui une résurgence non négligeable de ce danger ; mais il est incontestable que le droit est en voie de prendre une place nouvelle dans le développement social, en relation avec les gigantesques mutations de notre époque.

Sans doute, sur le plan juridique la mutation se développe depuis 2 siècles, marquée par deux étapes aussi complémentaires qu'apparemment contradictoires :

D'abord, par les révolutions bourgeoises, une première rupture, sur le plan idéologique, abstrait, et sans doute la plus fondamentale, substitue à une acception autoritaire du droit, un rôle libérateur et protecteur. C'est certainement le mérite, trop majoritairement occulté lors des célébrations officielles de son biventenaire, de la déclaration Française de 1789 d'avoir posé en principe le droit de chaque individu à être et à demeurer libre et égal, et d'y articuler toutes les sécurités individuelles qu'elle énonce ensuite. Même l'affirmation du droit de propriété, si l'on fait une exégèse scrupuleuse, est subordonnée à cette affirmation dominante du principe indivisible de liberté et d'égalité. Le fait que cette proclamation ait été totalement idéaliste, et que ses idéaux aient été aussitôt confisqués par la classe bourgeoise mercantile au pouvoir, puis par le capitalisme industriel n'empêche pas que, au niveau des proclamations de droit, une génétique idéologique nouvelle était déclenchée, grosse de toutes les revendications le liberté et d'égalité effectives, donc de libération sociale. Et tel est bien le sens de l'hommage qui lui était rendu par Marx dans un passage trop peu connu de l'un de ses plaidoyers pour la « Gazette Rhénane ».

Il fallait cependant bien la deuxième étape : L'affirmation de la liberté et de l'égalité n'était pas suffisante si elle ne faisait que masquer la course capitaliste au profit maximum par l'exploitation maximum du détail humain : la révolution sociale, condition de la révolution humaine, demeurait à faire. L'aspiration en est présente dans tout le mouvement révolutionnaire du XIXe siècle, mais il fallut les « pères » et les classiques du marxisme pour en asseoir une perspective décisive, sur la base d'une analyse théorique fondamentale, qui était celle du caractère incontournable du contenu de classe de la société et de caractère illusoire dont il obérait, dans la réalité concrète, toute affirmation égalitaire.

D'où l'importance primordiale, pour les juristes, de la dénonciation marxiste du caractère mystificateur de l'idéologie juridique bourgeoise.

A cet égard, Marx s'attaque essentiellement à l'idéologie libérale, lorsqu'il montre, à juste titre, que cette prétendue liberté égale est celle de la loi de la jungle, entre le loup et l'agneau, mais la même accusation vaut contre les idéologies réformistes modernes chères à la social-démocratie, de « solidarité sociale » (où l'agneau doit accepter d'être dévoré par

solidarité avec le loup) et de « modernité », de « technicité », qui tendent à dépolitiser la direction de la société, sous le prétexte de confondre toutes les oppositions sociales dans une prétendue objectivité commune et neutre, noble couvercle des contradictions.

Hélas ! dans ce qui suivit, une analyse hâtive, mal digérée, insuffisamment pénétrée de la dialectique complexe recommandée par l'exigence scientifique du marxisme, n'a trop souvent retenu du marxisme que sa dénonciation du droit bourgeois, reçu comme une dénonciation du droit en général.

Ainsi, eut-on tendance à ne retenir de l'oeuvre juridique de Marx que la dénonciation du juriste dans idéologie allemande ou ce qui apparaît dans la « question juive » ou la « loi sur les vols de bois ». A la mystification juridique, ou opposait la réalité des rapports de force, et lorsqu'on avait égard aux passages essentiels de la « critique du programme de Gotha », on oubliait celui sur la nécessité d'un droit inégal au profit du faible, et on lisait celui sur la perspective d'un dépassement de « l'horizon borné du droit bourgeois » en oubliant le mot « bourgeois » et en le transformant en dépassement » de l'horizon borné du droit ».

L'ouvrage de Pachukanis lui même, si justement vante pour la qualité de sa dénonciation du droit bourgeois, peut être considéré comme le modèle du genre dans la mesure où il commet la triple erreur, vérifiée aujourd'hui par l'expérience historique,

- 1- d'avoir caractérisé le droit capitaliste par ses formes libérales, alors que la concentration capitaliste et sa crise génèrent un droit de moins en moins libéral,
- 2- d'avoir idéalisé la société socialiste en l'imaginant « débarrassée » du juridique, et,
- 3- d'avoir, situé des droits essentiels comme, par exemple les droits de la défense, au rang des marchandages mercantiles de la société capitaliste, alors que l'on sait, de douloureuse expérience, à la fois combien en régime capitaliste ils sont d'autre valeur que de simple marchandage, et dans la société socialiste ils sont loin d'avoir perdu leur sens.

Cette imprégnation théorique des marxistes dans le domaine du droit ne pouvait pas ne pas avoir ses conséquences lorsqu'ils accédèrent à la pratique d'Etat, qui à son tour devait rétroagir sur la théorie.

Il faut reconnaître que outre les tentations redoutables pour tout pouvoir de trouver dans l'autorité la solution aux problèmes, un nombre exceptionnel de facteurs circonstanciels y ont convergé :

- la faible tradition de vie politique démocratique des masses.
- l'absence d'expérience dirigeante,
- l'obligation d'assurer la mise à niveau de développement industriel que le capitalisme avait réalisé ailleurs, avec les efforts et sacrifices que cela pouvait appeler,
- l'obligation de préserver l'éradication de la domination capitaliste face à une ent reprise mondiale de reconquête.

Tout cela a tendu à sécréter une idéologie juridique manichéenne, strictement positiviste, rattachable à ce qui, au nom du contenu nouveau de l'Etat, pourrait être assimilé à une sorte de « raison d'Etat socialiste ».

Etaient alors qualifiées d'idées de juristes bourgeois les suggestions de juristes marxistes selon lesquelles le droit pouvait ne pas être nécessairement résumé à la volonté d'Etat.

Aujourd'hui une nouvelle page s'ouvre pour les juristes. Il faut souligner que nombreux ont été, dans les pays socialistes comme ailleurs dans le monde, les juristes marxistes qui ont oeuvré à faire avancer les idées dans ce sens (et le Recteur Antalffy est de ceux-là).

L'heure est donc aux réformes. On serait tenté de dire « enfin », car elles peuvent être celles de la dernière étape (ou de l'avant-dernière avant la société sans Etat), d'un décisif essor du socialisme vers l'avant. Mais, nécessairement (n'est-ce pas la loi de toute correction

d'avoir un contenu unilatéral ?) elles sont essentiellement juridiques. Va-t-on donc basculer de nouveau dans le péché juriste vilipendé dans l'« Idéologie Allemande » ?

Certes, il y aurait matière à inquiétude si, avec l'eau sale du bain, on jetait aussi le bébé, si à force de légitime souci pour de nouvelles superstructures, on ne voyait plus qu'elles. Les juristes qui, dans ce qu'on appelle l'Occident, vivent quotidiennement l'injustice insupportable, son cortège de régression économique et ses formes d'obscurantisme culturel, la dictature de désinformation exercée sur les médias, le mal vivre et l'insécurité de milliers et de milliers d'êtres humains, la négation de leur droit au travail, à la santé, aux loisirs, à l'éducation, ou simplement à la dignité, ces juristes-là savent d'expérience que les sécurités et libertés individuelles sont essentielles, mais que leur affirmation ne suffit pas, si la société est fondée sur un pouvoir de décision aussi confiscateur que le pseudo libéralisme du brigandage capitaliste.

Ceux-là pensent que tous les droits de l'homme sont inséparables et que chacun est la condition de réalisation de tous les autres. Pour cela ils saluent l'intégration d'un maximum de nouvelles mesures juridiques de libertés et de sécurités individuelles et collectives par le socialisme comme une avancée essentielle. En même temps, parce que la totalité des droits de l'homme comporte à la fois la liberté de penser, de s'exprimer, de circuler, et aussi de participer effectivement à l'exercice d'une souveraineté populaire réelle, et de bénéficier des richesses produites à proportion de son travail, ils persistent à voir dans la préservation du socialisme l'alternative absolue à la dictature du capital, quel qu'en soient les masques.

Mieux : ils voient dans cette intégration, dès lors que les bases du socialisme sont préservées, un enrichissement du socialisme qui ne peut que renforcer la démonstration de sa valeur d'alternative.

En effet, les techniques juridiques de protection ou de support dans la relation de l'individu avec la société peuvent alors prendre une valeur qualitative totalement différente et combien plus riche que l'« Occident » ne s'en vante.

En régime capitaliste, parce que la contradiction sociale est intrinsèque, les techniques juridiques de protection et de garantie ne peuvent être que défensives, dans une fonction antagoniste de la structuration de l'Etat. Quant aux structures d'organisation institutionnelle des organes du pouvoir, tout ce qui est censé échaffauder des « équilibres », des « contrepoids », des « modération » (etc), n'a d'autre rôle que de permettre de contenir tout risque de poussée de la représentation populaire.

Ainsi dans ces pays, les peuples disposent de certains droits immédiats, de hautes technicité, souvent d'ailleurs tellement compliqués dans leur articulation qu'ils se compensent et s'annulent en partie, chacun n'ayant jamais dans la réalité d'une législation d'ensemble, la portée que sa lecture isolée pourrait y attribuer. Mais outre qu'y reste à faire la pleine réalisation de ces droits affirmés, il reste à conquérir le droit de vivre décemment, d'être à l'abri des besoins, de se loger, d'avoir la sécurité du lendemain, d'être instruit et informé, d'être le maître effectif d'une production et d'une répartition équitable des richesses nationales ainsi que de la qualité de son environnement.

En définitive la caractéristique de notre époque est la croissance de l'exigence mondiale d'une conception totale du développement : Dans les pays où les luttes contre la domination féodale puis contre celle du capital ont acquis un niveau appréciable de libertés personnelles, passer de leur contenu défensif à un contenu actif, et réaliser l'indispensable éradication du capitalisme. Là où le capitalisme a été renversé, porter le socialisme au niveau de droits nouveaux dont son développement est indissociable. En définitive, il s'agit partout de conquérir et de réaliser des droits nouveaux, de catégories différentes selon ceux qu'on a déjà acquis, sans jamais renoncer à ceux qu'on a gagnés.

Il ne saurait y avoir là qu'une grande cohérence si l'on admet que nulle part aucune autre liberté que celle d'opprimer autrui ne mérite d'être qualifiée de « bourgeoise », et que

toutes sont révolutionnaires si elles font de tous les individus d'un peuple les maîtres de leur destin, au sens où l'exalte « l'Internationale ».

Et c'est ainsi que le contenu conquérant de la notion de droit, sa valeur motrice, succède à son ancienne fonction conservatrice, et que le juriste voit ses responsabilités accrues — à la seule condition de ne jamais s'oublier à attribuer au droit une efficacité en soi, et de ne jamais perdre de vue l'alternative de classe qui reste l'alternative de la société mondiale contemporaine.

Cela n'est pas seulement vrai des sociétés internes. Toute l'évolution du droit international, tous les affrontements auxquels il donne lieu, tous les enjeux auxquels il se rattache, sont marqués par cette donnée incontournable.

La lutte des peuples contre la nazisme leur a permis d'imposer une charte mondiale de leurs droits qui, comme la déclaration de 1789 sur les droits de l'homme, substitue à un droit de domination et de partage un droit de liberté et de maîtrise de leur destin par les peuples.

Mais, la proclamation imposée, il reste à imposer sa mise en œuvre. L'Impérialisme n'est pas mort, la « trilatérale » est son cerveau stratégique et la sociale démocratie sa couverture.

Sa loi reste celle de l'exploitation maximum, liée à une concentration capitaliste croissante qui lui impose à la fois d'augmenter toujours davantage sa pression sur les peuples et la sélection de la recherche, de la production et des services en fonction de ce qui peut rapporter immédiatement. C'est donc au plan du monde entier que les droits des peuples, droit à leur liberté, droit à leur maîtrise d'eux-mêmes, droit à leur développement, sont la question fondamentale de l'heure.

Lutte pour le droit au développement, évidemment, à un niveau avec lequel les problèmes des pays capitalistes développés et ceux des pays socialistes n'ont aucune mesure, les problèmes de la faim dans le tiers-monde, dus à la politique de pillage dont ils sont victimes depuis des siècles, les problèmes de la dette extérieure scandale moderne au même titre que l'usure au moyen âge, et défi à la civilisation au même titre que le fut l'esclavage ou même la prison pour dette, et comme le demeure la honte de l'apartheid. Mais lutte pour le droit au développement, aussi, celle des peuples des pays capitalistes développés contre l'aggravation des inégalités sociales, contre des diverses formes d'intégration supranationale ou de « redéploiement » qui sous couleur de coopération s'inscrivent dans le choix d'une logique fondée sur les intérêts financiers au détriment des intérêts populaires — Lutte pour le droit au développement la lutte pour le socialisme — Comme apparaît s'inscrire comme une ambition de son propre développement la restructuration de celui-ci.

Et c'est pourquoi la vertu des règles juridiques n'est pas seulement dans la finesse et l'habileté de leur technique, mais d'abord dans le sens dans lequel elles œuvrent toujours plus en avant et jamais en arrière pour le progrès des droits des peuples et pour cela même, pour les droits et moyens de se développer pour les individus qui les composent, de développer et d'épanouir leurs propres possibilités.

La synthèse d'une analyse de classe et de ses implications de libertés, prises dans leur totalité, est sans doute l'étape décisive de la bataille de l'humanité pour son avenir. Il a toujours été important que des juristes aient le souci complexe et complet de cette dialectique.

« Ayant travaillé pendant de longues années avec le recteur Antalffy au plan international, j'ai souvent pu mesurer l'importance soient pris en compte, et l'aide que cela nous a apportée dans des conditions souvent difficiles.

J'apprécie donc comme un honneur particulier qu'il me soit donné de participer à cet hommage ».

ANTALFFY GYÖRGY TUDOMÁNYOS MUNKÁINAK JEGYZÉKE

I. Önálló művek, könyvek

1. Állam és alkotmány az athéni demokráciában. (État et constitution dans la démocratie athénienne.) (Lektorálta Beér János, Hahn István, Kovács István.) Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 297, [3] p.
2. — —, Halász Pál: Társadalom, állam, jog. (Société, État, droit.) (Lektorálta Bihari Ottó és Kovács István.) Bp. 1963, Közgazd. és Jogi Kiadó. 457, [3] p.
3. L'État socialiste et la théorie marxiste de l'État et du droit. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1965. Tomus 12. Fasciculus 3. 93 p.
4. Az állami és társadalmi szervek viszonyának újabb állam- és jogelméleti problémáiról. (Some recent problems in the theory of state and law about the relation between the state organs and the social organs.) = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1966. Tomus 13. Fasciculus 1. 115 p.
5. Állam és demokrácia. (Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből.) Bp. 1967, Közgazd. és Jogi Kiadó. 541 p.
6. Einige staats- und rechtstheoretische Probleme des Verhältnisses von Staat und Gesellschaft. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1969. Tomus 16. Fasciculus 5. 131 p.
7. Über die staats- und rechtstheoretischen Grundlagen der Organisationsformen der Macht. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1971. Tomus 18. Fasciculus 5. 105 p.
8. — —, Papp Ignác, Popovics Béla: Lectures on the history of political and legal thinking. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1973. Tomus 20. Fasciculus 6. 128 p.
9. Basic problems of state and society. (Transl. by Dedinszky, G.) Bp. 1974, Akadémiai Kiadó. 188 p.
10. Állam, politikai rendszer, társadalom. Az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről. Bp. 1979, Közgazd. és Jogi Kiadó. 342 p.
11. Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp. 1983, Közgazd. és Jogi Kiadó. 336 p.
12. Cours sur l'État Socialiste. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1985. Tomus 34. Fasciculus 5. 92 p.
13. Machiavelli és az állam tudománya. Állam- és jogelméleti reflexiók. Bp. 1986, Közgazd. és Jogi Kiadó. 455 p.

II. Tanulmányok

1. A szuverénitás fogalma és a béke. = *Állam és Igazgatás*. 1951. 3. évf. 9—10. sz. 534—546. p.
2. A Német Demokratikus Köztársaság államosítási jogszabályaival kapcsolatos egyes kérdésekről. = *Jogtudományi Közlöny*, 1952. 7. új évf. 9. sz. 383—391. p.
3. Törvény az állami statisztikáról. = *Állam és Igazgatás*, 1953. 5. évf. 1. sz. 20—30. p.
4. A párt vezető szerepe a tanácsai szervezetben. = *Állam és Igazgatás*, 1955. 7. évf. 8. sz. 433—446. p.
5. Platon és Aristoteles a „tökéletes” állami és társadalmi szervezeti formákról. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 1957. Tomus 3. Fasciculus 3. 38 p.
6. Alkotmány és népszuverénitás. = *Tiszatáj*, 1958. augusztus. 3. p.
7. La démocratie antique et les penseurs avant Socrate. (Extrait.) = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 1958. Tomus 4. Fasciculus 6. 42 p.
8. Les relations internationales de l'Athènes esclavagiste. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 1958. Tomus 5. Fasciculus 1—15. 9—21. p.
9. A társadalmi szervezetek szerepéről az állami feladatok végrehajtásában. = *Állam és Igazgatás*, 1959. 9. évf. 7. sz. 502—513. p.
10. A nép alkotmánya és tanácsai. = *Tiszatáj*, 1960. 14. évf. 8. sz. 1. p.
11. Jog, jogrend, törvényesség. = *Tiszatáj*, 1961. 15. évf. 2. sz. 9. p.
12. A „jóléti” állam elmélete és a kapitalizmus szociálpolitikája Magyarországon. = *Tiszatáj*, 1961. 15. évf. 8. sz. 4. p.
13. A mai imperialista állam és jog néhány fő vonásáról. = *Állam és Igazgatás*, 1931. 11. évf. 9. sz. 662—668. p., 10. sz. 744—751. p.
14. Materialy iz praktiki kapitalizma k teorij gosudarstva „blagodenstvija”. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 1961. Tomus 8. Fasciculus 10. 43. p.
15. Obščestvennyj kontrol' v Vengerskoj Narodnoj Respublike. = *Vestnik Leningradskogo Univ*, 1961. Ser. ekonomiki, filosofii i prava. No. 11. Vűp. 2. 126—128. p.
16. A társadalmi szervezetek új szerepének elvi alapjairól. = *Magyar Jog*, 1961. 8. évf. 8. sz. 337—342. p.
17. Az állam szervezetről a rabszolgatartó athéni demokráciában. (L'État esclavagiste athénien.) Bp. 1962. Tankönyvkiadó. 56. p. (*Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*. 20.)
18. Az emberi jogok százada. (A Magyar ENSZ Társaság, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szervezeteinek Országos Bizottsága és a Magyar Jogász Szövetség az „Emberi jogok napja” alkalmából 1961. december 8-án rendezett ülésén elhangzott előadás rövid szövege.) = *Magyar Jog*, 1962. 9. évf. 2. sz. 52—57. p.
19. Materiali ot praktikata na kapitalizma, otnasjašči se k”m teorijata za d”ržavata na” blagodensvieto”. (Éléments de la pratique du capitalisme, illustration de la théorie du „welfare state”. = *Godisnik na Sofijskija Uiversitet Juridičeski Fakultet*. 1961. Tom. 52. Sofija, 1962. 485—537. p.
20. L'organisation de l'État d'Athènes sous le régime de l'esclavage. = *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bp. 1962. Tomus 4. Fasciculus 3—4: 225—259. p.
21. Conférences sur l'histoire des doctrines politiques et juridiques. = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 1963. Tomus 9. Fasciculus 5. 74, [2] p.
22. Esquisse de la pensée politique hongroise jusqu'à la révolution bourgeoise de 1848—49. = *Annales Universitatis Mariae Curie—Skłodowska*, 1963. Setio G. Vol. 10. No. 3. 79—127. p.

23. Problèmes nouveaux de la théorie du droit dans l'évolution de la démocratie socialiste. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Szeged, 1964. Tomus 11. Fasciculus 2. 74. p.
24. A szocialista állam- és jogfejlődés újabb tendenciáiról. = Magyar Jog, 1964. 11. évf. 6. sz. 241—247. p.
25. A szocialista állam funkcióinak és mechanizmusának egyes elméleti kérdéseiről. = Állam és Igazgatás, 1964. 14. évf. 8. sz. 673—687. p.
26. Über einige neuere Probleme der sozialistischen Staatsentwicklung. = Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität zu Greifswald. 1964. Jg. 13. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe Nr. 3. 149—170. p.
27. Pro tovarys'ki sudy v ugars'kij narodnij respubliki. — Pravoznavstvo, 1965. Vüp. 1. 128—133. p.
28. A társadalmi öngazgatásról. = Állam és Igazgatás, 1965. 15. évf. 6. sz. 496—514. p.
29. Demokrácia és állam. = Tiszatáj, 1966. 20. évf. 10. sz. 841—845. p.
30. A szuverenitás elvének időszzerűségéről az állam- és jogelmélet tükrében. = Magyar Jog, 1966. 13. évf. 3. sz. 97—101. p.
31. A társadalmi öngazgatás elvi és gyakorlati problémái. = Jog és Társadalom, 1966. 7. évf. 2. sz. 46—57. p.
32. Az állami kényszer és a társadalmi ráhatás állam- és jogelméleti vonatkozásairól. = Állam és Igazgatás, 1967. 17. évf. 8. sz. 686—700. p.
33. Chapitres choisis de l'histoire des idées politico-juridiques de l'antiquité et du moyen-âge. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Szeged, 1967. Tomus 14. Fasciculus 1. 60. p.
34. Obščestvo, deržjava, demokracija. — Godisnik na Sofijskija Universitet, Nauka i izkustvo. Sofija, 1967. 409—434. p.
35. Október és a társadalmi forradalom elmélete. = Tiszatáj, 1967. 21. évf. 11. sz. 1038—1043. p.
36. A szuverenitás lényegének állam- és jogelméleti koncepciójáról. = Ünnepi Acta. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. Szeged, 1967. 3—22. p.
37. Le concept de la souveraineté dans la théorie générale de l'État et du droit. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Szeged, 1968. Tomus 15. Fasciculus 8. 27. p.
38. A marxista társadalomtudomány jelentőségéről. Karl Marx születésének 150. évfordulójára. = Tiszatáj, 1968. 22. évf. 5. sz. 451—455. p.
39. O suštini suverenosti u svetlu teorije države i prava. (De l'essence de la souveraineté dans la théorie de l'État et du droit.) = Zbornik Radova Pravnog Fakulteta u Novom Sadu. (Posebni otisak iz broja 2. 1967—1968.) Novi Sad, 1967—1968. 507—523. p.
40. Le Système étatique et juridique de la République Populaire Hongroise. = Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart, [1968]. Neue Folge Bd. 17. 481—525. p.
41. Az állam és a társadalom viszonyának állam- és jogelméleti alapjairól. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1969, [Tudományos Minősítő Bizottság.] 56. p.
42. A jogalkotás és a jogalkalmazás állam- és jogelméleti vonatkozásairól. (On the state and law theory aspects of law-making and law application.) = Jogtudományi Közlöny, 1969. 24. új évf. 10. sz. 499—503. p.
43. Machiavelli és az állam tudománya. (Születésének 500 éves évfordulójára.) = Állam és Igazgatás, 1969. 19. évf. 12. sz. 1057—1064. p.
44. Herzentől Leninig. Az orosz politikai gondolkodás nemzetközi jelentőségéről. = Tiszatáj, 1970. 24. évf. 4. sz. 359—366. p.
45. The international bearings of Russian political thinking. (From Herzen to Lenin.) = Current problems of socialist jurisprudence. (Proceedings of the jubilee session on the

- occasion of the Lenin centenary.) Pécs, 1971. 5—18. p. (*Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 76.)
46. Az alkotmánymódosításról. = *Jogtudományi Közlöny*, 1972. 27. új évf. 5—6. sz. 197—199. p.
 47. Zmiana konstytucji węgierskiej. = *Prawo i Życie*, 1973. 4. 6—22. p.
 48. Recent traits in the development of state and law in the light of the amendment of the Constitution of the Hungarian People's Republic. = *Hungarian Law Review*, 1974. No. 1—2. 1—26. p.
 49. Gosudarstvo i vlast' na protjaženii istekših 30 let v Vengerskoj Narodnoj Respublike. = *Razvitie gosudarstva i prava na protjaženii istekših 30 let v Vengerskoj Narodnoj Respublike*. [Bp.] 1975. 7—40. p.
 50. Sur l'amendement de la Constitution de la République Populaire Hongroise. = *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart*, 1975. Neue Folge, Bd. 24. 287—307. p.
 51. Thirty years state and power in the Hungarian People's Republic. = *Development of the political and legal system of the Hungarian People's Republic in the past 30 years*. [Bp.] 1975. 7—37. p.
 52. Système juridique, branche du droit, branche de science juridique en égard aux conditions en Hongrie. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1976. Tomus 23. Fasciculus 1. 76. p.
 53. Introduction à l'Histoire des Doctrines Politico-Juridiques. (Esquisse de cours magistraux à l'Université.) = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1977. Tomus 24. Fasciculus 1. 60 p.
 54. — —, Prandler Árpád: On human rights. = *Hungarian Law Review*, 1978. No. 1—2. 5—34. p. Orosz és francia nyelven is.
 55. — —, Prandler Árpád: Az emberi jogokról. = *Csongrád Megyei Szemle*, 1979. 5—18. p.
 56. Állami szuverenitás. = *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. 1. köt. Bp. 1980. 260—266. p.
 57. Államszervezet felépítése (szerkezete). = *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. 1. köt. Bp. 1980. 382—390. p.
 58. A jogászság helyzetéről és feladatairól. = *Magyar Jog*, 1980. 27. évf. 7. sz. 589—592. p.
 59. Société, état, administration publique. = (Martonyi János Emlékkönyv.) *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1980. Tomus 27. Fasciculus 1—20. 9—81. p.
 60. Szalay László és a centralisták. (Versenyfutás a reformokért.) = *Állam és Igazgatás*, 1980. 30. évf. 9. sz. 783—797. p.
 61. Main features of state and constitutional development in the Hungarian People's Republic. = *New traits of the development of state and legal life in Hungary*. (Szeged, 1981.) 7—16. p.
 62. Niccolo Machiavelliről, a politika tudományának atyjáról. = *Állam és Igazgatás*, 1981. 31. évf. 11. sz. 1008—1016. p.
 63. Szalay Lászlóról. = *Magyar Jog*, 1981. 28. évf. 4. sz. 289—309. p.
 64. Niccolo Machiavelli politikatudományi tanításának lényegéről. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1982. Tomus 29. Fasciculus 1. 80. p.
 65. A politikai és a jogi kultúráról. = *Magyar Jog*, 1982. 29. évf. 2. sz. 97—101. p.
 66. L'allienation de l'État et des questions du système de décision dans la société socialiste. = *Zbornik Radova*. Tomus 17. 1—3. Novi Sad, 1983. 341—350. p.
 67. Cours sur Nicolas Machiavél. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1983. Tomus 30. Fasciculus 1. 66. p.

68. Lemaradás az ideológiai munkában. = *Pártélet*, 1983. 28. évf. 2. sz. 30—31. p.
69. Les problèmes des démocraties antiques et modernes. = *Estudios de filosofía del derecho y ciencia jurídica en memoria y homenaje al catedrático Don Luis Legaz y Lacambra* (1906—1980). Madrid, 1983. 77—99. p.
70. Jog — politika. = *Állam és Igazgatás*, 1984. 34. évf. 3. sz. 193—203. p.
71. Modification de la Constitution en Hongrie. = *Revue de Droit Hongrois*, 1984. 1—2. 5—20. p.
72. Az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságának véleménye a törvényjavaslatról. = *Állam és Igazgatás*, 1984. 34. évf. 2. sz. 103—105. p.
73. Teoretičeskie aspekty problemu prav človeka v socialističeskom obščestve. = *Socialističeskoe pravo i ličnost'*. Kiev—Odessa, 1984. 25—35. p.
74. — — , Orzih, M. F.: Gumanizm socialističeskogo pravovedenija. = *Socialističeskoe pravo i ličnost'*. Kiev—Odessa, 1984. 12—24. p.
75. Les méthodes d'analyse fondées sur la théorie de l'État et du droit des phénomènes de l'État et de l'administration. = *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. 1985. Beiheft 23: Tradition und Fortschritt in den modernen Rechtskulturen. 97—104. p.
76. A szocialista állam döntési rendszeréről. = *Állam és Igazgatás*, 1985. 35. évf. 12. sz. 1073—1084. p.
77. The teaching of the history of the political and legal disciplines as part of the political and legal culture. = *Problemy teorii i filozofii prava*. [Lublin, 1985.] 17—28. p.
78. — — , Tamás András: The State and law-making. = *Studia in honorem Velimirii Pólay septuagenarii. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1985. Tomus 33. Fasciculus 1—31. 9—39. p.
79. Osnovy problemy prinjatije rešenij v socialističeskom obščestve s točki zrenija teorii gosudarstva i prava. Konstitucionnye osnovy dal'nejšego razvitija socialističeskogo gosudarstvennogo upravljenija. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1986. Tomus 35. Fasciculus 1—7. 7—17. p.
80. Über den Entscheidungsmechanismus im sozialistischen Staat. = *Studia in honorem Roberti Horváth septuagenarii. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1986. Tomus 36. Fasciculus 1—20. 7—19. p.
81. Machiavel et les sciences politiques. = *Emlékkönyv Dr. Szilbereky Jenő egyetemi tanár oktatói működésének 30. és születésének 70. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, 1987. Tomus 37. Fasciculus 1—22. 7—19. p.
82. A törvényességről két beszámoló tükrében. = *Állam és Igazgatás*, 1987. 37. évf. 6. sz. 532—535. p.
83. Über die staats- und rechtstheoretischen Zusammenhänge zwischen Recht und Politik. *Emlékkönyv Meznerics Iván egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, Szeged, Tomus 38. Fasciculus 1—21. 7—19. p.

III. Tankönyvek, jegyzetek

1. Államtan a politikai rendszerek történetében. 1949/50. tanév. Szeged, 1950. 102 p. (Szegedi Egyetem. Állam- és Jogtudományi Kar.)
2. Állam- és jogelmélet. 1950/51. tanév. 1—2. félév. Szeged, 1950, Jegyzetsokszorosító Vállalat. 386 p. (Szegedi Egyetem. Állam- és Jogtudományi Kar.)
3. Állam- és jogelmélet. Írták: — — , Halász Pál, Szabó Imre, [stb.] szerzői munkaközösség. Bp. 1952, Közokt. Jegyzetellátó Váll. 117 p. (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jegyzetei.)

4. Állam- és jogelmélet. Írták: — —, Halász Pál, Szabó Imre, [stb.] szerzői munkaközösség. 2. félév. Bp. 1953, Felsőokt. Jegyzetellátó Váll. 74 p. (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jegyzetei.)
5. Vas Tibor: Állam- és jogelmélet. 2. félév. A munkaközösség tagjai: — —, Halász Pál, etc. Bp. 1954, 179 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)
6. Állam- és jogelmélet. (1—9. fejezet.) Szerk. Vas Tibor. (A munkaközösség tagjai: — —, Halász Pál, [stb.]) Bp. 1955, Felsőokt. Jegyzetellátó. 159 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)
7. Állam- és jogelmélet. (10—23. fejezet.) Délelőtti tagozat 1. évf. és levelezőtagozat 1. évfolyamának hallgatói részére. Szerk. Vas Tibor. (Írta: — —, Halász Pál, [stb.]) Bp. 1956, Felsőokt. Jegyzetellátó. 154 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)
8. Állam- és jogelmélet. Egyetemi jegyzet az 1956/57. tanévre. Szerk. Vas Tibor. (Írták: — —, Kulcsár Kálmán, [stb.]) Bp. 1957, Felsőokt. Jegyzetellátó. 256 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.)
9. — —, Halász Pál: Bevezetés az állam- és jogtudományokba. 1. rész. Bp. 1960, Felsőokt. Jegyzetellátó. 96 p. (Állam és Jogtudományi Karok.)
10. — —, Halász Pál: Bevezetés az állam- és jogtudományokba. 2. rész. Bp. 1960, Felsőokt. Jegyzetellátó. 95—205. p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
11. Állam- és jogelmélet. Szerk. Szabó Imre. 2. füzet. Írták: — —, Halász Pál. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 252 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
12. — —, Halász Pál: A politikai és jogi tanok története a marxizmus megjelenéséig. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 210 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
13. Állam- és jogelmélet. 1. [rész.] Egységes jegyzet. Szerk. — —. (Írták: Szabó Imre, ... — —.) Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 306 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
14. — —, Papp Ignác: Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. 1. [rész.] (Egységes jegyzet.) Bp. 1967, Tankönyvkiadó. 454 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
15. — —, Papp Ignác: Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. 2/1—2/2. [köt.] Egységes jegyzet. Bp. 1968, Tankönyvkiadó. 387 p., 331 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
16. (— —, Samu Mihály, Szabó Imre, Szotáczy Mihály): Állam- és jogelmélet. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970, Tankönyvkiadó. 585 p.
17. — —, Papp Ignác: A politikai és jogi tanok története. Szerk. — —. (Egyetemi tankönyv.) Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 457 p.
18. Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 1. rész. (1. [köt.]) (1., 2., 3. fejezet.) Szerk. — —, Papp Ignác. Bp. 1977, Tankönyvkiadó. 404 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
19. Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 1. rész. (2. [köt.]) (4. és 5. fejezet.) Szerk. — —, Papp Ignác. Bp. 1977, Tankönyvkiadó. 407—494. p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
20. Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 2. rész. (6., 7., 8. fejezet.) Szerk. — —, Papp Ignác. Bp. 1978, Tankönyvkiadó. 337 p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
21. Szemelvények állam- és jogelméleti szerzők műveiből. Egységes jegyzet. 2. rész. 2. [köt.] (9., 10. fejezet.) Szerk. — —, Papp Ignác. Bp. 1978, Tankönyvkiadó. 343—577. p. (Állam- és Jogtudományi Karok.)
22. (— —), Samu Mihály, (Szotáczy Mihály): Állam- és jogelmélet. (Egyetemi tankönyv. 1. [köt.] Írta: — —, Samu Mihály.) Bp. 1987, Tankönyvkiadó. 415 p.

IV. Oktatás, konferenciák, egyéb publikációk

1. Első jogi tankönyvünk. (Magyar alkotmányjog.) [Ism.] = Állam és Igazgatás, 1951. 3. évf. 11—12. sz. 661—672. p.
2. Tanulmányok az állam- és jogtudomány köréből. (Állam és jog.) [Ism.] = Állam és Igazgatás, 1953. 5. évf. 7—8. sz. 425—433. p.
3. Megjegyzések Kovács István „A burzsoá alkotmányosság válsága” c. könyvéhez. = Jogtudományi Közöny, 1954. 9. új évf. 9—10. sz. 413—415. p.
4. Szamel Lajos: A szocialista törvényességről. [Ism.] = Társadalmi Szemle, 1954. 9. évf. 11. sz. 162—165. p.
5. Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. [Ism.] = Állam és Igazgatás, 1956. 8. évf. 6. sz. 364—368. p.
6. Az egyetemi vezetés néhány kérdése. = Felsőoktatási Szemle, 1959. 8. évf. 3. sz. 153—156. p.
7. Kapunyításra... [Tanévnyitó beszéd részlet.] = Felsőoktatási Szemle, 1959. 8. évf. 10. sz. 603—606. p.
8. A művelődéspolitikai irányelvek és a jogászság. = Magyar Jog, 1959. 6. évf. 4. sz. 99—103. p.
9. A jogászok feladatairól a művelődéspolitikai párthatározat után. = Délmagyarország, 1959. 15. évf. 87. sz. 2—3. p.
10. A rabszolgatartó államról. = Délmagyarország, 1959. 15. évf. 82. sz. 2. p.
11. Az új egyetemi tanév elé. = Délmagyarország, 1959. 15. évf. 220. sz. 5. p.
12. A tudományegyetemek feladatai a Kongresszus után. = Felsőoktatási Szemle, 1960. 9. évf. 1. sz. 1—3. p.
13. A Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikonról. [Ism.] = Jogtudományi Közöny, 1960. 15. évf. 9. sz. 498—501. p.
14. Iskolarendszerünk továbbfejlesztése és az új egyetemi tanév. = Délmagyarország, 1960. 50. évf. 216. sz. 5. p.
15. A társadalmi szervezetek feladatairól az állami munkában. = Délmagyarország, 1960. 50. évf. 62. sz. 2—3. p.
16. Az egyetemi tankönyv és felsőoktatásunk továbbfejlesztése. [Beér János—Kovács István—Szamel Lajos: Magyar államjog c. egyetemi tankönyvének vitáján elhangzott bevezető előadás részlete.] = Felsőoktatási Szemle, 1961. 10. évf. 9. sz. 540—542. p.
17. Munkatapasztalatok a Szegedi Tudományegyetemen. = Felsőoktatási Szemle, 1961. 10. évf. 5. sz. 253—260. p.
18. Oktatási rendszerünk továbbfejlesztése és a jogi felsőoktatás. = Állam és Igazgatás, 1961. 11. évf. 1. sz. 50—56. p.
19. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos munkásságáról a Kar kiadványainak tükrében. = Jogtudományi Közöny, 1961. 16. évf. 1—2. sz. 94—100. p.
20. [Referátum Beér János—Kovács István—Szamel Lajos: Magyar államjog c. új egyetemi tankönyvének vitáján.] = MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1961. 11. köt. 1—3. sz. 110—124. p.
21. — —, Halász Pál: „A politikai és jogi tanok története a marxizmus megjelenéséig” c. egyetemi kollégium programtervezete. = Felsőoktatási Szemle, 1961. 10. évf. 10. sz. 613—619. p.
22. Jelentős monográfia a szocialista jogalkotásról és a kibernetika felhasználásáról a törvényhozásban. (D. A. Kerimov: Svoboda, pravo i zakonost' v socialističeskom obščestve.) [Ism.] = Jogtudományi Közöny, 1961. 16. évf. 10. sz. 543—547. p.
23. A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. [Ism.] = Társadalmi Szemle, 1961. 16. évf. 6. sz. 114—120. p.

24. Az állam mi vagyunk. = Délmagyarország, 1961. 51. évf. 196. sz. 1. p.
25. Az emberi jogok napján. = Délmagyarország, 1961. 51. évf. 291. sz. 4—5. p.
26. Az új egyetemi tanév fő feladatairól. = Délmagyarország, 1961. 51. évf. 214. sz. 5. p.
27. Beér János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. (1945—1960). [Ism.] = Jogtudományi Közlöny, 1962. 17. új évf. 10. sz. 546—550. p.
28. Feri Sándor: A jog és erkölcs egyes kérdései. [Ism.] = Magyar Jog, 1962. 9. évf. 12. sz. 570—571. p.
29. Alkotmányunk ünnepén. = Délmagyarország, 1962. 52. évf. 194. sz. 3. p.
30. A béke tudománya. [Elnöki megnyitó előadás.] = Az Országos Béketanács Tudományos Bizottsága, a szegedi felsőfokú oktatási intézmények, a Hazafias Népfront Szeged Városi Bizottsága [által rendezett] Tudományos Békekonferencia. Szeged, 1963. június 10. (Bp. 1964.) 3—8. p.
31. Bihari Ottó: Az államhatalmi-képviselői szervek elmélete. [Ism.] = Jogtudományi Közlöny, 1963. 18. új évf. 7. sz. 421—424. p.
32. Eötvös József, a politikai és jogi gondolkodó. Születésének 150. évfordulójára. = Délmagyarország, 1963. 53. évf. 220. sz. 5. p.
33. A jog és a felsőoktatás. (Részletek a Munkajogi Kollokviumon elhangzott előadásból.) = Szegedi Egyetem, 1963. 1. évf. 20. sz. 2—3. p.
34. Mindnyájunk májusa. = Délmagyarország, 1963. 53. évf. 100. sz. 1. p.
35. A népuralkodás ünnepén. = Délmagyarország, 1963. 53. évf. 194. sz. 1. p.
36. Az új egyetemi tanév elé. = Szegedi Egyetem, 1963. 1. évf. 14. sz. 1. p.
37. Az új felsőoktatási felvételi rendszerről. = Délmagyarország, 1963. 53. évf. 115. sz. 3. p.
38. A jog és a felsőoktatás. = Felsőoktatási Szemle, 1964. 13. évf. 2. sz. 65—75. p.
39. Szabó Imre: A szocialista jog. [Ism.] = Állam és Jogtudomány, 1964. 7. köt. 1. sz. 144—149. p.
40. Alkotmányos elveink győzelméről. = Csongrád Megyei Hírlap, 1964. 21. évf. 195. sz. 2—3. p.
41. A társadalmi öngazgatásról. = Csongrád Megyei Hírlap, 1964. 21. évf. 132. sz. 2—3. p.
42. Állam és alkotmány az athén[i] demokráciában. (Staat und Verfassung in der athenischen Demokratie.) [Autoreferátum.] = Bibliotheca Classica Orientalis, 1965. Jg. 10. 118—120. p.
43. Imre Szabó: Le droit socialiste. [Compte rendu.] = Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1965. Tomus 7. Fasciculus 1—2. 154—162. p.
44. [Húsz] 20 év a szocializmus útján. ([Bev.] — —. Írta és összeáll. a Közp. Statiszt. Hiv. Csongrád Megyei Igazgatósága.) Szeged, 1965, (MSZMP Csongrád Megyei Pártbiz.) 95. p.
45. Demokrácia és centralizmus. = Délmagyarország, 1965. 55. évf. 205. sz. 2—3. p.
46. O Bihari: Theory of the representative organs with state authority. [Review.] = Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1966. Tomus 8. Fasciculus 3—4. 426—431. p.
47. Szabó Imre: Társadalom és jog. [Ism.] = Jogtudományi Közlöny, 1966. 21. új. évf. 5. sz. 278—281. p.
48. Szentpéteri István: A közvetlen demokrácia fejlődési irányai. [Ism.] = Magyar Tudomány, 1966. 11. (73.) köt. 12. sz. 796—799. p.
49. A szocialista jogászképzés néhány elvi problémája. = Felsőoktatási Szemle, 1968. 17. évf. 7—8. sz. 484—488. p.
50. Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári: Magyar államigazgatási jog. [Ism.] = Állam és Igazgatás, 1968. 18. évf. 5. sz. 414—425. p.
51. Jubileumi tanulmányok. 2. Szerk. Pap Tibor. [Ism.] = Jogtudományi Közlöny, 1968. 23. évf. 5. sz. 277—285. p.

52. — —, Both, Ödön: Jubileumi tanulmányok a Pécsi Egyetem történetéből. (Szerk. Csizmadia Andor.) [Ism.] = Jogtudományi Közlöny, 1968. 23. évf. 4. sz. 218—221. p.
53. De quelques problemes traites au 7e congrès des Juristes Hongrois. = Revue de Droit Contemporain, 1969. Ann. 16. No. 2. 89—95. p.
54. Einleitungsworte. = Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Referate der Internationalen Arbeitskonferenz für Rechtsgeschichte und Römisches Recht (Szeged, 18—20. Sept. 1969.) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, 1970. Tomus 17. 3—4. p.
55. Szegedi kultúra — szocialista kultúra. = Délmagyarország, 1969. 59. évf. 130. sz. 4. p.
56. Zárszó [a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Magyar Jogász Szövetség által 1971. június 1—3. napjain Szegeden tartott nemzetközi tudományos kollokviumon.] = A szocialista jogász hivatásra nevelés kérdései. Bp. 1971. 319—323. p. (Az Országos Felsőoktatási Nevelési Munkaközösség Tájékoztatója. 2.)
57. Székesfehérvár és a magyar államiság fejlődése. [A Székesfehérvári Ügyvédi Kamara 1972. szept. 9. napján — a város 1000 éves évfordulója tiszteletére — rendezett ünnepi közgyűlésen elhangzott előadás rövidített szövege.] = Melléklet az Ügyvédi Közlöny 1972. évi 10. sz.-hoz.
58. Király Tibor: Büntetőjótétel a jog határán. Tanulmány a perbeli igazságról és valószínűségről. (Lektorálta — —, Cséka Ervin.) Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 336 p.
59. — —, Kemenes Béla: Az esti és levelező képzés az állam- és jogtudományi karokon. = Felsőoktatási Szemle, 1973. 22. évf. 1. sz. 34—39. p.
60. A húszesztendős Magyar Jogról. = Magyar Jog, 1974. 21. évf. 10. sz. 574—575. p.
61. A Magyar Jogász Szövetség 8. Országos Munkaértekezlete. Siófok, 1974. május 12—14. [Előadások.] (Főszerk. — —.) [Bp. 1975]. Szegedi Ny. 558. p.
62. Razvitie gosudarstva i prava na protjazenii istekših 30 let v Vengerskoj Narodnoj Respublike. (Doklady po slučaju toržestva tridcatiletija so dnja osvobođenija Vengrii. Glav. red. — —.) [Izd.] Asociacija Vengerskih Juristov. [Bp.] 1975. (Szegedi Ny.) 292 p.
63. Dr. Kalmár László. [Nekrológ.] = Szegedi Egyetem, 1976. 14. évf. 10. sz. 2. p.
64. [Az Országgyűlés 1977. március 17-i ülésén elhangzott előadói beszéd.] = Állam és Igazgatás, 1977. 27. évf. 5. sz. 391—393. p.
65. Szövetkezeti politika — Szövetkezeti jog — Szocialista társadalom. [Ism.] = Jogtudományi Közlöny, 1977. 32. évf. 9. sz. 538—540. p.
66. A gyermek hazai és nemzetközi jogvédelme. [Hozzászólás.] = A gyermek védelme és jogai hazánkban. [Konferencia. Budapest], (1979. febr. 22—23.) Bp. 1979. 111—114. p. (Tudósok — Korunkról. 4.)
67. A jogpolitika, a jogalkotás és a jogalkalmazás aktuális kérdései. = A Magyar Jogász Szövetség 9. Országos Munkaértekezlete. Bp. 1979. 639—676. p.
68. A Magyar Jogász Szövetség elnökének megnyitója a siófoki 9. Országos Munkaértekezleten. = Magyar Jog, 1979. 26. évf. 7. sz. 669—671. p.
69. „A fejlett szocialista társadalom főbb jellemzői” nemzetközi konferencia elnöki megnyitója. = A szocializmus építésének aktuális kérdései. Az 1979 októberében rendezett „A fejlett szocializmus építésének kérdései” című nemzetközi konferencián elhangzott előadások és hozzászólások anyaga. Szeged, 1981. 5—9. p.
70. [Elnöki megnyitó.] = A Magyar Jogász Szövetség Szövetkezeti Jogász Tagozatai 3. Országos Munkaértekezlete. [Bp.] 1982. 5—8. p. (Magyar Jogász Szövetség Kiadványai.)
71. Küzdelem az új Lengyelországért. Szerk. Lagzi István. (Bev. — —.) [Kiad. a] Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, Budapest, Szeged — Bp. 1982. 178 p.
72. Vstupitel'naja reč'. = Pravovoe regulirovanie i usovershenstvovanie vnutrennih otnošnij sel'skohozjajstvennyh proizvodstvennyh kooperativov. Meždunarodnaja nauč-

- naja konferencija, Szeged 28—30 nojabrja 1979 goda. (Szeged), [1984.] 6—15. p. (Publikacija Kafedry Sel'skhozjajstvennogo i Trudovogo Prava Juridiceskogo Fakul'teta Segedskogo Universiteta imeni Attily Jožefa, 6.)
73. Samu Mihály: Hatalom és állam. [Ism.] = Társadalmi Szemle, 1984. 39. évf. 12. sz. 115—118. p.
 74. Kuba és államelmélet. (Cuba y la teoria del estado.) Megnyitó. = Tanulmányok Kuba történetéről. A TIT Csongrád M. Szervezete és a JATE Latin-Amerika Története Kutatócsoport által rendezett tudományos ülészek előadásai. Szeged, 1985. 11—15. p.
 75. A közgondolkodásról. (Szerk. Nikolényi István. Közrem. — —, [stb.]) Szeged, 1985, (Szegedi Ny.) 47 p. (Csongrád Megyei Politikai Füzetek.)
 76. Official opening-overture officielle-offizielle Eröffnung. ... Ist European Regional Congress of Labour Law and Social Security. Vol. 1. Bp. 1987. 23—25. p.
 77. A munkásmozgalom Csongrád megyei harcosainak életrajzi lexikona. (Főszerk. — —, Szerk. Kanyó Ferenc, Rácz János.) Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád M. Biz. Szeged, 1987. 510 p. 8 t.

TARTALOMJEGYZÉK

INHALTSVERZEICHNIS — TABLE DES MATIÈRES — TABLE OF CONTENTS

<i>Otto Czúcz: Préface</i>	5
<i>Bobvos Pál: A mezőgazdasági termelőségvetkezeti tagok földbeviteli kötelezettsége</i> ..	7
Обязанность передачи земельного участка при поступлении в члены сельскохозяй-	
ственного кооператива (Резюме)	13
<i>Bérczi Imre: A találmányok és újítások szerepe a gazdaságban</i>	15
Economic importance of innovation and invention (Summary)	21
<i>Otto Czúcz: Le traitement politique du chômage et de l'emploi, en Hongrie</i>	23
<i>Cserhádi Ágota: A szabadságvesztést helyettesítő intézmények</i>	33
Alternatives to Imprisonment (Summary)	44
<i>Csirkin, V. E.: Революционно-демократическая власть</i>	45
<i>Gombos Katalin: A klasszikus alapjogoktól a szabadságjogok modern fogalmáig</i>	57
Von den klassischen Grundrechten bis zum modernen Formbestimmungen der	
Freiheitsrechte (Zusammenfassung)	65
<i>Heinerné Kecskés Aranka: A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet normaalkotó tevékeny-</i>	
<i>sége</i>	67
The standard creating activity of the International Labour Organization (Summary)	72
<i>Jakab Éva: Archaikus adásvételi előírások</i>	73
Archaische Kaufvorschriften (Zusammenfassung)	94
<i>Kemenes Béla: A fogyasztóvédelem néhány elvi kérdése. Az intézmény érvényesülése</i>	
Csongrád megyében	95
Prinzipielle Fragen des Verbraucherschutzes. Geltung der Institution im Komitat	
Csongrad (Zusammenfassung)	103
<i>Kiss Barnabás: Új tendenciák a legújabb nyugat-európai alkotmányfejlődésben</i>	105
New tendencies in the recent development of Western European constitutions	
(Summary)	109
<i>Kovács István: Constitutional guarantees, Constitutional Law Council, Constitutional</i>	
<i>Court</i>	111
<i>Merényi Kálmán: A rablás megvalósításának körülményei</i>	135
Die Umstände von Raubverwirklichung (Zusammenfassung)	146
<i>Molnár Imre: A custodia felelősség tartalmi elemei a klasszikus római jogban</i>	149
Die inhaltlichen Elementa der Custodia-Haftung in dem klassischen römischen	
Recht (Zusammenfassung)	160
<i>Nagy Ferenc: Sanktions- und Strafvollzugspraxis in der Bundesrepublik Deutschland</i>	
<i>und in Ungarn im Vergleich</i>	163
<i>Nagy Károly: Önvédelem és jogos védelem a mai nemzetközi jogban</i>	177
Legitimate Defence and Self-Protection in International Law (Summary)	191
<i>Papp Ignác: Antalffy György, az államtudós-politológus</i>	193
György Antalffy spécialiste de les theorie de l'Etat et de la politologie (Résumé)	204
Дьердь Анталффи - политолог и государствовед (Резюме)	204

<i>Ruszoly József: A német tartományi rendi képviselő történetéből</i>	207
Aus der Geschichte der deutschen landständischen Repräsentation (Zusammenfassung)	223
<i>András Tamás: The Law as a Command in the Pure Theory of Law and Technical Theory of Jurisprudence</i>	225
<i>Tóth Lajos: A magyar agrár szövetkezés eszméje és szabályozása 1948 előtt, különös tekintettel a társadalmi szervezeti jellegre</i>	241
Die Theorie und die gesetzliche Regelung der ungarischen Wirtschaftsvereinigung vor 1948, in besonderen Hinsicht derer gesellschaftlichen organisatorischen Character (Zusammenfassung)	246
<i>Vastagh Pál: The Effect of the African war of production upon the Connection between State and Society</i>	249
<i>Veres József: A szövetkezeti tag munkavégzésének jogi szabályozása</i>	255
Über die gesetzliche Regelung der Arbeitsverrichtung der Genossenschaftsmitglieds (Zusammenfassung)	262
<i>Wagner Ingo: Der socialistische Rechtsstaat als Verfassungstaat</i>	265
<i>Weyl, Roland: L'heure est donc aux réformes</i>	275
<i>Antalfy György tudományos munkáinak jegyzéke</i>	279

